

R. Mustakow

DAŞARY ÝURT EDEBIÝATYNYŇ TARYHY

III kitap

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

Mustakow M.

M 88 Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. III kitap.–A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

Okuw kitabynda XIX-XX asyr rus edebiýatynyň taryhyna degişli I.A.Krylow, A.S.Puşkin, M.Ý.Lermontow, N.W.Gogol, L.N.Tolstoý, A.P.Çehow, S.A.Ýesenin, A.M.Gorkiý, A.N.Tolstoý, M.A.Şolohow, A.T.Twardowskiý, Wasiliý Ýan ýaly görnükli şahyrlaryň we ýazyjylaryň, özbek ýazyjysy Aýbegiň, gazak ýazyjysy Muhtar Auezowyň, gyrgyz ýazyjysy Çingiz Aýtmatowyň, awar şahyry Resul Gamzatowyň, gruzin ýazyjysy G.G.Abaşidzäniň, ukrain şahyry Taras Şewçenkonyň, tatar şahyry Musa Jeliliň ömri we döredijiligi hakynda gürrüň edilýär hem-de olaryň görnükli eserleriniň derňewi okyjylaryň dykgatyna hödürlenilýär.

Ýazyjylaryň, şahyrlaryň eserleriniň derňewinde getirilýän mysallar, esasan, olaryň dürli ýyllarda türkmen diline terjime edilen eserlerinden alnandyr.

Bu okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň roman-german, gündogar dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärlerini öwrenýän talyplara niýetlenilip, ondan umumy orta bilim berýän mekdepleriň okuwçylary we mugallymlary hem gollanma hökmünde peýdalanyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

SÖZBAŞY

«Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy» okuw kitaby Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň daşary ýurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german, gündogar dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärleriniň okuw maksatnamalarynyň esasynda taýýarlanyldy. Şeýle-de bu okuw kitabyňa girizilen ýazyjylaryň we şahyrlaryň döredijiligi Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynda, Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň türkmen dili we edebiýaty fakultetinde, Türkmen döwlet medeniýet institutynda, mugallymçylyk we orta mekdeplerde-de öwrenilýär.

Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 15-nji fewralyndaky «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Permanyňa we şol ýylyň 4-nji martyndaky «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Kararyna, «Bilim hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, orta we ýokary okuw mekdeplerini okuw kitaplary bilen üpjün etmek ýurdumyzyň bilim ulgamynyň in derwaýys, wajyp wezipesine öwrüldi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň dünýä derejesinde alyp barýan parasatly daşary we içeri syýasaty türkmen halkynyň bagtly şu gününiň we ýagty geljeginiň bähbitlerine hyzmat edýär. Hormatly Prezidentimiziň bütün dünýäniň halklary bilen ysnyşykly, dostluk-doganlyk gatnaşyklaryny ösdürmäge ýardam edýän «Açyk gapylar» syýasatynyň esasynda ABŞ, Russiýa, Germaniýa, Italiýa, Ýaponiýa, Hytaý, Türkiýe, Eýran, arap döwletleri we başga-da dünýäniň dürli künjeklerinde ýerleşen döwletleriň Türkmenistan bilen gatnaşyklary we syýasy, ykdysady, medeni hyzmatdaşlygy günsaýyn ösýär.

Hormatly Prezidentimiz häzirkizaman gatnaşyklaryny nazara alyp, dünýä edebiýatynyň naýbaşy eserlerini halkymyza ýetirmegi wajyp wezipe hökmünde biziň önümizde goýdy. Milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2010-njy ýylyň noýabrynda gol çeken Kararyna laýyklykda, onuň hut öz howandarlygynda döredilen «Dünýä edebiýaty» žurnalynyň ilkinji sany 2011-nji ýylda okyjylara gowuşdy.

Edebiýat adamzady hemişe päk ahlaklylyga, ruhubelentlige, watansöýüjilige, ynsanperwerlige çagyýar. Ýurdumyzyň dil we edebiýat, medeniýet we beýleki gumanitar ugurlara degişli hünärleriniň talyplary dünýä edebiýatynyň ajaýyp nusgalaryny öwrenip gelýärler. Munuň üçin ýurdumyzda ähli şertler döredilýär. Täze okuw kitaplary, gollanmalary we çeper eserler yzygiderli neşir edilip, halka ýetirilýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe halkymyzyň ruhy-medeni mirasy, dünýä edebiýaty düýpli öwrenilip başlanyldy. Baş mün ýyllyk taryhly türkmen halkynyň ölmez-ýitmez edebi mirasy täzeden dikeldilýär we içgin öwrenilýär.

Dünýä döwletleri bilen özara bähbitli we hoşniýetli gatnaşyklaryň ösen döwründe ýokary okuw mekdeplerinde şol ýurtlaryň halklarynyň dillerini, edebiýatlaryny, medeniýetlerini gowy bilýän hünärmenleri ýetişdirmek örän möhüm ähmiýete eýedir. Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň daşary ýurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german, gündogar dillerini we edebiýatlaryny öwrenýän talyplary daşary ýurt dilleri bilen bir hatarda şol ýurtlaryň edebiýatlaryny-da öwrenýärler, sebäbi diliň ösüşi edebiýat bilen berk baglanyşyklydyr. Şeýle-de her bir ýurduň edebiýaty şol ýurduň halkynyň medeniýetiniň, taryhynyň, şol sanda şol halkyň dünýägaraşsynyň esasyňy düzýär.

Ýazyjylaryň, şahyrlaryň döredijiligini öwrenmekde, olaryň ýazan eserlerini derňemekde, olara baha bermekde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň edebiýat baradaky ylmy taglymaty bu kitabyň ylmy-usulyýet esasyňy düzýär.

«Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy» okuw kitabynda XIX-XX asyr rus edebiýatynyň görnükli wekilleri I.A.Krylow, A.S.Puşkin, M.Ý.Lermontow, N.W.Gogol, L.N.Tolstoý, A.P.Çehow, S.A.Ýesenin, A.M.Gorkiý, A.N.Tolstoý, M.A.Şolohow, A.T.Twardowskiý, W. Ýan

ýaly görnükli şahyrlaryň, ýazyjylaryň ömri we döredijiligi barada giňişleýin maglumatlar berilýär.

Şeýle-de bu okuw kitabynda özbek ýazyjysy Aýbegiň, gazak ýazyjysy Muhtar Auezowyň, gyrgyz ýazyjysy Çingiz Aýtmatowyň, awar ýazyjysy Resul Gamzatowyň, gruzin ýazyjysy G.G.Abaşidzäniň, tatar ýazyjysy Musa Jeliliň ömri we döredijiligi hem-de olaryň görnükli eserleriniň derňewi okyjylaryň dykgatyna hödürlenýär.

Kitapda ýazyjylaryň, şahyrlaryň eserlerinden getirilýän mysallar daşary ýurt ýazyjylarynyň dürli ýyllarda türkmen diline terjime edilen eserlerinden alnandyr.

Bu okuw kitabynda Gündogaryň beýik dana şahyrlary Firdöwsiniň, Nyzamynyň, Omar Haýýamyň, Saadynyň, Hafyzyň, Jamynyň, Nowaýynyň, hindi ýazyjylary Mir Ammanyň, Rabindranat Tagoryň, hytaý filosofy Konfusiniň ömri we döredijiligi beýan edilýär.

Kitapda arap, pars, hindi, hytaý edebiýatларыnyň taryhy we olaryň görnükli wekilleri barada bölümçeler berilýär. Mundan başgada, bu okuw kitabynda gadymy hytaý edebiýatynyň «Aýdymlar kitaby» («Şi-szin») atly edebi ýadygärligi, gyrgyz halkynyň «Manas», garagalpak halkynyň «Kyrk gyz», hindi halkynyň «Mahabharata», «Ramaýana», «Kalila we Dimna» eposlary, «Müň bir gije» arap ertekileri barada bölümler bar.

Umuman, bu okuw kitabynda orta we ýokary mekdepleriň okuw maksatnamalaryna girizilen dünýa edebiýatynyň altyn hazynasyna girýän, ynsanperwerlik ideýalaryna ýugrulan eserler esasy orun tutýar.

V bölüm XIX ASYR RUS EDEBİYATY

Iwan Andreýewiç Krylow (1769–1844)

Iwan Andreýewiç Krylowyň ady basnýa žanrynyň ussady hökmünde dünýä derejesinde tanalýar.

Basnýada bir kiçijik waka kyssa ýa-da şygyr görnüşinde beýan edilýär. Şeýle eserde waka gatnaşýan gahrymanlar haýwanlar, guşlar, mör-möjekler bolup, şolaryň keşpleriniň üsti bilen aýdyljak tankydy ýa-da öwüt-nesihat beriji pikir, ideýa göçme manyda gürrüň berilýär.

Basnýa žanry gadym döwürlerde Gre-siýada b.e.öň, takmynan, VI–V asyrlarda ýaşap geçen Ezop diýen şahyr tarapyndan döredilipdir. Şonuň üçin göçme manyda, gytaklaýyn aýdylýan gürrüňe «Ezopyň dili» diýip hem aýdypdyrlar.

B.e. I asyrynda Ezopyň basnýalary Fedr atly şahyr tarapyndan latyn diline terjime edilipdir we has baýlaşdyrylypdyr.

Gündogar ýurtlarynda-da basnýa žanry gadymdan meşhur bolupdyr. Hindi halkynyň «Pançatantra» (b.e. III–IV asyrlary) atly kitabyň hekaýatlary ilkinji gezek Hosrow şanyň buýrugy boýunça 570-nji ýylda pehlewî diline terjime edilipdir. Soňra 750-nji ýylda bu kitap «Kalila we Dimna» ady bilen Ibn al-Mukaffa tarapyndan arap diline terjime edilipdir. Şeýlelik bilen «Kalila we Dimna» eseriniň basnýa-hekaýatlary Gündogar ýurtlarynda giňden meşhur bolupdyr.

Basnýa žanrynyň Ýewropada giňden ýaýramagyna fransuz şahyry Žan de Lafonteniň (1621–1685) basnýalarynyň köp dillere terjime edilmegi itergi beripdir.

Elbetde, her döwürde ýazyjylar, şahyrlar basnýa žanryna ýüzlenmek bilen öz zamanasynyň wajyp meselelerini, jemgyýetiň edep-ahlak düzgünlerini, dürli adamlaryň gylyk-häsiýetlerini açyp görkezýärler. Ýöne şol bir wagtda, basnýalarda ynsan durmuşynda hemişe, ähli döwürler üçin hem öz wajyplygyny ýitirmeýän derwaýys meseleler-de öz beýanyny tapýar.

I.A. Krylowyň basnýalarynda-da ähli döwürler üçin hem wajyp bolan ahlak arassalygy, adamkärçilik, rehimdarlyk, dostluk, birek-birege kömek etmek we ş.m. temalar çeper beýan edilýär.

Iwan Andreýewiç Krylow 1769-njy ýylyň 2-nji fewralynda Moskwada, onçakly baý bolmadyk harby gullukçynyň maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy Andreý Prohorowiç Krylow kapitan derejesini (çinini) alyp, birnäçe ýyldan soň harby gullugy goýýar we Twer şäherine göçüp baryp, şol ýerde şäher häkimliginde işleýär. I. Krylowyň kakasy kitap okamagy gowy görüpdur. Kakasynyň kitaplarynyň üsti bilen ýaş I.A. Krylow okamagy öwrenipdir. Şeýle-de ol özbaşdak surat çekmegi, skripka çalmagy öwrenipdir. Ol dokuz ýaşyna ýetende onuň kakasy aradan çykýar.

1778-nji ýylda kakasy aradan çykandan soň, I. Krylowyň ejesi iki çagasy bilen garyplykda ýaşaýar. Ýaş Iwan entek dokuz ýaşynda bolsa-da, kakasynyň öňki iş ýerinde ownuk ýumushlary ýerine ýetiriji gullukçy bolup işleýär.

1783-nji ýylda I. Krylow ejesi we kiçijik dogany bilen Peterburga göçüp barýarlar. Bu ýerde I. Krylow dört ýyl töweregi şäher kanselýariýasynda¹ gullukçy bolup işleýär.

I. Krylow on dört ýaşynda özüniň «**Kofe gutusy**» atly ilkinji komediýasyny ýazýar. Bu komediýanyň çeperçiligi gowşak bolsa-da, I. Krylowyň sebitiň pomeşşikleriniň², uly baýlarynyň häsiýetlerine, durmuşyna beletligi aýan bolýar. Bu pýesa çap edilmändir.

Peterburgda Krylow teatr bilen gyzyklanýar. 1785–1789-njy ýyllarda ol birnäçe eserler ýazýar. Ol tragediýa, liriki goşgular, tankydy häsiýetli epigrammalar ýazyp, çeper döredijilikde öz güýjüni ymykly synap görýär. 1789-njy ýyldan başlap, I. Krylow halky ezyň akmak,

¹ Kanselýariýa – resmi hatlar, resminamalar kabul edilýän we hasaba alynýan edara.

² Pomeşşik – köşk gatlagyna degişli iri mülkdar.

nadan, rehimsiz dworýanlary¹, parahor gullukçylary, ogrulary tankyt edýän «Ruhlaryň poçtasy» atly žurnal çykaryp başlaýar. Ol halkyň agyr ýagdaýyna duýgudaşlyk bildirýär. Emma birnäçe wagtdan patyşa hökümeti Krylowy ýiti tankydy eserleri çap edýänligi sebäpli, yzarlap başlaýar. I. Krylow Sankt-Peterburgdan Moskwa gitmeli bolýar.

1801-nji ýyldan başlap, I. Krylow ýene-de çeper döredijilik bilen meşgullanyp başlaýar. Bu sapar ol basnýa žanryna ýüzlenýär. 1809-njy ýylda I. Krylowyň ilkinji basnýalar kitaby çap edilýär we şahyr halk arasynda uly meşhurlyk gazanýar.

1812-nji ýylda I. Krylow merkezi Halk kitaphanasyna kitapha-
naçy bolup işe girýär we ol ýerde otuz ýyl töweregi, tä 1841-nji ýyla
çenli, ýagny dynç alsa çykýança işleýär.

1843-nji ýylda I. Krylow özüniň dokuz kitapdan durýan bas-
nýalar ýygındysyny neşire taýýarlaýar. Bu basnýalar ýygındysy
şahyr aradan çykansoň neşir edilýär.

Beýik rus basnýaçysy I. Krylow 1844-nji ýylyň 21-nji noýab-
rynda ýetmiş bäs ýaşynda Sankt-Peterburgda aradan çykýar.

Otuz ýyl töweregi wagtyň içinde Krylow iki ýüze golaý basnýa
ýazypdyr. I. Krylowdan öň hem rus edebiýatynda şahyrlar basnýalar
ýazypdyrlar, ýöne olaryň hiç biri Krylow ýaly meşhurlyk gazanyp bil-
mändir, sebäbi I. Krylow öz basnýalaryny halkyň durmuşy bilen berk
baglanyşdyrypdyr.

Ol döwürde feodal düzgünler dowam edipdir. Daýhanlar
dworýanlaryň golastynda, ýarymgulçulyk ýagdaýynda, krepost-
noýçylyk düzgüninde ýaşapdyrlar. I. Krylow daýhanlara zulum
edýän pomeşşikleri, dworýanlary öz basnýalarynda batyrgaýlyk bi-
len tankyt edýär. Şeýle basnýalaryň hataryna «**Möjek we guzy**»,
«**Balyk tansy**» we beýlekileri goşmak bolar. I. Krylow öz basnýa-
larynda zähmetkeş halka söýgi bilen garaýar, onuň agyr ýagdaýyna,
durmuşyna duýgudaşlyk bildirýär we onuň geljekde bagtly durmuşda
ýaşajakdygyna ynanýar.

1812-nji ýylyň iýun aýynda fransuz imperatory Napoleon öz
goşuny bilen Neman derýasyndan geçip, Russiýanyň üstüne çozýar.

Watan üstüne howp abanyp, duşman çozanda-da, şahyr öz bas-
nýalarynda halkyň ruhuny göterip, ýurdy gorýan gerçek-gahryman-
lary, beýik rus serkerdesi M.I. Kutuzowy wasp edipdir we olaryň

¹ Dworýan - köşk gatlagyna degişli adam.

basybalyjylaryň goşunyny ýeňjekdigine ynam bildiripdir. Şahyryň «**Garga we towuk**», «**Pişik we aşpez**», «**Balyk we pişik**», «**Möjek it ýatagynda**» diýen basnýalary şol döwürde ýazylypdyr.

I. Krylow «**Möjek it ýatagynda**» diýen basnýasyny ýazyp, M.I.Kutuzowa iberipdir. Bu basnýany Kutuzow öz ýanyndaky adamlara okap berende, uruş bilen gelen «mojegiň¹ derisiniň sypyryljakdygy» baradaky setirler hemmä ýarapdyr we adamlaryň ruhuny göteripdir.

I. Krylow öz basnýalarynda adamlaryň açgözlük, şöhratparazlyk, gorkaklyk, ikiýüzlülük, ýaranjaňlyk ýaly erbet gylyk-häsiýetlerini «**Ýalançy**», «**Garga we tilki**», «**Aýna we maýmyn**», «**Pil we Moska**» ýaly basnýalarynda ýazgarýar.

I. Krylowyň basnýalary hemişe kiçijik bir komediýany ýadyňa salýar we ondaky gülküli ýagdaý ýasama bolman, hakyky durmuşyň wakalaryndan, gahrymanlaryň edýän işlerinden, hereketlerinden gelip çykýar.

Öz basnýalarynda Krylow, bir tarapdan, tankytçy satiraçy hökmünde jemgyýetiň kemçiliklerini, krepostnoýçylyk düzgünlerini tankyt etse, ikinji tarapdan, şahyr basnýanyň başynda ýa-da soňunda öwüt-nesihat berýär we şol suratlandyrylýan hadysa, waka barada öz pikirini aýdýar. Meselem, şahyr «iliň agzy ala bolsa» olaryň işiniň ýola barmajakdygy baradaky pikiri özüniň «**Guw, çortan balyk hem leňneç**» diýen basnýasynyň başlangyç setirlerinde aýdyp, soňra wakany beýan edýär:

Iliň agzy bolsa ala,
Işleri hem barmaz ýola,
Hiç bir zada gelmez laýyk.
Ine, bir gün guw, leňneç hem çortan balyk
Ýük daşamak üçin aldylar işi.
Üç ýerden dyzaşyp, gyjaşyp dişi,
Etdiler gaýrat.
Emma welin ýüküň şol bir boluşy –
Çykmady hiç zat.

¹ Möjek – bu ýerde Russiýa goşun çekip gelen Napoleon göz önünde tutulýar.

Ýük agyr hem dälde, emma, gör, guşy –
Ol göge dyzaýar, leňneç hem yza,
Balyk bolsa ýetjek bolýar deňize.
Bilmedik haýsysy günäkär munda,
Emma ýük häzirem öňki ornunda.¹

«**Kwartet**»² basnýasynda Maýmyn, Eşek, Geçi we Aýy dört bolup, goşulyşyp, saz çaljak bolýarlar, emma nähili oturyň görselerem, olaryň çalyň sazlyşykly bir ýakymly heň, mukam döretmeýär, sebäbi olaryň bu işe ýeterlik taýýarlygy, ukyby ýok. Şol sebäpli I. Krylow basnýanyň soňunda Bilbiliň sözleri bilen:

Diýdi Bilbil: «Çalmak üçin sazy öwrenmek gerek,
Hem-de bolsa pähim, paýhasdan derek.
Siz, dostlar, her dürli otursaňyz-da,
Sazandalyk zehini hiç ýok sizde,»³

diýip, basnýanyň manysyny açyp görkezýär.

I. Krylowyň basnýalarynda mugthorlygy ýazgarmak, halal zähmet bilen ýaşamak temasy «**Teneçir bilen garynja**» diýen basnýasynda çeper beýan edilýär.

Arly tomus zähmet çekmän, geljek gyş barada alada etmän, bar wagtyňy saz, meýlis, toý bilen geçiren Teneçir sowuk gyş düşende kömek sorap, zähmetsöýer Garynjanyň ýanyna barýar, emma Garynja oňa ýüzlenip, ýazda işlemedigi üçin:

«Oňuber şol sazyň bilen !,
Saz-söhbetli ýazyň bilen!»⁴

diýip, türkmeniň «Ýatan öküze iým ýok» diýen nakylynda aýdylýan pikire meňzeş dözümlü, ýazgaryjy jogap berýär.

¹ Dünýä edebiýatyndan nusgalar. Birinji kitap. Çapa taýýarlanlar: R. Mustakow, T. Sadykow, G. Goleýewa. Aşgabat, 2007, 201-202 sah.

² Kwartet – dört adamdan durýan sazandalar topary.

³ Dünýä edebiýatyndan nusgalar. Birinji kitap. Çapa taýýarlanlar: R. Mustakow, T. Sadykow, G. Goleýewa. Aşgabat, 2007, 201 sah.

⁴ Görkezilen eser, 203 sah.

I. Krylowyň basnýalarynyň çeper bolmagyna olarda halkyň sada we düşnükli diliniň, halk ertekilerinde duş gelýän hilegär tilki, açgöz möjek, gorkak towşan, akmak garga, emelsiz, tagaşyksyz aýy ýaly keşpleriniň şahyr tarapyndan öz basnýalarynda giňden ulanylmagy güýçli täsir edipdir. Şol sebäpli Krylowyň basnýalarynda aýdylýan jümleler aňsat okalyp, ýeňillik bilen ýatda galýar.

I. Krylowyň basnýalary uzyn däl, emma oňa garamazdan, olarda bir waka gutarnykly beýan edilip, basnýanyň esasy manysy barada netije çykarylyp, öwüt-nesihat berilýär.

I. Krylowyň köp pikirleri, onuň basnýalarynda aýdýan sözleri halk arasynda köp gaýtalanyp, nakyllara öwürülip gidipdir. I. Krylowyň ynsanperwer ideýalara ýugrulan, ynsan durmuşynyň wajyp taraplaryny görkezýän basnýalary oňa şan-şöhrat getirip, ony rus halkynyň söýgüli şahyryna öwürýär we oňa dünýä derejesinde meşhurlyk getirýär.

I. Krylowyň basnýalary 1930-njy ýyldan bäri türkmen diline terjime edilip gelinýär.

Aleksandr Sergeýewiç Puşkin **(1799–1837)**

Görnükli rus tankytcysy W.G Belinskiň: «A.S. Puşkin diňe bir öz zamanynyň beýik şahyry bolman, eýsem ol ähli halklaryň we hemme döwürleriň beýik şahyrydyr» diýip, dogry belleýşi ýaly, A.S. Puşkiniň goşgulary, poemalary ertekileri, powestleri we beýleki žanrlara degişli eserleri ähli halklaryň söýüp okaýan eserleriniň hataryna girýär.

XX asyryň tanymal rus şahyry A.T. Twardowskiniň: «Ol biziň durmuşymyza onuň başynda girýär we soňuna çenli biziň bilen bolýar» diýip, belleýşi ýaly, A.S. Puşkiniň eserleri her bir adamyň durmuşynda ýatdan çykmajak yz galdyrýar. Sebäbi şahyr rus halk döredijiliginiň, dünýä edebiýatynyň baý tejribesini özüne siňdirip, umumadamzat, gumanistik ideýalara ýugrulan çeper eserleri döredipdir. Şol sebäpli A.S. Puşkiniň eserleri baryp 1920–1930-njy ýyllarda türkmen diline terjime edilip başlanýar we häzirki döwre çenli onuň eserleri birnäçe gezek neşir edildi. Soňky ýyllarda hormatly Preziden-

timiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen dünýä edebiýatynyň ajaýyp eserleri türkmen dilinde täzeden neşir edildi. Şolaryň arasynda A.S.Puşkiniň goşgular ýygındysy-da 2011-nji ýylda aýratyn kitap bolup çykdy.¹

Aleksandr Sergeýewiç Puşkin 1799-njy ýylyň 26-njy maýynda Moskwada dworýan maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy, otstawka çykan maýor Sergeý Lwowiç Puşkin edebiýaty gowy görýän eken. Ol öz maşgala agzalaryna fransuz dramaturglary Molýeriň, Rasiniň eserlerinden bölekleri okap bermegi gowy görüpdür. Onuň baý kitaphanasy bolupdyr.

Onuň kitaphanasysynda XVIII asyr fransuz magaryfçylary Russonyň, Didronyň, Monteskýeniň we beýleki ýazyjylaryň, filosoflaryň eserleri bolupdyr.

A. Puşkiniň öýüne şol döwrüň tanymal edebiýatçylary, alymlary myhmançylyga gelipdirler we öz gezeginde Puşkiniň kakasy we ýaş Puşkin öz tanyşlarynyň öýlerine myhmançylyga baranlarynda şol döwrüň öndebaryjy medeniýetli adamlary bilen tanşypdyrlar.

A. Puşkiniň çeper edebiýat bilen gyzyklanmagyna-da onuň kakasy, daýysy W.L.Puşkin, K.M.Karamzin, W.A.Žukowskiý ýaly şahsyýetler güýçli täsir edýär. Puşkin ýaşlygyndan kakasynyň kitaphanasyndaky kitaplary irginsiz okapdyr.

Şol döwürde dworýan maşgalalarynda dăp bolşy ýaly, A. Puşkin öý mugallymlary tarapyndan okadylyp, başlangyç bilim alypdyr, fransuz dilini öwrenipdir. Onuň ene-atasy-da öýde ýaş Puşkin bilen fransuzça gepleşipdirler. Puşkin öz ene dili bolan rus dilini, esasan, mamasy Marýa Alekseýewnadan we enekesi krepostnoý² aýal Arina Rodionowna Ýakowlewadan öwrenipdir.

Arina Rodionowna Puşkine rus aýdymalaryny, halk ertekilerini, rowaýatларыny aýdyp berýän eken. Arina Rodionownanyň täsiri bilen şahyr halk döredijiliginiň äheňlerine eýerip, özüniň meşhur poema-

¹ *Puşkin A.S. Goşgular. Aşgabat, 2011.*

² Krepostnoý – pomeşsiğiň doly tabynlygynda bolan daýhan.

laryny, ertekilerini ýazýar. A.S. Puşkin özüniň «Enekäme»¹ (1826) diýen goşgusynda Arina Rodionownany mähirli sözler bilen ýatlaýar:

Ýowuz günlerimde ýalňyz syrdaşym,
Garran, eňki giden eziz enekäm!
Sümme sosna tokaýynyň tümünde
Bir sen meň ýoluma gözlerin dikýän.
Öz otagyň aýnasynyň önünde
Ýola bakyp, geçirýärsiň günleri.
Göýä ýygyrt-ýygyrt elin içinde
Aýlanmaýar sagadyň gök dilleri.
Seredýärsiň unudylan derwezä
Hem garalyp ýatan uzyn ýollara.
Hasrat, öňden duýmak, gaýgy-alada
Gursagyňy daraldyp, agyr hallara
Salýar, aýan saňa birdenem...²

Umuman, maşgalasyndaky edebiýata, rus halk döredijiligine bolan höwesli garaýyşlar ýaş Puşkinde-de döredijilige bolan ymytlyşy oýaryp, onuň edebiýat baradaky bilimini, düşünjesini artdyrypdyr.

1811-nji ýylyň tomsunda Puşkin Peterburgyň eteginde ýerleşen Sarskoýe Selodaky (häzirki Puşkino şäheri) täze açylan liseýe okuwa girýär.

Bu liseýde okuw alty ýyl dowam edipdir. Ol uniwersitet derejesindäki okuw mekdebi bolup, dworýanlaryň çagalary üçin niýetlenlipdir. Ony gutaran uçurymlar döwlet edaralarynda işlemeli eken.

Liseýiň mugallymlary öz okuwçylaryny şol döwürde Ýewropada ylmyň, bilimiň gazananlary bilen tanyşdyrmaga çalşypdyrlar. A.S. Puşkin «Bizem geldik, garşylady Kunitsyn» diýip, şol liseýde özüne bilim beren ahlak ylymlarynyň professory A.P. Kunitsyny ýatlaýar. Öz sapaklarynda professor Kunitsyn: «Tebigata görä ähli adam-

¹ Bu goşgyny A.S. Puşkin öz enekesi Arina Rodionowna bagyşlapdyr. Ol ýaşajyk Aleksandra çagalykda köp erteki-rowaýatlar aýdyp beripdir we öz ogly ýaly eziz görüpdür. Goşgy doly gutarylmadyk eserdir.

² Dünýä edebiýatyndan nusgalar. Üçünji kitap. Çapa taýýarlanlar: R. Mustakow, T. Sadykow, G. Goleýewa. Aşgabat, 2008, 127 sah. (Terjime eden A. Atabayew).

lar deňdir we olar azat doglandyr» diýip, liseý okuwçylaryna fransuz magaryfçylarynyň ideýalaryny öwredipdir.

Liseý açylan döwründe Russiýanyň üstüne uly howp abanýar. Russiýanyň günbatar çäklerinde ägirt uly fransuz goşuny Russiýanyň üstüne çozmaga taýýarlyk görýär. 1812-nji ýylda Watançylyk urşy başlanýar. Sarskoýe Selonyň üstünden rus goşunlary geçýär. Liseýiň okuwçylary olary synlap, fronta ugradýarlar. Olary watançylyk ruhy gaplap alýar. Şol döwürde Puşkin öz ykbalynyň halkyň ykbaly bilen berk baglanyşyklydygyna düşünýär we onuň döredijiligi özüniň rus milli şahyrydygy hakyndaky ideýadan ugur alyp ösýär.

1812-nji ýylyň Watançylyk urşundan soň rus jemgyýetinde azatlyk baradaky gürrüňler köpeliýär. Şol döwürde A.S. Puşkin daşary ýurt ýörişlerinden gaýdyp gelen rus ofiseri, filosof P.Ý.Çaadaýew bilen tanyşýar. P.Ý.Çaadaýewiň halky azatlyga çykarmak, jemgyýeti üýtgedip gurmak baradaky pikirleri ýaş Puşkine-de täsir edýär. Puşkin Russiýanyň galkynyp, bagtly durmuşa ýetjekdigini özüniň «**Çaadaýew**» (1818) diýen goşgusynda ynam bilen ýazýar:

Söýgi, umyt hem-de şöhrat
Aldamady uzak zaman,
Ýaşlyk çaglar boldy sumat
Göýä uky, göýä duman.

Zulum ezse-de, labyr salyp,
Joşýar bizde arzuw bary;
Ýüreklerimiz teşne bolup,
Diňleýär eziz diýary.

Sabry elden giden ýaly,
Aşygy-magşuk mysaly
Garaşýarys biz şatlyga,
Hem mukaddes azatlyga.

Ardyr namys bize arka,
Erkinligi nagyş edeli;

Ýüreklerde gaýrat barka,
Watanmyza bagş edeli.

Ýoldaş, ynan: dogar hökman
Bagt ýyldyzy – dil şadymyz,
Russiýa galkar biguman,
Ýumrular tagty-eýwanlar,
Oň üstüne mähribanlar
Ýazarlar biziň adymyz¹.

Liseýde Puşkin göreş, gylyçlaşma (fehtowaniýe) we sportuň beýleki görnüşleri bilen meşgullanýar. Ýoldaşlary bilen gowy gatnaşyklarda bolýar, bir-biri bilen degişýärler, ýöne Puşkin hiç bir adama kemsidiji, onuň mertebesini peseldiji söz aýtmadyr. Puşkin şol döwürde öz dostlaryna bagyşlap, ençeme goşgular ýazypdyr. Olaryň käbiri degişme äheňinde bolup, şol dostunyň bir häsiýetini açyp görkezipdir. Puşkin Delwig bilen ýakyn dost eken, emma Delwig ukuçyl, ýalta bolupdyr. Onuň bu häsiýeti hemmelere mälim bolup, ol barada köp degişmeli gürrüňler mekdepde okuwçylaryň arasyna ýaýrapdyr. Puşkin ol barada:

Ber eliňi, Delwig! Uklap ýatyrmyň?
Oýan indi, eý, ýalta, ukuçyl,
Indi näme, sen sapakda otyrmyň?
Latyn sapagy däl, ukyňdan açyl!² –

diýen setirleri ýazypdyr. Mugallymlar okuwçylaryň goşgy düzmegini, edebiýat bilen meşgullanmagyny goldapdyrlar. Puşkiniň ýoldaşlary Kýuhelbeker, Delwig, Illiçewskiý, Korsakow we Ýakowlew şygry ýazypdyrlar, ýöne olaryň hemmesi Puşkiniň goşgy düzmekde ussatlygyna uly sarpa goýupdyrlar. Şol sebäpli olar bir goşgy ýazyp, 1815-nji ýylyň 8-nji ýanwarynda synagda okap bermekligi

¹ *Puşkin A.S.* Saýlanan eserler. Aşgabat, 1949, 51-52 sah. (Terjime edenler: G.D. Gurbansähedow, B. Jürmenek).

² *Пушкин А.С.* Стихотворения. Москва, 1983 стр. 63. (Terjime eden R. Mustakow).

Puşkine tekliپ edipdirler. Sebäbi ol synagda hormatly myhmanlaryň arasynda XVIII asyryň iň meşhur rus şahyry G.R.Deržawin hem bolmaly eken. Şonda Puşkin «**Sarskoýe Selodaky ýatlama**» (1815) diýen goşgusyny ýazýar we bu goşguda Puşkin özüne bilim beren mekdebi barada söýgüden doly, mähirli sözleri aýdýar hem-de 1812-nji ýylyň Watançylyk urşunda rus halkynyň ýeňşini wasp edýär. Şahyr Sarskoýe Selodaky durmuşyny «ylhamynyň joş uran» döwri diýip nygtaýar:

Oýaryp kalbymda bagtly günleri,
Ýatlamda liseýde gaýnan döwrümi,
Görýärin dostlarmy, şat günlerimi,
Kä gyzma, kä ýalta jahyl halynda
Çemenler içinde gezýärin ýenem.
Arzuwlaryň çalasudur salynda
Ylhamym joş urup, ýüzýärin ýenem¹.

Deržawin bu goşgyny diňläp, örän tolgunypdyr we Puşkini bagryna basjak ýaly hereket edipdir. Puşkin muny ýaşuly şahyryň özüne beren ak patasy diýip düşünişdir.

1817-nji ýylyň tomsunda on sekiz ýaşyna ýeten Puşkin liseýi gutarýar. Ençe ýyl bile okan dostlary bilen aýrylyşmak Puşkine agyr düşüpdur. Şol sebäpli şahyr mekdep ýyllary barada ýazan goşgularynda şol dostlugy wasp edýär.

Liseýi gutaryp, Puşkin Peterburgda işlemäge galýar. Ol daşary işler kollegiýasyna işe girýär. Şu döwürde Puşkin «**Ruslan we Lýudmila**» poemasyny tamamlar we ony 1820-nji ýylda çap etdirýär.

Bu poemada şahyr halk rowaýatlaryny ulanyp, öz Watanynyň garaşsyzlygy üçin göreşýän batyr Ruslanyň Lýudmila diýen gyza bolan söýgüsini görkezýär.

A.S. Puşkin Peterburgda bolan wagtlarynda «**Erkinlik**», (1817), «**Çaadaýewe**» (1818), «**Oba**» (1819) ýaly syýasy ideýalary beýan edýän şygryrlary ýazýar.

Bu goşgularda azatlyk temasy güýçli ýaňlanýar. «Oba», «Erkinlik» diýen goşgularda azatlyk ideýasy, esasan, patyşanyň ýeke-täk hökümsürüji häkimiýetini kanun, konstitusiýa bilen çäklendirmek-

¹ *Puşkin A.S.* Goşgular. Aşgabat, 2011, 183 sah. (Terjime eden A. Atabaýew).

ligi aňladýar. «Çaadaýewe» atly goşgusynda Puşkin öz dostunyň durmuşda uly üstünlik gazanjakdygyna, geljekde Russiýada bagtly durmuşyň berkarar boljakdygyna uly ynam bildirip:

Ynan, dostum, dogar hökman,
Bagt ýyldyzy şugla saçar.
Russiýa galkar ukudan,
Zulum öýi bolar weýran,
Şol döwülen böleklere,
Adymyz ýazarlar bigüman—¹

diýip ýazýar.

A.S.Puşkiniň tankydy häsiýetli epigrammalary, rewolýusion ruhly goşgulary baradaky gürrüňler patyşa Aleksandr I ýetýär. Netijede, Puşkin Peterburgdan Ýekaterinoslaw (häzirki Dnepropetrowsk şäheri) sürgün edilýär.

1820-nji ýylda Puşkin Krymdan öz gulluk etmeli ýeri bolan Kişinýowa gelýär. Ol ýerde şahyr şol döwrüň öňdebaryjy adamlary, geljekki dekabristler² P.I. Pestel, M.F.Orlow, W.L.Dawydow we W.F. Raýewskiý bilen ýakyndan tanyşýar. Bu duşuşyklar onuň syýasy düşünjesini has hem ösdürýär. Puşkin sürgünde dört ýyl ýaşaýar. Şol döwürde Puşkin Kawkazda, Krymda bolýar. Puşkiniň Günortada bolmagy onuň döredijiliginde açmejek yz galdyrýar. Şol täsirler netijesinde Puşkin «**Kawkaz ýesiri**» (1821) «**Bakjasaraý fontany**» (1823) «**Syganlar**» (1824) atly romantik häsiýetli poemalaryny, «**Hanjar**» (1821) «**Arzyruma syýahat**» eserlerini ýazýar. Şol döwürde Puşkin «**Ýewgeniý Onegin**» atly goşgy bilen ýazylan romanyny ýazyp başlaýar.

Dostlarynyň kömegi bilen Puşkin 1823-nji ýylda Kawkazdan Odessa gulluga geçýär. Ýöne ol ýerde general-gubernator graf M.S.Woronsowyň Puşkine bolan garaýşy erbet bolýar. Ol Puşkini işinden aýyrmagy talap edýär. Soňra patyşa Aleksandr I Puşkini gullukdan boşadyp, 1824-nji ýylda Pskow guberniýasynyň Mihaýlowskoýe diýen obasyna sürgün edipdir.

¹ Пушкин А.С. Стихотворения. Москва, 1983, стр. 63. (Terjime eden R. Mustakow).

² Dekabristler – 1825-nji ýylyň 14-nji dekabrynda Peterburgda rus ofiserleriniň gozgalaňy bolýar. Şolara «dekabristler» diýip at beripdirler.

1824–1826-njy ýyllarda Puşkin Mihaýlowskoýe obasynda sürgünde bolýar.

Mihaýlowskoýe obasynda Puşkin ilki gamgyn äheňli eserler döretse-de, soň ol täze güýç, yhlas bilen öňki başlan «Ýewgeniý Onegin» romanyny ýazmagyny dowam etdirýär. Şol ýerde Russiýanyň taryhyna degişli «**Boris Godunow**» tragediýasyny hem ýazýar.

A.S. Puşkiniň döredijiliginde söýgi temasy aýratyn güýçli ýaňlanýar. A.S. Puşkiniň söýgi temasynda degişli ajaýyp eserleriniň biri-de Mihaýlowskoýe obasynyň golaýyndaky Trigorsk obasyna gezmäge gelen A.P.Kern atly gözəl gyz bilen duşuşygynyň täsirleri bilen ýazylypdyr. «**K...**» (1825) diýlip at goýlan goşgy «**Ajap pursat düşýär meniň ýadyma**» diýen setir bilen başlanýar:

Ajap pursat düşýär meniň ýadyma:
Göze görnüp geçen peri mysaly,
Şonda sen gelipdiň meniň ýanyma –
Tämiz gозelligiň genisi ýaly.¹

Bu goşguda A.S. Puşkin söýginiň ajaýyp pursatlaryny, hiç haçan ýatdan çykmaýak duýgularyny, täsirlerini wasp edýär.

1826-njy ýylyň 8-nji sentýabrynda täze patyşa Nikolaý I Puşkini sürgünden boşadýar we paýtagtda ýaşamaga rugsat edýär. Şondan soň Puşkin «**Poltawa**» (1828), «**Mis atly**» (1833) poemalaryny we başga-da birnäçe ajaýyp eserlerini döredýär.

A.S. Puşkin 1829-njy ýylda Kawkaza gidýär. Ol ýerde şahyr rewolýusioner dostlary, sürgün edilen dekabristler bilen duşuşýar. Şol syýahat netijesinde «**Arzyruma syýahat**», «**Kawkaz**», «**Gruziýanyň baýýrlarynda**» we başga-da birnäçe eserlerini ýazýar.

Nikalaşmak barada N.N.Gonçarowanyň razyçylygyny alyp, Puşkin 1830-njy ýylyň tomsunda kakasynyň özüne sowgat beren Boldino diýen mülküne eýelik etmäge gidýär. Emma ol ýerde bir aýyň deregine üç aýlap bolmaly bolýar, sebäbi şol töwerekde, Moskwa bilen aralykda holera (garynhassalyk) keseli ýaýraýar. Bu ýerde Puşkin «**Ýewgeniý Onegin**» eserini ýazyp gutarýar hem-de «**Belkiniň powestleri**» diýen eserler toplumyny ýazýar. Boldino obasynda bolan

¹ Puşkin A.S. Goşgular. Aşgabat, 2011, 114 sah. (Terjime eden Çary Aşyr).

wagty Puşkiniň döredijilik işiniň gülläp ösen döwri hasaplanýar. Şol sebäpli şol döwür «Boldino güýzi» diýlip atlandyrylýar.

1831-nji ýylyň 18-nji fewralynda Puşkin Moskwada N.N. Gonçarowa diýen gyza öýlenýär. Soňra Puşkin aýaly bilen Peterburga ýaşamaga gidýär. 1830-njy ýyllarda Puşkin öndümlü işleýär. Ol «**Garahal zenan**», «**Balykçy we balyjak hakynda erteki**», «**Patyşanyň öli gyzy**», «**Dubrowskiý**» (1833), «**Kapitan gyzy**» (1836) ýaly ajaýyp eserlerini ýazýar.

1836-njy ýylda A.S.Puşkiniň maşgala durmuşy ýaramazlaşýar. Ýaş fransuz Dantes Puşkiniň aýaly Natalýa Nikolaýewna söýgi bildirip başlaýar we şol sebäpli dürli töhmetler, myjabatlar köpeliýär.

Bu zatlaryň soňuna çykmak üçin Puşkin Dantesi duele – başa-baş atyşyga çagyýar. Duel 1837-nji ýylyň 25-nji ýanwarynda Peterburgyň eteginde bolup geçýär. Duelde Puşkin agyr ýaralanýar we 29-njy ýanwarda aradan çykýar. Puşkiniň ölümi jemgyýetde uly gahar-gazap, gynanç döredýär. Jemgyýetiň gynanjyny M.Ý.Lermontow «Şahyryň ölümi» diýen goşgusynda beýan edýär.

A.S. Puşkiniň lirikasy

A.S. Puşkiniň döredijiligi barada okuw kitabyňyň çäklerinde berilýän ýazgylarda has doly gürrüň etmek örän kyn, sebäbi Puşkiniň söýlüp okalmaýan eseri ýok diýen ýalydyr. Onuň eserleri türkmen dilinde dürli awtorlaryň terjimesi bilen yzygiderli çap edilýär. Meselem, Puşkiniň diňe «**Ýadygärlik**» diýen goşgusy baş şahyr tarypyndan türkmen diline terjime edildi. Galyberse-de, Puşkiniň 800-den gowrak liriki goşgularynyň bardygyny nazara alsak, onda mesele has hem çylşyrymlaşýar. Ýöne bu goşgularyň käbir aýratynlyklary, temalary we ideýalary barada gysgaça aýdyp geçmek bolar.

Tematiki taýdan Puşkiniň goşgularynda dostluk, söýgi temalary aýratyn orun tutýar. Söýgi Puşkiniň goşgularynda iň ajaýyp ynsan duýgusy hökmünde wasp edilýär. Onuň şygryrlarynda diňe söýmekligiň özüniň, hatda ol jogapsyz söýgi bolsa-da, ynsana uly bagtdygyny, ol söýginiň adamyň kalbyny hemişe ýyladyp gelýändigini şahyr nygtaýar:

Söydüm sizi, belki, şol söýgiň ody
Ýanyandyr kalbymda entek-entegem.
Ýöne göwne almaň siz beýle zady,
Agyrsam-ynjytsam borun gende men.

Näumyt söydüm men, çykarman sesim,
Ýaýdanyp, gabanyp ömrüm ötürdim.
Sizi meň söýşüm dek ýene bir kesin
Jan- dilden söýmegin Hudaý ýetirsin.¹

Dostluk temasy Puşkiniň mekdepde okan ýyllarynda ýazan goşgularynda has güýçli ýaňlanýar, ýöne ondan soňky döwürdeki goşgularynda dostluk temasy watançylyk, azatlyk temalary bilen baglanyşyklylykda beýan edilýär.

Şahyryň «**Dekabristlere**», «**Sibir magdan kânleriniň çuňunda**» ýaly goşgularynda, bir tarapdan, şahyr öz sürgün edilen dostlaryna duýgudaşlyk bildirse, ikinjiden, olaryň azatlyk üçin göreşiniň iru-giç netije berjekdigini, olaryň arzuwlarynyň amala aşjakdygyny nygtaýar:

Sibir magdan kânleriniň çuňunda,
Elden bermän buýsanjyňyz, sabryňyz.
Köýmez azabyňyz, ahyrsoňunda
Ýerne düşer beýik arzuwlaryňyz.²

A.S.Puşkiniň goşgularynda Watan topragyna, onuň tebigatyna bolan söýgi öz täsirli beýanyny tapypdyr. Şahyryň «**Deňze**» (1824), «**Güýz**» (1833), «**Bulut**» (1835), «**Gyş gijesi**» (1825) ýaly goşgularynda tebigatyň görnüşleri janly, çeper suratlandyrylýar we goşgynyň her bir setiri okyjynyň aňynda ýatdan çykmajak täsir galdyrýar:

Tupan gary her ýan kowlap,
Asman ýüzün ol baglaýar.
Käte möjek kimin uwap,
Käte çaga dek aglaýar.

¹ *Puşkin A.S.* Goşgular. Aşgabat 2011, 182 sah. (Terjime eden Annaly Berdiyew).

² Görkezilen eser, 146 sah.

Kä üstünde öýümüziň
Misli sypal deýin bökýär,
Ol giç ýolagçy dek biziň
Gelip aýnamyzy kakýar.¹

A.S.Puşkiniň «**Exegi Monumentum**» («**Ýadygärlik gurdum**») (1836) atly rim şahyry Gorasiniň «Exegi Monumentum» atly tragediýanyň howandary Melpomena² bagyşlap ýazan odasyna nezi-re hökmünde ýazan goşgusy şahyryň çeper sözün güýjüne uly sarpa goýandygyny görkezýär. Sebäbi şahyryň pikirine görä, iň berk binalaram wagtyň geçmegi bilen ýykylýar, emma ajaýyp çeper eserler, ruhy gymmatlyklar adamlaryň aňynda, hakydasynda ebedi ýaşaýar:

Ýok, men ölmen bús-bütün, janyň şygrymda ýaşaýar,
Uçar ýörer heň bilen, göwräm ýere siňse-de:
Bu giň ýagty jahanda ýaşasa täk bir şahyr,
Artar meniň şöhratym, owazym meň diňse-de.³

«**Ýewgeniý Onegin**» romany

A.S.Puşkin «**Ýewgeniý Onegin**» romanyny 1823-nji ýylyň 9-njy maýynda başlap, ony 1830-njy ýylyň 25-nji sentýabrynda tamamlýar we şahyr soň oňa birnäçe düzedişler berýär. Bu eser ilkinji gezek 1833-nji ýylda neşir edilýär. Roman gutarnykly görnüşde sekiz bapdan durýar. Romanyň wakalary 1819-njy ýyldan tä 1825-nji ýyla çenli wagty öz içine alýar.

Romanda Russiýada we Ýewropada bolup geçen rewolýusion we milli azat edijilik hereketleriniň ruhy aýdyň duýulýar. Şeýle-de onuň tutuş dowamynda şol döwürde Günbatar Ýewropa edebiýatynyň meşhur ýazyjylarynyň, şahyrlarynyň eserlerine salgy-lanmalar romanyň ähmiýetini has-da artdyrýar, çünki olar Puşkiniň döredijiliginiň köklerini, şol döwrüň jemgyýetiniň edebiýata bolan garaýyşlaryny bilmek üçin örän möhüm bolup durýar.

¹ *Puşkin A.S.* Saýlanan eserler. Aşgabat, 1949, 85 sah. (Terjime eden Ata Nyýazow).

² Melpomena – gadymy grek mifologiýasynda Zewsiň dokuz gyzynyň biri, tragediýanyň hudaýy, ýagny muzasy hasaplanýar.

³ *Puşkin A.S.* Saýlanan eserler. Aşgabat, 1949, 111 sah. (Terjime eden Berdi Kerbabaýew).

Romanyň sýužeti ýönekeý, onda Peterburgda dworýan maşgalasynda doglan Ýewgeniý Oneginiň durmuşy görkezilýär. Ol dworýan terbiýesini alan ýaş ýigit, köp wagtlaryny şady-horramlykda, ballarda, meýlislerde geçirýär.

Kem-kemden Onegini bu güýmenjeler irizýär. Soňra ol bu boş wagt geçirmekligi taşlap, çeper edebiýat bilen meşgullanmagy ýüregine düwýär. Ýöne tutanýerli zähmet talap edýän döredijilik işi-de ony irizýär, içini gysdyrýar. Soňra ol kitap okamak bilen meşgullanýar, emma kitaplar hem gyzyksyz görünýär. Şondan soň ol alys ýurtlara syýahata gitmek arzuwyny kalbynda besleýär, emma şol aralykda kakasy aradan çykýar. Ýewgeniniň kakasy öň gowy gulluk edip, abraýly ýaşapdyr, emma soň şöhrata kowalaşyp, «ýylda öýünde üç gezek bal¹ geçirip» bergä batýar we ogluna mülki bilen bir hatarda bergilerini-de miras goýup gidýär. Kakasy aradan çykansoň, ondan galan mirasy Onegin kakasynyň algydarlaryna paýlaýar.

Şol wakalardan soň Ýewgeniniň daýysynyň agyr halda ýatandygy barada habar gelýär. Ýewgeniý daýysynyň ýeke-täk mirasdüşeri bolansoň, ol daýysynyň ýanyna oba gidýär we ol aradan çykandan soň onuň mülküne, emlägine eýe bolýar. Daýysynyň bar baýlygyna eýe bolan Ýewgeniý iki gün obaň görnüşlerinden lezzet alýar, gezelenç edýär, emma üçülenji gün ol ýeriň tebigatynyň gőzelligi-de ony gyzyklandyрмаýar, sebäbi obada paýtagtdaky ýaly uly köçeler, köşkler, ballar we şuna meňzeş güýmenjeler ýok. Onuň ýene-de içi gysyp başlaýar.

Ýewgeniý bu oba gelip, ol ýerde ýaşap başlansoň, şol ýerde ýaşaýan pomeşşik Larin we onuň maşgalasy bilen tanyşýar. Onegin Lariniň Tatýana (Lariniň uly gyzy) we Olga (Lariniň kiçi gyzy) atly gyzlary bilen tanyşýar we olar wagtal-wagtal duşuşyp, wagtlaryny

¹ Bal – ýokary gatlagyň wekilleriniň tanymal adamlaryň öýünde köşgünde üýşüp geçirýän tansly toý agşamlary.

bile geçirýärler. Ajaýyp söýgi baradaky köp romanlary okan Tatýana Larina Ýewgeniý Onegin hem şeýle ajaýyp ýigitdir öýdüp, ony tüýs ýürekden söýýär. Emma Onegin Tatýananyň hatyna sowuk-sala jogap berýär.

Ýewgeniý Onegin bu obada Wladimir Lenskiý diýen Germaniýadan okuwdan gelen bir ýaş ýigit bilen hem dostlaşýar. Wladimir Lenskiý Germaniýanyň Gettingen uniwersitetinde okaýar. Ol pomeşşik Lariniň kiçi gyzy Olgany söýýär. Emma Lenskiý Onegin bilen bir aşamky meýlisde Ýewgeniniň Olga bilen tans edip we onuň bilen çendenaşa mylakatly özüni alyp barşyny gabanyp, onuň bilen tersleşýär we soňra ol Onegini duele çagyýar. Onegin ýokary jemgyýetiň ar-namys baradaky nädogry düşüňjelerine köre-körlük bilen eýerip, ynsanperwerlik duýgularyny ýatdan çykaryp, duelden yüz öwürmeýär. Jemgyýetiň galp ýörelgelerine eýerip, öz dostunyň ölümüne sebäp bolýar. Duelde Oneginiň okundan Lenskiý wepat bolýar. Bu pajygaly waka, ýagny Oneginiň öz dostuny öldürmegi şol döwrüň jemgyýetiniň ýaramaz şertli kadalaryndan gelip çykýar.

Bu waka ähli gahrymanlaryň durmuşyny üýtgedýär. Onegin bu duelden soň başga ýurtlara syýahata gidýär. Olga Lenskini bahym ýadyndan çykaryp, başga bir ýigide durmuşa çykýar. Tatýana öz kalbynda Onegini söýýär, emma Oneginiň öz ýazan hatyna beren sowuk-sala jogaby, soňra Oneginiň syýahata gitmegi sebäpli, Tatýana bir generala durmuşa çykýar. Emma ol şondan soňam öz söýgüsinden dänmeýär. Ol maddy baýlyga kowalaşmaýar. Onuň üçin iň gymmatly zat arassalyk we päk söýgi. Şol sebäpli Tatýana Onegini söýse-de, ol özüniň durmuşa çykan ärine wepaly bolup galýar. Puşkin Tatýananyň keşbinde rus zenanynyň iň oňat häsiýetlerini, päkligini görkezýär.

Onegin dworýan gatlagynyň bikär, mugthor, manysyz-maksatsyz durmuşyndan nägile, ýöne onuň özüniň belli bir ajaýyp, asyly maksady ýok. Ýokary jemgyýetde-de özüniň artykmaç, gerekmejek adamdygyny duýýar. Sebäbi bu jemgyýetde hemme zat birmeňzeş gaýtalanyp dur, söýgi gatnaşyklary-da çyn ýürekden däl-de, ýasama, wagtlaýyn häsiýete eýe bolýar. Ol hem bahym «ýürege düşýär», beýleki tarapdan, Onegin oba durmuşyna-da uýgunlaşyp, ol ýerde öz ornuny tapyp bilenok. Çünki ol daýysynyň emlägine eýe bolup, mugt-

hor durmuşda ýaşaýar. Ol der döküp işläp ýa-da oba durmuşynda bir özgerişlik etjek bolmaýar.

Onegini Puşkin adatdan daşary asyly ýa-da ajaýyp maksatly adam edip görkezjek bolmaýar. Ol Oneginiň keşbinde öz döwrüniň jemgyýetinde günde-günaşa görýän adamlarynyň keşbini dogruçyl, realizm usulynda suratlandyrýar, ol durmuşdan alnan keşp. Onegin şol döwrüň jemgyýetiniň terbiýeläp ýetişdiren adamy. Ol «kärsiz, aýalsyz, iş-pişesiz», ýigrimi alty ýaşa ýetse-de, onda zähmete bolan höwes ýok, sebäbi ol ýokary gatlagyň wekili, onuň üçin oňa degişli golasty daýhanlary işleýär. Belli bir maksada gönükdirilmedik durmuş hem ony ýadadýar, irizýär.

Durmuşdan lapykeçlik duýgulary Oneginiň Lenskiý bilen bolan dostlugyny hem öldürýär. Tatýananyň özüne bolan söýgüsini ol il-kibada ret edýär, emma özüniň Tatýanany çuň ýüregi bilen söýýändigine gözi ýetende, indi hakyky söýgüden, özüni söýýän gyz bilen ýaşamak bagtyndan sowa geçendigine Onegin düşünýär.

A.S. Puşkiniň «Ýewgeniý Onegin» romany XIX asyr Russiýa durmuşyny görkezýän ilkinji realistik romandyr.

A.S. Puşkin romanda paýtagt we guberniýa¹ durmuşyny dogruçyl görkezýär. Hiç bir iş-pişesiz, wagtlaryny boş geçirýän baý gatlagyň wekilleriniň bikärlikden, zähmet çekmän, akyl, ruhy taýdan pese düşýändiglerini şahyr örän dogruçyl suratlandyrýar.

Mihail Ýurýewiç Lermontow (1814-1841)

A.S. Puşkiniň we M.Ý. Lermontowyň demokratik, ynsanperwer ideýalara ýugrulan ajaýyp eserleri XIX asyr rus edebiyatynyň täze bir ösüş döwrüni alamatlandyrdy. 1837-nji ýylyň 28-nji ýanwarynda rus halkynyň beýik genisi A.S. Puşkiniň töhmet myjabatynyň gurbany bolandygy baradaky aýy habar halkyň ýüregini paralanda, ýaş Lermontow Puşkiniň ölümüne gynanç bildirip, «**Şahyryň ölümi**» (1837) diýen goşgusyňy ýazýar.

¹ Guberniýa – şol döwürde Russiýada welaýatyň atlandyrylyşy.

M.Ý. Lermontow Puşkin bilen tanyş bolmandyr, ýöne onuň goşgularyny okap, oňa uly sarpa goýýan eken. Şonuň üçin Puşkiniň ölümi baradaky habar oňa örän agyr täsir edip, ýaş şahyryň kalbyny sarsdyrýar. Şol sebäpli Lermontow bu goşguda bu pa-jygaly wakany öz tragediýasy, ýitgisi ýaly kabul edýär. M.Ý. Lermontowyň goşgusy bada-bat halkyň arasynda ýaýraýar, sebäbi M.Ý. Lermontowyň bu eseri adaty biriniň ölümüne bagyşlanan gynanç bildiriji elegiýa bolman, onda rus şahyry A.S. Puşkiniň ölümine sebäp bolan, ony ýanap, şahyr barada ýaramaz gürrüňleri ýaýra-dan ýokary, köşk gatlagyna degişli adamlar gönüden-göni aýyplanýar we olaryň iru-giç öz jezasyny aljakdygy nygtalýar:

Öldürildi şahyr! Namys ýesiri,
Merdana kellesi egildi aşak,
Ýüreginde gülle hem ar ahmyry,
Töhmətli myşlardan boldy ol heläk...
Bolar-bolmaz zatlaň namys, aryna
Asyl çydamady şahyryň jany,
Öňki dek bir özi swet¹ pikirine
Garşy çykdy welin... döküldi gany...

...Eý, pisler, siz biliň, bor allañ sudy.
Gazaply sudýa bar: diýeniňiz etmez,
Altyna gyzygyp, diňlemez dady,
Şol ýerde betniýet sözüňiz bitmez.
Şonda siz töhmete ýapyşsaňyz hem,
Ol gaýtadan size hiç kömek bermez,
Siziň jemi pis ganyňyz bolsa jem,
Şahyrymyň hak hununa hun bolmaz.²

¹ Swet – Buržuaz-dworýan jemgyýetinde artykmaçlyklardan peýdalanýan ýokary gatlak wekilleri.

² Lermontow M.Ý. Saýlanyp alnan eserler ýygındysy. Aşgabat, 1941. (Terjime edenler: Çary Aşyr, Gurbanmyrat Eýämberdiýew).

Şu goşgudan soň Lermontowyň ady tutuş Russiýa belli bolýar. Halka indi Puşkiniň yzyny dowam etdirjek şahyryň bardygy aýan bolýar. Emma şahyryň şeýle paş ediji, batyrgaý goşgusy patyşa hökümetine ýaramaýar. Patyşa hökümeti 1837-nji ýylyň 20-nji fewralynda M. Lermontowy tussag edýär we 27-nji fewralda patyşa Nikolaý I buýrugy boýunça M. Lermontow Kawkaza sürgün edilýär. Ol ýerde şol wagt ýerli dagly ilat bilen uruş gidýän eken.

Mihail Ýurýewiç Lermontow 1814-nji ýylyň 13(15)-nji oktyabrynda dworýan maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy Ýuriý Petrowiç Lermontow otstawka çykan, ýagny harby gullugy goýan kapitan bolupdyr. M.Ý. Lermontowyň ejesi Mariýa Mihaýlowa kesselläp, ir ýogalypdyr. Şol wagt M. Lermontow üç ýaşynda eken. Lermontowy onuň mamasy Ýelizaweta Alekseýewna Arsenýewa diýen baý pomeşşik aýal özüniň Penza guberniýasynyň Tarhany obasyndaky mülkünde terbiýeläpdir. Ýelizaweta Arsenýewa ýaş Mihaili Kawkaza, Pýatigorskä äkidip, geljekki şahyryň saglygy barada köp alada edipdir. M. Lermontow ýaşlykdan fransuz, iňlis, nemes dillerini öwrenipdir. Meşhur iňlis şahyrlary Baýronyň, Şekspiriň eserlerini özbaşdak okapdyr.

Şol sebäpli onuň goşgularynda Baýronyň sözlerine iňlisçe salgylanmalar duş gelýär. M. Lermontowyň «**Ölüp baryan gladiator**» diýen goşgusynda Baýronyň «I see before me the gladiator lie...»¹ diýen sözleri epigraf hökmünde getirilýär.

M. Lermontowyň mamasy agtygyny örän gowy görýän eken, ýöne ol özdiýenli pomeşşik aýal, eger-de M. Lermontowyň kakasy ogluna terbiýe bermeklige goşulmasa, şonda öz baý mülkünü agtygyna miras goýjakdygy barada şert goýýar. Şeýlelikde, M. Lermontowyň kakasy Tula guberniýasynda Kropotowo diýen mülkünde aýry ýaşapdyr. Ýaş Lermontow bolsa tä kämillik ýaşyna ýetýänçä, mamasynyň garamagynda galýar.

Kakasyndan aýra düşmegine ol gynanypdyr we soň hem bu barada öz goşgularynda şeýle setirler bilen:

Hesretiň ogly men, meniň pederim
Ölýänçä görmedi rahat günleri –

¹ «Men öňümde ýatan gladiatory görýärin...»

diýip, kakasyny gamgynlyk bilen ýatlapdyr. Kakasynyň ölüminden soň 1831-nji ýylda şahyr:

Erbetdir ata we ogul täleýi
Bolsa aýry ýaşap, aýry ölmeli –¹
diýip ýazýar.

1827-nji ýylyň ahyrynda Arsenýewa öz agtygy Lermontowy alyp, Moskwa gelýär we şol ýerde ýaşaýar. 1828-nji ýylda mamasy 14 ýaşly Lermontowy Moskwa uniwersitetiniň ýanyndaky Blagorodnyý pansion² mekdebine okuwa ýerleşdirýär. Pansionda Lermontow daşary ýurt ýewropa dillerini has kämil öwrenipdir. Taryh, filosofiýa, edebiýat bilen gyzyklanypdyr. Köp wagtny surat çekmeklige, saz çalmaklyga sarp edipdir. Pansiony gutaryp, 1830-njy ýylda Lermontow Moskwa uniwersitetine okuwa girýär. 1830-1832-nji ýyllarda Moskwa uniwersitetinde okan ýyllary M. Lermontow üç ýüze golaý goşgy, birnäçe poema we drama eserlerini ýazýar. Şahyryň «**Erkinligiň soňky ogly**», «**Ýsmaýyl beg**» poemalary, «**Suw perisi**», «**Perişde**», «**Gedaý**» ýaly kämil eserleri talyplyk ýyllary ýazylypdyr. Emma M. Lermontowa bu uniwersiteti doly gutarmak miýesser etmeýär. Synag wagty Lermontow Pobedonostsew diýen professor bilen dawalaşyp, arza ýazyp, Peterburg uniwersitetine geçmek üçin uniwersitetden çykýar we Peterburg uniwersitetinde M. Lermontowyň Moskwa uniwersitetinde okan iki ýyly hasap edilmeýär, şol sebäpli M. Lermontow 2 ýyllyk Gwardiýa Podpraporşikler mekdebine okuwa girýär. Bu harby mekdep kiçi çinli ofiserleri taýýarlapdyr. Elbetde, uniwersitetden harby mekdebe geçmek M. Lermontowa birbada agyr düşýär, sebäbi indi edebiýat bilen meşgullanmaga onuň wagty az galýar, ol bar wagtny diýen ýaly nyzam türgenleşigine we harby tálimlere, harby ýörişe taýýarlyk görmäge sarp etmeli bolýar. Şonuň üçin şahyr özüniň «**Gusar**»³ (1832) diýen goşgusynda öňki talyplyk döwri barada gam çekýär.

¹ Громов Н.И., Спицына Н.А. и др. Русская литература. Учебник для 8 класса. Москва, 1986, стр.160 (Terjime eden R.Mustakow).

² Blagorodnyý pansion – dworýan çagalary üçin niýetlenen mekdep.

³ Gusar – Patyşa Russiýasynda atly goşunyň esgeri ýa-da ofiseri.

1834-nji ýylda Lermontow okuwy gutaryp, Peterburgyň golaýyndaky Sarskoýe Seloda ýerleşen atly goşunda kornetlik¹ çininde gulluk edýär.

Ofiserleriň we ýokary gatlagyň durmuşy bilen ýakyndan tanşan M. Lermontow şol döwürde özüniň gutarylmadyk «**Knýaginýa Ligowskaýa**» diýen romanyny we «**Maskarad**»² (1836) atly dramasyňy ýazýar. Bu pýesada Peterburgyň aristokratlarynyň durmuşy görkezilýär. Lermontow bu jemgyýetde ýaranjaňlyk, gybatkeşlik, hi-legärlik we baýlyga kowalaşmak duýgy-hyjuwlarynyň güýçludigini bu eseriň baş gahrymany Ýewgeniý Arbeniniň keşbiniň üsti bilen suratlandyrýar.

Arbenin bu jemgyýetden nägile we özüni keseki hasaplaýar. Ol Puşkiniň «Ýewgeniý Onegin» romanyndaky Onegine meňzeş. Arbenin:

Dünýä ýamanlykdan, aldawdan doly.
Men bolsam bu bolan elhenç ahwaly
Ses-üýnsüz diňledim, doňdurlan ýaly!³ –

diýip, bu ýagdaýda özüni güýçsüz, bialaç duýýar. Ol aýaly Ninyany çyn ýürekden söýýär, emma aldawa düşüp, aýalyny biwepalykda güman edip, zäher berip öldürýär. Bu pajygaly wakadan soň onuň akyly azaşýar. Ahlak taýdan bozulyp, ruhdan düşüp, özüni terbiýeläp ýetişdiren jemgyýetiň öz aňyna siňdiren indiwiidualizmini⁴ ýeňip geçip bilmeýär. M. Lermontowyň bu pýesasyny sahnada goýmaga hökümet rugsat bermeýär.

1837-nji ýylyň ýanwarynda M. Lermontow 1812-nji ýylda bolup geçen Borodino söweşiniň, 1812-nji ýylyň Watançylyk urşunyň 25 ýyllygy mynasybetli özüniň ajaýyp «**Borodino**» diýen goşgusyny ýazýar.

¹ Kornet – Patyşa Russiýasyndaky ilkinji ofiserlik çini. Häzirki kiçi leytenant derejesine dogry gelýär.

² Maskarad – maskaly we dürli, üýtgeşik keşpleriň sypatynda egin-eşik geýlip gelinýän bal.

³ *Lermontow M.Ý.* Saýlanan eserler. Ikinji tom. Aşgabat, 1959, 233 sah. (Terjime eden A.Kowusow)

⁴ Indiwiidualizm – şahsyýetiň diňe öz isleg-arzuwlaryna çapmagy.

Şahyr bu goşguda Borodino söweşiniň sahnalaryny, rus goşunyň ýurdy goramak üçin görkezen batyrlygyny detallaryň üsti bilen jikme-jik görkezýär:

Boş meýdan tapdylar baryp durmaga,
Ýer bar erkinlikde gezip ýörmäge,
Bu ýerde durdular, redut¹ gurdular.
Daň atanda toplar ýaldyraýar düzde,
Tokaýyň depesi gök öwüsýär ýüzde—
Fransuzlar ýetip gelýär tuta-tut.

Topuma ok saldym mäkäm destine,
Pikir etdim: hödür etjek dostuma!
Gaty gidiberme, doganym musýe:²
Emel saljak bolman, urşa baralyň,
Gala ýaly sap-sap bolup ýöräliň,
Dik duralyň, başymyzy bereliň,
Özümiň eziz Watanymyz üçin.³

Bu goşguda söweşden öňki taýýarlyklar, esgerleriň şol söweş meýdanyndaky hysyrdy-aladalary örän duýarlykly anyk suratlandyrylýar:

Irkilmäge ýatdym topuň ýanynda,
Eşidildi säheriň öň ýan çagynda,
Fransuzlaň şadyýana gelişi,
Açyk çadyrlarymyz ümsüm durýardy,
Kimi şlemimi süpürüp otyrды,
Kimi murtun dişleýär gahardan dolup,
Ýangynly käýinýär naýzasyn çalyp.⁴

¹ Redut – haýatly ýa-da çukurly söweş berkitmesi.

² Musýe – fransuzça «jenap» diýmegi aňladýar.

³ *Lermontow M.Ý.* Saýlanyp alnan eserler ýygyndysy. Aşgabat, 1941, 23 sah. (Terjime eden Çary Aşyr).

⁴ Görkezilen eser, 24 sah.

1837-nji ýylda Puşkiniň ölümi hakynda ýazan «Şahyryň ölümi» diýen goşgusy üçin patyşanyň buýrugy boýunça Kawkaza sürgün edilen döwründe Pýatigorskide Lermontow «**Söwdagär Kalaşnikow hakynda aýdym**» diýen poemasyny ýazýar.

Bu poemada Lermontow halk döredijiliginiň äheňlerini ulanyp, Iwan Groznynyň (1533–1584) döwründe bolup geçen bir wakany, rowaýaty beýan edýär. Patyşanyň Kiribeyewiç atly gullukçysy ýaş söwdagär Stepan Paramonowiç Kalaşnikowyň ýaş owadan aýalyna göz gyzdyryp, ony bir gün golundan tutup ogşaýar we söýgi bildirýär. Muny Kalaşnikowyň aýaly adamsyna aglap, gürrüň berýär.

Soňra namysjaň, batyr söwdagär Kalaşnikow patyşa gullukçysynyň azgynçylygyna, bihaýalygyna çydaman, başa-baş ýumruk urşunda patyşanyň gullukçysy, özüne göwni ýetýän, gedem we azgyn Kiribeyewiçi urup öldürýär.

Patyşa ony näme üçin öldürendigini Kalaşnikowdan soranda, aýalynyň ar-namysyny gorap, bu syry batyr söwdagär aýtmaýar:

Prowaslaw şa, saňa aýdaýyn-la men:
Bile-bile özüm öldürdim ony.
Näme üçindigini saňa aýtjak däl,
Diňe bir allanyň özüne aýdaryn.
Buýruň, jellathana eltsinler meni,
Günäli başymy kessinler onda—¹

diýip, Kalaşnikow mert we batyrgaý jogap berýär. Patyşa Kalaşnikowyň ölüm jezasyna höküm edýär.

Lermontow bu poemada, bir tarapdan, patyşanyň gullukçysynyň azgynçylygyny görkezýär, ikinji tarapdan bolsa, halk wekili, batyr Kalaşnikowyň zuluma, eden-etdilige garşy mertlerçe göreşip, wepat bolşuny wasp edýär.

Mamasy Ý.A. Arsenýewanyň haýyşy bilen M. Lermontow Kawkazdan Nowgorod şäherine gulluga geçirilýär. Kawkazdan Nowgoroda barýarka M. Lermontow Stawropolda bolýar we ol ýerde

¹ Lermontow M.Ý. Saýlanyp alnan eserler ýygynyndysy. Aşgabat, 1941, 93 sah. (Terjime eden A.Alamyşow).

dekabristleriň bir topary bilen tanyşýar. 1838-nji ýylyň fewralyndan başlap, şahyr Nowgorodda gulluga durýar. Soňra mamasynyň we garyndaşlarynyň aladasy bilen M. Lermontow patyşanyň buýrugy boýunça öňki gulluk eden ýeri bolan Sarskoýe selo geçirilýär. Sarskoýe seloda, ýagny Peterburgda gulluk eden döwründe M. Lermontow «**Pikir**» (1838), «**Şahyr**» (1838), «**Üç hurma**» (1839) ýaly eserlerini hem-de «**Biziň zamanamyzyň gahrymany**» (1840) diýen romanyny ýazýar.

1840-njy ýylda Lermontowyň duşmanlary fransuz ilçisi de Barantýň ogluna M. Lermontowyň başga bir adam barada ýazan epigrammasyny¹ berip, şahyryň de Barantýň ogluny kemsitjek bolandygyny ynandyrýarlar. Netijede, M. Lermontow de Barantýň ogly bilen duele çykmany bolýar.

Ilki de Barant atýar we onuň atan oky sowa geçýär. M. Lermontow ony öldürmejek bolup, sapaňçasyny oňa çenemän, gapdala atýar. Şonda-da M. Lermontow bu dawanyň günäkäri hasaplap, ony ikinji gezek gandöküşikli urşuň gidýän ýerine, Kawkaza iberýärler. 1840-njy ýylyň tomsunda we güýzünde M. Lermontow birnäçe söweşlere gatnaşyp, özüni batyrlarça alyp barýar. Hatda goşunbaşylar M. Lermontowy «**Batyrlыgy üçin**» diýen ýazgyly gylyç we ordenler bilen sylaglanmaga hödürleýärler. Emma patyşa olaryň teklibini ret edýär.

1841-nji ýylyň başynda M. Lermontow gysga wagtlaýyn rugsat bilen Peterburga gelýär. Köşkdäki bala baranda ony patyşa Nikoláý I görüp, şobada paýtagtdan çykarmaklygy buýurýar. Emma dostlarynyň we mamasynyň kömegi bilen M. Lermontow birnäçe wagtlap Kawkaza gitmän galýar. Lermontow gullugy goýup, otstawka çykyp, edebiýat bilen meşgullanmak isleýär, emma patyşa ony ýene öňki polkuna, urşuň gidýän ýerine ibermekligi buýurýar. Peterburg bilen hoşlaşyp, özüniň gahar-gazapdan doly «**Hoş gal indi, ýuwulmadyk Russiýa**» (1841) diýen goşgusyny ýazýar:

Hoş gal indi, ýuwulmadyk Russiýa,
Gullaryň ýurdy sen, ýurdy jenaplaň.
Hoş galyňlar, siz hem mawy mundirler²,
Şolara boýun egýän sen hem halkym meň.

¹ Epigramma – tankydy-satiriki mazmunly gysga goşgy.

² Mawy mundirler – mawy harby eşikli gusarlar.

Kawkazyň gerşinden aňryk geçemsoň,
Belki, gizlenerin seň şalaryňdan
Hemme zady görýän gözlerinden soň
Hemme zat eşidýän gulaklaryndan.¹

Yzyna, gulluk edýän ýerine Kawkaza gaýdyp barýarka M. Lermontow Pýatigorskde birnäçe wagt bolýar we köşk gatlagyna degişli aristokratlaryň arasyna düşýär. Olar M. Lermontowy Martynow atly bir öwünjeň, görüp we özüne göwni ýetýän otstawka çykan maýor bilen tersleşdirýärler.

1841-nji ýylyň 15-nji iýulynda Maşuk dagynyň eteginde M. Lermontow we Martynowyň arasynda duel bolup geçýär. Martynow ilkinji bolup atýar we onuň atan oky M. Lermontowyň ýüregine hem-de öýkenine degýär. Şol agyr ýaralardan M. Lermontow aradan çykýar. M. Lermontowy ilki Pýatigorskiň öwlüýäsinde jaýlaýarlar, soňra onuň mamasy Arsenýewa agtygynyň jesedini Tarhany diýen obadaky mülküne getirdip, öz ata-babalarynyň öwlüýäsinde jaýladýar.

Bu jenaýat üçin Martynow bary-ýogy üç aý tussagda bolýar.

Şahyryň ölümi öňdebaryjy rus jemgyýetinde uly gynanç döredýär, sebäbi Puşkinden soň rus edebiyatynda hiç kim M. Lermontow ýaly ideýa-tematika taýdan baý, ajaýyp çeper eserleri döretmändi.

M.Ý. Lermontow azatlyk, gahrymançylyk, watançylyk, söýgi, dostluk we beýleki temalary wasp edýän köpsanly goşgular bilen bir hatarda «**Msyri**», «**Gaçgak**» «**Söwdagär Kalaşnikow barada aýdym**», «**Demon**», «**Ysmaýyl beg**» we başga-da birnäçe poemalary, «**Maskarad**», «**Ilki dogan**», «**Geň adam**», «**Ispanlar**» atly dramalary ýazýar. M. Lermontow «**Aşyk Garyp**» atly ertekiniň we başga-da birnäçe eserleriň hem awtorydyr.

«Biziň zamanamyzyň gahrymany» romany (1840)

M.Ý. Lermontowyň «**Biziň zamanamyzyň gahrymany**» romany rus edebiyatynyň taryhynda ilkinji filosofiki romandyr. Bu romanda ýazyjy «Durmuşyň manysy nämede?» diýen soragy Peçoriniň keşbiniň üsti bilen açyp görkezýär.

¹ Lermontow M.Ý. Saýlanyp alnan eserler ýygındysy. Aşgabat, 1941, 13 sah. (Terjime edenler G. Eýämbirdiýew, A. Alamyşow).

Romanyň adynda ulanylýan «gahryman» sözi edermenlik, batyrylyk, gahrymançylyk görkezen adamy aňlatmaýar. Ol «biziň zamanamyzyň adamy» diýen manyda ulanylýar, sebäbi M. Lermontow öz döwrüniň dworýan gatlagyna degişli ýaşlaryň (Peçorin ýigrimi baş ýaşyndaky ýigit) dünýägaraýşyny, durmuşyny Peçoriniň keşbinde jemläp görkezýär.

Romanyň birinji («Bela») we ikinji («Maksim Maksimyç») diýen baplarynda ýazyjynyň dili bilen onuň Kawkazda Tbilisiden Krestowoý diýen rus galasyna – berkitmesine barýan ýolunda duş gelen elli ýaşly ştabs-kapitan¹ Maksim Maksimyçdan Grigoriý Aleksandrowiç Peçorin atly praporşik² çinli ýaş ýigit barada eşiden gürrüňleri beýan edilýär.

Ýokary, dworýan gatlagyna degişli ýaş ýigit Peçorin Peterburgdan Kawkaza – «daglylaryň oklarynyň şuwlaýan» ýerine gulluk etmäge gelyär. Onuň ilkinji duş gelen adamy Maksim Maksimyç. Ol durmuş tejribesi baý, mylatatly, adamkärçilikli rus ofiseri. Ol Peçorini gowy görýär. Onuň bilen awa, toý-meýlislere gidýär. Şeýle toýlaryň birinde Peçorin özüni toýa çagyran bir ýerli begiň Bela diýen gyzyna aşyk bolýar. Peçorin bu gyzy her edip, hesip edip, ele salmak üçin onuň dogany ýaş ýetginjek Azamaty ulanýar. Azamat Kazbiç diýen dagly ýigidiň Garagöz diýen atyny gowy görýär. Muny bilýän Peçorin Azamata eger-de ol öz gyz doganyny getirse, Kazbiçiň atyny ele salmaga kömek etjekdigini aýdýar. Şol şerte görä Azamat kakasy ýok wagty Belany ogurlap, Peçorine getirip berýär we Peçoriniň bolýan berkitmesine satmaga goýun getiren Kazbiçiň atyny ogurlap gaçýar. Kazbiç bolsa, bialaç ýer ýumruklap galýar, ýöne soň Kazbiç bu iş üçin Azamatyň kakasyny öldürip, onuň atyna eýe bolýar.

Peçorin Belany ele salansoň, oňa hoşamaý gepläp, söýgi bildirip, ahyrsoňy Belanyň söýgüsini gazanýar. Bela Peçorini jany-teni bilen söýýär. Ýöne wagtyň geçmegi bilen Peçorin Beladan sowaşýar. Soň Peçorin Maksim Maksimyçe özüniň Peterburg durmuşy, söýgi başdan geçirmeleri barada gürrüň berýär. Okuw, ylym öwrenmegem Peçoriniň ýüregine düşüpdür. Ýokary gatlagyň gyzlarynyň söýgüsi-

¹ Ştabs-kapitan – patyşa Russiýasynda harby çin, häzirki uly leýtenant derejesine dogry gelyär.

² Praporşik – iň kiçi ofiser derejesi.

-de Peçorine ýakymсыз görnüp, soň içi gysyp başlapdyr. Şondan soň Peçorin Kawkaza gulluk etmäge gelýär. «Çeçen oklarynyň astynda» içgysma aýrylar» diýip, Peçorin çen edipdir.

Kawkaza gelensoň, Belanyň söýgüsi-de ony bagtly etmeýär. «Men ýene ýalňyşypdyryn: wagşy gyzyň söýgüsiniň-de tanymlal zenanyň söýgüsinden tapawudy az: biriniň nadanlygy we türkalygy-da beýlekisiniň nâz-kereşmesi ýaly irizýär,»¹ diýip, Peçorin ýene-de özüniň tukatlyga duçar bolandygyny Maksim Maksimýçe gürrüň berýär.

Netijede, bir gün Peçorin Maksim Maksimýçe bilen ýabany doňuz awlamaga gidenlerinde Kazbiç gelip, çeşmäniň ýanyna gezelenje çykan Belany ogurlap gaçýar, ony görüp, Kazbiçi tutjak bolup, kowgy wagtynda Peçorin Kazbiçiň atyny atýar. At ýykylanda Kazbiç Belany pyçaklap, taşlap, gaçyp gidýär. Iki günden soň Bela aradan çykýar.

Maksim Maksimýçe Belanyň ölüminden soň Peçoriniň özüni alyp barşyny görüp: «Onuň ýerine men bolan bolsam, hesretde ýaňa ölerdim. Ahyry ol ýerde kölegeläp otyrды-da, çägäň ýüzüne çybyjak bilen bir zatlar çyzmaga durdy. Men, bilýärsiňiz, gelşiği üçin diýip, oňa göwünlik bermek isläp, gepläp başladym: ol başyny galdyrdy-da, güldi... Onuň bu gülküsinden meniň inim tikenekläp gitdi...»² diýip, Peçoriniň doňýürekligini, biperwaýlygyny ýazgarýar. Emma şol pagaly wakadan soň Peçorin näsaglaýar, köp wagtlaп horlanýar. Olar indi Bela barada gürrüň etmeýärler.

Romanyň ikinji bölüminde ýazyjy Wladikawkazda ýene-de Maksim Maksimýçe bilen duşuşýar. Bu bölümde Maksim Maksimýçe tötänleýin Peçorine duşýar, muňa örän begenýär. Emma Maksim Maksimýçe bilen näçe wagtlaп bile gulluk edip, duz-çörek iýen bolsa-da, Peçorin ony sowuk-sala garşylaýar. Hatda özüniň gulluk döwründe ýöreden on depderden durýan gündeligini-de alman, Persiýa (Eýrana) we ondan başga ýerlere barýandygyny aýdyp gidýär. Maksim Maksimýçe bu ýagdaýa geň galýar we örän gynanýar.

Romanyň «Meri» we «Fatalist» diýen bölümlerinde ýazyjy Peçoriniň gündeliginde ýazylyp beýan edilen wakalary Peçoriniň

¹ Лермонтов М.Ю. Герой нашего времени. Москва, 1970, стр. 56 (Terjime eden R. Mustakow).

² Лермонтов М.Ю. Saýlanan eserler. Ikinji tom. Aşgabat, 1959, 46 sah.(Terjime eden B. Annanurow).

adyndan gürrüň berýär. Peçoriniň gündeliginde onuň Maksim Maksimych bilen ilkinji duşuşygyna çenli («Bela») Peçoriniň durmuşy beýan edilýär.

Romanyň baş bölümünde bolup geçen wakalar Peçoriniň diňe özi barada alada edip, öz keýpi-sapasy üçin ýaşap, hiç bir asyly maksada eýermän, jemgyýetiň hem kada-kanunlaryny halaman ýaşadygyny görkezýär. Lermontow Peçoriniň üsti bilen durmuşda öz ýoluny saýlap bilmedik, diňe özüni bilýän gahrymanyň keşbini açyp görkezýär. Aslynda, Peçorin özdüýenli, öz güýjüne ynanýan, batyr, akylly adam bolsa-da, onuň şol döwrüň jemgyýetine-de gulluk edesi gelmeýär we beýleki adamlaryň horluklaryna we şatlyklaryna-da diňe «özi bilen baglanyşykda» seredýär.

Ol beýleki adamlaryň bagtly ýa-da bagtsyz ýaşamagyna, olaryň gaýgy-gamyna, şatlygyna biperwaý seredýär. Çünki wezipä, şan-şöhrate, pula, baýlyga kowalaşýan jemgyýetiň özi şeýle. Peçorinem şol jemgyýetiň terbiýelän «gahrymany». Şol sebäpli-de Peçorine ynanyň, ony tüýs ýürekden söýen Meri, Wera, Bela Peçorin bilen bagtly bolup bilmeýärler.

Nikolaý Wasilýewiç Gogol (1809–1852)

Nikolaý Wasilýewiç Gogol rus we dünýä edebiýatynda görnükli orun eýeleýär. Gogol özüniň ajaýyp eserleri bilen dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna ägirt uly goşant goşdy.

N. Gogolyň çagalyk we ýetginjeklik ýyllary Ukraina bilen baglanyşyklydyr.

Nikolaý Wasilýewiç Gogol 1809-njy ýylyň 20-nji martynda Ukrainanyň Poltawa guberniýasynyň Mirgorod uýezdiniň (etrabynyň) Uly Soroçinsy diýen obasynda eneden dogulýar. Onuň çagalyk ýyllary atasynyň Mirgorod uýezdinde ýerleşen Wasilýewka diýen ýerdäki mülkünde geçýär.

N. Gogolyň kakasy Wasiliý Afanasýewiç edebiýaty örän gowy görüpdür. Ol şygrylar we komediýalar ýazypdyr. N. Gogolyň mamasy Tatýana Semýonowna ýygy-ýygdydan ýaşajyk Nikolaýy görmäge gelende agtygyna gyzykly taryhy rowaýatlary, ertekileri we halk aýdym-laryny aýdyp beripdir.

1821-nji ýylda Gogol Poltawa uýezdiniň Nežin şäherindäki «Ýokary ylymlaryň gimnaziýasy» diýen mekdebe okuwa girýär. Bu gimnaziýada Gogol tä 1828-nji ýyla çenli, ýedi ýyl okaýar. Nežin gimnaziýasynda Gogol çeper eserleri köp okaýar, öz döwrüniň edebiýatynyň ösüşi bilen gyzyklanýar. Onuň söýgüli şahyry Puşkin bolupdyr. Bu gimnaziýada okan döwründe Gogol özüniň ilkinji eserlerini ýazýar.

N. Gogol gimnaziýada teatr, surat çekmek we taryh bilen hem örän gyzyklanýar. Nežin gimnaziýasynda okan döwründe Gogolyň dünýägaraýşy kemala gelýär. Şol döwürde bu okuw mekdebi in gowy okuw mekdepleriniň biri bolupdyr. Gimnaziýanyň mugallymlary öz okuwçylaryny häzirkizaman ylymlarynyň in soňky gazanan üstünlikleri bilen tanyş edipdirler.

N. Gogol 1828-nji ýylyň iýun aýynda Nežin gimnaziýasyny gutaryp, dekabir aýynda Peterburga gidýär. Ol Peterburgda edebiýat bilen ymykly meşgullanmak isleýär. Oňa birbada işe ýerleşmek başartmaýar. Onuň sygyr bilen ýazylan ilkinji eserleri çap edilse-de, olar meşhurlyk gazanyp bilmeýär. Diňe bir ýyldan soň Gogola az aýlykly resminamalary göçürjilik wezipesine gullukçy bolup işe ýerleşmek başardýar.

1830-njy ýylyň başynda «Oteçestwennyýe zapiski» žurnalynda Gogolyň «**Basawrýuk ýa-da Iwan Kupala baýramynyň ön ýanyndaky agşam**» diýen powesti çap edilýär. Powest edebiýatçylar, tankytçylar tarapyndan gowy garşylanýar. N. Gogolyň ady edebiýatçylaryň arasynda meşhurlyk gazanýar. Şu döwürde Gogol A.S. Puşkiniň dostlary A.A. Delwig, P.A. Pletnýow we terjimeçi Wasiliý Andreýewiç Žukowskiý bilen tanyşýar.

Žukowskiý we Pletnýow Gogola Peterburgyň bir okuw mekdebinde mugallym bolup işe ýerleşmäge kömek edýärler.

1831-nji ýylda Pletnýowyň öýünde geçirilýän agşamda Gogol beýik rus şahyry A.S. Puşkin bilen tanyşýar. Bu tanyşlyk onuň durmuşynda, döredijiliginde açmejek yz galdyrýar. Olar ýygy-ýygdan duşuşyp, edebiýat barada, öz ýazan eserleri, döredijilik hakynda

pikir alyşýarlar. Puşkin şol döwürde «Patyşa Soltan barada erteki», «Pop we onuň işgäri Balda barada erteki» diýen eserlerini ýazýan eken. Gogol bolsa halk durmuşy baradaky powestleriniň üstünde işläpdir.

1831-nji ýylyň sentýabr aýynda Gogolyň «**Dikankanyň golaýyndaky hutordaky¹ agşamlar**» diýen kitabyňyň birinji bölümi çap edilýär. Bu kitaba «**Soroçin ýarmarkasy**», «**Basawrýuk ýa-da Iwan Kupala baýramynyň öň ýanyndaky agşam**», «**Maý gijesi ýa-da gark bolan gyz**» we «**Ýiten hat**» diýen eserleri girýär. Bu eserleri okap, A.S. Puşkin: «Olar meni haýran etdi. Ynha, çyn ýürekden çykýan, sada, ýasama däl, näz-kereşmesiz hakyky şatlyk»² diýip, olara ýokary baha berýär.

Bu powestlerde wakalar sada oba daýhanlarynyň gözi bilen beýan edilýär. Gogol bu wakalary Rudyý Panko diýen balçynyň adyndan gürrüň berýär. Işden soň, aýratynam, baýramçylyklarda, gyş gijeleri bu obanyň adamlary, aýal-gyzlar, köplenç, Rudyý Panko diýen balçynyň öýünde ýygnanyp, aýdym aýdýarlar, tans edýärler, käte örän geň-taň wakalary gürrüň berip, soňra ol hadysalardan özlери-de gorkup gezmýärler. Hatda şol gürrüňleriň esasynda indi Soroçin ýarmarka-bazary-da Şeýtanyň gelýän ýeri hasaplanýar. Ol ýerde satylýan bugdaýam geçmeýär. Şeýtan käte birden penjireden doňuz bolup, tumşugyny görkezip horkuldaýar welin, çakyr içip oturan daýhanlar köçä gaçýarlar. Sebäbi bir gezek bazaryň ýanyndaky saraý-da, dowzahyň odundan ýadap, içi gysyp gelen Şeýtan bolupdyr. Ol meýhanada içip-içip, barja puluny sowup, öz gyzyl donuny bir jöhide bir ýyllyk möhleti bilen girew goýýar. Bir ýyldan hökman gelip, öz donuny alyp gitjegini aýdýar. Emma ýaňky dony jöhит pula gyzyp satýar. Bir ýyldan soň Şeýtan doňzuň sypatynda gelip, şol don alan jöhidi gamçylap, tans etdirýär, emma ol görgüli şol Şeýtanyň gyzyl donuny bir pana (baýara) satypdyr, onsoň bir sygan ony ogurlapdyr. Şol sebäpli jöhит Şeýtanyň donuny yzyna gaýdyp berip bilmeýär. Ine, şol wakadan soň garaşylmadyk ýagdaýda, gijelerine, wagtal-wagtal Şeýtan doňuz sypatyna girip, gelip başlapdyr...

¹ Hutor – Ukrainada, Russiýada daýhan obasy ýa-da aýratyn öý.

² Громов Н.А. и др. Русская литература. Учебник для 8 класса средней школы. Москва 1986.стр.210

«**Soroçin ýarmarkasy**» powestinde Solopiý Çerewik diýen daýhan aýalyny, on sekiz ýaşly gyzyňy araba mündürüp, garry baýtalyny we on halta bugdaýyny satmaga bazara barýar.

Onuň bazara barşy örän şadyýan äheňde, özüne çekiji, çeper beýan edilýär. Onuň gyzy Paraska ilkinji gezek bazara barýar. Onuň üçin bu gezelenç örän şatlykly waka. Ony ýolda gören ýigitler ýaş gyzyň gőzelligine aşyk bolýarlar. Aýratynam, Grinko diýen ýigit ony görüp: «Gör, nähili ajaýyp gyz. Men ony ogşamak üçin bar emlägimi bererdim»¹ diýip, gaty sesli aýdanda gyzyň ejesi: «Wah, seniň iýeniň bokurdagyňa tegek bolsun! Kakaň kellesine küýze gaçsyn, goý, ol buzda taýyp ýykylsyn, näletsiniňen kapyr! Goý, o dünýäde onuň sakgalyny şeytan oda tutsun!»² diýip, ol ýigide agzyna gelenini diýýär. Muny eşiden ýigit: «Gör, nähili sögünýär, bu ýüz ýaşly albas-sy kempiriň bu zatlary diýmäge dili-de agyrmaýar»³ diýende, ýaňky gyzyň ejesi ol oglana öňküdenem beter sögünýär...

N. Gogol her bir keşbi özüne mahsus dil bilen gepledýär. Ol sözleri oýlap tapmak mümkin däl. Ýazyjy daýhanlaryň durmuşyna ýaşlykdan belet bolany üçin, onuň eserlerinde halk durmuşy örän janly, tebigy gőzelligi bilen görkezilýär.

Erkek adamlaryň, aýal-gyzlaryň, ýigitleriň, arabalaryň, öküzləriň, atlaryň, satyjylaryň sesleri bazary doldurýar. Ony janly görnüşe getirýär. Gogol oba durmuşynyň özboluşly gőzelligini, ynanjaň, sada daýhanlaryň häsiýetlerini, olaryň özüne mahsus, timarlanmadyk gepleşiginiň üsti bilen görkezýär. Gogol daýhanlaryň durmuşyny agyr, içgysgynç görkezjek bolmaýar, tersine, bu powestlerinde ýazyjy romantizme mahsus äheňleri ulanyp, durmuşyň şatlykly tarapyny, halk ruhunyň baýramçylygyny görkezýär.

N. Gogolyň «Dikankanyň golaýyndaky hutordaky agşamlar» diýen powestler ýygyndysynda wakalar şadyýan ruhda, romantizme mahsus bolan erteki äheňleri bilen beýan edilýär. Bu eserlerde adamlar bilen bir hatarda wakalara adatdan daşary güýçler, jadygöý aýallar, jynlar gatnaşýarlar. Käte olar adamlara kömek edýärler. Emma bu

¹ Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близ Диканьки. Миргород. Москва 1982, стр.12. (Terjime eden R. Mustakow).

² Görkezilen eser, 12 sah.

³ Görkezilen eser, 12 sah.

eserleriň şadyýan ruhuna käte gamgyn äheňler garyşyp gidýär. Çünki ýazyjynyň pikirine görä, halkyň üstünden höküm sürýän gara güýçler, obanyň arçyny ýa-da guberniýanyň häkimi we onuň gullukçylary garamaýak halky öz tabynlygynda saklap, oňa zulum edýär, olaryň penjesinden hatda «hiç bir jynam sypyp bilmeýär.»

1832-nji ýylda Gogolyň Moskwa gitmegi onuň görnükli ýazyjylar bilen gatnaşyklaryny, tanyşlygyny has-da giňeldýär. Ol ýerde Gogol ýazyjy S.T.Aksakow, M.N. Zagoskin, I.I.Dmitriýew bilen tanyşýar. Şeýle-de, ol ýerde Gogol alymlar we neşirýatçylar M.P.Pogodin we M.A. Maksimowiç bilen pikir alyşýar. Ýöne şol döwürde ýazyjy döredijilik işinde öz-özünden nägilelik duýgularyny başdan geçirip, belli bir eser ýazmaga girişip bilmeýär. Döredijilik ruhuesliginden çykmak üçin 1834-nji ýylda Gogol Sankt-Peterburg uniwersitetine professor wezipesine işe girýär. Şondan soň Gogolyň ýene-de öňki döredijilik ruhy göterilip, ol birnäçe eserleri ýazýar.

1835-nji ýylda Gogolyň **«Mirgorod»** diýen eserler ýygynyndysy çap edilýär. Bu ýygynydy iki bölümden durýar. Onuň birinji bölümüne **«Staroswet pomeşikleri»** we **«Taras Bulba»** atly powestleri girýär. Ýygynyndynyň ikinji bölümüni **«Wiý»** we **«Nädip Iwan Iwanowiçiň Iwan Nikiforowiç bilen tersleşendigi barada powest»** diýen eserler düzýär.

«Mirgorod» ýygynyndysy Gogolyň döredijiliginde täze döwri, basgançagy aňladýar. Indi bu eserlerde ýazyjy öňki fantastiki wakalaryň beýanyndan halkyň gahrymançylykly taryhyny beýan etmeklige (**«Taras Bulba»**) we öz döwriň durmuşyny suratlandyrmaga ýüzlenýär (**«Nädip Iwan Iwanowiçiň Iwan Nikiforowiç bilen tersleşendigi barada powest»**).

Bu eserde Gogol gahrymanyň häsiýetiniň onuň ýaşayyş şertleriniň, onuň daş-töweregindäki jemgyýetiň täsiri bilen kemala gelýändigini görkezýär. N.W.Gogolyň eserleriniň üçünji toparyna şol döwürde Russiýanyň paýtagty, onuň şöhratly geçmişini alamatlandyran Peterburg şäheri, onuň ýaşajylary barada ýazan eserleri girýär.

XVIII asyryň şahyrlary, hatda Gogolyň döwürdeşleri, şol sanda A.S.Puşkin Peterburgy rus şöhratynyň nyşany hökmünde wasp edýäler. Emma Gogolyň eserlerinde bu tema has çuň we giň görkezilýär.

Gogolyň «**Peterburg powestleri**» toplumyna «**Şinel**», «**Däliniň ýazgylary**» (1834), «**Newa prospekti**» (1836), «**Surat**» (1834-1842) diýen eserleri girýär.

Bu eserlerde Gogol örän synçylyk bilen Peterburgyň durmuşyny dogruçyl, tankydy realizm usulynda görkezýär. Ol Peterburgyň durmuşynyň ýagty we «kölegeli» taraplaryny, onuň zordan gün-güzeran görýän gullukçylarynyň ýaşaýyş şertlerini tankydy göz bilen suratlandyrýar.

Onuň şu topluma girýän «**Şinel**» diýen powestinde gaýgy-ala-dasyz, bolein, baý durmuşda ýaşayan paýtagt adamlarynyň arasynda gedaýlygyň çäginde ýaşayan kiçi wezipeli gullukçy Akakiý Akakiýewiç Başmaçkiniň gözgyny durmuşy beýan edilýär. Ol bir edarada hat göçüriji bolup işleýär. Onuň alyan aýlygy onuň geýýän egin-eşigine-de ýetmeýär. Bir gün ol özüne täze şinel tikdirýär, sebäbi öňki pal-tosy örän könelip, geýer ýaly bolmaýar. Ýöne täze şinel edinmek oňa aňsat düşmeýär. Ony tikdirmek üçin Başmaçkin köpükme-köpük, bir ýyllap ýygnan puluny sowýar. Emma şeýle kynçylyk bilen tikdiren şinelini bary-ýogy bir gün geýýär. Çünki şol gün agşam gullukdaş tanşynyň öýünde myhmançylykda bolup, gije gaýdyp gelýärkä, Peterburgyň bir garaňky köçesinde talaňçy ogrular onuň täze şinelini egninden sypyryp alyp, ony talaýarlar. Bu ýitgiden soň Akakiý Akakiýewiç Başmaçkin nirä yüz tutsa-da, sözi ýer almaýar. Onuň üstesine-de, bir ýokary wezipeli general onuň üstüne gygyrýar we netijede Başmaçkin näsaglap, aradan çykýar.

N. Gogol bu eserinde öz döwrüniň jemgyýetiniň durmuş şertleriniň adamy ruhy we maddy gedaýlyga iterýändigini görkezýär we ýazyjy bu eserinde jemgyýetde ynsan mertebesiniň depelenmegine, kemsidilmegine ýol berilýändigini ýazgarýar.

N. Gogolyň «Peterburg powestleri» rus ýazyjylarynyň döredijiligine örän güýçli täsir edýär. Öz döwründe ýazyjy F.M. Dostoýewskiý «Biziň hemmämiz Gogolyň «Şinelinden» gelip çykdyk» diýip bel-leýär.

2002-nji ýylda 83 ýaşly belli iňlis ýazyjysy Doris Lessingden: «Eger-de siz kimdir biriniň romanyny saýlap, şoňa öz adyňyzy goý-maly bolsaňyz, haýsy eseri saýlardyňyz?»¹ diýip, žurnalist Debora

¹ The Independent Review, Monday, 17 June, 2002

Ross soranda: «Bu eser Gogolyň «Şineli», ol kiçijik, kämil, ajaýyp kitap»¹ diýip, jogap berýär.

1836-njy ýylyň aprelinde Peterburgda Gogolyň «**Derňewçi**» komediýasy görkezilýär. Bu komediýada Gogol öz döwrüniň jemgyýetiniň ýokary, dolandyryjy gatlagynyň gullukçylarynyň ikiýüzlülük, ýaranjaňlyk, parahorluk, kezzaplyk, aldawçylyk, nadanlyk ýaly gylyk-häsiýetleriniň üstünden gülýär. Netijede, bu komediýany rus jemgyýetiniň öňdebaryjy pikirli adamlary uly joşgun, goldaw bilen garşylaýarlar. Emma ýokary gatlagyň, häkimiýetiň wekilleri Gogoly Russiýanyň durmuşyny nädogry görkezmekde aýyplaýarlar. Şol sebäpli 1836-njy ýylda Gogol daşary ýurda, Italiýa gidýär. Ilki Rimde, soňra Germaniýada, Fransiýada ýaşaýar. Şol döwürde Gogol «**Öli janlar**» atly poemasynyň üstünde işlemegini dowam edýär. 1841-nji ýylyň güýzünde Gogol bu eseriň birinji kitabyny ýazyp gutarýar we 1842-nji ýylda poema çap edilýär.

Ömrüniň soňky ýyllarynda N.W.Gogol ruhuçökgünlilige düşýär, näsaglaýar. 1845-nji ýylda «**Öli janlar**» poemasynyň ikinji kitabynyň golýazmasyny ýakýar. 1852-nji ýylyň 21-nji fewralynda Gogol güýçden gaçyp, aradan çykýar.

N.W. Gogol öz eserleri bilen ilkinjileriň hatarynda krepostonoýçylyk düzgüni bilen ýaşaýan patyşa Russiýasynyň jemgyýetiniň kemçiliklerini paş edip, ezilen, zulum astynda ýaşaýan daýhanlaryň, biçäreleriň tarapynda çykyş edýär.

Ýazyjy Çernyšewskiý bu barada: «Gogol ilkinji bolup, öz kemçiliklerimizi bilmegi öwretdi»² diýip nygtapdyr.

«**Taras Bulba**» powesti (1835)

N.W. Gogolyň «**Mirgorod**» atly eserler ýygyndysyna girýän «**Taras Bulba**» powesti XVII asyrdan rus kazaklarynyň taryhynda bolup geçen wakalary, halkyň azatlyksöýüjilik ruhuny, onuň döp-desurlaryny görkezýär.

¹ The Independent Review, Monday, 17 June, 2002.

² Громов Н.И., Спицына Н.А., Коровин В.И. и др. Русская литература, Учебник для 8 класса средней школы. Москва, 1986, стр. 216.

Powestiň esasy gahrymany – halk. Halkyň watansöýüjilik, batyrlyk häsiýetleri ilki bilen powestiň baş garhrymany Taras Bulbanyň keşbiniň üsti bilen açylyp görkezilýär. Taras Bulba, onuň batyr ogly we gaýduwsyz egindeşleri halkyň içinden çykan gahrymanlar. Taras Bulba, halk dessanlaryndaky batyrlar

ýaly, daýaw, özdiýenli, akyly, öz Watanynyň, iliniň erkinligini goramagy iň ýokary gymmatlyk hasaplaýan serdar we esger hökmünde suratlandyrylýar. Ol öz halkynyň içinde uly abraýdan peýdalanýar. Ony kazaklar özüne baştutan, ataman edinip saýlaýarlar.

Taras Bulba öz halkyna jany-teni bilen berlen serkerde, ol polýak gyzyna aşyk bolup, duşmanyň tarapyna geçen Andriý atly kiçi ogluna-da rehimdarlyk etmeýär, sebäbi ogly duşman goşunynyň tarapynda söweşi, öz watandaşlaryny söweşde öldürip başlaýar. Muny gören Taras Bulba, ony öz halkyna dönüklük edeni üçin, öz eli bilen atyp öldürýär. Çünki Taras üçin Watana, halka dönüklük etmek – iň uly jenaýat.

Tarasyň uly ogly Ostap söweşlerde batyrlyk bilen söweşýär hem-de bir söweşde duşmana ýesir düşüp, ony dardan asýarlar, emma şonda-da Taras Bulba ruhdan düşmän, öz ýurdunyň azatlygy üçin göreşi dowam etdirýär.

Duşmanlar Tarasy ýesir alyp, ony odunyň üstündäki pürse daňyp ýakýarkalaram, Taras Bulba özi barada pikir etmän, öz goşunynyň esgerlerine gygyryp, görkezmeler berýär, olaryň sag-aman duşmandan halas bolmagyna kömek edýär.

Taras Bulbanyň halkyň güýjüne bolan ynamy oňa uly güýç berýär, şol sebäpli Taras Bulba ölüme-de biperwaý seredýär. Eseriň soňunda «Emma indi ol galan kesindileriň üstüne-de ýalyn çykypdy, onuň aýaklaryny-da garbapdy we ýalyn agajyň üstüne ýazylýardy. «Eýsem dünýäde, heý, rus güýjüni ýeňip biljek ot, azap we güýç

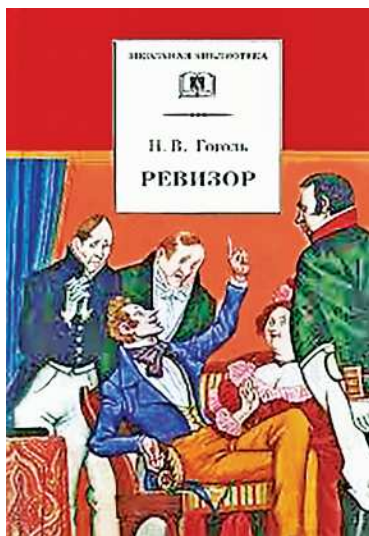
barmy?»¹ diýen sözler bilen ýazyjy Tarasyň gaýduwsyz, merdana keşbini suratlandyrýar.

«Derňewçi» komediýasy (1836)

Gogolyň ýönekeý durmuş wakalaryny gülkünçli beýan edip, ony drama öwürüp bilşine göwni ýeten Puşkin oňa özüniň başyndan geçiren bir gülkünç wakasyny gürrüň berýär.

A.S.Puşkin Ýemelýan Pugaçýowyň gozgalaňy baradaky taryhy wakalar bilen gyzyklanyp, Nižniý Nowgorod şäherine eser ýazmak üçin maglumat ýygnamaga gideninde, ony şol şäheri barlamaga gelen derňewçidir öýdýärler. Şol waka bilen baglanyşykly bolup geçen zatlary Puşkin Gogola gürrüň berip, Gogola bu barada bir gowy eser ýazmagy maslahat berýär.

N.W. Gogol bu kiçijik waka esaslanyp, özüniň ölmez-ýitmez «Derňewçi» komediýasyny ýazýar. Komediýanyň baş gahrymany, Peterburgda gullukçylyk edip, bellibir üstünlik gazanyp bilmänligi üçin kakasynyň talap etmegine görä öz obasyna dolanyp gelmek barada buýruk alan Iwan Aleksandrowiç Hlestakow Saratow guberniýasynda ýerleşen öz obasyna barýarka, Penza şäherinde bir pyýada goşunyň kapitany bilen kart oýnap, barja pullaryny utdurýar we bu şäherdäki bir traktir-myhmanhanada bir hepdeden gowrak ýaşaýar. Myhmanhanada bar iýjek-içjek zatlaryna çenli nesýe alýar. Indi öýüne gaýdyp barmak üçin ol egin-eşigini satmaga-da taýýar. Ine, şeýle ýagdaýda bu şäheriň häkimi Peterburgdan gizlin derňewçi gelýändigini barada öz tanşyndan hat alýar we ony öz gullukçylaryna ýetirýär. Indi şäher häkimi, sudýa, hassahanalara, haýyr-sogap jaýlaryna seredýän

¹ N.W. Gogol. Taras Bulba. Aşgabat, 1952, 136 sah. (Terjime eden Çary Aşyrow).

müdür we beýleki gullukçylar öz edaralarynyň ýagdaýy barada ünjä batyp, alada edip başlaýarlar.

Şäher häkimi hassahanalaryň müdiri Artýomiý Filippowiç Zemlyanika ýüzlenip: «Ylaýta-da, size Artýomiý Filippowiç, geçip barýan çinowniğiň, birinji nobatda, size garaşly bolan haýyr- sahawat jaýlaryna garamak islejeginе şek ýok, şonuň üçin siz hemme zatlar ýerli-ýerinde bolar ýaly ediň: kolpaklar arassa bolsun we syrkawlar hem, öýlerinde gezişleri ýaly, demirçä meňzemesinler»¹ diýýär. Soňra: «Hawa, her bir krowatyň üstünde latyn dilinde ýa-da başga bir dilde nähili keseldigi ýazylyp görkezilsin... Bu, Hristian Iwanowiç, siziň işiňiz, kim haçan, haýsy aýda, haýsy günde syrkawlapdyr. Siziň syrkawlaryňyz örän aýy temmäki çekýärler, girenje badyňa adamyny asgyrdýar. Onsoň hem olaryň az bolany ýagşy: ýogsam dessine olara ýaman seredýärler ýa-da lukmanlar başarmaýarlar diýerler»² diýip, hassahananyň adaty görnüşiniň gowy dældigini nygtaýar.

Hassahanalaryň müdiriniň hassahana barada aýdýan sözleri bolsa ol ýerde näsaglara seredişleriniňem ugursyzdygyny tassyklaýar: Şäher häkiminiň mekdep mugallymlarynyň hem sapaklary düşündirende «stul döwýändigini» nygtaýar. Şonuň üçin ol: «Käwagtlarda köp akylylykdan kemaklylyk hem erbet däl» diýip, mugallymlaryň hem hünär derejeleriniň gowy dældigini, sapakda «ýüzlerini mürüşdirip» oturýandyklaryny aýdýar.

Umuman, şäher gullukçylarynyň Hlestakowy Peterburgdan gelen gizlin derňewçi diýip hasap etmekleri olary uly dowla, howsala salýar. Sebäbi olaryň öz gulluk wezipelerini ýerine ýetirişi gowy däl.

Bu komediýada Gogol bir çet-gyrarakda ýerleşen şäherjigiň durmuşynyň üsti bilen tutuş patyşa Russiýasynyň şäherlerinde höküm sürýän kemçilikleri dürli wezipeleri ýerine ýetirýän şäher gullukçylarynyň keşpleriniň üsti bilen açyp görkezýär.

«Öli janlar» poemasy (1842)

N.W.Gogol «Awtoryň gürrüňi» diýen eserinde «Öli janlar» poemasy A.S.Puşkiniň maslahatyna eýerip ýazandygyny we onuň

¹ *Kösäýew M., Aşyrow N., Gurbansähedow G.* Edebiýat. Ýediýyllyk we orta mekdepleriň VII klasy üçin hrestomatiýa. Aşgabat, 1952, 84 sah.

² Görkezilen eser, 84 sah.

sýužetini hem Puşkiniň aýdyp berendigini ýatlaýar. Ýazyjy bu eserde ýurduň umumylaşdyrylan keşbini giňişleýin görkezmegi maksat edip goýýar. Gadymy Gresiýada tutuş halkyň durmuşyny we göreşini görkezýän esere poema diýipdirler. Gogol hem şol dābe eýerip, öz eserini poema diýip atlandyrýar.

N. Gogol «Öli janlar» poemasynyň 1-nji kitabyny ýazmaga alty ýyl sarp edýär. Ol bu eseri birnäçe gezek täzedan ýazýar.

«Öli janlar» poemasyny Gogol italýan şahyry Dante Aligýeriniň¹ «Ylahy komediýa» poemasyna meňzedip, ony «Dowzah», günä-sogap soralyan «Päkleniş» we «Jennet» diýen üç bölümden durýan epopeýa görnüşinde ýazmagy meýilleşdirýär. Ýazyjynyň aýdysy ýaly, onda «tutuş Russiýa görkezilmeli» eken.

N. Gogol 1841-nji ýylyň güýzünde «Öli janlaryň» 1-nji kitabyny çap etmäge Moskwa gidýär. Bu ýerde poemanyň adyna garşy çykyp, ony çap etmejek bolýarlar. Gogol poemanyň golýazmasyny Peterburga iberýär. Ýazyjynyň dostlary we görnükli tankytçy Belinskiý bu eseriň çap edilmegine kömek edýärler. Şeýlelik bilen 1842-nji ýylyň maý aýynda «Öli janlar» çap edilýär.

N. Gogol bu eseriň diňe birinji bölümni ýazyp neşir etdirse-de, ol bu eseriň ikinji bölümni ýazyp başlanda ýazyjynyň saglygy ýaramazlaşýar we 1845-nji ýylda poemanyň ikinji tomunyň başlangyç baplarynyň golýazmasyny ýakýar. Emma 1845-nji ýylyň soňunda onuň saglygy gowulaşýar we bu eseri täzedan ýazýar. 1852-nji ýylda Gogolyň ýagdaýy ýene-de ýaramazlaşýar we ýazyjy poemanyň taýýar bolan ikinji tomuny ýakýar. Onuň diňe 5 baby saklanyp galypdyr. 1852-nji ýylyň 21-nji fewralynda N.W.Gogolyň saglygy ýaramazlaşýar we ýazyjy lukmanlaryň kömeginden ýüz öwrüp, aradan çykýar.

Bu poemanyň esasy wakalary onuň baş gahrymany Pawel Iwanowicz Çiçikowyň uly bir guberniýa şäherine gelmegi bilen başlanýar. Çiçikow bu şäherde onuň görnükli gullukçylary we şu guberniýanyň tanymlal mülkdar-pomeşşikleri bilen tanyşýar.

Bu eserde Çiçikow ýerli pomeşşiklerden olaryň aradan çykan daýhanlaryny, ýagny «öli janlaryny» satyn alýar, sebäbi şol döwür-

¹ Dante Aligýeri (1265-1321) Täzedan Döreyiş döwriňiň beýik italiýan şahyry.

de dworýan jemgyýetinde baý pomeşşigiň, mülkdaryň golastynda daýhan näçe köp bolsa, ol şonça-da hormatlanýan eken.

Ondan başga-da ilat ýazuwy her 10-15 ýyldan bir gezek geçirilýän eken. Şol sebäpli ölen adamlar tä indiki ilat ýazuwyna çenli diri hasaplanýan eken. Çiçikow bolsa öli adamlary dirileriň hasabyna geçirip, Howandarlyk geňeşinden ep-esli pul aljak bolýar.

Pawel Iwanowiç Çiçikow hem ýokary jemgyýetde özüni baý mülkdar edip görkezjek bolup, «öli janlary» satyn alýar, çünki ölen daýhanlaryň bahasy ýok, olary satyn almak diri daýhanlary satyn alandan ep-esli arzan düşýär. Ýöne Çiçikowyň duşuşýan pomeşşikleride söwda-satyk meselelerinde köpügören adamlar. Olaryň käbiri Çiçikowyň ölen daýhanlary satyn alýandygyna geň galsa-da, keselçilik ýa-da başga sebäplere görä ölen daýhanlara işgär, daýhan hökmünde diri ýaly gowy häsiýetnama berip, olary Çiçikowa birneme gymmat satjak bolýar.

Bu eserde Gogol şol döwrüň oba ýerleriniň, Russiýanyň paýtagtyndan daşda ýerleşen guberniýa şäheriniň durmuşyny giňişleýin, dogruçyl görkezýär. Çiçikow bu guberniýanyň uly şäherine gelende myhmanhana ýerleşende onuň tejribeli nazaryndan hiç zat sypmaýar. Ýazyjy Çiçikowyň nazary bilen bu guberniýa şäheriniň, beýleki guberniýa şäherleri ýaly, bir yzagalak şäherdigini, «myhmanhanada-da bir gije-gündiz üçin iki rubla ähli burçlaryndan garamyk gözli saçakçylar bakýan otag alýandygyny»¹ nygtaýar.

«Öli janlar» poemasynda Russiýanyň «ýurt hojaýynlary» hasaplanýlan Çiçikowyň duşuşýan pomeşşikleri örän özboluşly keşpler hökmünde suratlandyrylýar. Meselem, Manilow anyk durmuş bilen hiç hili baglanyşygy bolmadyk dürli fantastiki, howaýy arzuwlar bilen ýaşaýar. Şol sebäpli Manilowyň mülki-de gün-günden pese düşýär. Ol öz hojalygyna seretmeýär we diňe boş gürrüňler, arzuw-hyýallar bilen wagtyny geçirip, bellibir peýdaly iş etmän ýaşaýar. Şol sebäpli rus edebiýatynda şeýle hadysa Gogolyň şu eserinden soň «manilowşina» (ýagny «manilowçylyk») diýlip at berilýär.

Russiýanyň krepостоноўчылык düzgüni diňe bir Manilow ýaly göwnaçyk, arzuwçyl pomeşşikleri terbiýeläp ýetişdirmän, ol her

¹ Гоголь Н.В. Мертвые души. Петербургские повести. Фрунзе, «Кыргызстан», 1979, стр.6.

köpüginini sanap, hyjuw bilen puluny, baýlygyny artdyrjak bolýan Koroboçka ýaly şahsyýetleri-de kemala getirýär. Puly hemme zatdan gowy görýän Koroboçka diýen pomeşşik aýal ähli zatdan peýda görjek bolýar. Çiçikow ölen adamlary satyn aljakdygyny aýdanda Koroboçka olary gowy nyrhdan satjak bolup: «Belkem, olar hojalykda bir zada ýaramagy mümkin...» diýýär we «öli janlaryň» birden arzan satylmagyndan gorkýar.

Başga bir mülküň hojaýyny krepostnoý daýhanlaryň der döküp, agyr zähmet bilen kemala getirýän gymmatlyklaryny saga-sola sowrup ýaşayan pomeşşik Nozdrew bolsa, keýp çekýär, arak içýär, kart oýnaýar, itlerini alyp, awa gidýär. Gören adamyny aldaýar, öwünýär. Nozdrew hiç hili ahlak kadalaryna eýermeýär.

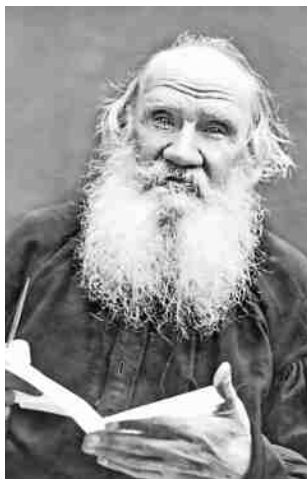
Pomeşşik Sobakewiç nadanlygyň, gödekligiň nusgasy bolsa-da, peýdakeşlik, söwda-satyk meselesinde ähli zada aýy ýaly berk ýapyşýar. Pomeşşikleriň ruhy göýdüklige düşüp, ynsan duýgularyny ýitirip, baýlygyň, paty-puty, bolar-bolgusyz zatlaryň guluna öwrülişini Plýuşkiniň keşbiniň üsti bilen görkezýär. Plýuşkiniň baýlyk ýygnamak hyjuwy ony tanyşlaryndan, dostlaryndan we çagalaryndan üzňe düşürýär. Plýuşkiniň husytlygy sebäpli, daýhanlary aç ölmejek bolup, onuň mülkünden gaçýarlar. Şu sebäplere görä, Gogolyň öňdebaryjy döwürdeşleri bu poemada pomeşşikleriň özleriniň «öli janlardygyny» nygtapdyrlar.

Poemanyň baş gahrymany Çiçikowyň kezzaplygyny, aldawçylygyny paş etmek bilen bir hatarda Gogol diňe pully adamlara hormat goýýan jemgyýeti-de, operasiýa eden ýaly, ony içinden, şol «abraýly», pully adamlaryň-pomeşşikleriň keşpleriniň üsti bilen açyp görkezýär.

Lew Nikolaýewiç Tolstoý (1828–1910)

Lew Nikolaýewiç Tolstoýyň «Halal ýaşamak üçin öňe okdurylmaly, çolaşmaly, göreşmeli, ýalňyşmaly, başlamaly we taşlamaly, we ýene-de başlamaly we taşlamaly hem-de hemişe göreşmeli we ýitgilere sezewar bolmaly. Rahatlyk – bu ruhy näkeslikdir»¹ diýen sözle-

¹ Русская литература. Учебное пособие для 9 класса средней школы. Под ред. Б.И. Бурсова. Москва, «Просвещение», 1973, стр. 249.

ri adamyň jemgyýetden üzňelikde diňe bir özüniň imisala durmuşda bagtly bolup, çete çykyp, päk, arassa, rahat durmuşda ýaşap bilmejekdigini nygtaýar.

L. Tolstoýyň pikirine görä, «halal, päk ýürekli ýaşamak» diýen düşünje diňe bir özüň üçin ýaşaman, beýleki adamlaryň bagtly bolmagy üçin hem tagallalar edip, göreşip ýaşamalydygyny aňladýar.

L. Tolstoý öz doganlary bilen çagalyk döwründe «garynja doganlygy» diýen bir oýun oýlap tapypdyr. Şol oýnuň şerti boýunça ýoluň gyrasynda gömilen, adamlaryň bagtly durmuşynyň syrly ýazylan ýaşyl taýajygy gözläp tapmak üçin köp kyn şertleri ýerine ýetirmeli eken.¹ Şol çagalyk döwründe oýnan, adamlary bagtly edip biljek «garynja doganlygy» baradaky oýnuny ýatlap, L. Tolstoý ömrüniň ahyrynda: «Biz muny şonda oýun diýip atlandyryýardyk, emma dünýäde şondan başga hemme zat oýun eken»² diýip aýdýar.

Ynsan durmuşynyň ençeme wajyp meselelerini öz eserlerinde beýan edip, dünýä derejesinde uly meşhurlyk gazanan beýik rus ýazyjysy L. Tolstoýyň ynsanperwer, gumanistik ideýalaryna ýugrulan eserleri türkmen okyjylary tarapyndan hem söýlüp okalýar. Onuň eserleri 1920–1930-njy ýyllardan başlap, tä şu günlere çenli yzygiderli terjime edilip gelinýär. Onuň eserleri dünýä edebiýatynyň genji-hazynasynyň gymmatly bölegini düzýär.

Lew Nikolaýewiç Tolstoý 1828-nji ýylda dworýan maşgalasynda, Tula şäheriniň golaýynda ýerleşen Ýasnaýa Polýana diýen ýerde eneden dogulýar. Onuň ejesi Tolstoý iki ýaşyna ýetip-ýetmänkä aradan çykypdyr. Tolstoýyň kakasy 1813–1815-nji ýyllaryň ýörişlerine gatnaşypdyr. Ol şadyýan, dogumly we hiç kimiň öňünde ýaranjaňlyk edip, öz mertebesini kemsitmeýän adam bolupdyr. Kakasy aradan çykandan soň ýetim galan Tolstoýa we onuň dört erkek doganyna hem-

¹ Русская литература, Учебное пособие для 9 класса средней школы. Под. ред. Б.Н. Бурсова. Москва, «Просвещение», 1973. стр. 250.

² Görkezilen eser, 250 sah.

-de gyz uýasy Maşenka olaryň daşkynrak garyndaşy T.A.Ýergolskaýa hossarlyk edipdir. Ýergolskaýa tä ömrüniň ahryryna çenli Tolstoý we onuň doganlary barada mähir bilen alada edipdir.

L.Tolstoýyň çagalyk, ýetginjeklik we ýaşlyk ýyllary onuň «Çagalyk» (1852), «Ýetginjeklik» (1854), «Ýaşlyk» (1857) diýen awtobiografik – terjimehal trilogiýasynda beýan edilýär.

1851-nji ýylyň ýazynda Tolstoý Kazan uniwersitetini tamamlaman, öz uly dogany Nikolaý Nikolaýewiç Tolstoý bilen Kawkaz harby gulluga, harby ýörişlere gatnaşmaga gidýär. Kawkazda gulluk eden ilkinji ýyly özüniň «Çagalyk» diýen powestini ýazýar we ony dört gezek täzedan işleýär. Tolstoýyň «Çagalyk» atly ilkinji powesti ussatlyk bilen ýazylypdyr we powest 1852-nji ýylda «Sowremennik» žurnalynda çap edilýär. Şol žurnalyň redaktory N.A.Nekrasow I.S.Turgenewe ýazan hatynda: «9-njy sandaky «Çagalyk» diýen poweste üns ber, bu täze, megerem, ygtybarly zehin, talant»¹ diýip ýazýar. Tolstoýyň «Ýetginjeklik» diýen powesti görnükli rus ýazyjysy Turgenewde uly täsir galdyryar. Turgenew ony okap: «Ynha, ahyrsoňy Gogolyň işini dowam etdiriji bar»² diýip, ýaş ýazyjynyň geljegine uly ynam bildirýär.

Bu trilogiýada Tolstoý çagalyk, ýaşlyk ýyllarynda özüniň töweregindäki ýakyn adamlaryň keşplerini suratlandyryar. Eserde ýazyjynyň gyz dogany Maşenkanyň, öý hojalygyny ýörediji Praskowýa Isaýewnanyň, Lew Tolstoýyň we onuň doganlarynyň öý mugallymy Fýodr Iwanowiç Resseliň we beýlekileriň keşpleri dogruçyl görkezilýär. Şol bir halatda ýaş Lew Tolstoýyň daş-töweregindäki

¹ Толстой Л.Н. Севастопольские рассказы. Казаки. Поликушка. Москва, 1986, стр 5.

² Görkezilen eser, 5 sah.

adamlara bolan garaýyşlary, onuň her bir adalatsyz iş, gören ýaramaz düşüpleri barada çekýän ezýetleri, içki oý-pikirleri çeper beýan edilýär. Öýlerinde on iki ýyl mugallymçylyk edip, Lew Tolstoýy we onuň doganlaryny okadan Karl Iwanowiçi kakasynyň işden boşatmak hakynda gelen netijesi ýaş Tolstoýyň kalbynda bu işiň adalatsyzlygy baradaky pikirleri, garaýyşlary döredýär.

Bu trilogiýada diňe bir Tolstoýyň durmuşynyň üç döwri, ýagny onuň ösüp kemala gelşi, içki ruhy dünýäsi görkezilmän, ýazyjynyň ýaşan döwründäki dworýan gatlagyna degişli ýaşlaryň iň gowy wekillerini görkezilýär.

Ýazyjy bu eserlerde diňe bir öz terjimehalyny beýan etmek maksadyny goýmaýar. Ol, umuman, ýaş ýetginjegiň ösüp kemala gelşini görkezýär. Onuň pikrine görä, öz eden işleriniň akyl eleginden geçirmek öz kemçilikleriňden halas bolmaga kömek edýär. Şol sebäpli ýazyjy 19 ýaşyndan başlap, бүтін ömrüne gündelik ýöredipdir we her eden işiniň dogry ýa-da nädogrudygyny barada oýlanyp, olary seljeripdir. Kawkazda gulluk eden ýyllary Tolstoý urşy we onuň pidalaryny görýär.

Şeýle-de ol Kawkazda gören adamlarynyň durmuşynyň, häsiýetleriniň aýratynlyklaryny, tebigatyň gözelligini görüp, haýran galýar. Kawkazda Tolstoý Russiýanyň daýhanlaryny ýarymgulçulyk ýagdaýynda saklaýan krepостоноýçылык düzgüniniň çüýrükdigine düşüňýär. Şu döwürde Tolstoý özüniň «**Kawkaz**» diýen meşhur powestini ýazyp başlaýar.

1854-nji ýylda inlis, fransuz we türk goşunlary Sewastopol şäherini gabaýarlar. Ýaş ofiser Tolstoý meýletinlik bilen özüniň Krym goşunyna geçirilmegini haýyş edýär, çünki Watany goramak pikiri, ideýasy ony ruhlandyrýar. Sewastopolyň goralysy we 1812-nji ýylda Napoleonyň goşunyna gaýtawul berip, rus halkynyň ýeňiş gazanmaklygy ýaly wakalar öz gerimi boýunça deň bolmasa-da, ruhy tarapdan Tolstoýa olaryň ikisi-de halkyň ýeňilmezek ruhuny görkezip, onuň döredijiligine güýçli täsir edipdir.

Sewastopol söweşi barada Tolstoý özüniň uly meşhurlyk gazanan «**Sewastopol hekaýalary**» (1855) diýen eserler toplumyny ýazýar. Bu eserler toplumu «**Sewastopol dekabrynda**», «**Sewastopol maýda**», «**Sewastopol 1855-nji ýylyň awgustynda**» diýen hekaýalardan durýar.

Bu hekaýalarda Tolstoý urşy bolşy ýaly, hiç zady gizlemän, ýuwmarmalaman, dogruçyl görkezýär. Ol rus goşunynyň uruşdaky harby hereketlerini öwürp, arşa çykarmaýar. Tersine, ýazyjy ejir çekýän, gana bulaşan ýaralylardan doly harby hassahanany, top oklarynyň ýarylyşyny, adamlaryň öz üstlerine abanýan ölüm howpunyň döredýän gorky duýgularyny ýeňip geçişini görkezýär.

«Sewastopol hekaýalarynda» Tolstoý rus goşunynyň batyrlygyny, mertligini görkezmek bilen bir hatarda, rus goşunynyň gowşaklygyny, goşunyň esgerler düzüminiň «ogrulara tabyn bolan, zulum astyndaky gullardan durýandygyny»¹ nygtaýar. Şeýle-de Tolstoý üç hekaýada-da urşuň elhenç sahnalaryny, adamlaryň aýaklarynyň, elleriniň kesilip, maýyp bolşuny, agyr ýaralanan esgerleriň gülli çemenlikde gana bulaşyp, ahy-nala çekişip ýatyşlaryny görkezýär.

Krym urşunda rus goşuny Sewastopoly elden giderip, şowsuzlyga uçrasa-da, bu eserler toplumynyň iň soňky «Sewastopol 1855-nji ýylyň awgustynda» diýen bölümünde Sewastopoly duşmana bermäge mejbur bolup, şäherden gidip barýan her bir esger ruhdan düşmän: «Wagty gelende seniň bilen hasaplaşarys»² diýip, fransuzlara ýüzlenýär we iru-giç duşmany ýeňjekdiklerine berk ynam bildirýär.

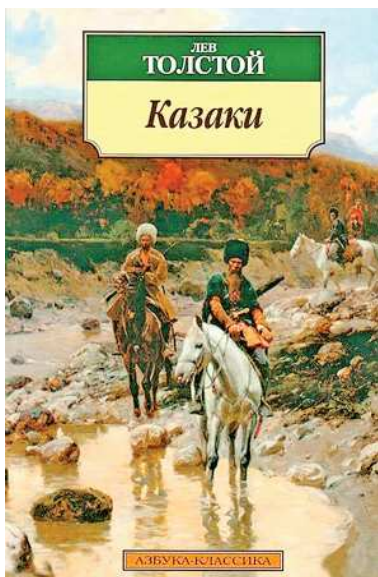
L. Tolstoý bu eserde uruşdaky adam baradaky temany çeper beýan edýär.

«Sewastopol hekaýalary» Lew Nikolaýewiç Tolstoýyň çeper döredijiliginiň iň beýik üstünlikleriniň biridir. Bu eser soňky döwürlerde-de, Beýik Watançylyk urşunyň wakalaryny suratlandyrmakda-da nusga bolup hyzmat edipdir.

Sewastopoldan Peterburga gaýdyp gelensoň, Tolstoý «**Kazaklar**» diýen powestiniň üstünde işlemegini dowam edýär. Bu eserde Tolstoý XVI asyrda Don sähralaryndan Demirgazyk Kawkaza, Terek derýasynyň kenaryna patyşa Iwan Groznyý döwründe göçüp baran rus kazaklarynyň durmuşyny suratlandyrýar. Kawkaz temasyndan ýazylan bu powestiniň üstünde ýazyjy 1853-nji ýylda işläp başlaýar we bu eser 1863-nji ýylda «Russkiý westnik» žurnalynda çap edilýär. Tolstoý bu powestde halk wekilleriniň, gözəl gyz Marýannanyň, batyr

¹ Русская литература. Учебное пособие для 9 класса средней школы. Москва, 1973, стр. 256.

² Толстой Л.Н. Севастопольские рассказы. Казаки. Поликушка. Москва, 1986, стр.139.

edermen Lukaşkanyň, pähimli goja Ýeroşkanyň bir-birine meňzemeýän keşplerini suratlandyrýar.

Eseriň baş gahrymany hiç bir hünär öwreniji kursy gutarmadyk, miras düşen emläginiň ýarysyny sarp eden, entek hiç ýerde işlemedik on sekiz ýaşly ýaş ýigit, ýokary gatlagyň wekili Dmitriý Andreýewiç Olenin Kawkaza, täze ýere gidip, täze durmuşa başlajak bolýar. Oleniniň durmuşda hiç hili tejribesi ýok. Mosk-wadan gitmek bilen öňki, manysyz, maksatsyz, mugthor durmuşynyň kemçiliklerini gaýtalaman, täze durmuşa başlajak bolýan Olenin ýolda

barýarka, öňki durmuşda baý dworýan maşgalalaryndan bolan gyzlar bilen bolup geçen duşuşyklaryny ýatlaýar. Baý öýlerde, ballarda, dürli şagalaňly agşamlarda duşuşyp, tanşan gyzlary Oleniniň kalbynda söýgi duýgularyny oýarmaýar. Şonuň üçin Olenin «Men bir ahlak tarapdan maýypmykam?»¹ diýip, pikir edýär. Ondan başga-da Olenin utduran pullaryny, kime bergisiniň bardygyny, bir agşamky meýlisde hemmelerden köp içip bilendigini buýsanç bilen ýatlaýar.

Soňra Olenin: «Köp samsyk işleri edenem bolsam, men örän, örän gowy ýaş ýigit»² diýip, pikirini jemleýär. Olenin Russiýanyň merkezinden daşlaşyp, Kawkaza näçe golaýlaşdygyça, onuň kalbyna şatlyk aralaşýar. Indi ol özüni azat, erkin duýýar, sebäbi Oleniniň töweregindäki adamlar onuň öň näme edendigini bilmeýär, olar oňa nätanyş. Kawkaza gelenden soň Olenin Kawkazdaky rus goşunynyň polkunda ýunker³ bolup gulluk edýär. Oleniniň gulluk edýän rotasy Terek derýasyndan daş bolmadyk ýerde kazaklaryň ýaşaýan Nowomlinskaýa diýen stanisa-obasynda ýerleşýär. Rus kazaklarynyň özboluşly erkin zähmet bilen ýaşaýan durmuşy Olenini özüne çekýär.

¹ Толстой Л.Н. Севастопольские рассказы. Казаки. Поликушка. Москва, 1986, стр. 148.

² Görkezilen eser, 149 sah.

³ Ýunker – kadet, ofiser derejesini almadyk ýaş dworýan.

Olenin bu obada Lukaška diýen batyr ýigidiň öýlenjek bolýan Marýanna atly gyzyňa aşyk bolýar. Ony tüýs ýüregi bilen söýýär. Oňa öýlenjek bolýar, emma ýokary gatlagyň wekili, dworýan maşgalasyndan bolan Olenin kazaklaryň arasyna goşulyp bilmeýär, olara düşünmeýär. Öz gezeginde Marýanna hem ilkibada Olenini halaman duranok, ýöne onuň üçin batyr kazak Lukaška has düşnükli we ýakyn, emma Olenin kazak gyzy üçin ýat, gelmişek. Olenin Marýannany söýse-de, oňa öýlenip, geljekde ony ýokary gatлага goşup bilmejekdigine düşüňýär. Şonuň üçin hiç kime niýetlenmedik hatynda Marýannany jany-teni bilen söýýändigini, emma ony öz resmi, nikalaşan aýaly hökmünde göz önüne getirip bilmejekdigini boýnuna alýar. Bu pikir oňa erbet bir ýakymsyz zat bolup görünýär. Emma özüniň hem batyr, gaýduwsyz ýaş kazak Lukaška ýaly at ogurlap, çakyr içip, serhoş bolup, penjireden girip, adamlary öldürip, ýaşap bilmejekdigine düşüňýär.

Eseriň soňunda abrekler¹ bilen bolan çaknyşykda Lukaška agyr ýaralanýar. Marýannanyň soňky kesgitli jogabyna garaşýan Olenin ol gyzyň ýanyna baranda, Marýanna Oleniniň maşgala gurmak, nikalaşmak teklibini ýigrenç bilen ret edýär. Şol sebäpli Olenin ýene-de öz polkunyň öňki duran ýerine, berkitme-galasyna gaýdýar. Ol ýola düşende yzyňa seredýär, emma ne Ýeroška daýy, ne-de Marýanna Olenin tarapa seretmän, öz işleri bilen meşgullanýarlar. Bu bolsa olaryň Olenine keseki adam hökmünde seredip, ony öz aralaryna goşmak islemeýändiglerini görkezýär.

1862-nji ýylda L.N. Tolstoý moskwaly meşhur lukmanyň gyzyňa, Sofýa Andreýewna Bers atly özüniň çyn ýürekden söýýän gyzyňa öýlenýär. Şu döwürde Tolstoý Russiýanyň geljekki ösüş ýoly barada roman ýazmagy ýüregine düwýär.

Ilkibada ýazyjy Sibire sürgün edilen we soňra 1856-njy ýylda sürgünden saclary agaryp, gaýdyp gelen bir garry dekabrist barada roman ýazmakçy bolýar. Romanyň baş gahrymanynyň durmuş taryhyny görkezmek üçin ýazyjy 1812-nji ýylyň taryhy wakalarynyň beýanyndan başlaýar. Bu döwrüň taryhy ýazgylaryny, şol Watançy-

¹ Abrek – ogurlyk ýa-da talaňçylyk niýeti bilen Terek derýasyndan ruslaryň ýaşaýan tarapyna geçýän çeçenlere «abrekler» diýipdirler (L.N. Tolstoýyň düşündirişi).

lyk urşuna gatnaşan adamlaryň ýatlamalaryny, hatlaryny okap, şol döwürde ýaşan adamlaryň beren gürrüňlerini diňläp, urşuň iň aýgtyly söweşi bolup geçen Borodino meýdanyna baryp görüp, ahyrsoňy Tolstoý özüniň «**Uruş we parahatçylyk**» atly romanyny ýazmaga girişýär. Ýazyjy bu romanyň üstünde alty ýyllap işleýär. Tolstoý «**Uruş we parahatçylyk**» (1863–1869) romanyny täzeden işläp, ony ýedi gezek göçürip ýazýar.

«Uruş we parahatçylyk» romanynyň çap edilmegi Tolstoýyň adyna diňe bir rus edebiýatynda däl, eýsem dünýä derejesinde-de şan-şöhrat getirýär. Çap edilmeginiň yzysüre roman ençeme ýewropa dillerinde-de terjime edilýär. I.S. Turgenew bu romany okap: «Bizde hiç haçan, hiç kim tarapyndan şeýle eser ýazylmandy»¹ diýip belleýär.

XIX asyryň ikinji ýarymynda, XX asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen görnükli inlis ýazyjysy Jon Golsuorsi (1867–1933) «Uruş we parahatçylyk» romanyny okap: «Bu roman şu çaka çenli ýazyylan eserleriň iň beýikleriniň biridir»² diýip, oňa ýokary baha berýär.

«Uruş we parahatçylyk» romany, bir tarapdan, taryhy roman žanryna degişli bolsa-da, beýleki tarapdan, ol Tolstoýyň ýaşan döwrüniň häzirkizaman durmuşynyň möhüm meseleleri barada söz açýar, şeýle-de romanda ynsan durmuşynyň manysy barada filosofiki pikirler beýan edilýär.

Romanyň baş gahrymanlary Andreý Bolkonskiý, Pýer Bezuhow diňe bir özleriniň ýurduň durmuşyndaky orny barada pikir etmän, olar Watan önünde öz jogapkärçiliklerini duýup, şoňa laýyklykda hereket edýärler. Romanda 1812-nji ýylyň Watançylyk urşunyň taryhy wakalary giň gerimde görkezilýär.

Aleksandr I, Napoleon, Kutuzow we beýleki taryhy şahsyýetler, şol taryhy wakalaryň onçakly göze ilmeýän gatnaşyjylary, ofiserler, esgerler, daýhanlar, partizanlar, şol döwrüň iň päk ýürekli adamlary, şeýle-de öz bähbidine çapýan, wezipä kowalaşýan adamlar romanda suratlandyrylýar. Romanda suratlandyrylýan baş ýüzden gowrak keşpler eserde halk köpçüliginiň umumy keşbini döredýär.

¹ Русская литература. Учебное пособие для 9 класса средней школы. Под ред. Б.И. Бурсова. Москва, 1973, стр. 264.

² Görkezilen eser, 264 sah.

«Halk» diýlende romanda diňe bir Platon Karataýew, Malaşa ýa-da Alpatyç ýaly ýönekeý adamlaryň keşpleri gözkezilmän, eýsem Nataşa Rostowa, Andreý Bolkonskiý, Pýer Bezuhow, knýaz zenan Mariýa, Kutuzow ýaly dworýan gatlagyň wekilleri-de suratlandyrylýar. Şol keşpleriň her biri özleriniň gaýtalanmaýan häsiýetleri, aýratynlyklary bilen suratlandyrylýar. Taryhyň möhüm, gahrymançylykly wakalaryny giň gerimde gözkezýändigini üçin, bu esere taryhy roman-epopeýa diýilýär.

Romanyň gurluşy, kompozisiýasy örän oýlanyşykly we tertipli, sada düzülipdir. Çylşyrymly, gapma-garşylykly durmuş wakalaryny suratlandyran ýazyjy adamlaryň şahsy durmuşyny görkezmekden ýeňillik bilen taryhy wakalary suratlandyrmaklyga geçýär.

Romanda ynsan gözelligi, watançylyk, maşgala durmuşy, söýgi, dostluk, adamkärçilik ýaly temalar aýratyn orun tutýar. Romanda Peterburgyň aristokratlarynyň azgynçylykly, ikiýüzli, ýasama endikli durmuşy halkyň ýönekeý, adamkärçilikli, sada durmuşy bilen gapma-garşylykda, tebigatyň kanunlaryna ters gelýän hadysa hökmünde suratlandyrylýar. Romanyň iň bir özüne çekiji gahrymany Nataşa Rostowa, päk, sada rus gyzy, özüniň oba durmuşyna, halkyň durmuşyna ýakynlygy bilen tapawutlanýar. Nataşa ýagşylygy we ýamanlygy, galplygy we ikiýüzlüligi çaga ýaly örän ýitilik bilen duýýar. Nataşa Peterburgyň «iň gözeli zenany» hasaplanýan Elen ýaly daşky gözelligi bilen gozeilginç bolmasa-da, ol özüniň ynsan päkligi, ruhy gözelligi bilen Elenden tapawutlanýar we rus zenanynyň ruhy gözelligi, päkligi, mertligi, zähmetsöýerligi, adamkärçiligi ýaly häsiýetlerini özünde jemleýär.

Nataşanyň gözelligi onuň tebigatyň gözelligine bolan garaýşy bilen baglanyşykda açylyp görkezilýär. Nataşa ýazyň hoştap howasyny, güýzüň altyn gözelligini, tokaýyň jadyly güýjüni inçeden duýýar. Emma gözeli, owadan hasaplanýan, hemmeleri özüne bendiwan ediji Elen Peterburgda guralýan ballarda, aғsamlarda tanslarda görkezilýär. Ol romanda hiç haçan tebigatyň görnüşleri, gözelligi bilen baglanyşykda gözkezilmeýär. Sebäbi Elen azgyn, ikiýüzli, galp jemgyýetiň wekili. Ýokary gatlagyň durmuşy halkyň durmuşyndan üzňe we oňa halkyň iň oňat estetiki-ahlak sypatlary mahsus däl.

Romanda Tolstoý hemişe, her ýagdaýda adamlaryň sadalygyna, gowy häsiýetlerine, adamkärçiligine we dogruçyllygyna uly sarpa goýýar. Ýazyjy bu romanda durmuşyň manysy baradaky meseläni Nataşa Rostowa, Andreý Bolkonskiý we Pýer Bezuhowyň keşpleriniň üsti bilen açyp görkezýär. Bu gahrymanlaryň üçüsi-de söýgi, dostluk, maşgala durmuşy, Watany duşmandan goramak ýaly temalary bilen baglanyşykda gözkeziýär. Olaryň her biri ýaşlyga mahsus bolan ýalňyşlardan doly, çylşyrymly ynsan gatnaşykly durmuş ýoluny geçýär. Andreý Bolkonskiý ahyrsoňy her bir adamyň diňe bir özi barada pikir etmän, halka, Watana hyzmat edip ýaşamalydygyna düşünýär. Nataşa Rostowa rus zenanynyň ideallaşdyrylan keşbi bolup, onuň üsti bilen ýazyjy maşgala binýadynyň söýgi we perzent esasynda gurlanda berk bolýandygyny görkezýär.

L. Tolstoýyň pikirine görä, (romanyň soňunda Nataşanyň maşgala durmuşy) maşgalada zenan maşgalabaşy, çagalaryň mährem ejesi, äriň wepaly kömekçisi bolup, bu durmuşyň merkezi, diregi bolmaly.

Pýer Bezuhowyň ilki Peterburgyň in owadan zenany Elene öýlenip bagtsyz bolşy, onuň durmuşda eden ýalňyşlyklary, gözlegleri tä 1812-nji ýylyň Watançylyk urşuna çenli dowam edýär. Ýöne şol uruş wakalary, esger Platon Karataýew ýaly ýönekeý adamlar bilen gatnaşykda bolmak, bir aýlap fransuz ýesirliginde geçirmek ýaly wakalar Pýeriň gözünü açýar, onuň başdan geçiren ruhy we fiziki görgi-jepalary ony durmuşyň her bir kiçijik şatlygynyň gadyryny bilmekligi, adamlary söýmekligi öwredýär, onuň watançylyk, ynsanperwerlik häsiýetini has-da berkidýär.

L. Tolstoý ynsan psihologiýasyny, aňýetini gowy bilýändigini ony bu romanda gowy, ynandyryjylykly, hakyky durmuşdaky ýaly suratlandyryandygy üçin, bu eseri okaýan her bir adam diňe bir romanyň gahrymanlarynyň ykbaly barada oýlanman, öz durmuşy barada hem pikir edýär, oýlanýar.

«Uruş we parahatçylyk» romanynda Napoleonyň şan-şöhrata, häkimiýete kowalaşyp, uruş oduny tutaşdyryşy we müňlerçe adamlary sowukganlylyk we biperwaýlyk bilen gyrgyna berşi ýazyjy tarapyndan dogruçyl, taryhy hakykata laýyklykda açylyp görkezilýär, ýazgarylýar. Napoleonyň daşky keşbi-de «kiçijik boýly», «kiçijik»,

«semiz, kelte aýakly» diýen ýaly epitetleriň üsti bilen, şöhratparaz, basybalyjy imperatoryň bolgusyz, pis, rehimsiz keşbini açyp görkezýär. Napoleonyň beýikligini tekrarlaýanlara garşy çykyp, ýazyjy «sadalyk, mähirlilik we hakykat, dogruçylyk ýok ýerinde beýiklik bolup bilmez»¹ diýip ýazýar.

L. Tolstoý hem, Puşkin ýaly, «beýikligiň, geniligiň we ýamanlygyň, ganhorlygyň bir ýere sygyşmaýandygyny» nygtaýar. Uruşda, Borodino meýdanynda fransuz goşunlarynyň garşysyna söweşýän goşuna görnükli rus serkerdesi feldmarşal Mihail Illarionowič Kutuzow ýolbaşçylyk edýär. Kutuzow rus halkynyň sadalyk, pähim-paýhaslylyk, adamkärçilik ýaly iň gowy häsiýetlerini, halkyň ýeňilmezek ruhuny özünde jemleýär. Ol ýesir alnan fransuzlara gaply daramagyň, olary öldürmegiň tarapdary däl. Ol şol ýesirlere-de ynsanperwerlik gözi bilen seretmekligi goldaýar. Onuň maksady bu uruşda ýeňip, şöhrat gazanmak däl-de, duşmany çaltrak ýurtdan kowup çykaryp, ýönekeý esgerleriň, goşunyň we halkyň agyr ýagdaýyny mümkingadar çalt ýeňilleşdirmek bolup durýar.

Napoleon bilen Kutuzowy deňeşdirip, Tolstoý Kutuzowyň «özi barada hiç zat aýtmaýandygyny, özüni örän sada alyp baryp, ýönekeý dilde gepläp, adaty işleri edýändigini» nygtaýar, ýagny Kutuzowyň üsti bilen Tolstoý beýik we ýönekeý adamyň keşbini suratlandyrýar. Kutuzow halky ýeňşe tarap ugrukdyranda, ol bar güýjüni adamlary gymmaklyga, öldürmeklige däl-de, olary ölümden goramaklyga, her bir esgere rehimdarlyk etmeklige gönükdirýär.

«Anna Karenina» romany (1877)

«Uruş we parahatçylyk» romanyny ýazyp gutarandan soň, Tolstoý täze bir roman ýazmaga girişýär. Ýazyja bu romany ýazmaklyga A.S. Puşkiniň «Myhmanlar daçada ýygnaýarlar...» diýen eseriniň bir böleginde getirilýän «Ýaş we owadan bir aýalyň aristokrat jemgyýetiniň kadalaryny bozmaga milt edendigi» baradaky sözler itergi berýär.

¹ Русская литература. Учебное пособие для 9 класса средней школы. Под ред Б.И. Бурсова Москва, «Просвещение», 1973, стр. 308.

L. Tolstoý «Anna Karenina» romanynda Oblonskiý, Şerbatskiý, Karenin, Lewin ýaly baý adamlaryň maşgala durmuşyny suratlandyrmak bilen bir hatarda 1859–1861-nji ýyllarda Russiýada bolup geçen syýasy wakalaryň hem bu maşgalalara eden täsirini görkezýär. Şol döwürde Russiýada köne krepostnoýçylyk düzgüni kem-kemden ýykylyp, täze buržuaz gatnaşyklary kemala gelip başlaýar.

Ýnsan durmuşynyň ähli esasy hadysalary, ýagny çaganyň dogulmagy, garry adamyň ölümi, ilkinji söýgini gyza aýan etmek, ýaş çatynjalaryň bagtly durmuşy, şowsuz söz aýdyjylyk, nika toýy, gabanjaňlyk, aldawçylyk, ene bolmak bagty, ejesi tarapyndan taşlanan çaganyň gam-gussasy, çagasy elinden alnan enäniň betbagtlygy ýaly temalar romanda öz täsirli beýanyňy tapýar.

Romanyň gahrymanlary «Özüni edep kadalarynyň çäginde alyp barmaly» diýlen jemgyýetde ýaşaýarlar. Bu jemgyýetde şol edep kadalaryny berjaý etmek bu ýokary gatlagyň wekillerine aldawçylygyň, azgynçylygyň, zandyýamanlygyň, haýynlygyň üstüni ýapmaga mümkinçilik berýär.

Karenin – baý patyşa gullukçysy, «ýokary, asyly» jemgyýetiň görnükli wekili. Anna entek ýaş gyz wagty özünden uly, özüniň söýmeýän adamsyna durmuşa çykarylýar. Karenin hem Annany söýmeýär, tersine, her ädimde awuly sözler bilen ol Annany kemsidýär. Annanyň Wronskiý bilen tanyşmagy, olaryň arasynda döran söýgi gatnaşyklary ýokary jemgyýet, şeýle hem Annanyň adamsy tarapyndan ýazgarylýar. Anna adamsyna hakykaty aýdyp, aýrylyşjak bolsa, Karenin oňa razylyk bermeýär. Anna özüni kapasadaky guş ýaly duýýar. Özüniň durmuşy barada oýlanyp, jemgyýet we adamsy barada: «Olar: ol dini ahlakly, sap ýürekli, akyllý adam diýýärler; emma olar meniň gören zatlarymy görmeýärler. Meniň ömrümi onuň sekiz ýyllap nähili bogup gelendigidinden, mendenki dirilik alamatlarynyň hemmesini bogup gelenliginden, meniň söýgi isleýän diri aýaldygym hakda onuň ýekeje gezek-de pikir hem etmänliginden olaryň habary ýok. Her bir ädimde onuň meniň göwnüme nähili degip gelendigini we öz-özünden göwni jaý bolup gelendigini bilmeýärler» diýip, Anna öz maşgala durmuşynyň bagtsyzdygyny, her bir ynsanyň söýüp, bagtly ýaşamaga haklydygyny nygtaýar we mundan buýana

bu içgysdyryjy, bagryny paralaýan durmuş bilen ylalaşmaýandygyny çürt-kesik aýan edýär: «Emma, ynha, indi wagty gelip, men mundan beýläk özümi aldap ýörüp biljek däldigime, özümiň diri aýaldygyma, meni hudaýyň şeýle ýaradanlygy üçin günäkär däldigime, maňa söýmek we ýaşamak gerekdigine düşündim»¹ diýip, Anna öz söýýän adamsy Wronskiý bilen durmuş gurmagy ýüregine düwýär. Eger-de ol ýokary jemgyýetiň «asyly, abraýly aýallary» ýaly nikada ýaşap, ärini aldap gezse, hiç kim ony ýazgarjak däl. Emma Annanyň aç-açan bu kadalary ret edip, ärini taşlap, Wronskiý bilen durmuş gurup ýaşamagy ýokary jemgyýetiň arasynda oňa garşy, ýazgaryjy ruhly, tankydy garaýyşlary döredýär.

Netijede, ynsanyň iň gowy niýetleri jemgyýetiň ynsan bagtyna garşy durýan yzagalak düşüňjeleri bilen çaknysyp, kül-peýekun bolýar.

1880–1890-njy ýyllarda L.N.Tolstoý «**Diriliş**» (1899) romanyny, «**Tümlügiň häkimiýeti**», «**Magaryfçylygyň miweleri**», «**Janly jeset**» ýaly pýesalaryny, halk köpçüligi we çagalar üçin niýetlenen hekaýalaryny ýazýar.

L.N.Tolstoý tä ömrüniň soňuna çenli daýhanlaryň, zähmetkeş halkyň, garyplaryň ykbalyny ýeňletmegiň ýollaryny gözleýär, bu barada öz eserlerinde ýazýar, gazet-žurnallarda makalalar bilen çykyş edýär. Obalarda ýaşaýan garyp daýhanlaryň maşgalalarynyň agyr ýagdaýyny görüp, lapykeç bolan Tolstoý özüniň Ýasnaýa Polýanadaky mülkünden başyny alyp gidýär, emma ýolda öýkenini sowukladyp, 1910-njy ýylyň 7-nji noýabrynda Astapowo diýen demir ýol stansiýasynda aradan çykýar.

M. Gorkiý L.N. Tolstoý bilen ilkinji duşuşygyndan soň: «Oňa seredýän welin, özümiň hem adamdygyma, adamyň hem Lew Tolstoý bolup biljekdigine göz ýetirmek örän ýakymly»² diýip, beýik rus ýazyjysyna kämil ynsan hökmünde seredip, onuň şahsyýetine uly hormat goýýar hem-de «Tolstoý – bu bir tutuş dünýä. Tolstoýy bilmän, özüni medeniýetli adam hasaplamak bolmaz» diýip ýazýar.

¹ *Tolstoý L.N. Eserler toplumu. Sekizinji tom. Anna Karenina. Aşgabat, 1959, 428 sah.*

² *Русская литература XX века. Часть 1. Москва, «Просвещение», 1991, стр.37.*

Anton Pawlowiç Çehow (1860–1904)

A. Çehowyň döredijiliginde adamlar, keşpler «gowy» ýa-da «erbet» toparlara bölünmeýärler. Ýazyjy her bir gahrymany çuňňur duýgudaşlyk bilen suratlandyrýar. L.N.Tolstoý Çehowy «Prozadaky Puşkin» diýip atlandyrypdyr, sebäbi bu beýik ýazyjy Çehowyň eserlerini okanyňda olaryň nähili gutarjagyny biljek bolup gyssanmaly däl-de, olardaky gahrymanlaryň näme diýýändigine, sözleriň näme aňladýandygyna üns berip, goşgy ýaly okamalydygyny nygtaýar.

A. Çehow özüniň ösüp kemala gelen kyn şertlerine garamazdan, örän açyk göwünli, medeniýetli, sypaýy, mert we erkli adam bolupdyr.

Anton Pawlowiç Çehow 1860-njy ýylda Russiýanyň Taganrog şäherinde söwdagär maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy surat çekmek, saz çalmak, aýratynam, buthana horunda aýdym aýtmak bilen gyzyklanypdyr, ýöne maşgalasyňa, çagalaryna köp azar berip, urup-sögüp terbiýeläpdir. Çehowyň ejesi örän mylakatly, ýuwaş, akyllý aýal bolupdyr. Çehow Taganrog gimnaziýasynda okap, bilim alýar. Şol döwürde-de ol teatr bilen içgin gyzyklanyp başlaýar.

1876-njy ýylda Çehow 16 ýaşyna ýetende onuň durmuşy çürt-kesik üýtgäpdir. Onuň kakasy bergä batyp, Moskwa, şol ýere okamaga giden Aleksandr we Nikolaý atly uly ogullarynyň ýanyna aýalyny hem alyp, ýaşamaga gidipdir, ýogsam ol bergidarlara türmesine düşjek eken.

Şondan soň ýeke galan Anton Pawlowiç Çehow öz başyny özi çaramaly bolupdyr. Maddy taýdan mätäçlik çekse-de, ýaş Anton ruhdan düşmeýär. Gimnaziýanyň¹ soňky gutardyş synpynda okaýarka, Çehow baý adamlaryň öýlerinde sapak berip, gazanç edýär.

Şol ýyllarda Çehow köp okaýar, gimnaziýanyň žurnaly üçin dramalar, oçerkler ýazýar.

¹ Gimnaziýa – orta bilim berýän mekdep.

Gimnaziýany gutaryp, Çehow Moskwa, ýagny öz maşgalasynyň ýaşaýan ýerine gidýär we ol ýerde Moskwa uniwersitetiniň medisina fakultetine okuwa girýär. Şol bir wagtda ol öz doganlarynyň işleýän ýumoristik žurnallarynda çykarmak üçin uly bolmadyk pýesalar, hekaýalar ýazýar.

A. Çehow ejesiniň doglan gününe sowgatlyk pirog¹ satyn almak üçin özüniň ilkinji hekaýasyny çap etdiripdir. Şeýdip, 19 ýaşly talyp Anton Pawlowiç Çehow ýumoristik hekaýalaryň, kiçi oýunlaryň we makalalaryň awtory hökmünde meşhur bolup başlaýar. Onuň şol eserleri üçin alýan köp bolmadyk galam haky Çehowyň maşgalasynyň gün-güzeranyna gatanç bolupdyr. Çehowyň maşgalada-da abraýy artýar we ol öz doganlaryna gowy terbiýe bermek üçin köp jan çekýär. Çehow örän zähmetsöýer bolupdyr. Ol özüniň kemçiliklerini ýeňip geçmek üçin köp zähmet çekipdir. Çehow «Eger-de her bir adam öz bölek ýerinde özüniň elinden gelenini edip bilse, biziň ýerimiz, gör, nähili gözəl bolar dy?»² diýen sözleri her bir adamy gözelligi dörediji zähmete çagyryýar. Çehowyň «**Alym goňsa hat**» diýen ilkinji hekaýasy 1880-nji ýylda çap edilýär.

1880-nji ýyllarda Russiýanyň durmuşynda örän gapma-garşylykly, agyr döwür bolupdyr. Güýmenje, içgysmazlyk üçin ýazylýan edebiýat köpelişdir. Bellibir terbiýeleýji maksady, oňyn ideýany öňe sürmeýän «Strekoza», «Oskolki», «Razwleçeniýe» ýaly žurnallar neşir edilýär. Ine, şeýle žurnallarda Çehow «**Antoşa Çehonte**» diýen edebi lakamy bilen özüniň ilkinji hekaýalaryny çap edipdir.

Şu döwürde ýazylan «**Gullukçynyň ölümi**», «**Ýogyn we inçe**», «**Hameleon**»³ ýaly hekaýalarynda Çehow diňe bir gülküli wakany beýan etmän, adamlaryň durmuşda häli-şindi duş gelýän öwünjeňlik, ikiýüzlülük, gorkaklyk, içgaralyk, öz ynsan mertebesini peseltmek ýaly häsiýetlerini ýazgarýar. Ýazyjynyň eserlerinde göräýmäge aladasyz, ýönekeý ýumor ýiti tankydy satira öwrülip gidýär.

¹ Pirog - içine alma ýa-da beýleki miwe, ir-iýmiş salnyp bişirilen süýji, galyň işlekli çöregiň bir görnüşi

² Русская литература. Учебное пособие для 9 класса средней школы. Под ред. Б.И. Бурсова. Москва, 1973, стр. 325

³ Hameleon - reňkini üýtgedip durýan, suwulganlar maşgalasyndan bolan jandar

«Ýogyn we inçe» (1883) hekaýasynda Nikolaýew wokzalynda iki köne dostlar duşuşýarlar. Olaryň biri ýogyn, beýlekisi inçe. Inçe adamyň ady Porfiriý, ýogynyň ady Mihail. Olar biri-birini görüp şatlanýarlar, mekdepe okan döwürlerini ýatlaýarlar. Ilki inçe adam uly joşgun bilen öz durmuşy, maşgalasy barada, özüniň ownuk gullukçydygyny, aýlygynyň azdygyny, aýalynyň saz sapaklaryny okadyandygyny, özüniň bolsa boş wagtlary temmäki gapyrjaklaryny ýasap satýandygyny gürrüň berip, soň dostunyň hal-ahwalyny soranda, onuň ýogyn dosty indi uly döwlet wezipesine geçendigini aýdanda «Inçäniň ýüzi birden ak tam bolup, özi doňup galýar, ýöne çalt onuň ýüzi gyşaryp, onda giň ýylgyryş peýda bolup, göýä onuň ýüzünden we gözlerinden uçgun syçraýana meňzeýär. Inçäniň özi bolsa birhili has kiçelen, küýkeren, gysgalan ýaly bolýar...»¹ Dostunyň uly wezipä geçenini bilenden soň inçe adam öňki aýdan zatlaryny başga hili, has kiçeldip, ýaranjaňlyk bilen aýtjak bolýar. Mihail dostunyň bu ýagdaýyny görüp, aňyrsy bärsine gelýär, ýüregi bulanýana meňzeýär we çalt hoşlaşyp gidýär.

Baş ýyllap ýumoristik žurnallarda işlemek A. Çehow üçin öz ussatlygyny kämilleşdirmek mekdebi bolýar. Ol bir-iki jümlede, söz-

lemde hadysanyň özenini, adamyň häsiýetiniň bir aýratynlygyny görkezmegi öwrenýär. Şu döwürde A. Çehowyň «Gysgalyk zehiniň doganydyr», «Ýazmak sungaty gysgaltmak sungatydyr» diýen ýaly belli ganatly sözleri, aforizmleri döreýär.

A. Çehowyň döredijiliginiň irki döwri onuň «Antoşa Çehonte» lakamy bilen ýazan hekaýalarynyň «Melpomenanyň ertekileri» (1886) we «Dürli öwüşginli ertekiler» (1886) atly ýygyndylarynyň neşir edilmegi bilen jemlenýär.

¹ Чехов А.П. Избранные сочинения в двух томах. Том первый. Москва, 1986, стр 49.

A. Çehowyň ady ýazyjy hökmünde meşhur bolsa-da, ol özüni entek sap edebiýatçy hasaplamaýar. Ol Moskwanyň eteginde lukman bolup işleýär. A. Çehow her gün daýhanlar, pomeşşikler, lukmanlar, mugallymlar, gullukçylar bilen duşuşýar. Şeýle duşuşyklar täze täsirler bilen onuň döredijiligini baýlaşdyrýar. Şol döwürde A. Çehow ady belli suratkeş I.I.Lewitan, meşhur kompozitor P.I. Çaykowskiý bilen tanşyp, olar bilen aragatnaşyk saklaýar. Olaryň döredijilige bolan höwes, adamyň içki dünýäsine inçeden düşünmek, Watan tebigatyny söýmek ýaly duýgulary olary ýakynlaşdyrýar we döredijilige bolan höwesini artdyrýar.

1886-njy ýylda A. Çehowyň D.W. Grigorowiç atly ady belli ýazyjydan hat almagy, ol ýazyjynyň A. Çehowyň zehinine uly baha bermegi onda ýatdan çykmajak täsir galdyrýar we edebiýata bolan höwesini artdyrýar.

Şu döwürde A. Çehow öz hekaýalarynda ýönekeý, garyp, biçäre adamlaryň keşplerini suratlandyrmaga ýygyn edýär.

«**Gussa**» (1886) diýen hekaýada garry paýtun sürüji Ionanyň ogly ölüpdir, emma Ionanyň golaýynda onuň gam-gussasyny, derdini paýlaşsara ýa-da oňa duýgudaşlyk bildirere adam ýok. Onuň töweregindäki adamlaryň her biri öz işi bilen gümra.

Ionany sabyrly diňlejek, ýeke-täk «adam» – bu onuň aty. A. Çehowyň ýiti, görgür nazary betbagt çagalaryň agyr durmuşyny-da synçylyk bilen görýär we ýazyjy çaga durmuşyny örän täsirli beýan edýär.

«**Wanka**» (1886) atly hekaýada Alýahin diýen bir ädikçä üç aý ozal şägirtlige berlen dokuz ýaşly Wanka Žukow bu dünýäde özüniň ýeke-täk hossary, howandary bolan babasyna Roždestwo baýramçylygynyň¹ önüsyrasy gijesi hat ýazmaga oturýar. Ol babasyny Roždestwo baýramy bilen gutlaýar we özüniň keseki öýünde görýän hupbatlaryny, hojaýynyň özüni urşuny, dükana arak getirmäge iberip, duzlanan hyýar ogurlamagy buýruşyny, bir döwüm çörege zar bolup oturşyny öz hatynda babasyna gürrüň berýär. Hatyň soňunda «Eziz babam, gel, hudaýyň adyndan saňa ýalbarýan, meni bu ýerden äkit. Maňa, biçäre ýetime haýpyň gelsin, ýogsam meni hemmeler urýarlar, meniň bolsa iýesim gelyär. Şeýle bir içgysgynçlyk welin, aýdar-

¹ Roždestwo – Isa pygamberiň doglan güni mynasybetli bellenen geçilýän baýramçylyk.

-diýer ýaly däl, men bialaç aglaýaryn. Golaýda hojaýyn meniň kelläme köwşüň agaç galyby bilen urdy welin, men ýykylyp, soň zordan özüme geldim. Meniň bu betbagt durmuşym, itiň gününden beter»¹ diýip ýazýar. Wanka ýazan hatynyň ibermeli salgysyny-da bilmeýär. Hatyň bukjasyňa ol «Babamyň obasyna» diýip ýazyp, haty poçta ýaşşigine atýar. Emma her bir okyjy ol hatyň Wankanyň babasyna barmajagyny bilýär, diýmek, Wankanyň agyr durmuşy öňküsi ýaly dowam eder.

1880-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda ýazylan beýleki hekaýalarynda-da A. Çehow ýönekeý adamlaryň gaýgy-gamyna, betbagtçylyklaryna, olaryň pajygaly gatnaşykly durmuşyna, çuňňur duýgudaşlyk bildirýär. Şeýle-de, adamlaryň sungata, tebigata bolan garaýyşlaryny açyp görkezýär.

A. Çehowyň «**Pata**» (1886) diýen hekaýasynda bir wagt hyzmatkär bolup, soň ýygnan puluna obada dükan açyp baýan Andreý Andreýiçiň şähre gidip, belli artist bolup ýetişen, soňra ýaş aradan çykan gyzynyň patasy barada gürrüň berilýär. Andreý Andreýiç bir wagtlar baý adamlaryň öýlerinde hyzmatkär bolup işlände onuň Maşa atly gyzy dogulýar. Ol eýjejik, akýagyz, owadan gözli çagany baý hojaýynyň aýaly, gyzlary gowy görüp, oňa hat-sowat, tans etmegi öwredýärler. Soňra kiçijik Maşutka hojaýynlaryň maşgalasy bilen Moskwa gidýär.

Ybadathanada gyzynyň patasynyň dini dessurlaryny berjaý edýärkä, Andreý Andreýiç gyzynyň ölmezinden öň özüni görmäge gelşini ýatlaýar. Andreý Andreýiç gyzynyň näme iş bilen meşgullanýandygyny soranda, Maşa artist bolup işleýändigini kakasyňa guwanç bilen aýdýar. Onuň kakasy bolsa gyzynyň artist bolanyna utanýar. Gyzy öýünde iki hepdeläp bolsa-da, onuň bilen ýüzbe-ýüz oturyp gürleşmeýär. Gyzy gitmezden öň kakasy bilen obanyň eteklerine aýlanyp gezelenç etmäge isleg bildirende-de, Andreý Andreýiç «artist gyzy» bilen bile adamlara görünmäge utanýar we gyzynyň ýaýnyndan sesini çykarman ýöreýär.

Dükançy Andreý Andreýiçi diňe pul, maddy baýlyk gyzyklandyrýar. Obanyň çemenlikleri, tokaýly ýerleri, jarlary, batgalyklary, umuman, tebigatyň gözelligi ony özüne çekmeýär. Andreý

¹ Чехов А.П. Избранные сочинения в двух томах. Том первый. Москва, 1986, стр 184.

Andreýiçiň gyzy şol gezelençde: «Gör, siziň bu ýerleriňiz nähili ajaýyp! Gör, nähili jarlar we batgalyklar! Eý taňrym, gör, meniň Watanyň nähili gözeli!»¹ diýip, guwanç bilen aýdanda, onuň kakasy dükançy Andreý Andreýiç gyzynyň tebigatyň bu görnüşlerine näme üçin guwanýandygyna düşünmeýär. Ol sesini çykarman, öz içinden: «Bu batgalyk ýerler diňe ýer tutýarlar»² diýip, pikir edýär.

Ybadathanada gyzynyň ölümüne ýas tutulyp, dini dessurlar berjaý edilýärkä, Andreý Andreýiçiň bu zatlar ýadyna düşüp, ony gam-gussa gaplap alýar.

Ýazyjy bu hekaýada durmuşy bolşy ýaly görkezýär we hiç kimi günälejek bolmaýar. Ol diňe eseriň soňunda Andreý Andreýiçiň ruhy garyplygyny nygtap: «Çaganyň buýra saçlaryna meňzeş bolan ruhanynyň çyrasynyň tüssesi-de aýlanyp, ýokary göterilip, garyp ruhly bu biçäräniň lapykeçliginden we gam-gussasyndan gaçýan ýaly penjirä tarap okdurylýardy»³ diýip ýazýar.

A. Çehowyň döredijiliginde adamlaryň gowy ýa-da erbet gylk-häsiýetleri, adamsöýüşi olaryň diňe bir adamlar bilen bolan gatnaşyklaryndan gelip çykman, olaryň tebigata, haýwanlara, guşlara we beýleki jandarlara bolan garaýyşlary bilen baglanyşykda hem ýüze çykýar. A. Çehowyň «**Kaşanka**» (1887) diýen hekaýasynda köçede eýesini ýitiren adaty bir howly iti barada gürrüň berilýär.

Kaşankanyň hojaýyny agaç ussasy Luka Aleksandrowiç hemişe öz müşderileriniň buýran işlerini ýerine ýetirmäge gidende Kaşankany ýany bilen alyp gidýär. Kaşanka üçin şeýle gezelenç-iň bir ajaýyp pursatlaryň biri. Ýöne Luka Aleksandrowiç bir gezek işden gaýdyp gelýärkä, ilki aýal doganynyňkyda, soňra tanşy bolan kitap jiltleýjiniň ýanynda, ondan çykyp, traktirde içip, agyr serhoş bolýar.

Luka Aleksandrowiç içip, serhoş bolanda hemişe Kaşankany ýanyna çagyryp: «Sen, Kaşanka, mör-möjekden enaýy başga bir zat däl. Adam bilen deňşdireniňde sen neçjary agaç ussasy bilen deňşdiren ýalydyr»⁴ diýip, oňa öz söýgüsini aňladýar. Bu gezegem

¹ Чехов А.П. Избранные сочинения в двух томах. Том первый. Москва, 1986, стр. 118.(Terjime eden R. Mustakow)

² Görkezilen eser, 118 sah.

³ Görkezilen eser, 119 sah.

⁴ Görkezilen eser, 231 sah.

şeýle bolýar, ýöne şol wagt köçeden esgerler polky saz bilen geçende Kaştanka eýesini ýitirýär. Eýesi göýä guýa gaçan ýaly bolýar. A. Çehow bu hekaýada bolýan wakalary Kaştankanyň nukdaýnazaryndan, onuň aňynda bolup geçýän duýgularдан ugur alyp beýan edýär «Haçan-da, doly garaňky düşende Kaştankany aljyraňňylyk we gorky gaplap aldy. Ol bir öýüň girelgesine golaý gysmyljyrady we gyançly aglap başlady»¹ diýip, ýazyjy Kaştankany ýeke galyp, näme etjegini bilmeýän, aljyrap gorkýan ýaş çaga meňzedýär.

Köçede galan Kaştankany sirkde işleýän bir rehimdar adam öýüne äkidip naharlaýar we ony öýünde saklaýar. Wagtyň geçmegi bilen bu nätanys adam Kaştanka her hili oýunlar öwredýär we ony sirkde çykyş etmäge taýýarlaýar.

Şol aralykda nätanys adamyň sirkde çykyş edýän, oýun görkezýän gazyny at basýar we gaz ölýär. Bu hadysa Kaştankanyň täze hojaýynyny örän gynandyryýar, gazynyň ölümüne gynanyp, hojaýyn aglaýar: «Biçäre Iwan Iwanowič (gazyň ady – R.M) diýip, hojaýyn gamgyn dem alyp aýtdy. – Men bolsa seni tomus daça äkidip, seniň bilen ýaşyl otlaryň üstünde gezejekdim. Eziz jandar, meniň gowy ýoldaşym, indi sen ýok! Men indi sensiz nädip oňaýyn?»² diýip, Kaştankanyň täze hojaýyny öz gazynyň ölümünü bir agyr ýitgi, pajyga hökmünde kabul edip gynanýar.

Şeýle sahnanyň, gyançly sözleriniň üsti bilen ýazyjy Kaştankanyň täze hojaýynynyň ýüregi ýuka, rehimdar adamdygyny görkezýär. Ol adam Kaştankanyň – itiň sowukda duranyna dözmän, köçeden öýüne getirýär. Bu adamyň öýünde Kaştankanyň durmuşy erbedem däl. Täze hojaýyn Kaştankany gowy naharlaýar, ony urmaýar, oňa sögmeýär, ýöne şonda-da Kaştanka öňki öýünü, hojaýyn Luka Aleksandrowiçi, onuň ogly Fedýuşkany mähir bilen ýatlaýar. Bu pikirler, göräýmäge, ýazyjynyň fantaziýasyna degişli ýaly bolsa-da, Kaştankanyň sirkde çykyş edip durka, öňki hojaýyn Luka Aleksandrowiçiň we Fedýuşkanyň «Kaştanka» diýip çagyryandyklaryny eşidende Kaştankanyň göni olara tarap okdurylyp, adamlaryň üstünden geçip barjak bolşy, bu itiň öz eýesine örän wepalydygyny görkezýär. Luka Aleksandrowiç Kaştankany onuň täze hojaýyny ýaly

¹ Чехов А.П. Избранные сочинения в двух томах. Том первый. Москва, 1986, стр. 231.

² Görkezilen eser, 241 sah.

gowy naharlamasa-da, käte oňa käýinse-de, Kaştanka öz hojaýynyny, onuň ogly Fedýuşkany gowy görýär.

A. Çehow ýazyjy hökmünde uly meşhurlyk we şöhrat gazansa-da, ol entek halkyň durmuşyny gowy bilmeýändigine gynanýar. Şol sebäpli ol Russiýanyň Uzak Gündogarynda ýerleşen Sahalin adasyna çenli syýahat etmegi ýüregine düwýär.

1890-njy ýylyň aprelinde A. Çehow Ýaroslawl şäherinden Wolga, Kama derýalary bilen gämili Perm şäherine barýar. Soň ol demirýol bilen Týumene baryp, ol ýerden atly Sibiriň içi bilen Sahalin adasyna baryp ýetýär. Sahalinde ýazyjy her gün sagat 5-de turup, tä agşama çenli işläp, ilat ýazuwyny geçirýär.

Ýazyjy Sahaline sürgün edilen adamlaryň agyr ýaşaýyş şertleri barada «**Sahalin adasy**» diýen kitabyny ýazýar. Bu iş ylmy häsiýetli eser bolsa-da, onuň paş edijilik mazmuny patyşa hökümetini bu ada barlagçy-komissiýa toparyny ibermäge mejbur edýär.

Syýahatdan gaýdyp gelenden soň, A. Çehow 1892-nji ýylda Moskwanyň eteginde ýerleşen Melihowo atly uly bolmadyk mülkünde ýaşap başlaýar. Ol ýerde A. Çehow oba uçilişsesine howandarlyk edýär, öz puluna mekdep gurýar, lukman hökmünde garahassalyk keseline garşy göreşýär we açlyk çekýänlere kömek edýär. Melihowoda ýazyjy özüniň birnäçe gowy eserlerini ýazýar.

Ýazyjynyň Sahalin adasynda gören-eşiden zatlary bellibir derejede onuň eserlerine-de täsir edipdir. Şol syýahatyň täsirleri netijesinde özüniň meşhur «**6-njy palata**»¹ (1892) diýen hekaýasyny ýazýar.

Bu hekaýada dälihanada saklanýan näsaglaryň durmuşy görkezilýär. Bu hassahana türmäni ýadyňa salýar. Näsaglaryň bolýan 6-njy palatasyna girilýän ilkinji otagda pejiň ýanynda kir-kimir, ýyrtyk, hapa, porsy düşekleriň, geýilmäge ýaramaýan egin-eşikleriň üstünde agzy hemişe şybykly, oň esger bolup gulluk eden serhoş garawul Nikita ýatyr. Ol her gün hassalary urmak bilen meşgullanýar.

Onuň pikirine görä, hassalary ýençmeli, bolmasa tertip-düzgün bolmaýar. 6-njy palatada baş adam ýaşaýar. Olaryň biri Iwan Dmitriç Gromow oň sud pristawy² bolup işlände, bir gezek ýolda barýarka

¹ Palata - hassahanada näsaglaryň ýatýan uly otagy

² Sud pristawy - suduň çykaran kararlarynyň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýän gullukçy

dört sany esgeriň el-aýaklary zynjyrlanan, gandally iki sany tussagy türmä alyp barýanyny görüp, özüniň hem şeýle zynjyrlanyp, türmä basylmagyndan howatyrlanyp, ahyrsoňy akylyndan azaşýar we däli-hana, ýagny 6-njy palata düşýär. Sebäbi Gromowyň özi sud pristawy bolany üçin her bir adamyň suduň ýalňyşlygy bilenem türmä düşüp biljekdigine gözi ýetýär. Gromowyň ýaşaýan jemgyýetinde işleýän wezipeli gullukçylar, sudýalar, poliseýler, lukmanlar keseki adamyň azar çekişine, agyr ýagdaýyna duýgudaşlyk bildirmeýärler, olar adamlara biperwaý garaýarlar.

Gromow bir gün öwlüýäniň ýanyndaky jarda garry aýal bilen oglanjygyň jesetleriniň tapylandygyny eşidip, şol jenaýaty özünden görerler öýdüp, gizlenip, telpeğini, penjegini geýmän, şäheriň köçesinde gaçyp başlaýar. Soňra ony tutup, öýüne eltýärler we lukman çagyýarlar.

Lukman näsagy görüp, «indi onuň özüne gelmejekdigini, şol sebäpli adamlara däliremäge päsgelçilik döretmeli dälendigini»¹ aýdyp gidýär.

Öýünde özüne seretmäge adama tölärlä ýaly puly bolmadyk Gromow 6-njy palata, ýagny dälihana düşýär.

Gromow bilen bir palatada-otagda bolýan, ýigrimi ýyl ozal telpek tikýän dükany ot alyp ýanandygy sebäpli, akylyndan azaşyp, bu ýere düşen ýewreý Moýseýka her gün köçeleri aýlanyp, gedaýçylyk edýär.

Beýleki bir näsag, diňe iýmek-içmekden başga zady bilmeýän, ýuwunmaýan, durşy bilen porsy ys-koka ýugrulan bir daýhan hiç zat barada pikir edip ýa-da duýup bilmeýär. Oňa seredýän garawul Nikita ol daýhany her gün urýar.

6-njy palatanyň başinji ýaşajysy kiçijik, hor, akýagyz adam, bir wagtlar poçtada hat saýlaýjy bolup işläpdir. Ol açyk ýüzli, şadyýan adam, hemişe bir zady ýassygynyň aşagyna gizleýär we ýygy-ýygýdan özüniň indi bahym ikinji derejeli ýyldyzly Stanislaw ordeni bilen sylaglanjakdygyny aýdýar.

Bu näsaglar her gün irden bir kürüşge çay içýärler, günortan turşy kelemden bişirilen çorba, agşam bolsa, günortanlyk nahardan galan ýarma-kaşa iýýärler. Olary lukmanlar bejerjek hem bolmaýarlar

¹ Чехов А.П. Избранные сочинения в двух томах. Том первый. Москва, 1986, стр 579.

we öýlerine-de goýbermeýärler. Olary türmä düşen ýaly saklaýarlar. Bu ýere täze akylyndan azaşanlary kabul etmeýärler we dälihananyň lukmanlary, işgärleri hiç bir zady üýtgetjek hem bolmaýarlar.

Bu hekaýada 6-njy palatanyň näsagy Gromow we onuň lukmany Andreý Ýefimýç Ragin bu hassahanadaky ýagdaýa dürli nukdaýnazardan seredýärler. Jany-teni bilen ýamanlygy, adalatsyzlygy, bikanunçylygy ýigrenýän Gromow ahyrsoňy täze durmuşyň geljekdigine, adalatyň ýeňjekdigine ynanýar. Emma lukman Ragin özüniň bu ýagdaýda günäkär dældigini nygtaýar. Onuň pikirine görä, adam ýarawsyz bolsa, ir-u-giç öler, şonuň üçin Ragin: «Eger-de bir söwdagär ýa-da gullukçy baş, on ýyl artyk ýaşanda näme üýtgeýär? Birinjiden – jebir-jepalar adamy kämillige alyp barýar, ikinjiden – eger-de adamzat, hakykatdan hem, däri-derman bilen öz agyrylaryny, derdini ýeňletmäni öwrense, onda adamlar şu çaka çenli özlerini diňe bir dürli bela-beterlerden goraman, hatda özlerini bagtly edýän dini we filosofyany düýbünden taşlarlar»¹ diýip, özüniň ýöwselligini, bu hassahanadaky adamlaryň çekýän ezyetlerine, agyrylaryna biperwaýlygyny aklajak bolýar. Ol bu ýagdaýa özüniň däl-de, oňa döwrüň günäkärdigini nygtaýar. Ýazyjy Raginiň keşbiniň üsti bilen horluk, ejir çekýänlere biperwaý seredýän adamlary tankyt edýär.

Emma lukman Raginiň özi dälihana düşüp, 6-njy palatada garawul Nikita tarapyndan ýenjilensoň, bu otagda ejir çekip ýatan hassalaryň ýagdaýyna düşüňip, gözi açylýar. Ölümiň ön ýanynda Ragin zorluk, adalatsyzlyk, eden-etdilik bilen ylalaşmaýan Gromow ýaly adamlaryň isleg-arzuwlarynyň, olaryň adalatsyzlyga bolan gahar-gazabynyň, göreşiniň dogrudygyna göz ýetirýär.

A. Çehowyň dramalary

A. Çehow бүтін өmrүniň dowamynda entek gimnaziýada okaýan döwründen başlap, dramaturgiýa, teatr bilen gyzyklanýar. Ýazyjynyň «**Aýy**», «**Teklip**», «**Toý**», «**Ýubileý**» ýaly ilkinji degişme äheňinde ýazylan uly bolmadyk gülküli oýunlary onuň ýumoristik hekaýalaryna meňzeş ruhda ýazylypdyr. Olar tomaşaçylar tarapyndan şowhun bilen gyzgyn garşylanypdyr. Emma ýazyjynyň «**Iwanow**» (1887)

¹ Чехов А.П. Избранные сочинения в двух томах. Том первый. Москва, 1986, стр 583.

atly dramasy we «**Leşiý**»¹ (1889) atly komediýasynyň ilkinji gezek sahnada görkezilmegi metbugatda ýiti jedelleri döredipdir. Sebäbi öňki döplerden ugur alnyp ýazylan pýesalara öwrenişen tomaşaçylar A. Çehowyň täze teatryň kadalaryny öňe sürýändigine düşünmändirler.

A. Çehowyň ilkinji «**Iwanow**» (1887) atly uly pýesasy tomaşaçylary güýmemek, güldürmek üçin öňki döp boýunça ýazylan pýesalardan düýpgöter tapawutlanýar. Bu dramada baş gahrymanyň keşbiniň üsti bilen şol döwrüň rus jemgyýetiniň durmuşy, dworýan gatlagynyň tutuş bir «ýadaw nesliniň» wekili görkezilýär. Iwanow uniwersitetde okap, bilim alan adam, onuň aýratyn bir üýtgeşik zehini ýok. Ýöne ol täze ösüp gelýän buržuaz gatnaşyklaryna düşünmeýär, sebäbi ol özüniň daşkyrak garyndaşy we mülküniň iş ýöredijisi Borkin ýaly söwdasatyk edip, puldan pul ýasamagy öz dworýanlyk derejesi üçin kiçilik bilýär. Şol sebäpli-de Iwanow uly ýer eýesi, mülkdar bolsa-da, onuň öz işgärlerine tölemäge puly ýok. Borkin oňa gaharlanylýar: «Ýene-de bulara pomeşşikler, al kakmyş, ýer eýeleri diýersiň... Akylyly-başly ýöredilýän hojalyk... Münlerçe desýatin² ýeri bar, jübüsünde bolsa bir köpük puly ýok»³ diýip käýinýär.

Iwanow hiç bir sebäpsiz gaýgy-gama batýar, ownuk zatlara gaharlanylýar, baş ýyl ozal söýüşip, halaşyp öýlenen aýaly Anna Petrownany-da indi halamaýar. Olaryň maşgalasyny birikdirip, olara şatlyk getirer ýaly çagalary-da ýok. Umuman, Iwanow ýer eýesi pomeşşik hökmünde-de hiç hili iş alyp barmaýar. Ol diňe özüniň durmuşdan nägilelidigini aýdýar, ýöne onuň hiç hili öz önünde goýýan oňyn maksady ýok. Ol öz-özünden gama batýar, näme etjegini bilmeýär. Ol 35 ýaşynda bolsa-da, özüni garran ýaly duýýar. Onuň maddy ýagdaýy-da gowy däl. Ol karz alan puluny wagtynda töläp bilmän, baý aýal Zinaida Sawişna şol karz puluň wekseliniň⁴ möhletini uzaltmagy haýyş edip ýalbarýar.

Iwanow XIX asyryň ikinji ýarymynda jemgyýetde öz taryhy ähmiýetini ýitiren dworýan gatlagynyň durmuşda häli-şindi duş gelýän wekili hökmünde suratlandyrylýar. Ol täze buržuaz, peýdakeşlik, söwda gatnaşyklaryna düşünmeýär. Sähelçe ýüze çykan maddy,

¹ Leşiý - eýe, tokaý jyny

² Desýatin - ýer ölçeg birligi

³ Чехов А.П. Пьесы. Москва, 1982, стр 19. (Terjime eden R. Mustakow)

⁴ Wexsel - pul karz berlendigi barada resminama

pul meselelerini-de çözüp bilmeyär. Onuň mülküni, emlägini-de öz işgärleri ogurlap, ony tozduýarlar. Emma Iwanowy bu zatlar kân bir gyzyklandyrmaýar. Ol bu ýagdaýy düzetjek hem bolmaýar. Ol ruhdan düşüp, öz ýoluny ýitirip, doňup galan adama meňzeýär.

Iwanowy jany-teni bilen söýýän Saşa oňa oýun edip: «Nikolaý Alekseyewiç, geliň, Amerika gaçalyň»¹ diýse, Iwanow oňa: «Men şu bosaga çenli ýöremäge ýaltanýan, siz bolsa Amerikanyň gürrüňini edýärsiňiz»² diýip, jogap berýär.

Ýazyjy Iwanowyň nalajedeýin keşbi bilen bir hatarda täze buržuaz söwda-satyk gatnaşyklarynyň işeňňir, hilegär wekili hökmünde Borkini suratlandyrýar. Borkiniň kellesi pul gazanmak baradaky tekliplerden, taslamalardan doly. Ol derýanyň iki kenarynyň ýerini satyn alyp, ol ýerde suw degirmenini gurup, Iwanowyň «Iki müň üç yüz rubl puluny bir hepde-de ýigrimi müňe öwürmek barada teklipe edýär». Onuň teklipleri täze işewür gatnaşyklaryň ruhunda ynandyryjylykly ýaňlanýar. Emma Iwanowy bu zatlar gyzyklandyrmaýar. Borkin graf Şabelskini hem «Bir hepdeden otuz müň rubl pully bolup biljegini» ynandyryp, ony ýaş, baý dul aýal Babakina bilen tanyşdyrýar.

Bu eserde ýazyjy XIX asyryň ikinji ýarymynda Russiýada näme etjegini bilmän, gama batyp, Iwanow ýaly «ýadaw dworýanlaryň» ornuna işewür gatlagyň wekilleri bolan işeňňir we şadyýan Borkinleriň gelyändigini görkezýär. Ýazyjy bu dramada Iwanowyň keşbiniň üsti bilen täze buržuaz gatnaşyklaryna uýgunlaşyp bilmedik dworýan gatlagynyň wekilini suratlandyrýar.

Jemgyýetiň ösüşiniň adamlaryň aňyna edýän täsiri baradaky tema A. Çehowyň beýleki pýesalarynda-da öz beýanyny tapýar. Ýazyjynyň «**Çarlak**» (1896) komediýasy bilen onuň dramaturgiýasynyň täze döwri başlanýar. Öňki dāp boýunça ýazylan dramalarda şyžetiň çalt ösüşi adatdan daşary wakalar bilen tomaşaçylary tolgundyrýp, güldürip, tä oýnuň soňuna çenli nerwlerini dartgynly ýagdaýda saklanan bolsa, Onuň bu pýesasynda tomaşaçylardan pýesanyň her bir sözünüň aýdylyşyna üns berip, oýnuň ruhuna, onuň sözleriniň aňyrsynda ýatan many-mazmuny barada oýlanmak talap edilýär. Sahnada bolsa hyjuwly, adatdan daşary gahrymanlar dāl-de, ýönekeý adaty adamlar

¹ Чехов А.П. Пьесы. Москва, 1982, стр. 45.

² Görkezilen eser, 45-nji sah.

şatlanýarlar, aglaýarlar, balyk tutýarlar, kart oýnaýarlar, gaharlanýarlar, ýagny özlerini adaty durmuşda bolşy ýaly alyp barýarlar.

Bu eseriň komediýa diýip atlandyrylmagy-da onda gülküli şadyýan hereketleriň, sahnalaryň köpdüginini aňlatmaýar. Oňa derek, ýazyjy eseriň gahrymanlarynyň durmuşda özlerini alyp barylarynyň, olaryň häsiýetleriniň, edýän işleriniň gülkünçdigini görkezýär.

Pýesada her bir gahryman özünü söýmeýän başga bir zenana aşyk bolýar. Eseriň baş gahrymany Konstantin Gawrilowiç Treplew ýaş artist Nina Mihaýlowna Zareçnaýany söýýär. Nina bolsa ýazyjy Trigorini söýýär. (Maşa Treplewi söýýän bolsa-da, Medwedenko diýen mugallyma durmuşa çykýar.) Trigorin Ninany ilki söýýär. Nina öýünden gaçyp, Trigorin bilen ýaşaýar we olaryň çagasy bolýar. Soňra Trigoriniň Nina bolan söýgüsi sowaşyp, ol ony taşlaýar. Ninanyň ýaş çagasy aradan çykýar. Ninanyň teatrda artist hökmünde çykyş etmegi-de birbada şowly bolmaýar. Ol ilki Moskwanyň etegindäki bir teatrda dürli rollary oýnaýar we onçakly meşhurlyk gazanyp bilmän, guberniýa teatrlarynda çykyş edýär. Nina özüni bagtsyz duýýar. Çarlagyň suwy, köli gowy görşi ýaly, Nina teatry söýýär. Ol özüni Treplewiň bir gezek kölden atyp getiren çarlak guşuna meňzedýär.

Ninanyň Trigorine bolan bagtsyz söýgüsi, çagasynyň ölümi we özüniň indi teatra, sungata gulluk etmän, baý söwdagärleri güýmemek üçin sahnada oýnamalydygy baradaky gamgyn duýgulara ýugrulan sözleri onuň durmuşda ýeke galandygyny, geljege ynamynyň ýokdugyny görkezýär. Ninany tüýs ýüregi bilen söýýän Treplew bolsa ahyrsoňy özüni atyp öldürýär. Sebäbi Treplewiň ýazyjy bolmak maksady puja çykýar. Onuň ýazan pýesasy üstünlik gazanyp bilmeýär, çünki onda durmuş bolşy ýaly görkezilmeýär-de, pýesada ýene-de iki ýüz mün ýyldan soň arzuw edilýän durmuş suratlandyrylýar. Şol sebäpli-de Nina bu oýny halamaýar. Oňa derek Nina durmuşy synçylyk bilen suratlandyrýan ýazyjy Trigoriniň hekaýalaryny we onuň özüni söýýär.

Pýesanyň ähli gahrymanlary öz maksatlaryna ýetip bilmän, şowsuz söýgä duçar bolup, durmuşyň boş geçendigi baradaky pikirler bilen ýaşaýarlar.

Treplewiň özüni atyp öldürmegine-de onuň hiç bir maksatsyz durmuşy, şowsuz, jogapsyz söýgüsi sebäp bolýar.

Ýöne pýesada Nina Zareçnaýanyň teatra, döredijilige bolan söýgüsi onuň geljekde uly artist bolup ýetişjekdigine ynam döredýär.

Ýazyjy bu komediýasynda her bir sahnada gülkünç hereketleri, sözleri ulanyp, güлки döretjek bolmaýar. Tersine, ýazyjynyň gahrymanlarynyň durmuşyny, häsiýetlerini bolşy ýaly gökezmegi gülkünç ýagdaýy döredýär.

Meselem, Treplewiň ejesi, meşhur artist Arkadina Trigorini söýýär, onuň ellerini ogşayar, ony özüne degişli bir emläk hasaplaýar. Arkadina diňe özüni we puly gowy görýän aýal. Ol baý bolsa-da, öz ogly Konstantin Treplewe-de pul bermäge gysganýar. Onuň dogany Sorin Arkadinadan Konstantiniň egin-eşiginiň könelişendigini aýdyp, oňa täze kostýum, penjek alyp bermek üçin pul bermegini teklipl edende, Arkadina pul bermäge dözmän, özüniň pulunyň ýokdugyny aýdyp, aglap başlaýar.

Ýazyjy Arkadinanyň gysyk aýaldygyny onuň doganynyň mülkünden Moskwa ugranda, aşpeze, Ýakow diýen hyzmatkäre we öýe serenjam beriji aýala pul peşgeş berýän sahnasynyň üsti bilen görkezýär:

«Hoş galyň, gadyrdanlar! Eger hudaý jan saglyk berse, tomus ýene-de görşeris...

(Hyzmatkär aýal, Ýakow we aşpez onuň elini ogşayar)

Meni ýatdan çykarman (Aşpeze bir rubl pul berýär). Ynha, siziň üçüňize bir rubl»,¹ diýýän Arkadina bir tarapdan özüni mähirli, eli açyk aýal edip görkezjek bolýar, emma şol bir halatda puluna-da dözmeyär. Soňra ýene-de hoşlaşyp gidip barýarka, ol hyzmatkär Ýakowa ýüzlenip: «Men aşpeze bir rubl berdim. Bu üçüňize niýetlenendir»² diýip, olara uly bir baýlyk ýa-da bir tokga gyzyly beren ýaly edip aýdýar.

«**Çarlak**» diýen pýesadan soň A. Çehow «**Wanýa daýy (1897)**», «**Üç uýa**» (1901) we «**Ülje bagy**» (1903) atly pýesalary ýazýar.

A. Çehowyň pýesalarynda adamyň durmuşy, onuň ýaşayşynyň manysy, onuň içki dünýäsi we wyždan päkligi ýaly temalar esasy orun eýeleýär. Ýazyjynyň pikirine görä, adamlar jemgyýetde biri-birine mährem bolup, hoşniýetli gatnaşyklarda ýaşamaly. Şonuň üçin «**Wanýa**

¹ Чехов А.П. Пьесы. Москва, 1982, стр 116.

² Görkezilen eser, 117-nji sah.

daýy» pýesasynda Ýelena Andreýewna: «Bu dünýä garakçylardan ýa-da ýangynlardan däl-de, adamlaryň ýigrenjinden, duşmançylygyndan, şu ownuk-uşak öýke kinelerinden heläk bolýar»¹ diýip, adamyň adamdan öýke-kine edip, duşmançylykly gatnaşyklarda ýaşamaly daldigini nygtaýar.

A. Çehow her bir adamyň zähmet çekip, kalbyny päk saklap, ruhy taýdan kämillige ymtylýp ýaşamalydygyny «Wanýa daýy» pýesasynda Astrowyň: «Adamyň hemme zady: ýüzi-de, egin-eşiği-de, kalby-da ajaýyp bolmaly...Bikärdurmuş arassa bolup bilmez»² diýen sözleri bilen aýdýar.

1898-nji ýylda A. Çehowyň saglygy ýaramazlaşýar. Onuň çagalyk döwrüniň agyr durmuşy, köp işlemegi, Sahaline gidip gelmegi onuň saglyk ýagdaýyna erbet täsir edýär. Ýazyjy inçekesel bilen keselleýär. Lukmanlaryň maslahat bermegi bilen Ol Ýalta ýaşamaga gidýär. Bu ýerde-de ýazyjy döredijilik bilen meşgullanýar we özüniň belent ruha ýugrulan **«Gelinlik»** (1903) atly hekaýasyny ýazýar.

1904-nji ýylyň ýazynda ýazyjynyň keseli betەرleşýär. Lukmanlar ony Germaniýanyň Badenweýler şäherine bejermäge ibermegi makul bilýärler. A.P. Çehow 1904-nji ýylda aradan çykýar.

XX ASYR RUS EDEBIÝATY

Aleksey Maksimowiç Gorkiý (1868-1936)

Aleksey Maksimowiç Gorkiý 1868-nji ýylda Nižniý Nowgorod şäherinde eneden dogulýar. Onuň öz hakyky familiýasy Peşkow bolupdyr. «Gorkiý» onuň edebi lakamydyr. 25 ýaşly A.M. Peşkow öz eserlerini «Gorkiý» diýen edebi lakam bilen ýazyp başlaýar. Onuň kakasy Maksim Sawwatiýewiç Peşkow neçjar, mebel ýasaýan ussa, ejesi W.W. Kaşirina bolsa boýagçylyk kärhanasynyň eýesiniň gyzy

¹ Чехов А.П. Пьесы. Москва, 1982, стр. 147

² Görkezilen eser, 154-nji sah.

bolupdyr. Gorkiý dört ýaşyna ýetende kasky Astrahanda garahassalyk keselinden aradan çykýar. Soňra Gorkiý baş ýyl Wasi-liý Kaşirin atly babasynyň öýünde ýaşayar. Gorkiniň babasynyň uly bolmadyk mata reňkleýji dükany bolupdyr. Babasy we ejesi ýaşajyk Alýoşa okamagy, ýazmagy öwredipdirler, mamasy agtygyna rus ertekilerini, rowaýatlaryny, aýdymalaryny we nakyllaryny aýdyp berip, ony rus halk döredijiligi bilen tanyş edipdir. Gorkiý ilki buthana mekdebinde, soň uçilişsede okap,

onuň 3-nji synpyny «Taryp haty» bilen gutarýar. Ýöne garyplygy zerarly, soň Gorkiý okuwyny dowam etdirip bilmändir.

1878-nji ýylda Gorkiniň ejesi aradan çykýar. Şonda Gorkiý 10 ýaşynda eken, ol köwüş dükanyna hyzmatkär oglan hökmünde işe girýär. Şondan soň Alekseïň durmuşy kynlaşýar, ol özbaşdak gün görmeli bolýar. Babasy oňa öz başyny özi çaramalydygyny aýdýar. Maksim Gorkiý «Çagalyk» diýen powestinde bu barada ýatlap: «Ejemi jaýlanymyzdan birnäçe gün geçeninden soň babam maňa ýüzlenip: «Näme diýsene, Leksey¹, sen meniň boýnumdan asyp gezer ýaly bir medal däl, indi adamlaryň arasynda öz gününüň özüň gör»² diýen sözlerini getirýär.

Şondan soň 15 ýyllap Gorkiý dürli işlerde işleýär. Howly süpüriji, bagban, çörek bişirijiniň kömekçisi, buthana horunyň aýdymçysy, çyzgy çyzyjynyň «ýumuş oglany», «Dobryý» gämisinde kiçi gap-çanak ýuwujy bolup işleýär. Şol ýerde ol ašpez Mihail Akimowiç Smuryý diýen kitaphon adam bilen dostlaşýar we bu tanyşlyk onuň kitap okamaklyga bolan höwesini has hem artdyrýar. Şondan soň M. Gorkiý бүтін ömrüni kitap bilen baglanyşdyrýar. Soňra Gorkiý kitap satyjy bolup, ýarmarkada, teatrda we başga ýerlerde, kärlerde işleýär.

¹ Leksey – «Aleksey» sözünüň gysgaldylan görnüşi

² М. Горький. Детство. В людях. Мои университеты. Москва, 1975, стр. 176

1884-nji ýylda Gorkiý Kazan şäherine gidýär we ol ýerde uniwersitete okuwa girmek arzuwy bilen ýaşaýar, ýöne garyplyk zerarly, onuň bu maksady amala aşmaýar.

1891-nji ýylda Gorkiý tutuş Russiýanyň oba-şäherlerini görmek üçin syýahata ugraýar. Şol döwürde Wolga derýasynyň kenarlarynda ýerleşen şäherlerde, obalarda, Moldawiýada, Krymda, Kawkazda dürli işlerde işläpdir. Kaspi (Hazar) deňzinde balykçy, tereziçi, kwas satyjy, duz kâninde işçi bolup işleýär. Nižniý Nowgorodda, Maýkopda bolýar, Tbiliside türmä düşýär. Arzamas şäherine sürgün edilipdir. Iki ýyllap Gorkiý Russiýanyň uzak ýollaryny söküp, ýer gazyjy, yükçi, günlükçi bolup işleýär.

1892-nji ýylda Maýkop şäherinde žandarm ondan «Näme üçin sergezdançylyk edýäň?» diýip soranda, ol: «Men Russiýanyň durmuşyny öwrenýärin» diýip, jogap beripdir. Rewolýusionerler, dürli şübhelili adamlar bilen gatnaşykda bolany üçin ony polisiýa tä 1917-nji ýyla çenli göz astynda saklaýar.

M. Gorkiý tutuş Russiýany aýlanyp, dürli garaýyşly adamlara, wakalara duş gelipdir. Gorkiý şol gören-eşiden geň-enaýy wakalary barada öz ýoldaşlaryna gyzykly gürrüňler aýdyp berýän eken. Şonda 1892-nji ýylda A.M.Kalýužnyý diýen bir tanşy oňa ýazyjy bolmaklygy maslahat berýär. Güyz aýynda 1892-nji ýylda Kalýužniniň Tbilisidäki öýünde Gorkiý özüniň «**Makar Çudra**» diýen hekaýasyny ýazýar. Bu hekaýasynyň «Kawkaz» gazetinde 1892-nji ýylda çap edilmegi bilen onuň döredijilik ýoly başlanýar.

1892-nji ýylda Gorkiý öz dogduk mekany Nižniý Nowgorod şäherine dolanyp gelip, kazyýet işgäri, adwokat A.I.Laniniň hat gatnadyjysy bolup işleýär. Lanin örän sowatly, bilimli adam eken, ol Gorkä örän köp maslahatlar berýär. Gorkiniň uly edebiýata gelmegine ýazyjy W.Korolenko kömek edýär. Ol Gorkiniň hekaýalaryny okap, olaryň kemçiliklerini düzetmek barada gowy maslahatlar berýär. Onuň maslahaty bilen Gorkiý «**Çelkaş**» hekaýasyny ýazýar we bu eser Peterburgda «Russkoýe bogatstwo» diýen žurnalda çap edilýär.

Maksim Gorkiy özüniň durmuş ýoly barada terjimehalyny ýazjak bolýan bir ýazyja: «Ýazyň: Gorkiniň birinji mugallymy esgeraşpez Smuryý, ikinji mugallymy adwokat Lanin, üçünjisi» jemgyýet-

den çetleşen» Kalýužnyý, dördünji mugallymy ýazyjy Korolenko bolupdyr»¹ diýip aýdýar.

Maksim Gorkiý özüniň ägirt uly bilimini iki çeşmeden: agyr külpetleri başdan geçirip, geçen ýowuz durmuş ýolundan we örän köp, irginsiz okan kitaplaryndan alypdyr. Ol döwürde kitaplar diňe ylymly, bilimli barly adamlarda bolupdyr ýa-da kitap okajak bolsaň, kitaplary wagtlaýyn tölegli şerti bilen belli adamlardan alyp okap bolýan eken. Gorkiý ýaşlygynda öz agyr zähmeti bilen gazanýan ujypsyzja köpüklerini kitap okamak üçin sarp edipdir.

Maksim Gorkiý özüniň «Keseki gapysynda» diýen powestinde kitap okamagy gowy görýän dosty Smurynyň kitaply sandygy barada: «Meniň görgime², onuň daşy demir bilen pugtalanýan sandygynda, kitap köpdi, munda: «Omaryň nesihatlary»³, «Artilleriýa memoriýalary»⁴, «Lord Sedengaliniň hatlary»⁵, «Zyýanly mör-möjek tagtabit hakynda we olar bilen ýoldaş bolýanlaryň garşysyna göreşmek hakyndaky goşmaçalar bilen, olary ýok etmek hakynda maslahat», ummasyz kitaplar bardy. Kāwagt aşpez bu kitaplary seçmeklige, olaryň hemme titullarynyň⁶ adyny tutmaklyga meni mejbur edýärdi, men okaýardym»⁷ diýip ýazýar.

M. Gorkiniň okan şol kitaplarynyň arasynda Walter Skottyň «Aýwengo», Genri Fildingiň «Tapyndy Tom Jonsuň taryhy» romanlary, patyşa Pýotr I baradaky rowaýatlar, Aleksandr Dýumanyň romanlary, fransuz filosofy Mişel Monteniň eserleri, Jeýms Grinwudyň «Eleşan oglanjyk», Onore de Balzagyň «Yewgeniýa Grande» romany we başga-da ençeme dünýä belli ýazyjylaryň eserleri bar. Gorkiý okan kitaplary barada köp pikirlenip, olaryň manysyna düşünjek bolup, oýlanyp gezeýär:

¹ Горький М. Рассказы. Пьесы. Мать. Москва, 1978, стр. 7

² Bu ýerde «meniň maňlaýuma» diýen manyda (asyl nusgada «на мое горе»)

³ Omaryň nesihatlary - nemes ýazyjysy Karl Ekkartsgauzeniň (1752-1803) kitaby

⁴ Artilleriýa memoriýalary - Pýer Sýurireý de Sen-Reminiň kitaby, Sankt-Peterburgda 1732-1733-nji ýyllarda 2 tomy rus dilinde çykýar.

⁵ «Lord Sedengaliniň hatlary» - Adelaida de Flaonyň kitaby

⁶ Titul - bu ýerde kitabyň daşy, ýüzündäki ady göz önünde tutulýar.

⁷ Maksim Gorkiý. Keseki gapysynda. Aşgabat, 1955, 65 sah. (Terjime eden T. Kasymow)

Endam jany polat bilen örtülen,
Mazar ýaly gaýgyly hem ümsümdi,
Barýardy gunnlaryň şasy Atilla¹,

diýen aýdymda gunnlaryň kimdigini biljek bolýar we «muny hökman bilmek gerek» diýip nygtaýar.

Maksim Gorkiý patyşa Russiýasy döwründe halkyň agyr durmuşy, garyplygy, nadanlygy baradaky aýy hakykaty suratlandyrandygy üçin özüne «Gorkiý»² diýen edebi lakam alypdyr.

M. Gorkiniň hekaýalary onuň döredijiliginde aýratyn orun tutýar. «**Izergil garry**», «**Makar Çudra**», «**Arhip baba we Lýonkajyk**», «**Çelkaş**» we başga-da ençeme hekaýalarynda Russiýanyň XX asyryň başyndaky durmuşyny dogruçyl görkezýär. Bu hekaýalarda dürli gat-laklara, milletlere degişli adamlaryň durmuşy görkezilýär we ýazyjy hiç zady ýumarlap görkezmeýär. Olarda işçiler, batrak-günlükçiler, pomeşşikler, ogrular, kezzaplar, garyp ykmandalar özlerine mahsus bolan dilde gepleşýärler. Ýazyjynyň köp hekaýalarynda jemgyýetiň iň garyp, pes gatlagyna düşen adamlaryň ýagşylyga ymtylyşy, olaryň kalbynda adamkärçilik duýgularynyň bardygy görkezilýär.

Özüniň ilkinji eseri bolan «**Makar Çudra**» hekaýasyny Makar Çudra atly garry syganyň beren gürrüni esasynda ýazýar. Bu hekaýa-da ýazyjy ýaş Loýko Zobar atly ýigit we gözəl sygan gyzy Raddanyň söýgüsi barada gürrüň berýär. Ýazyjy jemgyýetde adamkärçiligiň ýokdugyny Makar Çudranyň «Adamlar biri-birini depeleýärler» diýen sözleri bilen aýdýar. Öz ynsan mertebesini, azatlygyny ähli zat-dan ýokarda goýýan Loýko Zobar öz söýgülisiniň guly bolanyndan ölenini gowy görýär.

Şol döwürde ezilen, horluk çekýän adamlary M. Gorkiniň eserle-ri tümlükde ýakylan çyra ýaly özüne çekipdir.

Ýazyjynyň «**Çelkaş**» (1894) atly hekaýasynda Çelkaş diýen ogrynyň Gawrila atly ýönekeý bir daýhan oglana bir wagtky öz obasy ýadyna düşüp, kömek etjek bolşy, emma Gawrilanyň açgözlük edip, Çelkaşy daş bilen urup ýaralaýşy görkezilýär. Çelkaş tüýkesme ogry bolsa-da, onuň ýüreginde ynsanperwerlik duýgulary bar, emma

¹ *Maksim Gorkiý*. Keseki gapysynda. Aşgabat, 1955, 109 sah. (Terjime eden T. Kasymow)

² Rus dilinde «Горький» «ају» diýmekligi aňladýar.

Gawrila Çelkaşyň beren puluna kanagat etmän, onuň bar pullaryny aljak bolup, oňa hyýanat edýär.

Maksim Gorkiniň «**Çagalyk**» (1913), «**Keseki gapysynda**» (1916) we «**Meniň uniwersitetlerim**» (1923) diýen üç bölümden durýan meşhur trilogiýasy şahsyýetiň kyn durmuş şerlerinde kema-la gelşini görkezýär. Bu eserde Maksim Gorkiý Russiýanyň obalaryny, şäherlerini aýlanyp, dürli işlerde işläp, sergezdançylyk edip gören, eşiden zatlary barada çeper gürrüň berýär. Bu eserde ýazyjy öz dünýägaraýşyna eden durmuş täsirlerini ussatlyk bilen görkezýär. Bu eserlerde ýaş Alýoşa Peşkowsyň ruhy gözlegleri we geçen durmuş ýoly görkezilýär.

Dünýä edebiýatynda bu eser terjimehal žanrynyň iň gowy nusgalarynyň biri hasaplanylýar.

Maksim Gorkiý Russiýanyň obalaryny, şäherlerini aýlanyp, halkyň agyr durmuşyny synlap, öz eserlerinde jemgyýetde adamyň ykbaly baradaky temany aýratyn hyjuw bilen beýan edýär.

M. Gorkiniň «**Durmuşyň düýbünde**» (1902) pýesasynyň gahrymany Satiniň: «Adam! Gör, nähili ajaýyp! Bu dabaraly ýaňlanýar. Oňa rehim edip, rehimdarlyk bilen ony kemsitmeli däl, oňa hormat goýmaly. Adam gowy durmuş üçin dogulýar»¹, diýen sözleri Şekspiriň «Gamlet» tragediýasynda adamyň ajaýyplygy barasynda aýdýan pikirlerini ýadyňa salýar.

Erbet ýaşaýyş şertleriniň, garyplygyň adamyň pese, durmuşyň düýbüne düşmegine, nadanlyk, bilimsizlik sebäpli, onuň adamkärçilik sypatlaryny ýitirişini Maksim Gorkiý özüniň «**Ene**» (1906) romanynda işçi Mihail Wlasowyň pajygaly ykbalynyň üsti bilen aýdyň görkezýär. Şol bir wagtda ýazyjynyň şahsyýetiň şeýle ýagdaýa düşmezligi üçin onuň öz kemçiliklerinden halas bolup, gowy durmuş üçin göreşmelidigi baradaky pikiri bu romanyň mazmunyndan eriş-argaç bolup geçýär.

Romanda Mihail Wlasowyň ogly Pawel Wlasow indi kakasy ýaly dynç günleri arak içip, serhoş bolup, bigünä aýalyny ýenjip, ruhy nadanlykda ýaşamak islemeýär. Ol bu agyr durmuşdan çykalga gözleýär, köp okaýar we öz ynsan hukuklary üçin göreş ýoluna

¹ Горький М. Рассказы. Пьесы. Мать. Москва, 1978, стр. 342.

düşýär. Oglunyň täsiri bilen Pelageýa Nilowna hem öňki zulumdan doly köne durmuş bilen ýaşamak islemeýär. Öň ogluna kömek etjek bolup, işçileriň göreşine gatnaşan bolsa, soň ol adalatsyz jemgyýetiň garşysyna täze, bagtly jemgyýet gurmak üçin alnyp barylýan göreşe akylyly-başly, oýlanyşykly goşulýar. Şol sebäpli romanyň ady «Ene» diýlip atlandyrylýar.

Maksim Gorkiniň döredijiligine fransuz ýazyjylary Emil Zolýanyň, Anatol Fransyň, amerikan ýazyjysy Jek Londonyň we beýleki dünýä belli ýazyjylaryň ynsanperwer, gumanistik ideýalara ýugrulan eserleri täsir edipdir.

Ynsan ýaşaýşynyň manysy, adam we pul, baýlyk temalary Maksim Gorkiniň ömrüniň soňky ýyllarynda ýazan «**Artamonowlaryň işi**» (1925) we «**Klim Samginiň durmuşy**» diýen romanlarynda-da giňişleýin beýan edilýär. Sebäbi M. Gorkiý ýaşlyk döwründen başlap, dürli gatlaklara degişli adamlaryň ýaşaýşyny, durmuşyny synlap, ynsan ýaşaýşynyň manysy barada köp oýlanýar, nämäniň dogry, nämäniň nädogrudygyna düşünişip, hakykaty tapjak bolýar. Şol sebäpli «**Korolenko wagty**» (1923) diýen hekaýasynda ýaş gahryman durmuş barada oýlanyp: «Maňa bu agyr düşýärdi. Durmuş baradaky pikirler durmuşyň özünden agyrdy»¹ diýýär.

Durmuş ýolunyň başynda Nižniý Nowgorod şäheriniň ýanynda Wolga derýasynda buzuň üstünde gark bolup barýan bir aýaly 25 ýaşly Alekseý Maksimowiç Peşkow sowuk suwa girip, halas edende, ondan ýanyndaky adamlaryň «Sowuk suwda üşemediňmi?» diýen soraglaryna ol: «Elbetde, doňdum, üsedim, ýöne biperwaý haýwan bolup hem galmaly däl» diýip, durmuşyň manysy baradaky kyn soraga ýaş Gorkiý ynsanperwerlik nukdaýnazaryndan jogap berýär.

Durmuşyň manysy, M. Gorkiniň pikirine görä, diňe özüni bilip ýaşaman, beýleki adamlar barada hem pikir edip, kyn pursatda birek-birege kömek edip ýaşamaklygy aňladýar. Şol sebäpli öz ýanyp duran ýüregi bilen adamlary garaňky tokaýdan, batgalykdan çykarýan Dankonyň keşbi ýazyjynyň ähli eserlerine öz ýagty şöhesini saçýar.

Maksim Gorkiniň «Edebiýatyň maksady bu adama öz-özüne düşünmäge kömek etmek, onuň özüne bolan ynamyny artdyrmak we onuň hakykata ymtylmagyny gazanmak, adamlaryň ahlaksyzlygy bilen göreşmek, olaryň gowy häsiýetlerini tapmagy başarmak, olaryň

¹ История русской советской литературы. Москва, 1979, стр. 75

kalbynda utañ-haýa, gahar, mertlik duýgularyny oýarmak, ýagny adamlar adamkärçilikli bolup, mukaddes gözelligiň ruhy bilen öz durmuşyny ruhlandyrar ýaly ähli zady etmekdir»¹ diýen sözleri onuň öz eserleriniň many-mazmunyna doly laýyk gelýär.

Aleksey Maksimowicz Gorkiy eserleri dünýäniň dürli dillerine terjime edilip, köp okalýan ýazyjylaryň biridir.

Aleksey Maksimowicz Gorkiy 1936-njy ýylda keselläp, aradan çykýar.

Aleksey Nikolaýewicz Tolstoý (1883-1945)

A.N.Tolstoý rus halkynyň beýik ýazyjylarynyň biridir. Onuň eserleri rus halkynyň taryhynda bolup geçen möhüm we çylşyrymly wakalary giňişleýin we dogruçyl şöhlelendirýär. Aleksey Nikolaýewicz Tolstoý Russiýanyň, rus halkynyň taryhyny, onuň dünýä taryhyndaky ornuny öz eserlerinde giňişleýin beýan eden ýazyjy hökmünde rus edebiýatynyň taryhyna girdi.

Aleksey Nikolaýewicz Tolstoý Nikolaý Aleksandrowicz Tolstoý atly samaraly bir baý pomeşşigiň, ýagny uly mülkdaryň maşgalasynda, Nikolaýewsk şäherinde 1883-nji ýylyň 10-njy ýanwarynda eneden dogulýar. Ýazyjynyň kakasy beýik rus ýazyjysy Lew Nikolaýewicz Tolstoýyň garyndaşy bolupdyr. A.N.Tolstoýyň ejesi Aleksandra Leontýewna (gyz familiýasy Turgenewa) Tolstaýa hem zehinli ýazyjy bolupdyr. Ol öz ogluny terbiýelemäge köp üns beripdir. Tolstoýyň ejesi ikinji gezek Aleksey Apollonowicz Bostrom atly bir baý pomeşşige durmuşa çykýar. Şol sebäpli A.N. Tolstoýyň çagalygy Samara şäheriniň golaýyndaky Bostromyň mülkünde, Sosnowka obasynda geçýär. A.A. Bostrom örän medeniýetli we gözýetimi giň

¹ Г.П. Прошина, В.Н. Румянцева, С.Д. Юмашева. Книга для чтения в 8 классе. Ашгабат, 1994, стр.107

adam bolupdyr. Onuň öýünde baý kitaphanasy bar eken. Agşamlaryna Tolstoýyň kakalygy A.A.Bostrom çyranyň ýagtysynda Turgenewiň, Tolstoýyň, Puškiniň eserlerini gaty ses bilen okap berýän eken. Tolstoý ýaşlygynda oba oglanlary bilen bile oýnap, ösüp ulalýar. Ol on ýaşyna ýetende çeper eserleri köp okap başlaýar. Ol Žýul Werniň, Fenimor Kuperiň, Maýn Ridiň kitaplaryny höwes bilen okapdyr. Ol öýde okuwa taýýarlyk görüp, soňra Syzran şäherindäki uçilişşa okuwa girýär.

1901-nji ýylda uçilişşäni gutaryp, Tolstoý Peterburgyň Tehnologik institutyna okuwa girýär. Tolstoýyň edebiyata höwes bilen ýapyşýandygyny görüp, ejesi ogluna ýazyjy bolmaklygy maslahat berýär. Ol ejesiniň maslahatyna eýerip, döredijilik işi bilen içgin gyzyklanyp başlaýar. Ol hemişe ýany kitaply gezipdir. Kitap ony hatda bir gezek ölümden hem halas edipdir. Peterburgyň köçelerinde bolan bir bidüzgünçilik wagtynda kimdir biriniň zyňan daşy A.Tolstoýyň döşüne degipdir. Ýöne Alekseýiň şineliniň içine dykyp goýan kitaby ony şol daşdan gorapdyr.

A.Tolstoý döredijilik işine simwolist-şahyr hökmünde başlaýar. Soň ol proza eserlerini ýazmaklyga girişýär. Onuň ilkinji çagalyk durmuşy barada ýazan «**Garry lipalaryň aşagynda**» (1909), «**Agsak barin**»¹ (1912), «**Nikitanyň çagalygy**» (1920) atly eserleri pomeşşikleriň obalaryndaky durmuşy beýan edýär.

A.Tolstoý köp işleýär. Ýöne Birinji jahan urşunyň başlanmagy bilen ýazyjy harby korrespondent bolup fronta gidýär. 1916-njy ýylda Angliýada, Fransiýada bolýar. Uruşda ol köp zatlara düşünýär.

1919-njy ýylyň ýazynda Oktýabr rewolýusiýasyndan soňky wakalardan nägile bolup, Tolstoý maşgalasy bilen Pariže gidýär. Ine, şol ýerde ol özüniň «**Hupbatly ýollar**» (**Хождение по мукам**) romanyny ýazyp başlaýar.

Bu romany Tolstoý 20 ýylyň dowamynda ýazýar. Roman «**Uýalar**» (**Сестры**) (1919), «**18-nji ýyl**» (1927) we «**Tutuk säher**» (**Хмурое утро**, 1941) diýen üç kitapdan durýar.

Bu romanda A.Tolstoý, esasan, 1917-1920-nji ýyllar aralygy bolup geçen rewolýusiýa wakalaryny görkezýär.

Romanyň merkezinde iki gyz dogan Katýa we Daşa Bulawinler, inžener Iwan Telegin we ofiser Wadim Roşşiniň rewolýusiýa döwrün-

¹ Barin - Patyşa Russiýasynda hojaýyn, pomeşşik, ýokary gatлага degişli adam

däki durmuşy beýan edilýär. Buržuaz-dworýan intelligensiýasynyň rewolýusion herekete gatnaşygy, olaryň ruhuçökgünligi, hakykaty tapjak bolup, iki gapma-garşylykly güýçleriň arasynda özlerini alyp baryşlary we agyr külpetleri başdan geçirişleri görkezilýär. Bu gahrymanlar gazaply durmuş ýoluny geçýärler. Şonuň üçin roman «Hupbatly ýollar» diýlip atlandyrylýar. Bu gahrymanlaryň ýaşan önki öwrenişen parahat durmuşy, olaryň töweregindäki öwrenişen ähli zatlary ýumrulýar, adamlar heläkçilige duçar bolýarlar, emma söýgi ölmeýär.

Iwan Telegin we Wadim Roşşin durmuş ýolunda her haýsy bir ýoldan barýar. Telegin inžener, ol halk bilen baglanyşykly, halkyň bagtly durmuş üçin göreşine goşulýar. Roşşin ofiser, ol dworýan gatlagyna degişli bolany üçin rewolýusiýa garşy göreşýär... Bu kitapda ýazyjynyň öz ykbaly bilen baglanyşykly wakalar hem beýan edilýär.

Aleksey Tolstoý «**Pýotr I**» atly ajaýyp taryhy romanyny ýazýar. Onuň 1-nji kitaby 1930-njy, 2-nji kitaby 1934-nji, 3-nji kitaby, 1945-nji ýylyň 23-nji fewralynda ýazyjynyň agyr keselden soň aradan çykmagy zerarly, gutarylman galýar. Aleksey Tolstoý ylmy-fantastiki eserleriň hem awtorydyr. «**Aelita**» (1922) atly romanynyň geljekde bolup geçjek durmuş suratlandyrylýar we bu eser şol döwürde rus edebiýatynda ýazylan ilkinji ylmy-fantastiki romandyr.

Şeýle-de, Tolstoýň ähmiýetli eserleriniň biri «**Inžener Gariniň giperboloidi**» (1926) atly ylmy-fantastiki romandyr. Bu romanda ýazyjy ilkinji gezek çeper eserde lazer şöhlesiniň ulanylyşy barada gürrüň berýär. Inžener Garin lazer şöhlesini oýlap tapyp, ýörite enjam ýasap, ýerasty baýlyklara eýe bolmak kül-külüne düşýär, ýöne ol geljekde adamlaryň bir bölegini diňe iş maly ýaly ulanmaklygy göz önünde tutýar. Ol diňe özi barada pikir edýär. Bu kitapda A.Tolstoý faşistik ideýalaryň döreýşini-de görkezýär.

A.Tolstoýyň döredijiliginiň gözbaşy halk ertekilerinden, halk döredijiliginden başlanypdyr. Ol 1907-nji ýylda rus ertekilerini, daşary ýurt ertekilerini, eserlerini öwrenip, italýan ýazyjysy Kollodiniň «Pinokkionyň başdan geçirenleri» atly eseriniň esasynda «**Altyn açarjyk ýa-da Buratinonyň başdan geçirenleri**» atly ertekipowestini ýazýar. Bu eser 1951-nji ýylda O.Ataýew tarapyndan türkmen diline terjime edilýär.

Ýazyjynyň «**Altyn açarjyk ýa-da Buratinonyň başyndan geçirenleri**» atly powesti çagalar tarapyndan iň söýlüp okalýan eserleriň biridir.

Buratino baradaky erteki-powestini A.N.Tolstoý öz çagalyk döwründe okan bir gyzykly kitabyňyň esasynda ýazandygyny nygtap: «Men kiçijikkäm-mundan örän, örän ozal bir kitapjyk okapdym; ol kitabyň ady «Pinokkio ýa-da agaç gurjagyň syýahatlary» (Agaç gurjaga italýança «buratino» diýilýär).

Men özümiň ýoldaşlaryma, gyzjagazlara we oglanjyklara Buratinonyň gyzykly syýahatlaryny ýygy-ýygýdan gürrüň edip berýärdim. Emma şol kitabyň ýitendigine görä, men her gezekde dürli-dürlüçe gürrüň berýärdim, kitapda düýbünden ýok syýahatlary hem toslaşdyryp tapýardym.

Indi, köp-köp ýyllar geçenden soň, men özümiň köne dostum Buratinony ýadyma saldym we şol agaç adamjyk hakyndaky adatdan daşary wakany, oglanjyklar we gyzjagazlar, size gürrüň bermegi ýüregime düwdüm»¹ diýip, ýazyjy öz powestiniň «Girişinde» ýazýar.

Dogrudanam, A.N.Tolstoý Buratino baradaky ertekisini dünýä belli italýan ýazyjysy Karlo Lorentsininiň (edebi lakamy «Kollodi», 1826-1890) «Pinokkionyň başdan geçirenleri» atly kitabyňyň mazmunyna eýerip ýazypdyr, ýöne ony has gyzykly etmek üçin mazmunyny üýtgedip, baýlaşdyryp, täzeden işläpdir.

A.N.Tolstoýyň bu eserinde rus halk ertekilerine mahsus äheňler aýdyň duýulýar. Ýazyjynyň Buratinonyň başdan geçirmeleri baradaky bu powestinde, rus ertekilerindäki ýaly, Buratino örän sada, göwnaçyk, dostlaryna wepaly oglanjyk hökmünde suratlandyrylýar. Her hili kynçylyklara duş gelse-de, Buratino hiç haçan ruhdan düşmeýär. Ol öz dostlaryny we Karlo kakasyny gowy görýär. Powestde Buratino aldawçy tilki Alisa we pişik Bazilionyň dürli hileleri zerarly, köp kynçylyklara duçar bolýar, ýöne her hili kyn ýagdaýlara duçar bolsa-da, Buratinonyň dostlary gök saçly gyzjagaz Malwina, onuň asylyly it Artemon, dosty Pýero, gizlin syrly bilýän pyşbaga Tortila, dürli haýwanlar, guşlar, ownuk möjejikler oňa hemişe kömege gelýärler.

¹ *A.N.Tolstoý*: Altyn açarjyk ýa-da Buratinonyň başdan geçirenleri. Aşgabat, «Türkmen döwlet neşir», 1951, 4 sah.

Garaz, bu kitaby okap başlasaň, ony elden düşürmek kyn, sebäbi wakalar örän okgunly we gyzykly bolup geçýär. Her bir okyjy özüni şol wakalara gatnaşyjy ýaly duýýar.

Ýazyjy bu eserde çagalaryň okuwa, teatra, dürli tomaşalara, oýunlara, başdan geçirmelere bolan söýgüsini örän çeper beýan edip, Buratinonyň dostlarynyň agzybirlik bilen ýaman güýçlerden üstün çykyşlaryny ynandyryjylykly görkezýär.

Sergeý Ýesenin (1895-1925)

Sergeý Ýesenin ynsan kalbynyň içki oý-pikirlerini inçeden açyp görkezen we Russiýanyň tebigatynyň gőzelligini ussatlyk bilen suratlandyran şahyrdyr. Ýeseniniň goşgularyny her bir adamyň söýüp okaýanlygynyň sebäbi onuň şygrylarynda her bir ynsana mahsus bolan oý-pikirler, gőzellige ymtylyş duýgulary we adamy gurşap alan adaty zatlaryň, gülleriň, baglaryň kümüşsöw şöhle saçýan Aýyň ýa-da eýesine wepaly itiň ynsan kalbyny gaýtalanmajak duýgulardan doldurýandygy wasp edilýär.

Sergeý Aleksandrowiç Ýesenin 1895-nji ýylyň sentýabr aýynyň 21-inde Rýazan guberniýasynyň Konstantinowo obasynda daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Iki ýaşyndan başlap ol baý babasynyň öýünde terbiýelenýär. Babasy sowatly, kitaphon adam bolupdyr. Ol gysgijelerinde kiçjik Sergeýe gadymy aýdymlyry we Injiliň rowaýatlaryny aýdyp beripdir. Ýeseniniň mamasy kiçjik agtygyny örän gowy görüpdir we oňa köp ertekileri gürrüň berýän eken. Ony diňlemäge obanyň köp daýhan çagalary gelýär eken.

Sergeý Ýesenin özi barada: «Meniň çagalygym meýdanlaryň we sähralaryň içinde geçdi. Men çagalygymda halkyň howasyndan dem alyp ulaldym»¹ diýip ýazypdyr.

¹ История русской литературы. Москва, 1979, стр.192

S. Ýeseniniň babasy agtygynyň mugallym bolmagyny isläpdir, şonuň üçin ony ilki obadaky dört ýyllyk üçilişsede okadýar, soňra Spas-Klepikowo diýen ýerdäki mugallymçylyk mekdebine berýär. Sergey Ýesenin şol ýyllardan (1910-1912) başlap özüniň özboluşly goşgulary bilen belli bolup başlaýar. Sergey Ýesenin özüniň irki döredijiligi barada «Men goşgy ýazmaga dokuz ýaşlarymda başladym, ýöne aň-düşünjeli döredijiligimi 16-17 ýaşymdaky döwre degişli hasaplaýaryn»¹ diýip ýazýar.

1912-nji ýylyň ýazynda mugallymçylyk mekdebini tamamlandan soň, Ýesenin Moskwa şäherine kakasynyň ýanyna gidýär. Ýeseniniň kakasy şol wagtlar Moskwada bir baý söwdagäriň prikazçigi, ýagny söwda ýumuşlaryny ýerine ýetiriji bolup işleýär eken. Ýesenin öz bilimini dowam etdirmek üçin Moskwa şäheriniň L.A. Şanýawskiý adyndaky halk uniwersitetine girýär. Ol uniwersiteti esaslandyran adam halk köpçüligine bilimi elýeter etmek üçin okuwy mugt edipdir. Ýesenin bir ýarym ýyl taryh-filosofiýa bölüminde okaýar. Şol döwürde onuň birnäçe täze goşgulary-da çap edilýär. 1913-nji ýylda çap edilen «Berýoza» atly goşgusynda Sergey Ýeseniniň döredijiligine mahsus bolan tebigatyň gözelligini wasp etmek äheňleri ýaňlanýar:

Akja berýoza ,
Aýnaň ýanynda,
Gar öwşün atýar
Kümüş donunda.²

Şol döwürde çap edilen «**Gar örtügi**» (1914), «**Çerýomuha**» (1915), «**Güýz**» (1914) ýaly goşgularynda rus tebigatynyň ajaýyp görnüşleri suratlandyrylýar.

Sergey Ýeseniniň durmuşynda 1915-nji ýylyň ýazynda täze döwür başlanýar. Ol Petrograda gidýär. Petrograd şäherinde S. Ýesenin Aleksandr Blok, Nikolay Klýuýew ýaly şol döwrüň meşhur rus şahyrlary bilen tanyşýar we edebi žurnallar bilen işleşýär, onuň goşgulary ýygy-ýygýdan žurnallarda çap edilip başlanýar.

¹ Родная поэзия. Москва, 1966, стр. 122

² Есенин С.А. Сочинения. Москва, 1988, стр. 36

Sergeý Ýesenin ýigrimi ýaşyna ýetende onuň ilkinji «**Radunisa**»¹ atly goşgular ýygýndysy çapdan çykýar. Sergeý Ýesenin bu ýygýnda girýän goşgularynda birnäçe dini keşpleri, rowaýatlary beýan edýär. Ol bu goşgularynda dini äheňleri, keşpleri dini mazmun üçin däl-de, ynsan durmuşynyň möhüm ahlak meselelerini, pikirlerini beýan etmek üçin ulanýar.

Eýýäm şu ýygýnda girýän şygýrlarynyň iň güýçli tarapy, olarda şahyryň Watana bolan çuňňur söýgüsi ýüze çykýar. Watanyň keşbi ilki bilen şahyryň öz dogduk mekanynyň ýabany gülli otluk meýdanlarynyň, sähradyr tokaýlarynyň ajaýyp görkünde janlanýar. Şahyr Russiýanyň çäksiz mawy asmanyny, egrem-bugram towlanyp akýan derýalaryny, şadyýan pyşyrdaşýan gür baglaryny, tylla kimin gyzaryp ýaşýan Güni, aýazly agşamlarynda sowuk ýyldyraşýan ýyldyzly gijelerini uly söýgi bilen suratlandyrýar.

Bu goşgularyň içinde gamgyn äheňlere ýugrulan eserler hem bar. Obanyň garyp, gözgyny durmuşyna gynanç bildirip, ýazan goşgularynda «Ülkäm meň taşlanan, ülkäm meň boşluk...», «Hesretli aýdym sen, Rusýet gamy...» ýaly setirler duş gelýär. 1914-nji ýylda Russiýanyň Birinji jahan urşuna² girmegi Sergeý Ýeseniniň gamgyn äheňlere ýugrulan «**Rus**» (1914) atly poemasynda öz beýanyny tapýar. «Gyş gijelerinde uwlaýan haýbatly möjekler», «baýguşlaryň gözleri ýaly syrgynda, tokaýlarda ýylpyldaşýan otlar», «şum habar getiren gara gargalaryň gagyldysy» ýaly meňzetmeler ýurduň üstüne urşuň bela, betbagtçylyk bolup abanandygyndan habar berýär. Ýene-de şeýle agyr ýagdaýda parahat zähmet çekip, ýer sürýän daýhanlar üýşüp, esgerlige, Watany goramaga gidýärler. Şahyr ýönekeý zähmetkeş halkyň agyr ýagdaýda Watanyň esasy diregidigini nygtap:

Obanyň içinden çetine çenli,
Halk üýşüp ugratdy eziz mertlerin.
Ine, Rus, ogullaň niredede belli,
Agyr gün diregdir ol gerçekleriň,³

diýip ýazýar.

¹ Radunisa - hristian prawoslaw dininde ölenleri ýatlama baýramy.

² Birinji Jahan urşy – Uly kapitalistik döwletleriň dünýäni bölüşmek üçin alyp baran urşy. 1914-nji ýylda başlanýar we 1918-nji ýylda gutarýar. Ol uruşda Russiýa Germaniýa garşy uruşýar.

³ *Есенин С.А. Сочинения. Москва, 1988, стр.66-67 (Terjime eden R. Mustakow)*

Sergeý Ýeseniniň «**Ýewpatiy Kolowrat barada aýdym**» (1912), «**Murt**» (1914), «**Marfa Posadnisa**» (1914) ýaly poemalarynda-da watançylyk ideýalary anyk taryhy gahrymanlaryň keşpleriniň üsti bilen beýan edilýär. Bu eserlerinde şahyr özüniň rus tebigaty, rus halky we onuň azatlygy, erkinligi söýüji gahrymanlary bilen berk baglanyşyklydygyny äşgär edýär.

S.Ýeseniniň özboluşly, haýran galdyryjy zehini, adamlaryň kalbyny, duýgularyny maýyl edýän goşgulary onuň döwürdeş şahyrlaryny we ýazyjylaryny-da haýran edipdir. 1922-nji ýylda rus ýazyjysy Maksim Gorkiý: «Sergeý Ýesenin ýöne bir adam däl, ol tebigatyň aýratyn poeziýa üçin, «meýdanlaryň gamyny», ähli janly-jandara söýgi we rehimdarlyk bildirmek üçin döreden bir ynsanydyr» diýip ýazypdyr.

Sergeý Ýeseniniň döredijiligi halkyň durmuşy bilen berk baglanyşykly bolup, şahyr öz eserlerinde halkyň durmuşyny suratlandyrýar we dogduk mekanynyň gözelligini wasp edýär. Şol bir wagtda ol halkyň agyr, garyp durmuşyna gynanýar, şonuň üçin onuň käbir goşgularynda gamgyn äheňler ýaňlanýar. Ýöne şahyryň eserlerinde göwnüçökgünlige ýol berilmän, gözellige guwanmak, söýgi we ynam bilen ýaşamak pikirleri möwç urýar.

Şahyryň goşgularynda adamkärçilik meselesine uly üns berilýär. Ol nirede ýaşasa-da, öz dogduk mekanyny, obasyny, ene-atasyny, obadaşlaryny öz goşgularynda ýatlap durýar. «**Ejeme hat**» (1924) atly goşgusynda şahyr garryja ejesine bolan çuň söýgüsini inçeden täsirli beýan edýär. Goşguda öý, ojak, ene diýen düşüňjeler birigip, liriki gahrymanyň kalbyna in bir pynhan, mukaddes, ýüregine güýç beriji mährem çeşmä, umyt ýoluny görkeziji bir mukaddes şöhlä, çyraga öwrülýär. Şoňa görä-de, şahyr ilkinji bentde:

Goý, seniň şol mährem öýüň üstünden,
Agşam deňsiz-taýsyz şuglasyn saçsyn,¹

diýip ýazýar.

Goşguda şahyr ejesiniň häli-şindi şähre giden ogluny ýatlap, ýola çykyp garaşandygyny, gijelerine onuň düýşünde ogluny

¹ *Есенин С.А. Сочинения. Москва, 1988, стр.218 (Tejime eden R. Mustakow)*

«meýhananyň jeňinde biriniň pyçaklandygyny» görüp, gussa batşsyny beýan edip, ejesine göwünlik berýär hem-de özüniň ýaz çykanda, ýagny özüniň aladalaryndan dynansoň, barjakdygyny aýdýar:

Bararyn tupany sowulyp gysyň,
Bahar baglar gülden geýende ak don,
Şonda meniň senden ýeke haýysym:
Sekiz ýyl öňkiň deý oýarma daňdan.¹

Goşgynyň soňky bentlerinde liriki gahryman ejesine göwünlik berip, gam-gussa çekmezligi maslahat berýär hem-de özüne mährem enäniň ýeke-täk bir goldaw, şatlykdygyny aýdyp, ýene-de onuň hiç bir suratlandyryp bolmaýan ýşykdygyny, ýagty şöhledigini nygtaýar. Durmuşyň bulam-bujar, çylşyrymly, garaňky, düşnüksiz akymynda enäniň keşbi tümlüge ýagty saçýan ýşyk hökmünde suratlandyrylýar.

Gerek däl, öwretme dogatumary,
Indi geçen günler yzyna dönmez,
Sensiň meň goldawym, göwün kararym,
Sen ýagty çyragym, ýşygyň sönmez.²

Enäniň keşbi S.Ýeseniniň «**Käbäm enem, oýar meni ir bilen...**» (1917) diýen goşgusynda-da ýşyk bilen baglanyşdyrylýar:

Käbäm enem, oýar meni ir bilen,
Ýak ýşygy, ýakyşyň deý gijara.
Ogluň hakda gürrüň edýär illerem:
Tanymal şahyr bor diýip tizara.³

Sergeý Ýeseniniň goşgularynda Ene şahyryň iň bir söýgüli,

¹ *Sergeý Ýesenin*. Meniň kalbymda – bahar. Goşgular. Aşgabat, 1978, 19 sah. (Terjime eden Atamyrat Atabaýew)

² *Есенин С.А.* Сочинения. Москва, 1988, стр.219 (Terjime eden R. Mustakow)

³ *Sergeý Ýesenin*. Meniň kalbymda – bahar. Goşgular. Aşgabat, 1978, 7 sah. (Terjime eden Halyl Kulyýew)

ýatdan çykmaýak keşbine öwrülýär. Şahyr üçin Diýar we Ene biri-birinden aýryp bolmajak keşpler bolup durýar. Şonuň üçin şahyryň «**Diýara dolanmak**» (1924) diýen goşgusynda-da liriki gahrymanyň ejesi bilen duşuşygy onuň üçin iň bir tolgundyryjy pursat bolup durýar:

Gurgunmyň, eje jan ! Sag-amanlykmy?
Elýaglygym eltýän gözlerime men,
Agladym, göýä men özüm ýazykly,
Aglardy şu garyp tünegi gören.¹

Uzak şäherde ýaşaýan eziz ogluny göresi gelýän garry enäniň ýatdan çykmaýak keşbi şahyryň «**Ejemden hat**» (1924) goşgusynda-da suratlandyrylýar. Öz hatynda liriki gahrymanyň ejesi ýetmezçilikden, garrylykdan zeýrenýär, oglunyň şahyrçylyk edýändigine, tertipsiz durmuşda ýaşaýandygyny ýazgarýar, ýagny liriki gahryman öz durmuşyna ejesiniň gözi bilen seredip baha berýär.

Şahyr öz ykbaly, durmuşy barada ýazan goşgularynda şeýle täri «**Babama hat**» (1924) atly goşgusynda-da ulanýar. Bu goşgusynda şahyr öz saýlan, şahyrçylyk kärine öz babasynyň daýhan nukdaýnazarýndan seredýär we babasy bilen öz hyýalynda jedelleşýär. Ýöne liriki gahryman babasy bilen jedelleşse-de, ol babasyny jany-teni bilen gowy görýär. Babasynyň özüni gowy adam etjek bolup, köp jan çekendigini ýatlaýar hem-de babasyna «gyzgyn salam» iberýändigini ýazýar.

Sergeý Ýeseniniň goşgularynda liriki gahrymanyň kalbynda hemişe öz dogduk mekany, şol ýerde ýaşlygynda bolup geçen tolgundyryjy wakalar baradaky oýlanmalary uly orun tutýar. «**It çagasy**» (1924) atly goşguda liriki gahryman ýaşlygynda bir gyzy söýendigini we şol gyzyň her gezek hat ýazyp, itiniň boýnuna dakylan kemere gysdyryşy we ony şol «ak köýnekli gyzyň» almaýşyny ýatlaýar. Ine, bir gün öz obasyna dolanyp gelende ýene-de şol iti görýär, emma ol şol öňki ýaşlygyndaky itiň güjügi eken. Ine, şol it ýene-de gahrymanyň ýaşlykdaky söýgüsini ýadyna salýar:

¹ *Sergeý Ýesenin*. Meniň kalbymda – bahar. Goşgular. Aşgabat, 1978, 28 sah. (Terjime eden Atamyrat Atabaýew)

Beýle-de meňzeşlik bolar oguşýan!
Görseň, enesiniň agynjak özi.
Geçmişimi ýatlap, ýigdeldim göýä,
Ýatladym ak köýnek geýinen gyzy.¹

1924-1925-nji ýyllarda Sergeý Ýesenin Kawkaza syýahat edýär. Baku, Tbilisi şäherlerinde bolýar we şol gören, eşiden zatlary barada «**Pars äheňleri**» (1924-1925) atly goşgular toplumyny döredýär. Bu goşgularda Gündogar temasy aýratyn orun eýeleýär. Gündogar dăp-dessurlary, Haýýamyň, Saadynyň, Hafyzyň şirin, năzik aýdymlary, «Műň bir gije» arap ertekileri baradaky setirler goşgulara özboluşly Gündogar öwüşginlerini berýär. Bu goşgularda şahyryň durmuşdaky orny we çyn söýgi baradaky pikirleri esasy orun eýeleýär. Şeýle äheňler şahyryň «Baryp şu gün bir bakgalyň ýanyna...» diýen setir bilen başlanýan goşgusyna-da mahsusdyr:

Baryp şu gün bir bakgalyň ýanyna,
Soradym men: «Haýsy puluň gadry kăn?
Öwret maňa Lălejanyň şanyňa,
Parsylaryň «söýýän» sözün, gadyrdan»

Baryp şu gün bir bakgalyň ýanyna,
Soradym men: «Ýel öwüşýär diýmeli...
Öwret maňa Lălejanyň şanyňa,
Parsylaryň «posa» sözün diýmegi».

Ýene baryp şol bakgalyň ýanyna,
Diýdim oňa: «Ýürek syrym ýaýaýyn.
Öwret maňa Lălejanyň şanyňa,
Neneň edip «sen meniňki» diýeýin?»

Bakgal maňa jogap berdi şol bada:
«Söýgi hakda aýdylmaýar söz bilen.
Söýgöliler düşünşerler mydama,
Năzli bakyş bilen gara göz bilen.

¹ *Sergeý Ýesenin*. Meniň kalbymda – bahar. Goşgular, Aşgabat, 1978, 23 sah. (Terjime eden Berdinazar Hudaýnazarow)

Posanyň ady ýok... Posa diýseler,
Ýatlarlar gül açan ýaşyl ýazlary.
Daşa ýazlan ýazgy dälendir posalar,
Leblerde galýandyr onuň yzlary.

Söýen ýürek dözer gijä, gündize,
Gorkma yşkyň baharynda, gyşynda.
«Sen meniňki» diýjek bolsaň şol gyza,
Perenjisin symalysyň başyndan,»¹

diýip, şahyr bu goşguda söýgi temasyny Gündogar döp-dessurlary bilen baglanyşykda beýan edýär. Ýöne Gündogar temasy şahyra ynsan söýgüsini söz bilen beýan edip, has ajaýyp, beýik ynsan duýgusydygyny nygtamaga kömek edýär.

Sergeý Ýeseniniň goşgulary we poemalary köp dillere, şol sanda türkmen diline-de terjime edildi. Şahyryň goşgularynda Watan topragyny wasp etmek, ynsanperwerlik, dostluk, söýgi we gозzellige sarpa goýmak ýaly temalar esasy orunda durýar.

Sergeý Ýesenin 1925-nji ýylyň 27-nji dekabrynda pajygaly ýagdaýda, otuz ýaşynda aradan çykyar.

Mihail Aleksandrowiç Şolohow (1905-1984)

Ady dünýä belli rus ýazyjysy Mihail Aleksandrowiç Şolohow 1905-nji ýylyň 24-nji maýynda Weşenskaýa stanisasynyň² Kružilin hutorynda³ daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Raýatlyk urşy sebäpli, Şolohow mekdebi doly okap gutaryp bilmeýär. 1918-nji ýyla çenli Şolohow Boguçar şäherindäki gimnaziýada⁴ okaýar. Ýazyjynyň kakasy daýhan bolupdyr. Ol Rýazan guberniýasyndan⁵ Don derýasy-

¹ *Sergeý Ýesenin*. Meniň kalbymda – bahar. Goşgular. Aşgabat, 1978, 53 sah. (Terjime eden Halyl Kulyýew)

² Stanisa – rus kazaklarynyň uly obasy

³ Hutor – rus kazaklarynyň kiçjik obasy

⁴ Gimnaziýa – rewolýusiýadan öňki Russiýada orta bilim beriji mekdep

⁵ Guberniýa – Russiýada welaýatyň atlandyrylyşy

nyň boýlaryndaky şäherlere iş gözläp göçüp barýar. M. Şolohowyň ejesi ýazmagy we okamagy özbaşdak öwrenipdir we oglunyň hem hatly-sowatly adam bolup ýetişmegi üçin köp alada edipdir. M.Şolohow mekdepde doly bilim alyp bilmese-de, 15 ýaşyndan başlap, durmuşyň gazaply, ýowuz mekdebini geçipdir. Ol raýatlyk urşy döwründe oba geňeşiniň işinde ilatdan azyk ýygnamak toparynyň agzasy hökmünde işeňňir işläpdir we eli ýaragly dürli söweşlere gatnaşypdyr. 1922-nji ýylda M.Şolohow okuwa girjek bolup, Moskwa barýar, emma onuň işçiler mekdebine girmek üçin iş stažy ýetmeýär. Ýaş M.Şolohowyň esasy arzuwy ýazyjy bolmak, çeper edebiyat bilen meşgullanmak bolupdyr. 1923-nji ýylyň 19-njy sentýabrynda «Ýunoşeskaýa prawda» gazetinde M. Şolohowyň «**Synag**» atly makalasy çykýar.

Şol wagt M. Şolohow 18 ýaşynda eken. Ol kem-kemden hekaýalar ýazyp başlaýar. 1924-nji ýyldan başlap, onuň hekaýalary ýaşlar üçin niýetlenen «Molodoý lenines», «Smena» ýaly gazet-žurnallarda çap edilip başlaýar. Şol ýylda M. Şolohow «Ýaş gwardiýa» edebi toparyna girýär.

1925-nji ýylda M.Şolohowyň «**Don hekaýalary**» atly ilkinji kitaby çykýar. Ýaşuly ýazyjy A.S.Serafimowiç M.Şolohowa ak pata berip: «M. Şolohowyň hekaýalary sähra gülleri ýaly göz önünde janlanýar. Gürrüň berilýän zatlar göýä göz önünde bolup geçýän ýaly»¹ diýip ýazýar.

Bu hekaýalarda Don derýasynyň boýlarynda, onuň töwereginde ýerleşen Don kazaklarynyň² raýatlyk urşy döwründäki durmuşy görkezilýär. Bu hekaýalarda Don derýasynyň töwereginde ýerleşen kazak obalarynda kazaklaryň rewolýusiýadan soň, Sowet hökümetiniň berkarar edilmegi ugrundaky göreşe gatnaşygy suratlandyrylýar. Uly

¹ История русской советской литературы. Москва, 1979, стр. 531

² Kazaklar – 1917-nji ýyldan ön patyşa Russiýasynda ýurduň araçäklerinde oturymly ýaşap, öz ýerlerinde ekerançylyk bilen meşgullanan erkin rus daýhanlary. Olar ýarym harby ýagdaýda ýaşap, ýurduň araçäklerini-de gorapdyrlar.

ýer eýeleri, baý kazaklar we olaryň tarapdarlary Sowet hökümetine garşy göreşýärler. Bu göreşde käte bir maşgaladan bolan adamlaryň her haýsy biri-biriniň garşysyna göreşýän pursatlary-da bolýar. Ýazyjynyň «**Hal**» diýen hekaýasynda Nikolka Koşewoý atly ýaş ýigit Gyzył Goşunyň komandiri bolup gulluk edýär. 18 ýaşly bu ýigit ýaşlygyna garamazdan, özüni söweşlerde tejribeli serkerde-komandir hökmünde görkezýär. Onuň kakasy kazak bolup, bir wagt urşa gidip, soňra gaýdyp gelmändir. Nikolka kakasyny baş-altý ýaşynda in soňky gezek görüpdür. Nikolkanyň çep aýagyndaky towugyň ýumurtgasy ýaly ululykda bolan haly we batyrlygy ony kakasyna meňzedýär eken. On baş ýaşyna çenli onda-munda günlükçilik edip, soň ol Gyzył Goşuna gulluga durýar.

Nikolka Koşewoýyň eskadronynyň¹ duran hutoryna bir gün kyrk wýorstlyk² ýoly geçip gelen çapar Gruşin obasyna duşman goşunynyň bir toparynyň çozup girendigi barada habar getirýär. Şondan soň Lukič degirmençi atly bir garry hem gelip, öz obalaryny talaňçy banda³ toparynyň eýeländigini komandir Nikolka Koşewoýa habar berýär. Nikolka Koşewoý öz eskadrony bilen ol obadaky bandanyň üstüne çozýar. Bu gandöküşikli çaknyşykda bandanyň atamany⁴ Nikolka Koşewoýy atyşykda ýaralaýar we soň ony gylyçlap öldürýär. Soňra ataman atdan düşüp, Nikolkanyň ädiklerini aýagyndan sogrup alýar we şonda Nikolkanyň çep aýagyndaky dogabitdi haly görüp, öz ogluny öldürendigine göz ýetirýär.

Mihail Şolohowyň «**Don hekaýalarynda**» garyp düşen kazaklaryň durmuşy görkezilýär. Olar önki gurply, baý kazaklaryň döp-dessurlaryndan daşlaşan adamlar. «Hal» hekaýasynda-da Nikolka Koşewoý, göýä düýşündäki ýaly, kakasyny kynçylyk bilen ýadyna düşürýär, sebäbi kakasy Birinji jahan urşuna⁵ gidende ol baş-altý ýaşynda eken. Kakasyz ýetim galyp, maşgalasy garyp düşensoň, ol Gyzył Goşuna goşulýar. Ýöne Nikolka urşuň tarapdary däl, onuň bar arzuwy oka-

¹ Eskadron – atly goşunda ýüz adam çemesi topar

² Wýorst (wersta) - 1066,8 metre barabar ölçeg birligi

³ Banda – garakçylar topary

⁴ Ataman – kazak goşunynyň baştutany

⁵ Birinji Jahan urşy - 1914-1918-nji ýyllarda uly kapitalistik döwletleriň dünýäni bölüşmek üçin alyp baran özara urşy

mak. «Wah, bir ýere gidip okaýmaly welin, ýene-de banda çözupdyr. Ýene-de gandöküşiklik, men ýadadym bu durmuşdan»¹ diýip, Nikolka Koşewoý içini gepledip zeýrenýär. Emma rewolýusiýanyň gazaply söweşleri hemmeleri öz ganly jeňlerine goşulmaga mejbur edýär. Baý kazaklar öz emlägi üçin, garyplar öz hukuklary we adalat, ýer üçin göreşýärler.

M. Şolohowyň hekaýalarynda ýagşylygyň we ýamanlygyň arasyndaky rehimsiz, ýowuz göreş dogruçylyk bilen görkezilýär. «**Alýoşkanyň ýüregi**» atly hekaýada iki ýyllap gurakçylyk sebäpli açlyga duçar bolan maşgalanyň ykbaly görkezilýär. On dört ýaşly Alýoşkanyň ejesi, doganlary baş aýlap çörek garasyny görmeyärler. Olaryň iýmäge zatlary ýok. Alýoşka ölen taýçanagyň itlerden galan etlerini öýlerine getirýär. Ondan iýip, kiçi gyz jigisi ölýär. Alýoşkanyň uly gyz dogany Polka açlyga çydaman, Makarçiha atly baý goňsusynyň öýüne girip, sowuk çorba içip durka, öý eýesi gelýär we açlykdan çöp ýaly bolan hor gyzyň saýyndan tutup, demir ütük bilen urup öldürýär we бага çykaryp, jesedini taşlaýar... Bu zatlary gözi bilen görüp, köp horluk, açlyk gören Alýoşka ahyrsoňy bu rehimsiz, ýowuz durmuşyň garşysyna göreşýän esgerlere goşulýar.

M. Şolohowyň «Don hekaýalarynda» diňe bir raýatlyk urşunyň çaknyşyklary, kynçylyklary gökrezilmän, adamlaryň psihologiýasy, olaryň ýamanlyk bilen çaknyşykda özlerini alyp baryşlary, ganly uruşlaryň içinde adamkärçilik duýgularynyň ýüze çykyşy görkezilýär.

M. Şolohowyň «Don hekaýalary» onuň «Ýuwaş Don» atly romanyny ýazmak üçin möhüm tejribe toplaýyş basgançagy bolupdyr.

M. Şolohow «**Ýuwaş Don**» (1925-1940) romanynyň üstünde on baş ýyllap işleýär. Ýazyjynyň bu romany giň wakalary öz içine alýan epopeýa, ýagny sekiz bölümlü dört kitapdan durýar. Romanyň birinji bölümünde Don kazaklarynyň 1917-nji ýylyň rewolýusiýasyndan öňki durmuşy jikme-jik beýan edilýär.

Romanda Grigoriý Melehowyň keşbi eseriň ähli kitaplarynda Don kazaklarynyň durmuşy bilen baglanyşykda görkezilýär. Romanda M. Şolohow Don kazaklarynyň rewolýusiýa bolan garaýyşlaryny, olaryň dürli sebäplere görä, doganyň dogana garşy, obadaşyň öz

¹ Шолохов М.А. Донские рассказы. Москва, 1979, стр. 6

obadaşyna garşy barlyşyksyz göreş alyp barşyny ussatlyk bilen suratlandyrýar, şeýle hem kazaklaryň maşgala durmuşyny, olaryň döpdessurlaryny jikme-jik görkezýär. Romanda Don kazaklarynyň zähmetsöýerligi, adamsöýürligi bilen bir hatarda olaryň köne döpleriniň käbir kemçilikleri-de suratlandyrylýar. Olaryň kazak däl, başga ýerden gelen ýönekeý daýhanlara ulumsylyk bilen seredişi, hatda degirmende nobata duruşda bolan ýaramaz uruş kazaklaryň daýhanlaryň beýleki toparlaryna ýigrenjini görkezýär.

«Ýuwaş Don» romanynyň başynda kazaklaryň öz mallarynyň keselläp başlamagyny Prokofiy Melehowyň rus-türk urşy döwründe Türkiýeden getiren türk aýalyndan görüp, ony öldürmäge baryşlary we göwreli aýalyň heläk bolşy ýaly sahnalary Tatar hutorynyň kazaklarynyň aňynda nadanlykdan, bilimsizlikden gelip çykýan dürli yrymlaryň, ynançlaryň kök urandygyny görkezýär. Ýazyjy romanda kazaklaryň obalaryny, olaryň özboluşly egin-eşiklerini, öý hojalygyny, bugdaý oruşlaryny, döwek döwüşlerini, balyk tutuşlaryny, toýlaryny, baýramlaryny beletlik bilen suratlandyrýar.

«Ýuwaş Don» romanynyň içinden Grigoriý Melehowyň we Aksiniýanyň arasyndaky söýgi gatnaşyklary eriş-argaç bolup geçýär. Ýöne ol Don kazaklarynyň, umuman, jemgyýetiň kanunlaryna ters gelyän «bikanun» söýgi, çünki Grigoriý Melehowyň nikaly aýaly bolsa, Aksiniýanyň hem nikalaşan adamsy bar. Emma Aksiniýa öz äri-ni söýmeýär. Şonuň üçin ol özüni äri bilen baglanyşdyrýan nikanyň garşysyna gidýär we öz hakyky söýgüsi üçin göreşýär, adamlaryň gybatlaryna, äri-niň ýençmegine biperwaý seredýär, çünki ol Grigoriý üçin janyny bermäge-de taýýar. Ol özdiýenli, owadan, batyr rus aýaly hökmünde suratlandyrylýar. Grigoriý Melehow hem Aksiniýany tüýs ýürekden söýýär. Ol romanyň başynda öz maşgalasyny taşlap, Aksiniýa bilen bir baý pomeşşiginiň mülkünde batrak bolup işlemäge gidýär. Grigoriý Melehow öz söýýän zenanyna öýlenjek bolýar, emma ol soňra ene-atasynyň diýeninden çykyp bilmän, Natalýa Korşunowa öýlenýär. Ýaýdanjaňlygy we kakasynyň täsiri bilen Grigoriý Aksiniýadan daşlaşýar. Natalýa hem ärine, maşgalasyna wepaly, päk ýürekli aýal hökmünde suratlandyrylýar. M. Şolohow Natalýanyň keşbiniň üsti bilen kazaklaryň gowy maşgala döplerini görkezýär. Şonuň üçin

Grigoriý Melehow Natalýadan aýrylyp bilmeýär. Soňra aýaly aradan çykansoň, köp gam çekýär, onuň ölümüne gynanyp gezipär.

«Ýuwaş Don» romanynnda Don kazaklarynyň geçmişi, döpdessurlary, olaryň rewolýusiýa we raýatlyk urşy ýyllarynda bolup geçen wakalara gatnaşygy örän dogruçylyk bilen görkezilýär. Grigoriý Melehowyň keşbiniň üsti bilen ýazyjy Don kazaklarynyň täze jemgyýetçilik durmuşyna, Sowet häkimiýetine bolan garaýyşlaryny beýan edýär. Şeýle-de, Grigoriý Melehow durmuşda hakykaty gözleýän gahryman hökmünde suratlandyrylýar.

M. Şolohow entek «Ýuwaş Don» romanyny ýazyp gutarmanka **«Göterilen tarp»** romanyny ýazyp başlaýar we 1930-1931-nji ýyllarda täze romanyň birinji kitabyny ýazyp gutarýar.

1928-1931-nji ýyllarda obalarda ýekebara hojalyklaryň deregine birleşdirilen, umumy emläkli ýerli kolhozlar¹ döredilýär. Kolhoz gurluşygy hemme ýerlerde daýhanlaryň islegine görä aňsatlyk bilen geçmeýär. Çünki gurply, baý ýaşayan, ýeri, maly köp adamlar kolhoza girmek islemeýärler. Netijede, jemgyýetde adamlar iki topara bölünýärler we synpy gapma-garşylyk döreýär. Romanda Dawydow bir alysdaky kazak obasyna kolhoz gurmak üçin merkezden iberilýär. Dawydow «Gremýačiy log» atly obada Nagulnow, Razmetnow, Maýdannikow, Lýubişkin, Şalyý, Şukar baba ýaly adamlaryň kömegi bilen obanyň durmuşyny üýtgedip gurmak üçin iş geçirýär.

M. Şolohow bu romanyň ikinji kitabyny 1955-1960-njy ýyllar aralygy ýazýar. 1960-njy ýylda «Göterilen tarp» romanynyň iki kitabý bilelikde çap edilýär.

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda M. Şolohow frontda bolýar. Ol «Prawda» gazetiniň habarçysy hökmünde urşuň gazaply gidýän döwründe frontda öz gören-eşiden zatlary barada makalalar, oçerkler ýazýar. Ýazyjy basybalyjy faşistleriň rehimsizligini, olaryň basyp alan ýerlerinde adamlara elhenç sütem edişlerini we sowet esgerleriniň duşmany ýeňjekdigine ynamlarynyň güýçludigini öz eserlerinde görkezýär. Uruş döwrüniň wakalaryny beýan edip, M. Şolohow «Ýigrenmeklik ylmy» (1942) hekaýasyny, «**Olar Watan üçin söweşdiler**» (1942-1944, 1949, 1969 ý) romanyny ýazýar.

¹ Kolhoz – rusça «Коллективное хозяйство», ýagny «umumy hojalyk» sözleriniň birikmesinden döran söz.

M.Şolohowyň «Olar Watan üçin söweşdiler» romanynyň birnäçe bölümleri, baplary uruş ýyllarynda çap edilýär. Soňra ýazyjy bu romanyny uruşdan soňky döwürde ýazmagyny dowam edýär. Ýöne roman gutarylman galýar.

Romanyň çap edilen baplarynda Beýik Watançylyk urşunyň ilkinji aýlary, Sowet goşunynyň yza çekilişi görkezilýär, agyr gandöküşikli söweşlerde esgerleriň mertligi, olaryň Watan üçin görkezýän gahrymançylygy wasp edilýär.

Urşa garşy protest, urşy näletlemek, onuň adamzada getirýän betbagtçylyklary M.Şolohowyň ilkinji ýazan «Ýuwaş Don» atly göwrümlü romanynan başlap, «Olar Watan üçin söweşdiler» romanynnda, «Ýigrenmeklik ylmy», «Adamyň ykbaly» atly we beýleki ençeme hekaýalarynda, birnäçe beýleki eserlerinde, gazet-žurnal makalalarynda örän täsirli we çeper beýan edilýär.

Mihail Aleksandrowiç Şolohowyň rus edebiýatynda bitiren hyzmatlary üçin oňa iki gezek Sosialistik Zähmetiň Gahrymany ady (1967, 1980) dakylýar, SSSR Ylymlar Akademiýasynyň akademigi (1939) diýen dereje we birnäçe gezek döwlet baýraklary berilýär.

M.A.Şolohowyň eserleri dünýä möçberinde-de uly abraý gazanýar we olar türkmen diline-de terjime edilip çykarylýar. Onuň edebiýat meýdanynda gazanan üstünlikleriniň ykrar edilmesi hökmünde oňa 1965-nji ýylda Nobel baýragy berilýär.

M.A.Şolohow 1984-nji ýylda aradan çykýar.

«Adamyň ykbaly» atly hekaýasy

M.A.Şolohowyň uruş barada ýazan eserleriniň içinde «Adamyň ykbaly» (1956) hekaýasy göwrüminiň kiçiligine garamazdan, çuňňur ynsanperwerlik ruhuna ýugrulanlygy bilen tapawutlanýar. Bu hekaýada ýönekeý sürüji-şofýor Andreý Sokolowyň ykbaly barada gürrüň berilýär. Hekaýada ýazyjy özüniň bir iş bilen Ýokary Dona gidişini, ýolda tötänleýin Andreý Sokolow atly adama we onuň ýanyndaky kiçijik, baş-altý ýaşly oglanjyga duş gelşini gürrüň berýär.

Şol derýanyň kenaryndaky obada öz ýoldaşyna garaşýan ýazyjy Andreý Sokolow bilen ýakyndan tanyşýar, çünki olaryň ikisinde uruşda, frontda bolan adamlar. Andreý Sokolow ýazyja öz geçen

durmuş ýoluny gürrüň berýär. Uruşdan öň ol raýatlyk urşunda başdan geçirenlerini, ene-atasynyň, gyz jigisiniň açlykdan ölüşini we ýeke galyşyny gürrüň berýär.

Andreý Sokolow ýeke galsa-da, ruhdan düşmän, zawodda işläp, soňra öýlenip, öýli-işikli bolýar. Onuň Anatoliý atly ogly, Nastýa we Olýa atly iki gyzy bolýar. Şeýdip, ýaňy bagtly durmuşa ýetende uruş başlanýar.

Andreý Sokolow açyk göwünli, rehimli, adamkärçilikli adam. Ol her ýetene öz durmuşyny gürrüň bermeýär. Ol ýolda ýazyja düşüp, onuň hem özi ýaly frontda bolandygyna göz ýetirip, onuň bilen öz derdini paýlaşýar. Sebäbi uruşda ýesir düşüp, faşistleriň elinde köp görgüleri görýär. Birnäçe gezek ölüm bilen ýüzbe-ýüz bolýar. Bir gezek ýesirlikden gaçyp tutulýar, ony itlere daladýarlar, erbet ýençýärler. Iki ýyllap Andreý Sokolow ýesirligiň agyr hupbatlaryny görýär, daş çekýär, magdan kânlerinde agyr işlerde işleýär, ýöne şonda-da ol ruhdan düşmän, ikinji gezek ýene-de ýesirlikden gaçýar we özüniňkileriň arasyna gaýdyp gelip, ýene-de duşmana garşy söweşýär.

Andreý Sokolow ýesirlikden gaçyp gutulsa-da, onuň durmuşynda ýene-de täze betbagtçylyklar bolýar. Uruşda onuň aýaly, çagalary wepat bolýar.

Uruş gutaransoň, ýeke galan Andreý Sokolow şeýle pajygaly wakalary başdan geçirse-de, olara mertlik bilen döz gelýär we obada maşynly bugdaý daşap ýörkä, Wanýa atly öýsüz-öwzarsyz, ýetim galan oglanjygy ogullyga alýar.

Ýazyjy Andreý Sokolowyň keşbiniň üsti bilen uruş ýyllarynyň adamlarynyň watançylygyny we ynsanperwerligini, adamkärçiligini görkezýär. Meselem, Sokolow nemes faşistleriniň konslagerinde-de özüne berlen çöregi, ýagy özi nähili aç bolsa-da, ýeke özi iýmeýär. Ol çöregi adam başyna otluçöp gutusy ýaly paý ýetse-de, ýoldaşlary bilen paýlaşyp iýýär.

Ikinjiden – nähili agyr iş başyna düşse-de, Andreý Sokolow ol ýagdaýdan çykalga gözleýär, ruhdan düşmeýär. Iň esasy zat, ol özüni bir bagty ýatan adam diýip oturmaýar-da, gaýgy-gamy ýeňmek üçin kiçijik oglanjyga hossar çykýar. Ine, şol başga ynsany bagtly etmek duýgusy hem Andreý Sokolowyň durmuşynda, onuň kalbynda umyt, şatlyk uçgunlarynyň döremegine getirýär.

Aleksandr Trifonowiç Twardowskiý (1910-1971)

Görnükli rus ýazyjysy Aleksandr Trifonowiç Twardowskiý Smolensk oblastynyň Zagorýe obasynda (häzirki Poçinkowskiý raýony) 1910-njy ýylda eneden dogulýar. A. Twardowskiniň kakasy demirçi ussa bolupdyr. Ol öz obalarynda sowatly we okumuş adam hasaplanýan eken. Aleksandr Twardowskiniň çagalygy we ýaşlyk döwri obada geçýär. Ol başlangyç bilimini oba mekdebinde alypdyr. Ol Zagorýe obasynda ýaşan döwründe oba habarçysy bolup işläp başlaýar. Şol döwürde ol goşgular, oçerkler, makalalar, habarlar ýazypdyr, gündelik ýöredipdir hem-de oblast-daky ykdysady we medeni üstünlikler barada gazetlere makalalar ýazypdyr. 1925-nji ýylda «Smolensk obasy» gazetinde on baş ýaşly A. Twardowskiniň «**Täze öý**» atly ilkinji goşgusy çap edilýär.

1925-1929-njy ýyllarda A. Twardowskiniň «**Hasyb**», «**Mähribanlar**», «**Sakgal barada**» ýaly has kämil goşgulary çap edilýär. Ýaş habarçy A. Twardowskiý obalara, täze gurulýan kolhozlara aýlanyp, daýhanlaryň durmuşynda bolup geçýän täze özgerişleri öwrenýär we gören-eşiden zatlaryny öz eserlerinde beýan edýär. Ine, şol döwürde A. Twardowskiý adamlary gyzyklandyryýan, olara gerek zatlar barada ýazmak kadasyny özüne ýörelge edinýär.

«Şol döwürde men durmuşy hemme kişiden gowy jikme-jik bilýändirin öýdýärdim we şol zatlar barada men hökman ýazmaly diýip hasap edýärdim» diýip, Aleksandr Twardowskiý şahyryň gören-eşiden, bilýän zatlaryny beýan etmelidigini nygtaýar. Gören-eşidenlerini şahyrana dilde, çeper beýan etmelidigini Twardowskiý Puşkin, Nekrasow ýaly ajaýyp rus ýazyjylarynyň sygyrlaryndan öwrenýär. Aleksandr Twardowskiniň dünýägaraýşyny kemala getiren ýene-de bir ylham çeşmesi halk aýdymlary, halk döredijiligi bolupdyr. Smolenskide aýdylýan halk aýdymlary, ertekileri, rowaýat-

lary, atalar sözleri we nakyllary halkyň ruhuny A. Twardowskiň aňyna siňdiripdir.

Rus halk döredijiliginiň däpleri şahyryň «**Murawiýa ýurdy**» (1934-1936) poemasynda-da örän güýçli duýulýar. Poemada halkyň durmuşynda bolup geçýän özgerişler, şol özgerişleriň netijesinde adamlaryň aňynda bolup geçen gapma-garşylykly pikirler görkezilýär. Ýöne şol çylşyrymly, adamlara birbada düşnüksiz bolup görnen, asyrlarboýy daýhanlaryň eýerip gelen ýörelgelerine ters gelýän kolhoz gurluşygy, ýekebara daýhanlaryň umumy, köpçülikleýin hojalyga birikdirilmegi rus ertekilerine çalyň edýän görnüşde beýan edilýär.

Poemanyň baş gahrymany Nikita Morgunok obasyny taşlap, bagt gözläp, at arabasyňa münüp, Murawiýa atly köpçülikleýin hojalyga, ýagny kolhoza geçilmeyän ýurdy tapmaga ugraýar. Nikita Morgunogyň pikirine görä, gadymy Murawiýa atly ýurtda hemme zat gowý, islän ýeriň özüňki, eken zadyň özüňki bolmaly. Ol ýerde ähli zat öz eliňde, islän ýeriňe gidip, islän zadyňy edip bolýar. Şahyr Nikita Morgunogyň sözleri bilen daýhanlaryň asyrlarboýy ýer edinmek, onda erkin zähmet çekip, bolelin, çörege zar bolman ýaşamak ýaly arzuwlaryny beýan edýär.

Nikita Morgunok, rus erteklerinde bolşy ýaly, bagt gözläp, uzak ýollary söküp gezýär. Gijelerine ýa-da ýolda at arabasyny pena edinip, dynç alýar. Ol sada, açyk göwünli, eli açyk adam. Ýolda duş gelen, bir wagt goňşy bolup ýaşan obadaşy Bugrow diýen adama hez-zet-hormat edýär, çöregini paýlaşyp iýýär. Emma betniýet Bugrow Nikita Morgunogyň gije atyny ogurlap, gaçyp gidýär. Şonda-da, Morgunok Bugrowyň taşlap giden ogluna howandarlyk edip, ýany bilen alyp gidýär.

Köp ýurtlary aýlanyp, uzak ýollary söküp, şol gözlän, ýekebara hojalyk bolup ýaşayan adamlarynyň Adalar atly obasyna barýar, ýöne ol ýerde ýaşayan ilatyň hor-homsy, garyp ýaşandygyny görüp, Nikita Morgunok yzyna dolanýar we täze durmuş gurýan adamlara goşulýar.

Aleksandr Twardowskiň bu poemasynda azatlyga çykan daýhanlaryň erkin durmuşy, olaryň agzybirlik bilen ekin ekişi, orak orup, hasyl ýygnaýşy, toý-tomaşalary şahyranalyk bilen çeper suratlandyrylýar.

Bagtly ýurdy gözläp giden Nikita Morgunok hakyky bagtyň öz ýurdundadygyna düşünýär. Ol öz halkyndan üzňe ýaşap, bagtly bolup bilmejekdigine göz ýetirýär.

Oba durmuşynda bolup geçýän täze özgerişleri wasp edýän «Murawiýa ýurdy» poemasy Aleksandr Twardowskiniň adyna uly meşhurlyk getirýär.

Obada önüp-ösen, ençeme ýyl oba durmuşy barada gazet-žurnallara makalalar, habarlar ýazyp, oba durmuşyny baş barmagy ýaly bilýän A. Twardowskiý «Murawiýa ýurdy» poemasynda durmuşyň kemçiliklerini ýuwmalarlap, ony owadanlap görkezjek bolmaýar. Rus obalarynda bolup geçen özgerişleriň, kolhoz gurluşygynyň daýhanlar tarapyndan birbada, biragyzdan goldaw tapmandygyny görkezýär. Ikinjiden – poemanyň çeperçiligi, göräýmäge, sada, dili halkyň gepleşik diline örän ýakyn bolup, köp halatlarda rus halk aýdymalaryny ýadyňa salýar we şol bir hatarda poemada ulanýan soraglar, jogaplar, gepleşikler wakalary janlandyrýar. Oba daýhanlarynyň ulanýan jümleleri, wäşi sözleri, nakyllary poemanyň rus milli äheňlerine ýugrulandygyny görkezýär.

«Murawiýa ýurdy» poemasynyň yzysüre A. Twardowskiniň birnäçe kitaplary çykýar. Oba durmuşynyň waspyna öwrülen «**Goşgular**» (1937), «**Ýol**» (1938), «**Oba ýazgylary**» (1939), «**Zagorýe**» (1940) ýaly eserler ýygyndylary şol döwürdäki daýhanlaryň durmuşyny, olaryň ykbalyny, häsiýetlerini, olaryň oý-pikirlerini açyp görkezýär. Täze obanyň, daýhan durmuşynyň şatlykly pursatlary A. Twardowskiniň «**Demirçiniň maşgalasy**» ýaly goşgularynda suratlandyrylýar. Bu döwrüň goşgularynda gürrüň berijilik, beýan edijilik täri güýçli duýulýar. Olara «sýužetli» goşgularam diýilýär.

A. Twardowskiý oba durmuşynyň geçmişiňi örän gowy bilensoň daýhanlaryň durmuşynda peýda bolan her bir täzeligi şatlykly äheňlerde wasp edýär. «**Täze köl**» goşgusynda daýhanlaryň elleri, zähmeti bilen gurlan täze köl wasp edilse, «**Hoşlaşyk**» atly goşguda goja agaç ussasynyň uçar sürüji ogly bilen duşuşygy barada gürrüň berilýär. Şahyr goşgynyň merkezinde daýhanlaryň durmuşyna şatlyk getiren bir möhüm wakany goýýar. Başgaça aýdylanda, A. Twardowskiý adamlaryň durmuşyny, olaryň häsiýetlerini anyk, duýarlykly wakalaryň üsti bilen görkezýär.

Rus halkynyň zähmetsöýerligi, ökde ussalarynyň keşpleri A. Twardowskiň «**Danila barada**» (1937), «**Danilanyň ölümi**» (1937), «**Ýene-de Danila barada**» (1938), «**Danila baba hammam-da**» (1938), «**Iwuşka**» (1938) atly goşgularynda rus halkynyň milli häsiýetleri, milli döredijilikleri aňsatlyk bilen ussasy Danilanyň gürüňçil, deňişgen peç ussasy Iwuşkanyň keşpleriniň üsti bilen görkezilýär.

Şahyr ýaşy ýüzden geçen goja Danilanyň ruhbelentligini, ýanbermezekligini görkezmek bilen adamyň durmuşy, ýaşayşy bolan söýgüsini beýan edýär. Guran peji «ýigrimi ýyllap el degirmesiz işleýän» deňişgen goja Iwuşkanyň duýdarsyz ölümi adamlary gynandyrýar. Olar peç ussasy goja Iwuşkanyň sözlerini häli-şindi ýatlaýarlar, ýöne in esasy bir zat, sowuk gys ertirleri ussa Iwuşkanyň guran peçleri öýleri ýyladyr we olaryň turbalaryndan çykýan tüsse ussa Iwuşkanyň haýyr işlerinden habar berýär.

1938-nji ýylda Aleksandr Twardowskiý «Murawýa ýurdy» atly poemasy üçin Lenin ordeni bilen sylaglanýar. 1939-njy ýylyň güýzünde Moskwanyň taryh, filosofiýa, edebiýat institutyny gutarandan soň, A. Twardowskiý harby gazetiniň habarçysy hökmünde Günübatar Belorussiýada bolan urşa gatnaşýar.

Ak finler bilen bolan uruşda A. Twardowskiý Gyzył Goşunyň ofiseri, harby habarçysy bolup, «Watan goragynda» atly gazetde işleýär.

Şol uruşda gören, eşiden wakalary soňra A. Twardowskiň uruş barada ýazan eserlerine örän uly täsir edýär.

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda A. Twardowskiý urşuň başyndan tä uruş gutarýança frontda bolýar. Ol harby habarçy hökmünde esgerler bilen bir hatarda uruş ýollarynyň kynçylyklaryny görýär.

Şahyr uruş döwründe oçerkleri, goşgulary, felýetonlary, çagyryşlary, aýdymlary, makalalary, habarlar ýazýar. Onuň eserlerinde nemes faşistlerine garşy göreşýän esgerleriniň, halkyň köpçülikleýin görkezýän gahrymançylygy wasp edilýär. A. Twardowskiý front durmuşyny jikme-jik, hakyky bolşy ýaly şahyranas suratlandyrýar. Şahyr halkyň edermenligini howaýy, çişirililen sözler ýada meňzetmeler bilen däl-de, adamlaryň her günki front durmuşynda görýän kynçylyklaryny, şol kynçylyklara döz gelip, janlaryny gaýgyrman, duşmana garşy mertlerçe söweşip, gahrymançylyk görkezişini çeper suratlandyrýar.

«**Nyzam bilen ýola düşseň...**» (1943) atly goşgusynda şahyr «yssyda, sowukda, gar-ýagmyrda nyzam bilen ýol ýöreseň», şonda ukynyň süýjüdigini ýa-da uruş ýolunda ýöreseň dostuň bilen «bir owurt suw bilen bir döwüm çöregiň ezizdigini bilersiň» diýip ýazýar. Şeýle kynçylykly ýolda her bir adamyň we dostuň gerekligi goşguda aýratyn nygtalýar:

Ylymlaryň ylmyny,
Jeňde uruş bilimini,
Alarsyň hem düşünersiň
Dostuň gadyr-gymmatyna,
Özüňkileň hümmetine.¹

Uruş ýyllarynyň goşgularynda A. Twardowskiý her bir esgeriň başdan geçiren wakalaryny ýa-da duýgularyny görkezmek isleýär.

Şahyryň «**Seržant Wasiliý Mysenkow**» (1941) atly goşgusy uruş başynda ýazylan eser. Seržant Mysenkowyň gulluk edýän polky² gabawda söweşýär. Duşmanyň goşuny onuň daşyny gurşap, aldym-berdimli söweş gidýär. Polkuň esgerleriniň jany howp astynda. Polkuň komandiri seržant³ Wasiliý Mysenkowa bir bukja berip, şony uly goşunyň ştabyna ýetirmegi buýurýar, sebäbi uly goşun kömege gelmese, polk gabawda heläk bolmaly. Şony bilýän Wasiliý Mysenkow duşmanyň atýan oklary, ýagýan güller astynda maşynyny sürüp, duşman gabawyndan çykmaga okdurylýar.

Onuň bar maksady derýanyň köprüsinden sag-aman geçmek, emma köprü ýetiberende, görse, köpri ýanyp dur. Öz ýoldaşlarynyň janynyň howp astyndadygyny bilýän seržant Mysenkow egin-eşiklerini çykaryp, bukjany papagyna salyp, derýany ýüzüp geçýär. Şeýdip, ahyrsoňy dürli howplary başdan geçirip, seržant Mysenkow bukjany ştaba eltip gowşurýar.

Bu goşgy sýužetli poema meňzeýär, sebäbi aýratyn bir howply tabşyrygy ýerine ýetiren seržant Mysenkowyň edermenligi, onuň janyny gaýgyрман, öz ýoldaşlarynyň ykbaly barada pikir edişi we dürli kynçylyklary ýeňip geçişi janly, okgunly, ösüşde suratlandyryly-

¹ Твардовский А.Т. Стихотворения. Поэмы. Москва, 1984, стр.9 (Terjime eden R. Mustakow)

² Polk – esasy bölüm, bir müňe golaý adamdan durýar

³ Seržant – kiçi komandir, on adamlyk bölümçä komandir bolup bilýär

ýar. Seržant Mysenkov aç-suwsuz, çalajan halyna ştaba ýetse-de, ol bolmalysy ýaly mert durup, komandire aýtmaly sözleri aýdyp, bukjany gowşurýar. Diňe wajyp buýrugy ýerine ýetirenden soň, ol arkaýynlaşýar. A. Twardowskiý uruş ýollaryny öz gözi bilen görüp, esger durmuşyna belet bolansoň, esgerleriň söweşlerdäki edermenliginiň «ýagyrynnynda şor bolup» ýa-da «çägede galýan ganly aýak yzlarynda görünýändigini» baradaky setirleriň üsti bilen esgerleriň uly kynçylyklara duçar bolýandygyny ýazýar:

Görseň uruş başgaça,
Her kes pikir edenden.
Köýnegiňden duz çykar,
Edermenlik gerdende.¹

«**Tankçynyň gürrüňi**» (1941) goşgusynda on-on iki ýaşly oglanjyk bir obada bolan gandöküşikli söweşde tankyň komandirine duşmanyň gizlenip, top atýan ýerini görkezýär, netijede, duşmanyň topy we onuň atyjylary ýok edilýär. Bu üstünlik kiçijik oglanjygyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Oglanjyk ölüm howply uruşda tanka münüp, komandire ýol görkezýär. Ine, şonda tankyň komandiri oglanjygyň adyny soramaklygy ýadyndan çykaryp:

Söweş agyr boldy. Häzir düýş ýaly,
Ahmyr çekýän göýä men bir günäli.
Maňa kyn däl ol oglany tanamak,
Ýadyma düşmändir adyn soramak.²

diýip, ahmyr çekýär.

A. Twardowskiň goşgularynda, köplenç, uruşa ýönekeý daýhan gözi bilen baha berilýär. Uruş halka betbagtçylyk getiren hadysa hökmünde ýazgarylýar, «ýeriň gam çeken garran enä meňzeýändigini» barada aýdylýar. A. Twardowskiň uruş döwründe ýazan iň soňky goşgular ýygındysy «**Jeza**» (1945) diýlip atlandyrylýar. Bu ýygnynda giren goşgularda şahyryň uruş soňky ýylynyň wakalary baradaky oý-pikirleri beýan edilýär. Bu goşgularda Gyzyň Goşunyň duşmany

¹ Твардовский А. Т. Стихотворения. Поэмы. Москва, 1984, стр. 75

² Görkezilen eser, стр. 77 sah. (Terjime eden R. Mustakow)

Günbatara tarap kowalap barşy indi Ýeňşiň golaýdygyny görkezýär, ýöne şol bir halatda uruşda wepat bolanlar, weýran bolan öýler, obalar, şäherler, gaýtaryp getirip bolmajak uruş pidalary liriki gahrymanyň kalbynda gamgyn duýgulary döredýär.

Söweş ýollaryny esgerler bilen deň geçen A. Twardowskiý uruş ýyllarynda özüniň giň meşhurlyk gazanan «**Wasiliý Týorkin**» (1941-1945) poemasyňy ýazýar. Uruş döwründe A. Twardowskiý «**Ýoluň ýanyndaky öý**» (1942-1946) poemasyňy ýazyp başlaýar we ony uruşdan soň tamamlýar. Bu eser şatlykly Ýeňşiň yzysüre çap edilse-de, ol uruş adamlara getiren betbagtçylyklary barada gürrüň berýär.

Şahyr bu poemada uruş döwründe Siwtsowlaryň maşgalasynyň gören görgülerini suratlandyrýar we şeýle görgüleri, azaplary millionlarça adamlaryň görendigini nygtaýar.

Uruş temasy A. Twardowskiniň «**Uruşdan soňky goşgular**» (1952) ýygindysyna giren eserlerine-de mahsusdyr.

1947-nji ýylda Twardowskiý Urala we Sibire iş saparyna gidýär. 1949-njy ýylda ol iş bilen Uzak Gündogara çenli barýar. Şeýle iş saparlarynyň netijesinde «**Alysdan alysa**» (1951-1960) poemasyňy ýazýar.

Bu poemada Sowet Soýuzynda (ýagny SSSR-de) uruşdan soňky bolup geçen ähmiýetli ulý wakalar suratlandyrylýar.

A. Twardowskiý 1954-nji ýylda ýene-de Wasiliý Týorkin barada täze eser ýazýar. Onuň «**Wasiliý Týorkin o dünýäde**» (1954-1962) poemasy şahyryň jemgyýetiň şol döwürdäki kemçiliklerine tankydy garaýyşlaryny beýan edýär.

A. Twardowskiniň şygrylarynda we poemalarynda rus milli diliniň baýlygy, rus halk döredijiliginiň döpleri hem-de nusgawy rus edebiýatynyň tejribesi öz beýanyňy tapypdyr.

A. T. Twardowskiý 1971-nji ýylyň 18-nji dekabrynda Moskwanyň etegindäki Krasnaýa Pahra şäherçesinde öýünde aradan çykýar.

«Wasiliý Týorkin» poemasy

«Wasiliý Týorkin» poemasyňy A. Twardowskiý 1940-njy ýylda fin urşy döwründe ýazyp başlaýar. Onuň birnäçe baplary 1942-nji ýylda ýazylýar. Poema 1945-nji ýylda doly ýazylyp gutarylýar. Poemanyň esasy mazmunynda uruşda esgerleriň özüni alyp baryşlary, olaryň

dürli kynçylyklara döz gelişleri, ruhubelentligi, oý-pikirleri, gahrymançylyklary görkezilýär. Bir söz bilen aýdylanda, Wasiliý Týorkiniň keşbinde ähli urşujylaryň umumylaşdyrylan häsiýetleri görünýär. Şol sebäpli şahyr poemanyň ikinji adyny «Urşujy hakda kitap» diýip ýazýar.

Poemada Wasiliý Týorkin urşuň dürli pursatlarynda görkezilýär. Poemanyň yzygiderli sýužeti bolmasa-da, onuň baplary frontda batyrlarça söweşýän esgerleriň durmuşyny gowy görkezýär. Poemada esasy pikir – basybalyjy faşistleri ýeňmek. Şol ýeňşe ýetmek üçin esgerleriň duşmana garşy alyp barýan gazaply söweşleri poemanyň esasy mazmunyny düzýär.

Şahyr diňe harby, uruş wakalaryny beýan etmeýär, ol uruşda esgerler üçin möhüm, wajyp bolan zatlar barada örän inçeden, görgürlik bilen gürrüň berýär:

Uruşda, çaňly ýörişde,
Tomus günü, arly gýşda
Tebigatyň süýji suwun
Içseň, şypa tapan göwün,-
Guýy, howuz hem kaklardan,
Turbalardan, bulaklardan,
At depelän ýol üstünden
Ýa bolmasa buz astyndan –
Içäýseň sowujak suwy,
Bar suw hem gowudyr gowy!¹

Şahyr uruşda göräýmäge iň bir ýönekeýje zatlaryň, parahatçylykly durmuşdakydan has üýtgeşikdigini nygtaýar:

Agaja bukulyp gýşda
Garda demiň alan wagtyň,
Sadaja front naharyň
Tagamy gitmez agzyňdan.²

¹ *Twardowskiy A.* Wasiliý Týorkin. Aşgabat, 1987, 3 sah. (Terjime eden Ş. Borjakow)

² Görkezilen eser, 4 sah.

Şahyr Wasiliý Týorkini adatdan daşary bir gahryman hökmünde suratlandyрмаýar, tersine, ol ýönekeý, göwnaçyk wäşi ýigit:

Týorkin – kim ol? Ol kim eýsem?
Geliň, ýaşyrman aýdaly:
Şo ýigit, dogrusyn diýsem,
Bir ýigitdir siziň ýaly.

Bolsa-da ol täsin ýigit
Ol her rotada tapylar,¹

diýmek bilen, Týorkiniň halkyň wekilidigini, onuň her okyja tanyş we eý görülyän keşpdigi nygtalýar. Ol batyr urşujy, esger, ýöne ol hemişe edermenligi üçin sylag, medal alyp ýören esgerem däl. Sebäbi ol sylag üçin däl-de, Watany goramak, ony azat etmek üçin söweşýär. Týorkin ölüm howpy abanyp, duşman uçary esgerleriň üstüne bomba taşlanda-da özüni ýitirmän, ölüme, howpa garşy göreşýär we şeýle diýýär:

Tomus güneş nurun saçar,
Gaýnap-joşar daş-töwerek,
Begendirip, göwnüň açar –
Tomus ölmek nämä gerek?
Güýz ölmäge çemli pasyl
Bar tebigat uka batar.
Ýok, güýzde-hä ölmen asyl,
Kim palçyga batyp ýatar...²

Şeýle pikir ýöredýän Týorkin ahyr bu howply ýagdaýdan üstün çykýar we duşman uçaryny tüpeňleýär, uçar ýere ýanyp gaçýar we çym-pytrak bolýar. Onuň gahrymançylygy dilden-dile geçýär. Týorkiniň gahrymançylygy - tötänleýin hadysa däl. Týorkin ölüm howpuny, gorkyny ýeňip, gahrymançylyk görkezýär. Sebäbi duşman uçary bomba taşlaýan wagty her kim buky ýer tapyp bilse, ýere ýapyrylyp, kellesini göterip bilmän ýatyr:

¹ *Twardowskiý A.* Wasiliý Týorkin. Aşgabat, 1987, 12 sah. (Terjime eden Ş. Borjakow)

² Görkezilen eser, 83-84 sah.

Ýene galjak bolup diri,
Ýapyrylyp ýatyrşyň ýere,
Öz soldat arkaňdan gaýry
Zadyň ýokdur goranara.¹

Ine, şeýle howply pursatda Týorkin:

Ölüm abansa-da häli,
Adyňa şek ýetmez ýaly,
Ajal bilen ýüzbe-ýüz dur...²

diýýär we duşman uçaryny atýar.

Şahyr poemada diňe bir dürli howply pursatlary, wakalary, gahrymanlaryň keşplerini görkezmän, esgerleriň agzybirliğini, bir jan, bir ten bolup, söweşde hüjüme gidişlerini aýratyn nygtaýar:

- Wzwod!³ Watan üçin! Öňe!
Oň yzyndan ýerli ýerden
Kyrk jan öňe okduryldy,
Bir jan ýaly bolup birden...⁴

Poemada öz Watanyňy duşmandan azat etmekligiň adalatly uruşdygyna düşüňýän esgerler dürli howply ýagdaýlarda-da özlərini ýitirmeýärler, birek-birege kömek edýärler hem-de wäşi sözler, degişme we ýumor bilen biri-biriniň ruhuny göterýärler.

Şahyr poemanyň merkezinde Wasiliý Týorkiniň keşbini goýsa-da, eserde tutuş halkyň, goşunyň uruşda ýeňiş üçin eden işi, çeken zähmeti, edermenligi we uruşň pidalary aýratyn wakalaryň üsti bilen, anyk, täsirli suratlandyrylýar. Uruş diňe edermenlikden ýa-da ýeňişli ýörişlerden ybarat däl. Şol edermenlikleriň, ýeňişleriň esasynda ýönekeý esgerleriň her günki çekýän agyr zähmeti ýatyr.

Poemanyň «Derýadan geçiş» diýen babynda esgerler duşmanyň ýagdyrýan oklarynyň astynda gysgynyň buzly derýadan geçenlerini

¹ *Twardowskiy A.*, Wasiliý Týorkin. Aşgabat, 1987 ý, 84 sah.

² Görkezilen eser, 85 sah.

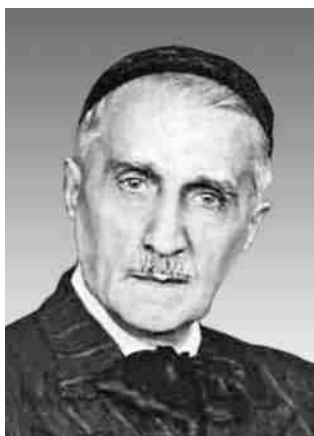
³ Wzwod – harby topar. 30-a golaý esgerden düzülýär.

⁴ Görkezilen eser, 134 sah.

de nähili ölüm howpy abansa-da, agzybirlik bilen aljyraman, ýitgä sezewar bolsalaram, esgerleriň bir topary suwdan geçip, sag kenary eýelemegi başaryar. Ine, şol wzwoďyň agyr ýagdaýda duşman bilen söweşýändigini Wasiliý Týorkin buzly suwdan ýüzüp geçip, özüniňkilere habar berýär.

Bir söz bilen aýdylanda, bu poemada Wasiliý Týorkiniň keşbiniň üsti bilen halk gahrymanynyň merdana sypatlary görkezilýär.

Wasiliý Ýan (Wasiliý Grigorýewiç Ýançeweskiý) (1874-1954)

Bütün ömri Türkmenistan we Gündogar bilen badaşan ýazyjy Wasiliý Ýanyň doly ady Wasiliý Grigorýewiç Ýançeweskiý bolup, «Ýan» ady onuň familiýasynyň edebi lakam hökmünde gysgaldylan görnüşidir.

Wasiliý Ýan 1874-nji ýylyň 23-nji dekabrynda¹ Kiýewde eneden dogulýar. Onuň kakasy Grigoriý Andreýewiç Ýançeweskiý gimnaziýada gadymy grek hem latyn dillerinden sapak berýän mugallym bolupdyr.

1892-nji ýylda ol Reweldäki (Tallin) gimnaziýany gutaryp, Peterburg uniwersitetiniň taryh-filologiya fakultetiniň dil bölümine okuwa girýär. Ony 1897-nji ýylda tamamlap, ýene alys ýurtlary görmek, dürli halklaryň durmuşyny öwrenmek arzuwlary bilen ýaşapdyr. 1898-nji ýylyň güýzünde W.Ýan egni kelte possunly, aýagy ädikli, eli goş haltaly Russiýanyň obalaryny aýlanmaga ugraýar. Iki ýyllap W.Ýan Russiýanyň Demirgazyk, Merkezi, Günorta guberniýalaryny hem Ukrainanyň ençeme ýerlerini aýlanyň çykýar. Ol öz syýahaty döwründe gören-eşiden zatlary barada oçerkler² ýazyp, Peterburgyň we Reweliň gazetlerine iberipdir. Ine,

¹ Täze hasap boýunça 1875-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda dogulýar.

² Oçerk – hakyky, real durmuş wakalaryny beýan edýän uly bolmadyk edebi eser

şeydip, ýaş Wasiliý Ýanyň «Pyýadanyň ýazgylary» atly ilkinji kitaby peýda bolýar.

W. Ýan baran obalarynda, şäherlerinde ýönekeý halkyň durmuşyny ýakyndan öwrenýär. Halk rowaýatlaryny, aýdymalaryny ýazyp alýar. Ýöne şol syýahatlarynda W.Ýan adamlary talap öldürýän garakçylar toparyna-da duş gelip, zordan derýada ýük daşajy gämi-baržada¹ gaçyp gutulýar. Ol 1899-njy ýylyň ahyrynda 1900-nji ýylyň başynda «Nowoýe wremýa», «Rewelskiýe izwestiýa» atly gazetleriň habarçysy hökmünde Angliýada bolýar. Angliýada ol agasy, gündogary öwreniji žurnalist D.G. Ýançeweskiden hat alýar. Dogany Wasiliýe Gündogary, Aziýany öwrenmegi maslahat berýär. Şeýlelik bilen W.Ýan Zakaspi oblastynyň² dolandyryjysynyň kanselýariýasynda³ terjimeçi bolup işe başlaýar.

«Aşgabada gelmek meniň durmuşymda uly bir öwrülişik döret-di, meniň döredijiligimde hem uly yz galdyrdy. Şeýlelik bilen men «pyýadadan» «atla» öwrüldim»⁴ diýip, soň öz ýatlamalarynda ýazýar. Ol Türkmenistany hem Orta Aziýanyň beýleki ýerlerini aýlanyp, köpsanly oçerkler, hekaýalar ýazýar. Ýerli dāp-dessurlary, edebiýaty, taryhy ýadygärlikleri öwrenýär, şeýle-de türkmen dilini öwrenip, türkmen göçlerinde, obalarynda bolýar. Türkmenistanda kerwen ýollarynyň ugrunda ýerleşýän guýulara gözegçilik edijiniň wezipesinde işleýär.

W. Ýan Türkmenistanda «Nobel doganlary» atly kompaniýanyň nebit alýan ýerlerindäki işçileriň ýagdaýyny derňeýji komissiýa bilen birlikde, ol Hazar (Kaspi) deňziniň nebit alynýan ýerlerinde, Çeleken we Ogurjaly adalaryny aýlanýar. Eýran bilen serhetdeş oturan türkmen obalaryna baranda ilkinji gezek heýwere kesellilere duşýar. Ol şol kesellileriň ýagdaýyny ýeňilleşdirmek üçin rus lukmanlarynyň kömegi bilen ýörite keselhanalary gurmaga, dāri-dermanlar we beýleki zatlar bilen üpjün etmäge işeňňir gatnaşýar. W.Ýany gadymy türkmen topragy, kerwen ýollary, ymgyr çöllük özüne çekýär. Ol dürli

¹ Barža – daşy demirden ýa-da agaçdan ýasalan, ýük daşamak üçin süýrelip ýöredilýän gämi

² Zakaspi oblasti – Türkmenistanyň Russiýanyň düzümindäki şol wagtky ady.

³ Kanselýariýa – edarada hatlary kabul edýän bölüm

⁴ Ян В. Собрание сочинений в четырёх томах. Москва, 1989, стр. 9

gulluk tabşyryklary boýunça Merwiň, Hywa hanlygynyň obalarynda, şäherlerinde, Maňgýşlagyň düzlerinde işe saparlary bilen gezýär, Garagum çölünü ençeme gezek söküp çykýar. Ine, şeýle syýahatlaryň netijesinde W.Ýan türkmen topragy bilen baglanyşykly birnäçe eserler döredýär. W. Ýanyň bu eserleri «Aziýanyň mawy alyslyklary» (1901-1904) diýlip atlandyrylýar. Olar türkmen diline-de terjime edildi.¹

Onuň «**Çöldäki jaň sesleri**» (1907) atly hekaýasynda türkmen topragynyň taryhy, onuň özboluşly tebigaty, halkyň döredijilik we dünýýet bilimi bilen suratlandyrylýar: «Esli wagt mundan ozal maňa Garagum çölünü aýlanyp görmek miýesser etdi. Ýanymda iki adam – ýaş ýigit Guwanç bilen garry Şanazar Hojam bardy. Şanazar çöli baş barmagy ýaly bilýäni üçin ony meniň ýanyma ýolbelet edip berkitdiler.

Biz öz münüp barýan ýeňil ahalteke atlarymyzyň ýany bilen üstüne iki meşik suw ýüklenen ýene bir ýabyny idip barýarys. Hywa-Aşgabat-Gökdepe aralygyndaky esasy ýodada kerwen üçin guýularyň bolmalydygyny bilýärdik. Emma ýanynda çopan mesgen tutmadyk guýularyň ählisi opurylyp gömülipdir. Şonuň üçinem, ýanyň bilen suw alyp gitmeseň, boljak däl.

İňläp ýatan çölün gataňsyra toprakly ýerinde haçan gatnalany näbelli inçejik ýodalar köre hasa bolup bildirip dur. Ýöne sähel şemal turdugy ondan-oňa göçüp ýören ürgün çägelikde yz saýgarmak hyllalla. Şeýle ýagdaýda diňe çakyr süňklerden, çerkez-çetileriň şahalaryna daňylan bölek-büçek esgilerden, düýedir goýun gumalaklaryndan edilen çelgiler dadyňa ýetişýär...»²

Eýýäm şu hekaýada türkmen adatlary, yrymlary, dürli ynançlary we ýörelgeleri synçylyk bilen suratlandyrylyp, hekaýada waka beýan edilip gutarylsa-da, eserde aýdylan ençeme ynançlar, yrymlar okyjynyň aňynda şol syrlaryň düýp-teýkaryna ýetmek pikirini döredýär: «Bir gezek şol hywaly ýaňky depäniň ýakynyndan geçip barýarka, gülki seslerini eşidipdir. Haýdap barsa, ol ýerde yns-jyns ýokmuş. Soň bir gezek bile barýarkagam, şol gülki eşidildi. Depäniň bütin

¹ W. Ýan. Aziýanyň mawy alyslyklary. Aşgabat, 1976 (Terjime eden K. Gurbanmyradow).

² W. Ýan. Jeleddin. Aşgabat, 1992, 249 sah. (Terjime eden K. Gurbanmyradow)

töwregini aýlansagam, adam yzlaryna gözümiz düşmedi. Birnäçe günden soň şol hywalynyň edil ýaňky ýerde başyna ýetdiler... Men hywala «Çöl saňa duýduryş beripdir. Şol ýoldan gatnamany goý» diýip, kân aýtdym. Etmedi. Ahyram şeýle boldy...»¹

Şol döwürde ýazan «**Jan**» (1910) atly hekaýasynda W.Ýan Aşgabatda täsin gudrat görkezip bilýän bir garry bilen duşuşygyny gürrüň berýär. Şol garry hekaýanyň gahrymanyna bir wagtlar, talyplyk döwründe tanşan, emma soňra aradan çykan gyzyň ruhuny çagyryşyny inçeden, örän ynandyryjylykly beýan edýär.

Ýazyjynyň Türkmenistan, türkmenleriň döp-dessurlary, ruhy gymmatlyklary bilen ýakyndan tanyşmagy onuň döredijiliginde aýratyn yz galdyrýar. «**Garagumda**» (1928), «**Skif düşelgesinden hat**» (1929), «**Daglaryň ruhy**» (1944) ýaly ençeme eserlerinde ol türkmenleriň asylylyly sypatlary, gowy däpleri, erkinligi, azatlygy söýüşleri, namysjaňlygy barada özüne çekijilik bilen çeper gürrüň berýär.

W.Ýan bellibir döwürlerde dürli wezipelerde işlemeli we ýaşayan ýerini üýtgetmeli bolupdyr. Inlis dilini gowy bilýänligi üçin ony terjimeçi hökmünde amerikan alymy E. Hentingtonyň baştutanlygyndaky geologo-geografiki ekspedisiýa² berkidýärler. Ýazyjy ekspedisiýanyň kerweni bilen Bulujystana hem Hindistanyň araçäginä çenli barýar we Aleksandr Makedonskiý, Çingiz han, Teýmirleň ýaly basybalyjylaryň ýumrup giden medeniýet merkezlerini ýekänme-ýekän synlap görýär.

Şol syýahatlaryň netijesi barada W.Ýan şeýle ýazýar: «Men uç-gyraksyz Aziýanyň çägelini düzlüklerini, mawy alyslyklaryny, garly gerişlerini ýürekden söýdüm. Bu ýerlerden ýeňiş bilen geçip, öz yzlarynda halkyň gargyşyndan, sansyz harabalykdan başga zat galdyrmadyk aziýaly ganojak basybalyjylar hakynda taryhy eserler döretmek pikiri mende ilki şu ýerde döredi.»³

Dünýäni görmek, keşet etmek meýli ony ýene-de täze syýahatlara iterýär. W.Ýan 1904-nji 1905-nji ýyllarda bolan rus-ýapon urşy döwründe Sibire, Uzak Gündogara gidýär. Harby habarçy hökmünde W.Ýan Hytaýda we Mançžuriýada hem bolýar. 1912-1914-nji ýyllar-

¹ W. Ýan. Jelaleddin, Aşgabat, 1992, 253 sah.

² Ekspedisiýa – ylmy ýa-da harby maksat bilen bir ýere gitmek

³ W. Ýan. Çingiz han. Aşgabat, 1977, 401 sah. (Terjime eden M. Sopyýew)

da ýazyjy Sankt-Peterburg Telegraf Agentliginiň¹ habarçysy hökmünde Türkiýede we Balkan ýurtlarynda bolýar. Soňra 1918-nji ýylda ýazyjy ýene-de Moskwa dolanyp gelýär.

Beýik Watançylyk urşunyň başlanmagy sebäpli, W.Ýan ilki Kuýbyşewde, (häzirki Samara) soňra Daşkentde üç ýyl töweregi ýaşamaly bolýar. Ýöne ýazyjy niredе bolsa-da, ony türkmen halkynyň taryhy, onuň şöhratly geçmişi çuňňur gyzyklandyrýar. Ol Gündogar golýazmalaryny, taryhy çeşmelerini üç edip öwrenýär.

20-nji ýyllaryň ahyrynda, 30-njy ýyllaryň başlarynda W.Ýan Aziýa, Türkmenistan bilen baglanyşykly has kämil hekaýalaryny we powestlerini döredýär. Onuň «**Alaňlardaky alawlar**», «**Spartak**», «**Finikiý gämisi**» atly eserleri neşir edilýär.

Bu eserler ýazyjynyň indiki ýazjak uly taryhy romanlaryna taýýarlyk basgançagy bolýar. 1934-nji ýylda W.Ýan «Molodaýa gwardiýa» neşirýatyna özüniň «**Çingiz han**» atly roman ýazjakdygyny äşgär edýär. Bu romany ýazyp başlamazdan önürti, ýazyjy köp ýurtlary basyp alyp, weýrançylyga sezewar eden Çingiz hanyň döwrüne degişli maglumatlary, taryhy çeşmeleri içgin öwrenýär. W.Ýan birnäçe ýewropa hem gündogar dillerini gowy bilýän eken. «Çingiz han» romany 1939-njy ýylda çap edilýär. Bu romanyň yzyndan 1940-njy ýylda «**Batyý**» romany, 1943-1945-nji ýyllarda «**Jeleleddin**» powesti we 1951-nji ýylda «**Soňky deňze tarap**» atly romany neşir edilýär. Bu eserleriň hemmesi öz temasy boýunça özara baglanyşykly bolup, mongol-tatar uruşlarynyň wakalaryny beýan edýär.

«Çingiz han» romany neşir edilenden az salym geçmänkä, Ikinji Jahan urşy başlanýar.

Ýazyjynyň watançylygy, batyrlыgy, keseki basybalyjylara garşy gaýduwsyz göreşi wasp edýän bu romany okyjylar köpçüliginiň uly söýgüsini gazanýar. Ýazyja bu romany üçin birinji derejeli Döwlet baýragy berilýär.

W. Ýan (Wasiliý Grigorýewiç Ýançeweskiý) 1954-nji ýylyň 5-nji awgustynda aradan çykýar.

¹ Agentlik – habarlar gullugy.

«Çingiz han» romany

Romanyň wakalary 1200-1220-nji ýyllarda Horezm döwletine hökümdarlyk eden Muhammet patyşanyň hem-de Horezm döwletiniň üstüne yrsarap çozan basybalyjy Çingiz hanyň arasynda bolup geçen söweşleri suratlandyrýar. Romanda feodal döwletleriň arasyndaky gapma-garşylyklar uly möçberdäki uruşlaryň üsti bilen açylyp görkezilýär.

Ýazyjy bu romanynda öz Watany üçin batyrlarça, mertlik bilen söweşen we ýeňişler gazanan batyr türkmen serkerdesi Jeleleddiniň keşbine aýratyn uly üns berýär.

Ägirt uly goşunynyň bolmagyna garamazdan, Muhammet patyşanyň harby taýdan şowakörlük bilen diňe goranyş taktikasyny ulanyp, ýeňlişe sezewar bolşy romanda jikme-jik beýan edilýär. Emma onuň ogly, şazada Jeleleddin şeýle amatly pursatlaryň elden gidendigine seretmezden, 1221-nji ýylyň tomsunda 60 müň töweregi goşun toplap, mongollaryň 40 müň adamdan ybarat goşunyny çym-pytrak edipdir, şeýle-de bolsa Horezm döwletiniň halky batyrlarça söweşse-de 1221-nji ýylyň iýul aýynda Horezmiň paýtagty Gürgeň (häzirki Köneürgenç) synýar. Mongol-tatar basybalyjylary Amyderýanyň bendini ýykyp, şäheri suwa basdyrýarlar. Şeýlelik bilen, söweşde ölmän galan ilat suwa gark bolup, harabaçylygyň aşagynda galypdyr. Şeýle ýagdaýda-da batyr Jeleleddin öz göreşini dowam etdiripdir. Ine, şu wakalar romanyň esasy temasy bolup durýar.

Taryhdan mälim bolşy ýaly, Çingiz hanyň şol döwürde gülläp ösen baý Horezm döwletine göz gyzdyrmagy we dürli bahanalar bilen Merkezi Aziýa ýurtlaryna mongol-tatar goşunlarynyň çozuşlary netijesinde Horezm döwleti synýar hem-de Çingiz han bilen bolan gazaply söweşlerde şowsuzlyga ucran Muhammet şa ýurtdan mejbury ýagdaýda gidip, 1220 (617)-nji ýylda Hazar deňziniň adalarynyň birinde aradan çykýar. Onuň ogly Jeleleddin mongol basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz söweşip, mertligiň ajaýyp nusgasyny görkezipdir. Ol mongollaryň ýeňilmezekligi hakyndaky toslamany ýalana çykaryp, olary ilkinji gezek uly ýitgä we ýeňlişe sezewar edýär. Çingiz hany mert söweşe çagyýar. Emma goşundaky agzalalyk gaýduwsyz türkmen soltanyna arzyly maksatlaryna ýetmäge mümkinçilik ber-

meýär. Jeleleddin iki ýyl Hindistanda bolýar; ýöne täsin başdan geçir-melerden, syýahatlardan soňra oňa öz hökümdarlygyny 1225-1231-nji ýyllar aralygynda Azerbaýjanda dowam etdirmek başardýar. Onuň bu ýörişleri gruzin ýazyjysy G.G.Abaşidzäniň (1914-1994) «Uzaga çeken tümlük» romanynda öz çeper beýanyny tapýar. Bu taryhy romanda-da gaýduwsyz türkmen serkerdesi Jeleleddiniň keşbi esasy orunda durýar.

Jeleleddiniň ykbaly barada dürli rowaýatlar bar. Şolaryň içinde onuň bir kürtüň elinden wepat bolşy baradaky gürrüň hakykata go-laýdyr.

Ýokarda agzalyp geçilen taryhy wakalar hem W. Ýanyň «Çingiz han» romanynyň esasy mazmunyny düzýär. Romanda XIII asyryň bi-rinji ýarymynda bolup geçen taryhy wakalar we şol döwürde ýaşap geçen şahslaryň durmuşy çeper beýan edilýär. Şol sebäpli bu eser taryhy roman žanryna degişlidir.

Romanyň esasy keşpleri hökmünde aýdylanda, bu romanda taryhda hakyky ýaşap geçen şahslar bilen bir hatarda ýazyjynyň çeper fantaziýasynyň önümi bolan çeper keşpler hem görkezilýär. «Çingiz han» romanynda Merkezi Aziýada, Türkmenistanda XIII asyryň bi-rinji ýarymynda bolup geçen wakalar giň gerimde beýan edilýär. XIII asyryň durmuşy şol döwre mahsus bolan häsiýetde suratlandyryl-ýar. Hiç zat owadanlaşdyrylyp ýa-da çendenaşa ulaldylyp görkezil-meýär. Romandaky Horezmiň patyşasy Muhammet, onuň ejesi Tür-kan hatyn, patyşanyň ogullary Ozlak şa, Ak şa, Jeleleddin we olaryň garşysyna göreşýän Çingiz han we onuň ýakynlary taryhda hakyky ýaşap geçen şahslar bolupdyr. Ýazyjy şol şahslary häsiýetlendirende, olar barada taryhy maglumatlardan ugur alýar. Şonuň üçin Muham-met patyşa gorkak, ýaydanjaň, Türkan hatyn hilegär, Ozlak şa we Ak şa emelsiz, Jeleleddin gaýduwsyz, Çingiz han zalym we hilegär hökümdar hökmünde suratlandyrylýar. Bu häsiýetler taryhda bolup geçen wakalaryň netijesinden gelip çykýar.

Romanda çeper keşpleriniň hem uly topary bar. Olaryň içinde Gur-ban gyzyk zähmetkeş halk köpçüliginiň wekili, gepe çeper, göwna-çyk we ruhdan düşmeýän adam. Ol Ynanç hanyň serkerdelik edýän toparynda duşmana garşy göreşýär. Şeýle-de dürli wakalary, başdan

geçirmeleri gowy görýän derwüş Hajy Rahym, onuň ýaş inisi Tugan, türkmen gyzy Güljermal, Gorkut çopan, garakçy Gara Bürgüt roman-da dürli gatlaklaryň wekilleri hökmünde suratlandyrylýar.

Romanda Jeleleddiniň keşbi. «Çingiz han» romanynda Jeleleddin öz Watanyňa çozup giren basybalyjylara garşy batyr göreşiji serkerde hökmünde suratlandyrylýar. Onuň batyrlygy, ugurtapyjylygy, Watanyňa bolan söýgüsi ony romanyň esasy gahrymanyna öwürýär we onuň ady halk içinde heniz görnüp-eşidilmedik elhenç ýagyny ýeňip bilýän serkerde, batyr hökmünde şöhratlandyrylýar.

Jeleleddin kakasy Muhammet patyşadan häkimiýeti ýurt ýeňlişe sezewar edilensoň, ägirt uly goşun dargansoň alýar. Şonda-da ol şonuň ýaly çykgynsyz ýagdaýda-da şeýle diýýär: «Horezm patyşalygyny tatarlar basyp alan wagtynda men Horezm patyşalygyny dolandyrmaklygy öz üstüme alýaryn. Men adyndan başga zat galmadyk goşunlara ýolbaşçylyk etmeklige girişýärin, goşunlar hasaratdan soň dyr-pytrak bolan ýapraklar ýaly dagap gitdi. Emma musulman ýurtlarynyň üstüne abanan şu garaňky gijede men daglara baryp, söweş otlaryny ýakaryn, goç ýigitleri öz töweregimde jemlärin.»¹

Öz diýşi ýaly-da, Jeleleddin özüni başarnykly, batyr serkerde hökmünde görkezýär. Onuň ady meşhur bolup, halk gahrymanyna öwrülýär.

Romanda Jeleleddin özi şazada, soltan bolmagyna garamazdan, Gorkut çopan, Gara Bürgüt ýaly ýönekeý adamlar bilen aragatnaşyk saklaýar. Onuň demokratik häsiýeti oňa çalt goşun toplamaga-da kömek edýär. Jeleleddiniň ruhobelentligi we batyrlygy hem öz halkyna bolan ynamyndan gelip çykýar, çünki ol ýeke däl. Onuň bilen birlikde Ynanç han mongollara garşy mertlerçe göreşýär.

Ýazyjy «Çingiz han» romanynda batyr Jeleleddiniň keşbiniň üsti bilen öz dogduk mekanyna, ata Watanyňa wepaly, gaýduwsyz watançy türkmen gerçegini suratlandyryýar.

¹ W. Ýan. Çingiz han. Aşgabat, 1948, 181-182 sah.

GRUZIN EDEBİYATY

Grigol Grigorýewiç Abaşıdze (1914-1994)

Görnükli gruzin şahyry we ýazyjysy Grigol Grigorýewiç Abaşıdze Gruziýanyň Çiatura şäheriniň golaýyndaky Zedargani obasynda 1914-nji ýylda eneden doglupdyr. Grigol Abaşıdzäniň çagalygy daglyk ýerde ýerleşen, üzümçilik meýdanlary bilen gurşalan Zedargani obasynda geçýär.

1931-nji ýylda Grigol Abaşıdze orta mekdebi gutaryp, Tbilisi döwlet uniwersitetiniň filologiýa fakultetine girýär. Şol bir wagtda ol daşary ýurt dilleri kursuna gatnap, fransuz dilini öwrenýär we meşhur fransuz şahyrlarynyň sygyrlaryny terjime etmek bilen meşgullanýar.

Grigol Abaşıdze ýaşlykdan Gruziýanyň gadymy ýadygärlikleri, olar baradaky rowaýatlar bilen gyzyklanýar. «Geçmişin häzirki günün durmuşy bilen baglanyşygy meni şeýle bir gyzyklandyrandygy üçin ol meniň döredijiligimiň in bir esasy äheňleriniň biri boldy»¹ diýip, Grigol Abaşıdze ýazýar. Grigol Abaşıdze ýaşlykdan halk döredijiligi, ni, halk aýdymlaryny, gadymy gruzin kitaplaryny öwrenýär.

Grigol Abaşıdze ýaşlyk döwründen başlap, goşgy ýazmaklyga girişipdir. 1934-nji ýylda onuň ilkinji goşgulary Gruziýanyň edebi žurnallarynda çap edilip başlanýar. 1938-nji ýylda G.Abaşıdzäniň ilkinji goşgular ýygynyndysy neşir edilýär. G. Abaşıdzäniň şol döwürde ýazan goşgulary dürli temalary beýan etse-de, olaryň özara berk baglanyşygy bar, çünki olaryň barysy Watan topragy, onuň adamlary we tebigaty barada gürrüň berýär. «Tbilisi» (1939) atly goşgusynda

¹ *Абашидзе Г. Стихотворения и поэмы. Москва, 1961, стр 6-7.*

şahyr dünýäde bu şäheriň onuň üçin iň bir eziz mekandygyny nygtaýar:

...Ok degen guş bolup men ýere düşdüm,
Bu eziz Tbilisde bolaryn baky¹.

Şahyr öz goşgularynda durmuşy söýmekligi, tutanýerli bolup, adamlaryň önünde öz borjuňy ýerine ýetirip ýaşamalydygyny ündeýär, sebäbi, onuň pikirine görä, durmuş, ýaşayş adama bir gezek berilýär. Şahyry geçmişde halk arasynda aň-bilim ýaýradan akyldarlaryň ruhy keşpleri tolgundyryýar. Ol özüniň «**Men nädip Tergdaleuli boldum**» (1938) atly goşgusynda şol adamlaryň ýoly bilen gidip, şolaryň içen ylham çeşmesinden ganasy gelýär:

Teregiň suwundan içesim gelýär,
Terekden ganalar² bolasym gelýär.³

G. Abaşidzäniň «**Ýaş üzüm bagy**» (1947) atly goşgusynda öz Watany üçin söweşi, wepat bolan ýigitleriň söweş meýdanynda indi täze ýetişen üzüm bagynyň gülleýşinde şol gahrymanlarynyň ölmez-ýitmez ruhunyň ýaşandygyny şahyr nygtaýar:

Ýene-de gülleýär çykyp mazardan,
Ynsan zähmetiniň gömülen humy,
Baky dirilige adyn ýazanlar,
Hergiz ýitip gitmez garylyp guma.⁴

Grigol Abaşidzäniň goşgularynda häli-şindi taryhy äheňler ýaňlanyp, şahyr Gruziýanyň geçmişi barada söhbet açýar. Bir wagtky basybalyjylaryň eýýäm wagtyň tozanyna garylyp gidendigini, ene topragyň bolsa nähili bela-beterlere duçar bolsa-da, ýene-de täzedan gül açýandygyny şahyr wasp edýär.

¹ Абашидзе Г. Стихотворения и поэмы. Москва, 1961, стр. 22

² «Terekden ganalar» – gruzinler XIX asyrdan halk arasynda ylym, bilim ýaýradyjylary «tergdaleuli», ýagny «Terek derýasynyň suwuny içenler» diýip atlandyrypdylar.

³ Görkezilen eser, 20 sah

⁴ Görkezilen eser, 87 sah.

V asyrdä Tbilisi şäheriniň düýbünü tutduran patyşa Wahtang I Gorgasalyň, Beýik Watançylyk urşunda 1945-nji ýylyň 9-njy maýynda Berlinde Reýhstagyň¹ üstünde ýeňiş baýdagyny diken gruzin esgeri Kantariýanyň çeper keşpleri Grigol Abaşidzäniň goşgularynda taryhyň wajyp wakalary barada habar berýär.

Geçmişde köp çozuşlara sezewar bolan Gruziýanyň wakalara baý taryhynda Watany goramak üçin janyny gaýgyrman söweşen batyrlar şahyryň sygyrlarynda aýratyn bir orun tutýar. «**Galanyň ýedi goraýjysy**» (1940) atly goşgusynda şahyr öz galalaryny duşmandan goramak üçin ýedi gerçeğiň soňky demine çenli söweşendigini beýan edýär. Batyrlık temasy bilen bir hatarda Grigol Abaşidzäniň eserlerinde Gruziýanyň daglary, derýalary, üzümçilik meýdanlary, gadymy galalary uly söýgi bilen wasp edilýär. Şol bir hatarda şahyr «dünýä akylyň we duýgyň bilen düşün» diýen pikiri öňe sürýär.

Grigol Abaşidzäniň poemalarynda-da Watany goramak, halkyň önünde öz borjuňy beýan etmek temasy beýan edilýär. «**Grigoriý VI**» (1942) atly poemasynda eseriň baş gahrymany batyr patyşa Grigoriý «Men özümem dyza çökjek däl, halkymy-da gulçulyga berjek däl» diýip, köpsanly duşman leşgerleri bilen tutanýerli söweşýär. Şahyryň «**Ene**» (1946) atly poemasynda-da uruş we onuň pidalary iki enäniň ykbalynyň üsti bilen aýdyň görkezilýär.

Beýik Watançylyk urşunda Berline çenli söweşip, öýüne gaýdyp gelen Goletiani atly esger öz öýünde hiç kimi tapmaýar. Sebäbi onuň ejesi oglunyň Sewastopol şäheriniň ýanynda wepat bolandygy baradaky habary eşidip, öz oglunyň mazaryny gözläp, şol şähre gidýär. Şol ene tötänleýin başga bir gruzin ýigidiniň mazaryny öz oglunyňkydyr öýdüp, ony obalaryna göçürip getirýär. Şol mazaryň başynda ene we onuň gelni, obadaşlary merhuma dogra okap, gam çekip durkalar, enäniň ogly Goletiani gelýär. Ol ejesi, aýaly we kiçijik ogly bilen duşuşýar. Poema şeýle şatlykly duşuşyk bilen tamamlanýan bolsa-da, frontdan gaýdyp gelen esger Goletianiniň ejesi ýene-de gam çekýär, çünki öz ogludyr öýden, wepat bolan ýigidiň ejesiniň öz oglunyň mazaryny gözleýändigini baradaky pikirler ony oýlandyrýar. Her gün ol ene şol wepat bolan näbelli gruzin ýigidiniň mazaryna gül desselerini

¹ Reýhstag – Berlinde hökümetiň oturyan jaýy.

goýýar, çünki Watanyňy gorap, gazaply söweşlerde gahrymanlarça wepat bolanlar şu günki parahatçylykly durmuş üçin, halk abadançylygy üçin janlaryny gurban edipdirler.

Poemada oba adamlarynyň, garry gojanyň, enäniň, onuň gelniniň, agtygynyň we enäniň oglunyň keşpleri örän täsirli suratlandyrylýar. Wakalar Goletiani we oňa obada duş gelen gojanyň arasynda bolup geçen gürrüňiň üsti bilen beýan edilýär. Ol gürrüňleriň içinde uruşda ýaralanyp, bir elini aldyran esgeriň Goletiani atly esgeriň söweşde wepat bolşuny enä ýetirişi uruşň ýowuz sahnalaryny ussatlyk bilen janlandyrýar.

Grigol Abaşidzäniň «Çirkeýler we çynar» (1959) atly drama görnüşli poemasynda-da öz söwer ogluny Watana döňüklik edeni üçin ölüm jezasyňa höküm eden enäniň keşbi suratlandyrylýar. Bu dramada şahyr şol enäniň öz Watanyňa bolan söýgüsiniň öz perzendine bolan söýgüsinden üstün çykýandygyny görkezýär.

«Ýaşlygymda meniň öz duýgularymy beýan etmek üçin goşgular gowy laýyk gelýär diýip pikir etdim. Ýöne soňra meni kyssa, proza özüne çekip başlady»¹, diýip, ýazyjy kem-kemden Gruziýanyň taryhyny öwrenip, onuň geçmişi barada «Laşarela» (1957) atly taryhy romanyny ýazýar.

Bu roman Gruziýanyň XIII asyr durmuşy barada gürrüň berýär. Şonuň üçin G. Abaşidze romanynyň başynda onuň adynyň yzynda «XIII asyr gruzin taryhynyň beýany» diýip, bu eseriň mazmunyny kesgitleýär. «Laşarela» romanynyda Tamaryň ogly Laşa, Laşarela² adyny alan Georgiý Dördünjiniň özdiýenli feodallar bilen göreşi suratlandyrylýar.

Ejesi Tamar aradan çykansoň, Georgiý patyşa bolýar. Emma ýaş patyşa döwleti dolandyrmakdan çetleşdirilýär. Onuň patyşalyk täjini geýendigine garamazdan, Iwane Mhargrdzeli öňki Tamar patyşa döwründe atabeg³ derejesini alyp, döwlet goşunyny we döwleti

¹ Абашидзе Г. Стихотворения и поэмы. Москва, 1961, стр. 9

² Laşa, Laşarela – Gruzinleriň hristian dininden öňki howandary hasaplanylýan Laşari atly hudaýynyň ady bilen baglanyşykly döran at. Sebäbi Georgiý ilki patyşalyk edýän gününü Laşari öwlüýäsine zyýarat etmekden başlaýar

³ Atabeg – köşk derejesi. Atabegler, esasan, patyşanyň çagalaryna terbiýe, tälim beripdirler. Soňabaka Gruziýada «atabeg» – «dolandyryjy, wezir» manysynda iň ýokary derejä öwürülipdir

dolandyrmagyň ähli ugurlaryny, açarlaryny öz elinde saklaýar. Onuň üstesine-de, ol ýurduň dini başlygy, Katalikos¹ bilen bilelikde asyrynlyk bilen Georgiý-Laşanyň garşysyna hereket edýärler. Onuň abraýyny peseltjek bolýarlar. Şeýdip, Iwane Mhargrdzeliniň özi patyşa bolmak isleýär. Emma ýaş patyşa Laşa olaryň ähli hilelerini bilýär we öz töweregine batyr Şalwa Ahalsiheli, Luhumi, köpi gören akyldar we alym Çalhiýa, şahyr Turman Toreli ýaly tarapdarlaryny toplayar.

Romanda XIII asyrdaky Gruziýa döwletinde bolup geçýän wakalar, jemgyýetdäki gapma-garşylyklar dartgynly we gyzykly beýan edilýär. Ýazyjy bu romany ýazmazdan öňürti, Ibn al-Asiriň, Nesewiniň, Juweýniniň we gruzin taryhçylarynyň eserlerini öwrenipdir. Şoňa görä-de, romandaky wakalar taryhy hakykata laýyklykda beýan edilýär. «Laşarela» romanynyň soňky baby Gruziýa mongollaryň duýdarsyz çozuşy we gruzin halkynyň basybalyjylara garşy göreşini beýan edýär. Gruzinleriň goşuny mongollaryň Jebe we Subudaý atly iki serkerdesiniň goşunyna gazaply söweşde gaýtawul berýärler. Ol söweşde patyşa Laşa ýaralanýar. Mongollar täzedan çozmagy ýaz paslyna goýup, yza çekilýärler...

Romanyň şeýle gutarmagynyň üsti bilen Gruziýanyň halkyna öňde entek köp agyr, ýowuz uruşlaryň garaşýandygyny ýazyjy duýdurýar. Ine, şondan soňky wakalary Grigol Abaşidze özüniň «**Uzak gije**» (1957) atly romanyna dowam etdirýär. Ýazyjynyň bu romany «**Uzaga çeken tümlük**» ady bilen 1979-njy ýylda türkmen diline terjime edilip, neşir edildi.

Grigol Abaşidze öz şygrylary, dramalary we romanlary bilen Gruziýanyň çäklerinden daşarda-da giňden meşhurlyk gazanýar.

Ol 1946-njy we 1948-nji ýyllarda ordenler bilen sylaglanýar. 1950-nji ýylda Grigol Abaşidze SSSR-iň Döwlet baýragyna mynasyp bolýar.

¹ Katalikos – Gruziýanyň baş ruhanysy.

«Uzaga çeken tümlük» romany

Grigol Abaşidzəniñ «Uzaga çeken tümlük» romanynda Gruziya döwletiniñ XIII asyrdasuda gülläp ösen bir döwri görkezilýär. Ýöne ýurdy dolandyryan hökümdarlaryň şowakörlügi, iri baý feodallaryň baýlyk üçin biri-birine garşy göreşi döwletiň gowşamaklygyna getirýär. Grigol Abaşidzəniñ «Laşarela» atly romanynda mongol goşunlarynyň Gruziya çozuşy yzyna serpikdirilýär. Şonuň bilen roman tamamlanýar. «Uzaga çeken tümlük» atly romanynda Gruziýanyň durmuşy Merkezi Aziýada in uly Horezm döwletiniñ Çingiz hanyň goşunlary tarapyndan basylyp alynmagyndan soňky wakalar bilen baglanyşyklylykda suratlandyrylýar. Horezm patyşasynyň ogly Jeleddiniñ 1225-1231-nji ýyllar aralygynda Azerbaýjana we Gruziya eden harby ýörişleri hem-de şol ýerlerde alyp baran söweşleri görkezilýär.

Romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap, halkyň döp-dessurlary, olaryň şahyrlara, suratkeşlere we ajaýyp jaýlary, köşkleri guryan arhitektora bolan hormat hem buýsanç duýgulary görkezilýär. Gruziýanyň taryhyny ýazýan Pawliýanyň, şahyr Turman Toreliniň, köşk bezegçileri – suratkeşler Ikaltoýeli we Waçeniň keşpleri uly söýgi bilen suratlandyrylýar. Ylma, bilime goýulýan sarpa Jeleddiniñ müzesi Muhammet Nesewiniň keşbiniň üsti bilen görkezilýär. Ol ylma, edebiýata sarpa goýýan adam. Şonuň üçin Jeleddiniñ goşunyna ýesir düşen gruzin şahyry Turman Toreliniň goltugyndan gaçan kitaplary görüp, ony ölümden halas edýär.

Romanda urşuň weýran ediji güýji aýdyň dürli betbagtçylyklaryň üsti bilen görkezilýär. Sansyz bigünä adamlaryň, çagalaryň, aýallaryň gyrlyşy, maýyp bolşy, ajaýyp binalaryň ýumrulyşy, asuda, parahat ýaşap oturan gözəl şäher Tbilisiniň gara-ört edilip ýakylyşy her bir okyjyda urşa ýigrenç duýgularyny döredýär.

«Uzaga çeken tümlük» romanynda Jeleddin Horezmiň paýtagty tarapyndan basylyp alnansoň hem birnäçe gezek mongol goşunlaryna garşy söweşýär we ýeňişler gazanýar. Emma goşundaky agzalalyk sebäpli, şowsuzlyga uçrap, Hindistana geçýär we şol ýerde iki ýyl töweregi bolup, güýç toplap, ýene-de öňki Horezm patyşalygynyň çäklerinde ýerleşen Azerbaýjana dolanyp gelýär. Mongollara garşy täzeden

göreşmek üçin ol uly goşun toplan, Gruziýa çozýar, çünki Gruziýanyň baýlygyny, ýurduny özüne tabyn edip, Çingiz hanyň garşysyna aýgtyly söweşe taýýarlyk görmek isleýär. Emma ol söweşlerde birbada Jelaledine ýeniş gazanmak başarsa-da, öz garaşsyzlygy, azatlygy üçin göreşýän gruzin halkynyň Jelalediniň goşunyna garşy göreşi barha ýaýbaňlanýar. Onuň üstesine-de söweşlerde batyr, gaýduwsyz we mert Jelalediniň özüne Tbilisi şäherini almaga kömek eden musulmanlaryň öýlerini ýakmagy ýaly birnäçe gazaply çäreleri onuň at-abraýyna şikes ýetirýär.

Jelalediniň şeýle ýalňyşlary onuň öz basyp alan ýerleriniň adamlaryny, halkyny öz tarapyna çekmäge we öz ynamdar tarapdarlaryna öwürmäge derek olardan gazaply öç almagy soltanyň mürzesi, ýyl ýazgylaryny ýöredijisi, kitaphon Muhammet Nesewini gynandyrýar.

Romanda Jelaledin gaýduwsyz, batyr serkerde hökmünde her hili howply pursatlarda-da, söweşde-de özüni ýitirmeýär. «Onuň tugunyň görünýän ýerinde aldym-berdimli söweş başlanýardy»¹ diýip, ýazyjy Jelalediniň Çingiz hanyň goşunyna garşy söweşini suratlandyrýar. Hatda zalym, rehimsiz Çingiz hanyň özi-de Jelalediniň batyrlygyna, mertligine uly sarpa goýýar. Ol Hind derýasyna ak aty bilen böküp, derýadan geçen we özüne ýumrugyny çenäp görkezýän Jelalediniň öz ogullaryna görkezip: «Ine, atanyň şeýle ogly bolmalydyr»² diýýär.

«Uzaga çeken tümlük» atly romanyň soňky bablarynda Jelaledin tötänleýin bir garakçy kürtüň hanjaryndan ölýär. Soňra Gruziýany mongol basybalyjylary eýeleýär. Basybalyjylaryň golastynda ýaşamak islemeýän gruzin halky mongollara garşy göreşe başlaýar. Köp ýerlerde gozgalaň turzan toparlaryň baştutanlary özlerini Jelaledin diýip atlandyrýarlar. Sebäbi şeýdip, olar batyr Jelalediniň ady bilen öz tarapyna köp adamlary çekmek isläpdirlir. Romanda mongol basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz, mertlerçe göreşen Jelalediniň ady uzak, gulçulygyň tümlüğinden «uzak we garaňky gijeden» çyk-maga ýol görkeziji şamçyragyň nyşany hökmünde suratlandyrylýar.

¹ *Абашидзе Г. Лашарела. Долгая ночь. Москва, 1972, стр.535*

² Görkezilen eser, 536 sah

ÖZBEK EDEBIYATY

Alyşir Nowaýy (1441-1501)

Dünýä edebiýatynda her şahyryň tutýan orny barada gürrüň edilende, onda Firdöwsi umumadamzat taryhyny eýran halkynyň taryhy bilen utgaşdyryp beýan eden beýik şahyr, Nyzamy bol-sa, Gündogaryň dünýewi edebiýatynyň şamçyrag göterijisi, ýol görkezijisi hök-münde göz önünde janlanýar. Şu jähtden seredeniňde, Nowaýynyň eserleri, onuň döredijiligi türki halklar üçin beýik nus-ga bolup durýar. Sebäbi ol türki dilinde ajaýyp, gumanistik ruhly eserleri döredip, türki diliniň edebi dil hökmünde doly hukugynyň bardygyny diňe bir amaly taýdan subut etmek bilen çäklenmän, ömrüniň ahyrynda özü-ni tolgundyrýan bu meselä ýene-de gaýdyp gelip, «**Muhakamatul lugataýn**» («**Iki diliň jedeli**», 1499) diýen eseri arkaly türki diliniň hiç bir dilden pes oturmaýandygyny ylmy taýdan esaslandyran ilkinji alymdyr.

Nyzametdin Alyşir (Nowaýy—onuň edebi lakamy. – R.M.) 1441- -nji ýylyň 10-njy fewralynda Hyratda eneden dogulýar. Onuň ka-kasy Kyýasetdin Kiçgine köşk gatlagyna degişli adam bolup, ol Horasanyň hökümdary bolan Abulkasym Baburyň köşgünde gulluk edipdir. Alyşiriň atasy hem kakasy Barlaslaryň atly-abraýly adam-laryndan bolupdyrlar. Olar uly bölek ekin ýerleriniň hasabyna baý ýaşapdyrlar.

Alyşir ýaşlykdan edebiýat bilen gyzyklanypdyr. Ol pars we tür-ki dillerde ýazylan eserleri ürç edip okapdyr. Alyşiriň çagalygy dürli köşk agdarylyşyklarynyň bolup geçýän, tagt, häkimiýet üçin göreş al-nyp barylýan döwre gabat gelýär.

1447-nji ýylda Horasanyň patyşasy Teýmirleňiň ogly Şahruh ölensoň, tagt üstünde uruşlar, dawa başlanýar. Alyşiriň kakasy Kyýasetdin hem maşgalasyny alyp, Eýranyň Yrak diýen welaýatynyň Taft diýen şäherine göçýär.

1452-nji ýylda Abulkasym Babur Hyrady alyp, şa bolandan soň Nowaýynyň kakasy Kyýasetdin öz maşgalasy bilen Hyrada gaýdyp gelýär.

Alyşir Hyratda okuwyny dowam etdirýär. Ol Firdöws, Nyzamy, Saady, Attar ýaly şahyrlaryň eserlerini uly höwes bilen okapdyr. Aýratynam, ol türk dilinde¹ eser ýazýan Lutfynyň goşgularyny, poemalaryny gowy görýän eken. Lutfy Nowaýylaryň gelim-gidimli öýlerinde myhmançylykda bolanda Nowaýy oňa özüniň türk dilinde ýazan goşgularyny okap beripdir. Alyşir şol türk dilinde ýazan goşgularyny «**Nowaýy**» («Owazly» diýmegi aňladýar.–R.M.) lakamy bilen ýazypdyr. Şol sebäpli soňra onuň ýörgünli ady Nowaýy bolýar.

Nowaýy on baş ýaşlaryna ýetende özüniň ýaşlykdan bile okap, oýnap ulalan ýoldaşy, dosty, şazada Soltan Hüseyň bilen patyşa Abulkasym Baburyň hyzmatynda bolýar.

1456-njy ýylda Babur Hyratdan Maşada gidýär. Soltan Hüseyň Baýkara we Alyşir Nowaýy patyşanyň ýany bilen gidýärler. Babur Maşatda aradan çykýar. Soltan Hüseyň Merwe gidýär. Nowaýy Maşatda galyp, öz okuwyny dowam etdirýär. Alyşir şol ýerde görnükli şahyr we şeýh Abdyrahman Jamy bilen tanyşýar.

1464-nji ýylda Nowaýy Maşatdan Hyrada gidýär, emma birnäçe wagtdan soň, dürli sebäplere görä, Samarkantda sürgünde ýaşamaly bolýar.

1469-njy ýylyň aprel aýynyň başynda Soltan Hüseyň Hyratda tagta çykýar. Şonda Soltan Hüseyň Nowaýyny hat ýazyp çagyýar. Şeýdip, Alyşir Nowaýy Hyrada gaýdyp gelýär we öz mekdepde bile okan dostunyň tagta çykmagy mynasybetli 1469-njy ýylyň 14-nji

¹ Türk dili – *bu ýerde*: şol döwürde türk halklar üçin edebi dil hökmünde ulanylan Çagataý dili göz önünde tutulýar.

Çagataý dili – orta asyrlarda öňki Çagataý ulusynda ýaýran ýazuw edebi dili. Çagataý dili XV–XVI asyrlarda A.Nowaýynyň, Baburyň eserlerinde has ösen görnüşe eýe bolýar. Ol arap grafikasyna ýazylyp, çekimli sesleriň aňladylyşyny dürli görnüşde bermäge ýol beripdir. Bu dil Orta Aziýa, Hindistan we beýleki ýurtlara meşhur bolup ýaýrapdyr.

aprelinde gurlan dabarada Soltan Hüseýne bagyşlap ýazan «**Hilaliýa**» («**Täze aý**») diýen odasyny sowgat berýär. Soltan Hüseýn Nowaýyny öz köşgüniň möhürdary¹ edip belleýär. Şeýlelik bilen, Alyşir Nowaýynyň Soltan Hüseýniň köşgündäki gullugy başlanýar. Soltan Hüseýniň özi-de edebiýat, sungat bilen gyzyklanydyr we öz dosty we geňeşçisi Nowaýa uly hormat goýupdyr. Şeýle dostluk uzak dowam edipdir. Olaryň dostlugy halk döredijiliginde-de öz beýanyny tapypdyr.

Soltan Hüseýniň we Nowaýynyň dostlugy barada türkmen halkynyň arasynda «**Myraly we Soltansöýün**»² barada dürli rowaýatlar, şorta sözler, degişmeler döredilipdir.

Nowaýy zähmetkeş halkyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmak üçin köp tagallalar edip, kerwensaraýlar, kitaphanalar, medreseler, hammamlar gurdurypdyr. Hyrat şol döwrüň iri medeniýet merkezine öwürlipdir. Şol döwrüň görnükli alymlary, şahyrlary, suratkeşleri köşke çagyrylypdyr.

1472-nji ýylda Soltan Hüseýn Nowaýa emir derejesini berýär. Şol dereje Nowaýa ähli resminamalarda beýleki emeldarlardan, beglerden ýokarda gol çekmäge hukuk beripdir. (Şol sebäpli halk arasynda onuň ady «Emir Aly, Mir Aly», ýagny «Myraly» diýlip aýdylýar).

Nowaýynyň abraýy gün-günden artypdyr. Ol şol döwürde türkmen soltany Ýakupbeg bilen hem aragatnaşyk saklapdyr, hatda oňa öz dosty we piri Abdurahman Jamynyň doly eserler ýygynyndysyny sowgat iberipdir.

Nowaýynyň «Çuň pikirler hazynasy» kitabýndan alnan miniatýura-surat

¹ Möhürdar – patyşanyň weziri, geňeşçisi.

² Bu barada seret: Myraly we Soltansöýün. – Aşgabat, 1941; Myraly. Aşgabat, 1948.

Nowaýynyň abraýynyň artmagy Soltan Hüseýniň hoja Majdad-din Muhammet atly weziriniň (parwane-soltanyň hökümlerini habar beriji) arasynda dartgynly ýagdaý döredýär we şol sebäpli Nowaýy wezirlik wezipesinden boşamaga mejbur bolýar. Onuň garşydaşlary Nowaýyny köşkden daşlaşdyrmak maksady bilen 1487-nji ýylda ony Astrabada häkim edip belledýärler. Emma muňa garamazdan, Nowaýy ruhdan düşmän, döredijilik işi bilen meşgullanýar, alymlar, şahyrlar, sungat wekilleri bilen ýakyndan gatnaşyk saklaýar. Döwlet işgäri hökmünde ol halkyň hal-ýagdaýyny ýeňletmek üçin köp çäreleri amala aşyrýar. Nowaýy Astrabatda türki dilde ýazan goşgularyny toplap, **«Çuň pikirler hazynasy»** atly liriki goşgular ýygyndysyny düzýär. Nowaýynyň lirikasy tematiki we çeperçilik taýdan örän baý. Onuň gazallary şol döwrüň türki edebiýatynda nusgawy hasaplanypdyr. Köp şahyrlar, şol sanda türkmen nusgawy şahyry Magtymguly-da onuň gazallaryndan nusga alyp, öz eserlerini döredipdir.

1488-nji ýylda Nowaýy Hyrada dolanyp gelýär. Emma Soltan Hüseýniň ýöredýän ýaramaz syýasaty, onuň Nowaýynyň doganyny zyndana taşlamagy we ýakyn dostlaryna ölüm jezasyny bermegi Nowaýa erbet täsir edip, şahyr näsaglaýar we 1501-nji ýylyň 3-nji ýanwarynda aradan çykýar.

Nowaýynyň döredijiligi

Nowaýynyň döredijiligi örän baýdyr. Onuň ajaýyp gazallary, göwürümlü poemalary, filosofiki mazmunly eserleri, dil meselelerine bagyşlanan, taryhy şahsyýetler baradaky eserleri onuň edebi mirasynyň esasyňy düzýär. Nowaýynyň **«Hamsasyny»**¹ düzýän baş sany ajaýyp poemalary onuň adyna uly şöhrat getirýär.

Nowaýy özüniň **«Hamsa»** diýlip atlandyrylýan ýygyndysyna girýän baş poemasy 1483–1485-nji ýyllarda ýazýar. Şol döwürde Hyratda Nyzamynyň we Amir Hosrowyň ýazan hamsalary uly meşhurlyga eýe bolupdyr, şol sebäpli Nowaýy hem şol şahyrlaryň eserlerine eýerip, öz «Hamsasyny» döredýär. Nowaýy bu eserleri hal-ka düşnükli bolar ýaly türki dilinde ýazypdyr.

¹ Hamsa – arapça «hams» «baş» diýmegi aňladýar. Baş eseri öz içine alýan eserler toplumyna «hamsa» diýilýär. Adatça, şeýle eserler toplumu Nyzamynyň baş sany poemasyňa meňzedilip ýazylýar.

Nowaýynyň döwrüniň edebi dili, adatça, «**türki dili**» diýlip atlandyrylýar. (Bu dil Ýewropada ilkinji gezek XIX asyrdan wenger alymy Arminiý (German) Wamberi tarapyndan «**Çagataý dili**» diýlip atlandyrylýar. Sebäbi Orta Aziýa Çingiz hanyň ikinji ogly Çagataýyň ulusyna (dolandyran welaýatyna) degişli bolany üçin, şol ýurtlarda ýörgünli bolan bu edebi dil şeýle atlandyrylýar.) Şeýle-de bu dili alymlar «yslam döwrüniň Orta Aziýa–türki edebi dili» diýip hem atlandyryrlar. Bu dilde ýazylan eserler türk halklaryň hemmesine diýen ýaly düşnükli we olaryň arasynda şol dilde ýazylan eserler meşhur bolupdyr. Türkmen edebiýatynda Rabguzynyň «Kassasyl enbiýa», Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat» ýaly eserleri şu dilde ýazylypdyr.

Nowaýynyň «Hamsasyna» «**Haýratul ebrar**» («**Ýagşyzadalaryň howsalasy**»), «**Perhat we Şirin**», «**Leýli we Mejnun**», «**Saba-ýi saýýar**» («**Ýedi älem**»), «**Sadd-i Iskandari**» («**Isgenderiň diwary**») atly baş poema girýär.

Şahyryň «Hamsasynyň» birinji eseri bolan «Haýratul ebrar» poemasynda Nowaýy ahlak temasyny beýan edip, onuň jemgyýetdäki tutýan ornuny, ähmiýetini görkezýär. Poema 20 bapdan durýar. Poemanyň üçünjü babynda Nowaýy öz döwrüniň jemgyýetiniň adamlarynyň käbir ýaramaz gylyk-häsiýetlerini tankyt edýär we patyşalaryň kemçiliklerini açyp görkezýär.

Poemada şahyr käbir şeýhleriň dini perde edinip, ynanjaň adamlary aldaýyşlaryny paş edýär. Poemada Nowaýy adamyň nähili bolmalydygy, onuň jemgyýetde özüni nähili alyp barmalydygy barada öwüt-nesihatlar berýär we durmuşda baýlyga kowalaşman, sada durmuşda ýaşamaklyk pikirlerini öňe sürýär.

«Hamsanyň» ikinji eseri bolan «Leýli we Mejnun» poemasyny Nowaýy Nyzamynyň we Amir Hosrowyň «Leýli we Mejnun» poemalaryna eýerip ýazýar.

Merkezi Arabystanyň Nejd welaýatynda VII asyrdan ýaşap geçen Beni Amir taýpasyndan bolan Kaýs atly şahyr we onuň Leýli diýen gyza bolan söýgüsi baradaky rowaýatlaryň esasynda bir eser ýazmagy 1188-nji ýylda Şirwanyň patyşasy Ahsatan Nyzamydan haýyş edýär.

Nyzamy özüniň «Leýli we Mejnun» poemasynda bu rowaýaty Gündogarda meşhur bolan perzentsizlik äheňinden başlaýar.

Kaýsyň kakasy örän baý we abraýly adam bolsa-da, onuň perzeni di ýok. Ol Alladan perzent diläp, köp dogalar okaýar. Hudaý onuň dilegini ýerine ýetirýär. Şeýdip, Kaýs dogulýar. Ol ösüp ulalansoň, ony mekdebe berýärler. Ol mekdepde Leýli diýen gyza aşyk bolýar. (Arap rowaýatynda Kaýs Leýli bilen kiçijik köşekleri bakanynda tanyşýar. –R.M.) Kaýsyň we Leýliniň biri-birini söýýändigini belli bolanda olary bir-birinden aýra salýarlar.

Bu aýrallyk sebäpli, Kaýs köp gam çekýär we aklyly azaşan ýaly bolup gezyýär we «**Mejnun**» («**Jynly**») diýen lakamy alýar.

Kaýsyň kakasy Leýliniň kakasynyňka sawçylyga barýar, emma onuň teklibi ret edilýär, sebäbi Leýliniň kakasy däl oglana gyzyny bermejekdigini aýdýar. Mejnunyň kakasy ogluny sagaltmak üçin Mekgä alyp gidýär, emma Mejnun hudaýdan söýgüden halas etmegi dilemän, ol Alladan tä ölýänçä Leýlä bolan söýgüsiniň bolmagyny dileg edýär we Mekgeden gaýdyp gelýärkäler ýolda gaçyp, daglara gidýär. Wagşy haýwanlar Mejnun bilen dostlaşýarlar. Mejnuna Nowfel atly bir abraýly beg duşup, oňa Leýlini almaga güýç bilen kömek etjek bolýar. Emma Leýliniň kakasy, eger-de Leýli Mejnuna durmuşa çyksa, gyzyny öldürjekdigini aýdýar. Muny eşidip, Mejnun Nowfele güýç ulanmazlygy haýyş edýär.

Netijede, Leýliniň ene-atasy gyzyny baý Ibn Salama berýärler. Leýli gaýgy-hasratdan aradan çykýar. Mejnun hem onuň ölendigini eşidip, onuň mazaryna başyny ýassanyp, jan berýär.

Nyzamy bölek-büçek arap rowaýatlaryndan iki aşyk-magşugyň söýgi taryhy barada gutarnykly sýužet düzýär we özüniň Gündogar edebiyatynda şan-şöhrata eýe bolan «Leýli we Mejnun» poemasyň döredýär. Nowaýy hem özüniň «Leýli we Mejnun» poemasyň Nyzamynyň şol eserine eýerip ýazýar. Ýöne Nowaýy bu sýužeti täzedan işläp, ony baýlaşdyrýar. Meselem, Nyzamynyň poemasynda Mejnun öz duýgularyny näzik jerenlere gürrüň berýär, emma Nowaýyda Mejnun Leýliniň köçesinde ýaşan gotur açan ite öz ýüregini açýar, sebäbi şeýle äheň XV asyr türki poeziýasynda meşhur bolupdyr.

Leýliniň ölümi, onuň jesediniň ýanynda dälirän ruh ýaly Mejnunyň gelşi Nowaýynyň poemasynda örän täsirli we tolgundyryjy beýan edilýär.

Nowaýy bu sýužetiň esasy äheňlerini saklasa-da, ony has çuňlaşdyryp, poemada söýgi temasynyň üsti bilen ynsanyň bagtly durmuşa

ýaşamaga mynasypdygy baradaky pikiri öňe sürýär. Şahyr söýgini beýik ynsan duýgusy hökmünde wasp edýär. Şeýle-de, Nowaýy orta asyrlarda ýaş ýigidiň halamaýan gyzyna öýerilmeginiň, gyzlaryň islegine seretmezden, olaryň söýmeýän adamlaryna durmuşa çykaryl-magynyň ynsan durmuşyny betbagtçylyga, pajygaly ýagdaýa alyp barýandygyny görkezýär. Bellibir derejede bu poema iňlis ýazyjysy W. Şekspiriň «Romeo we Julýetta» tragediýasyny ýada salýar we özüniň gumanistik ruhy bilen oňa örän ýakyn durýar.

1484-nji ýylda Nowaýy özüniň «Hamsasynyň» üçünji bölü-mi bolan **«Perhat we Şirin»** poemasy ny ýazyp gutarýar. Bu poe-mada şahyr Firdöwsiniň «Şanama», Nyzamynyň «Hosrow we Şirin» poemalarynyň esasy äheňlerine, sýužetlerine eýerse-de, onda Perhat we Şiriniň söýgi taryhy eseriň merkezinde goýulman, eseriň garşy-lygy, esasy wakalary Perhat we Şiriniň arasyndaky söýgi temasynyň daşynda ýaýbaňlanýar. Nyzamynyň poemasynda Perhat ikinji dereje-li gahryman, ýagny ýönekeý ussa hökmünde suratlandyrylýar, emma Nowaýynyň poemasynda köşk edebiýatynyň däplerine laýyklykda Perhat ýönekeý daş çapyjy ussa däl-de, ol Çin hakanynyň ogly. Me-gerem, şeýle tär şahyra şahsyýete gowy durmuş şertlerinde, köptarap-laýyn bilim, terbiýe berlişini görkezmek üçin gerek bolandyr diýip çen etmek mümkin. Sebäbi bu poema terbiýe romanyna meňzeýär, ýaş gahryman kemala gelýänçä, dürli kynçylyklary ýeňip geçmeli bolýar.

Perhat ýaşlykdan ähli ylymlary öwrenýär, ussalaryň ýanyna baryp, daş ýonmak, nakgaşlyk hünärlerini ele alýar. Poemada Perha-dyň kämil şahsyýet hökmünde terbiýelenip kemala gelşi, onuň Mani we Bani atly suratkeşler bilen tanşyp, suratkeşlik sungatyny öwrenişi, Ýunanystanda Sokrat bilen duşuşyp, Süleýmanyň ýüzük-möhürini we Isgenderiň syrly aýnasyny ele salyp, öz ýurduna gaýdyşy ýaly wa-kalar Perhadyň dürli kynçylyklary ýeňip geçişi, onuň edermenlikleri bilen utgaşdyrylyp beýan edilýär.

Terbiýe romanlarynda bolşy ýaly, Perhat hakyky, kämil, bilim-li şahsyýet bolup ýetişmek üçin birnäçe synaglardan geçmeli bolýar. (Poemada Perhat ideal, kämil keşp hökmünde suratlandyrylýar) Onuň **birinji edermenligi** – ol gorkunç aždahany ýeňýär. Aždahany öldürip, Perhat onuň gowagyndan Süleýman patyşanyň hazynasyny, gyljyyny we galkanyny tapýar. Süleýmanyň galkany we gyljy bilen

öňünden çykan ikinji kynçylygy, jadyly tokaýy we Ahrimanyň ýaman ruhuny Süleýmanyň gylyjy we galkany bilen ýeňip geçip, özüniň **ikkinji edermenligini** amala aşyrýar. Şeýdip, ol Ahrimanyň hazynasy-na we Süleýmanyň ýüzüginä eýe bolýar.

Perhadyň **üçünji edermenligi** – ol dogma-tumar bilen goralýan Isgenderiň galasynyň jadysyny aýyrýar we Isgenderiň dünýäniň ähli wakalaryny görkezýän jadyly aýnasyny tapýar.

Perhat Çyna (Hytaýa) gaýdyp gelip, Isgenderiň aýnasyna seredip, bir gözəl gyzy görýär we oňa aşyk bolýar. Söýgi keseli ony mejaldan gaçyrýar. Lukmanlar Perhady bejermek üçin ony bir deňizdäki ajaýyp ada äkitmegi maslahat berýärler. Perhadyň ýüzüp barýan gämisi tupa-na uçrap, Perhat deňze ýykylanda ony söwdagärleriň bir gämisi halas edýär. Öz gezeginde Perhat hem şol gämä galtamanlar çozanda olara gaýtawul berip, söwdagärleri we olaryň gämisini halas edýär. Bir söz bilen aýdylanda, Perhadyň keşbinde ajaýyp ýigide mahsus bolan akyl-paýhas, bilim, batyrlyk, adamkärçilik ýaly gowy häsiýetler doly ýüze çykansoň, şahyr poemada ony Şirin bilen duşurýar. Poemada bu tötänleýin ýüze çykýan ýagdaý däl-de, ýaş ýigidiň kämillige, öz söýgülisine ýetmek üçin ýetmeli sepgitlerini görkezýär.

Poemanyň ikinji ýarymynda Perhadyň Ermenistanda Şirin bilen duşuşygy, Perhadyň daglyk ýerden kanal-ýap gazyp, suw geçiriji, Hosrow şanyň Şirine aşyk bolup, oňa sawçy iberişi ýaly wakalar esasy orun tutýar hem-de şolaryň üsti bilen eseriň keşpleri doly açylyp görkezilýär.

Şirin Hosrowy söýmeýär, şol sebäpli ol oňa özüniň durmuşa çykmajakdygyny aýan edende, Hosrow köp goşun bilen Ermenistana çozýar we Perhady ýesir alýar. Hosrow Perhada bir garry kempiriň üsti bilen Şiriniň ölendigi barada ýalan habary iberýär.

Muňa Perhat ynanyp, özüni dagdan taşlap ölýär. Urşy duruzmak üçin Şirin Hosrowa durmuşa çykmaga razylyk berýär. Emma Hosrowyň Şiruýe diýen ogly gözəl Şirine aşyk bolup, Hosrowy öldürýär. Şirin Perhadyň mazaryna gidip, şol ýerde jan berýär.

Bu poemanyň birinji böleginde Nowaýy şahsyýetiň kemala gelşini, onuň bilim-terbiýe alşyny görkezýär. Perhat Şirine ýetýänçä köp kynçylyklary ýeňip geçmeli bolýar. Ol zähmetsöýer, tutanýerli, adamkärçilikli keşp hökmünde suratlandyrylýar. Poemada ynsanper-

werlik, Perhat bilen Şiriniň päk söýgüsi wasp edilýär. Hosrow şanyň keşbiniň üsti bilen öz şahsy bähbidi üçin ençeme adamlary gyrgyna berýän, ähtiýalan zalym şanyň obrazy suratlandyrylýar.

Nyzamynyň «Ýedi gözel» poemasyňa eýerip, Nowaýy özüniň «Hamsasynyň» dördünji «**Saba-ýi saýýara**» («**Ýedi älem**») atly poemasyny, has takygy, ýedi sany täsin ýurt baradaky poemasyny ýazýar. Poemanyň gurluşy, mazmuny Nyzamynyň poemasyňa meňzeş bolup, wakalar Bahram Gurun keşbiniň daşynda ýaýbaňlanýar. Bahram Gur aw etmegi gowy görýär. Ol sährada Mani atly ady belli suratkeşe duş gelýär. Mani Çyn ýurdunda (Hytaýda) bir söwdagäriň adatdan daşary owadan we çang diýen saz guralynda ezberlik bilen saz çalýan gynagynyň bardygyny aýdýar. Mani Bahrama şol gözeliň suratyny berýär. Bahram şa Hytaýa öz adamlaryny iberip, Dilaram atly gyzy getirdýär. Soňra awa gidende ol Dilaramyň ýanynda özüniň mergenligi barada öwünýär. Emma Dilaram şany öwmän, «Her kim bir zada türgenleşse, ony gowy edip biler» diýip, jogap berýär. (Nyzamynyň «Ýedi gözel» poemasynda şeýle waka Bahram Gur we Fitne diýen gyzyň arasynda bolup geçýär.—R.M.) Bahram şa gaharlanyp, Dilaramyň el-aýagyny onuň öz saçy bilen daňyp, ony çölde haýwanlara şam bolar ýaly taşlap gidýär.

Ertesi gün Bahram eden işine puşman edýär. Ol Dilaramy gözläp tapmagy buýurýar, emma gözlegler netijesiz gutarýar. Ol gözel atsyz-sorsuz ýitýär. Bahram gaýgy-gamdan näsaglaýar. Lukmanlar oňa ýedi sany dürli reňkli köşk gurup, ony keselden açjak bolýarlar. Bahram şa her gün öz köşgüne erteki aýdyp bilýän, tötänleýin geçip barýan ötegeçileri getirmegi buýurýar. Olar ýedi sany erteki aýdyp berýärler.

Birinji erteki Serendip (Seýlon) patyşasynyň ogly Farruhyň söýgi taryhy, ikinji ertekide wakalar Wizantiýada (Rumda) bolup geçýär.

Zeýd atly zergär patyşa üçin islendik tarapa hereket edýän tyla tagt ýasaýar, emma onuň garşydaşlary tagtyň sap altyndan dældigini patyşa aýdyp, Zeýdi türmä saldyrýarlar. Zeýd türmeden gaçyp, Konstantinopola gidýär we şol ýerde buthanadaky gyzyly esbaplary, önümleri demirden edilen zatlar bilen çalşyp, gyzyllary özüne alyp, ýurduna gaýdyp gelýär we ýene-de şanyň özüne ynamyny dikeldýär.

Bu ertekide Nowaýy patyşanyň töweregindäki adamlaryň aldawçy, kezzaplardygyny görkezýär. Beýleki ertekilerde ýaman iş

edenleriň iru-giç öz jezasyny aljakdygy baradaky pikir öňe sürülýär. Ýedinji ertekide Bahram şa özüniň çölde taşlap giden Dilaram atly söýgülisiniň diridigini bilýär we onuň bilen duşuşyp, tä ömrüniň soňuna çenli bile bagtly ýaşayar.

1485-nji ýylda Nowaýy «**Isgenderiň diwary**» atly başynjy poemasy bilen özüniň «Hamsasyny» gutarýar. Bu poemada Aleksandr Makedonskiniň Eýrana, Merkezi Aziýa we Hindistana eden ýörişleri, syrly başdan geçirmeler, täsin ýurtlar we adamlar baradaky gürrüňler bilen utgaşdyrylyp, Isgenderiň üsti bilen adyl patyşanyň keşbi wasp edilýär.

Nowaýynyň döredijiligi, onuň ajaýyp, ynsanperwerlik ruhuna ýugrulan liriki şygrylary, çeper epiki poemalary, ylmy eserleri diňe bir türk halklaryň edebiýatynyň, medeniýetiniň ösmegine täsir etmän, ol eserler dünýä edebiýatynyň gumanistik ideýalary öňe sürýän eserleriniň altyn hazynasyna girdi we yzygiderli dünýä dillerine terjime edilip okalýar.

Nowaýynyň eserleri öz döwründe-de ýokary baha mynasyp bolupdyr. Şol döwrüň görnükli şahsyýeti Babur¹ özüniň «Baburnama» kitabynda: «Alyşirbeg adatdan daşary adamdy, türk dilinde şygry düzülip başlanany bari hiç kim onuň ýaly köp we gowy ýazmady» diýip, şahyryň döredijiligine ýokary baha berýär.

Nowaýynyň eserleri 1917-nji ýyldan öň medreselerde okadylypdyr. Nowaýynyň eserleri Andalyp, Magtymguly, Mollanepes ýaly türkmen şahyrlarynyň döredijiligine-de täsir edipdir.

Aýbek (Musa Taşmuhammedow) **(1905–1968)**

Aýbek ýazyjy Musa Taşmuhammedowyň edebi lakamydyr. Aýbek 1905-nji ýylda dokmaçy maşgalasynda Daşkent şäherinde eneden dogulýar. Aýbek başlangyç bilimi dini mekdepde alýar. Ol mekdepde dürli dersler bilen bir hatarda okuwçylar Meşrep, Fuzuly, Nowaýy ýaly Gündogaryň meşhur şahyrlaryň goşgularyny, eserlerini öwrenipdirler. Soňra Aýbek täze açylan mekdepde okap, bilim

¹ Babur (1483–1530) – Hindistanda Mogol imperiýasynyň düýbünü tutujy. Gelip çykyşy boýunça merkezi aziýaly, Ferganada dogulýar, Çingiz hanyň we Teýmurleňiň nesillerinden bolan parasatly we rehimdar hökümdar, patyşa.

alýar we pedagogik tehnikuma okuwa girýär. Aýbek tehnikumy tamamlandan soň, Orta Aziýa döwlet uniwersitetiniň ykdysadyýet fakultetinde okaýar. 1927-nji ýylda Musa Taşmuhammedow Leningradyň (häzirki Sankt-Peterburg) Halk hojalyk institutyna kabul edilýär. Şol döwürde ol edebiýat kursuna hem gatnaýar. Ol ýokary bilim alansoň, Orta Aziýa döwlet uniwersitetinde syýasy ykdysadyýet dersini okadýar. Ol 1935-nji ýyla çenli ykdysadyýet fakultetiniň dosen-ti bolup işleýär. Aýbek 1935-nji ýyldan soň edebiýat bilen meşgullanýar.

Musa Taşmuhammedowyň edebiýat bilen doly meşgullanyp başlamagy onuň geçen durmuş ýoly we tejribesiniň netijesi bolup durýar.

1922-nji ýyldan başlap, Musa Taşmuhammedow özüniň ilkinji goşgulary bilen metbugatda çykyş edip başlaýar. Şol döwürde ol özüne «Aýbek» lakamyny alýar. 1926-nji ýylda onuň «**Duýgular**» atly goşgular ýygyny çykýar.

Bu goşgular ýygynynda Aýbek 1917-nji ýyldan soň Özbegistanyň durmuşynda bolup geçen täzelikleri, durmuşyň täze alamatlaryny suratlandyrýar. «**Kimiň ýeri?**», «**Meniň sesim**» atly goşgularynda öňki garyplaryň ýer alyp, indi öz ýerlerinde azat zähmet çekýändiglerini wasp edýär. «**Samarkantly gyz**», «**Bahar duýgulary**», «**Özbekistan**», «**Liriki gezelenç**» atly goşgularynda söýgi äheňleri, tebigat gözelligi, watançylyk duýgulary wasp edilýär. Şol döwürde ýazyjy özüniň ykbalynyň halkyň ykbalyndan aýra däldigini, «Meniň sesim» atly goşgusynda «iki tolkun urşa girse, men kenardan seredip durup biljek däl»¹ diýip, aýan edýär.

Aýbegiň 1930-njy ýyllarda ýazan şygryrlarynyň, poemalarynyň esasy temasy täze durmuş gurujylaryň işleri bolup durýar.

Şahyr şol döwürde, aýratynam, täze hünärleri almak üçin, öz ynsan mertebelerini kemsitdirmejek bolup, işeňňir hereket edýän

¹ *Айбек. Сочинения. Ташкент, 1964, том 5, стр. 204.*

a'yal-gyzlaryň keşplerini döredýär. «Ýiti sesli gyzjagazyň bir wagt...» diýip, başlanýan goşgusynda ýönekeý oba gyzynyň mugallym bolmak üçin okaýandygyny wasp edýär. Halkyň bilime, ylma bolan höwesi şahyryň «Ylma ýöriş», «Prometeý»¹ atly goşgularynda beýan edilýär. Hudaýlaryň garşysyna gidip, olardan ot ogurlap, adamlara beren Prometeý halk üçin janyny gaýgyрмаýan, batyr gahryman hökmünde wasp edilýär.

Prometeý hudaýlardan ot ogurlap, adamlara oduň syryny açanlygy üçin Zews² ony jeza berip, gaýa çüýläp, zynjyrlap goýýar. Bir bürgüt her gün gelip, Prometeýiň bagryny çokýar eken, ýöne onuň bagry ýene-de gijesine bitip, öňküsi ýaly bolupdyr. Ine, şonuň üçin halky tümlükden çykaran, oduň syryny açan batyr we mert Prometeýe onuň eden asyly işiniň ýeňilmezek güýç berýändigini şahyr goşguda ýörite nygtaýar.

Şahyryň goşgularynda, poemalarynda özbek halkynyň milli döredessurlary, gadymy binagärçilik, sungat ussatlary, meşhur şahyrlary baradaky setirler, äheňler geçmişi we täze döwrüň durmuşyny birikdirýär. Gündogaryň görnükli dana şahyry Alyşir Nowaýynyň, Meşrep diwananyň³ ýa-da ýönekeý demirçi ussanyň ykbaly baradaky ýazylan goşgular anyklygy, özüne çekiji syýužeti, hekaýaty bilen uly täsir galdyrýar.

Aýbegiň goşgularynda, poemalarynda halk döredijiligine, Gündogar edebiýatyna mahsus äheňler yzygiderli ulanylýar.

Meselem, Aýbegiň «Gyzlar» (1945) poemasynda ýazyň buşlukçylary bolup, gökde uçup barýan durnalara seredip, Gülşan atly gyz olara elini bulaýlap, fronta giden esgerlere Watan topragyndan salam gönderýär⁴. Şeýle äheňler türkmen nusgawy edebiýatynda-da duş gelýär.

XVIII asyr türkmen şahyry Magrupynyň «Ýusup–Ahmet» desanynda Ýusup begiň durnalary şeýle habar ýetiriji çaparlar hökmün-

¹ Prometeý – gadymy grek mifologiyasynda aýdylyşyna görä, adamlara hudaýlardan ot ogurlap beripdir. Bu mif boýunça b.e.öň V asyrdan ýaşap geçen grek şahyry Eshil «Çüýlenen Prometeý» atly tragediýa ýazypdyr.

² Zews – gadymy grek mifologiyasynda hudaýlaryň we adamlaryň atasy.

³ Meşrep diwana – XVIII asyrdan ýaşap geçen özbek şahyry, hakykaty aýtmak üçin özüni diwana ýaly alyp barypdyr.

⁴ Айбек. Сочинения. Ташкент, 1964, том 5, стр. 339.

de suratlandyrylýar. Ýusup bege ýary Gülhatyja durnanyň üsti bilen hat iberýär:

Ýusup begiň durnalary,
Mosul iline baryp gelgin!
Hümmet bilen dagdan aşyň,
Habarlarny alyp gelgin.¹

Aýbegiň 1940-njy ýyllarda ýazan eserlerinde uruş ýyllarynda pagta, däne we beýleki önümleri öndürip, janlaryny aýaman, kynçylyklara döz gelip, tylda zähmet çeken aýal-gyzlaryň gahrymançylykly keşpleri ör-boýuna galýar. Şahyryň «Gyzlar» atly poemasynda söýgüli ýarlaryny fronta ugradan Nazmihan, Altynaý, Dilber, Aýjemal, Gülşan ýaly gowaça meýdanlarynda kätmen bilen ýer tekizläp, bejerip, köne diwarlaryň keseklerini ýerlere dökün edip, araba bilen daşap, gowaçany ýetişdirip, soňra onuň sowuk düşüp doňan köreklerine çenli ýygyp, olary öýde arçap, Watan öňündäki pagta hasyly boýunça tabşyrygy berjaý etmek üçin göreşýän aýal-gyzlaryň keşpleri uruş ýyllarynyň ýowuz durmuş sahnalaryny janlandyryýar. Şahyryň «**Seniň şatlygyň**» (1942) atly goşgusynda baş ogluny urşa iberip, her gün olaryň ýoluna bakyp, eziz ogullary üçin gam çekýän enäniň keşbi janlanýar. Ojakdaky nahar, bişip gelyän üzümleň salkymlary, şemala ýapraklaryny şygyrdadyp duran belent derekler enäniň kalbynda umyt uçgunlaryny oýaryp, onuň ogullarynyň ýeňiş bilen gaýdyp geljekdigine ynam döredýär. Şahyryň uruş ýyllary barada ýazan eserlerinde watançylyk, ýeňşe bolan ynam örän güýçli ýaňlanýar.

Aýbegiň poemalary tematiki baýlygy bilen tapawutlanýar. Çagalyk ýyllary Aýbek gazak sähralarynda ýygy-ýygydan bolýar. Ol gazak halkynyň aýdymalaryny, rowaýatlaryny we ertekilerini köp diňleýär. Soňra şol eşiden gürrüňleriniň, aýdymalarynyň esasynda Aýbek «**Bagtygül we Sagyndyk**» atly poemasyny ýazýar. Bu poemada gazak gyzy Bagtygüliň we aýdymçy, bagşy Sagyndygyň ajaýyp söýgüsi barada gürrüň berilýär. Poemada Ata baý atly bir tanymal baý bir gün bazarda ajaýyp, gözəl gazak gyzyny görüp, ony özüne ikinji aýal hökmünde satyn alýar. Emma Bagtygül öz söýgülisi Sagyndygy

¹ *Magrupy*. Ýusup–Ahmet. – Aşgabat, 1995. 95 sah.

hiç ýadyndan çykaryp bilmeýär. Poemada Sagyndyk batyrlıgy we ugurtapyjylygy bilen ahyrsoňy öz söýgülişi Bagtygülü alyp gaçýar...

Aýbek bu poemada ýaş juwanlaryň öz söýgüsi üçin göreşini görkezýär. 1920-nji, 1930-njy ýyllarda Aýbek birnäçe goşgular, poemalar, hekaýalar ýazmak bilen baý tejribe toplaýar we soňra uly göwrümlü eser ýazmaga girişýär. 1940-njy ýylda ol özüniň «**Mukaddes gan**» atly romanyny neşir etdirýär. Aýbek döredijiliginiň birinji döwründe özüni şahyr hökmünde tanadýar. Onuň ilkinji ýazan şygrylary, poemalary 1940-njy ýyllardan başlap, roman ýazmak üçin uly döredijilik mekdebi, taýýarlyk döwri bolýar.

«Mukaddes gan» atly romanda Ýulçi atly ýaş ýigidiň ykbaly barada gürrüň berilýär. Ýerini satyp, garyp düşen Ýulçi iş gözläp, Daşkende, öz daýysynyň öýüne gelýär. Daýysy baý söwdagär Mürze Kerimbaý öz ýegenini gowy kabul edýär. Ony öz baglarynda, gowaça, ekin meýdanlarynda işledýär, ýöne oňa eden işi üçin az hak töleýär. Ejesine pul bermek üçin sekiz aýlap daýysynyň öýünde işläň Ýulçi daýysyndan pul sorap baranda Mürze Kerimbaý oňa dokuz manat pul berýär. Soňra oňa öwüt-nesihat berip: «Bir gezek iberseň, ol senden her hepde pul bermegini sorar... Eger-de meniň maslahatymy alsan we adam boljak bolsaň, aýal maşgalanyň zeýrençlerini kän diňleme»¹, diýýär. Mürze Kerimbaý baryp ýatan işewür, söwdagär hökmünde öz bähbidini arayan adam. Ol öz doganynda-da rehimi inip, kömek etjek bolup durmaýar. Sebäbi ol puly, baýlygy hemme zatdan ileri goýýar. Ol pul meselesinde XIX asyr iňlis ýazyjysy Çarlz Dikkensiň «Dombi we ogly» romanynyň baş gahrymany Dombiniň pula uly ähmiýet berşini ýadyňa salýar. Mürze Kerimbaý ýegenine öwüt berip: «Pul, elbetde, hemme zadyň atasydyr. Pul göwräne kuwwat, başyňa täç geýdirýändir. Pul bu ganatdyr. Şeýle ganat bilen günbatardan gündogara uçarsyň, ähli ýerde tanyş, ýoldaş taparsyň, dost edinersiň»², diýip, puly şahyr kimin öwüp, arşa çykarýar.

Ýazyjy «Mukaddes gan» romanynda özbek halkynyň XX asyryň başyndaky durmuşyny, taryhy wakalaryny suratlandyrýar. Romanda jemgyýetiň ähli gatnaklary, baý ýer eýeleri, söwdagärler, batraklar, daýhanlar, işewür adamlar, ownuk hünärmentler, maşgala

¹ Айбек. Избранные произведения. Москва, 1958, стр 339.

² Görkezilen eser. 221 sah.

gatnaşyklary, özbek halkynyň milli döp-dessurlary inçeden, synçylyk bilen çeper suratlandyrylýar.

Romanyň baş gahrymany Ýulçi, onuň wepaly dosty Garataý, garry hünärment Şakir ata özbek halkynyň in gowy häsiýetlerini özünde jemleýärler. Gahrymanlaryň häsiýetleri ösüşde görkezilýär. Ýulçi romanyň başynda utanjaň, ynanjaň, sada oba ýigidi hökmünde görkezilýär. Emma romanyň dowamynda onuň durmuş tejribesi artyp, köp zatlar gözi açylýar, olara başgaça seredýär.

Ýazyjy romanyň gahrymanlaryny suratlandyran olary birtaplaýyn ak ýa-da gara reňklerde suratlandyrmak, her keşbiň gowy hem erbet taraplaryny, kemçiliklerini aýdyň açyp görkezýär. Meselem, Mürze Kerimbaý ýegeni bilen gepleşende hemişe mylakatly gepleşýär, myhmanlaryny örän uly hezzet-hormat bilen kabul edýär. Öwüt-nesihat bermäni, pelsepe otarmak gowy görýär. Şol bir halatda Mürze Kerimbaý söwda işinde örän ökde, akylyly-başly hereket edýän adam hökmünde suratlandyrylýar. Ol puly örän gowy görýär. Onuň üçin adamkärçilik ikinji derejeli zat, düşünje. Onuň ogullary-da biri-birinden örän tapawutly. Selim lezzeti gowy görse, Hekim puly gowy görýär. Ýulçi batyr, asyly, dostuna wepaly keşp hökmünde suratlandyrylýar. Onuň edýän işleri, hereketleri-de şol häsiýetlere laýyk gelýär. Ol öz ynsan mertebesini belent tutýar.

Aýbek romanda aýal-gyzlaryň hem ýatdan çykmaýak keşplerini döredýär.

Mürze Kerimbaýyň aýaly Lutfinisa, gyzy Nuri, olaryň hyzmatkäri Gülnar romanyň mazmuny, onuň wakalary bilen berk baglanyşyklylykda suratlandyrylýar.

Aýbegiň bu romany pula, baýlyga kowalaşmaklygyň ahyrsoňy adamkärçilik, ynsanperwerlik kanunlaryna ters gelýändigini görkezýär. Bu roman ýazyjynyň roman žanrynda ilkinji gazanan üstünligi, iri uly göwrümlü eseri bolup durýar.

Aýbek Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda (1941–1945) metbugatda makalalar, oçerkler bilen köp çykyş edýär. 1941-nji ýylyň 22-nji iýunynda nemes faşistleriniň ähtiýalanlyk bilen Sowet Soýuzy-na çozan gününde ol «**Duşmana ölüm**» diýen goşgusyny ýazýar. Bu goşguda duşmana uly ýigrenç bildirip, şahyr halkyň nemes basybaljylaryny hökman ýeňjekdigine ynanýar. Şahyryň harby mazmunly

goşgulary dürli temalardan ýazylsa-da, olaryň barysy duşmana gahar-gazap, ýigrenç duýgularyna ýugrulyp, halkyň ägirt uly ýeňilmezek güýçdügini görkezýär.

Aýbegiň Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda ýazan iň uly eseri onuň **«Nowaýy» (1944)** romanydyr.

Uruşdan soňky döwürde Aýbek **«Altyn jülgäniň şemaly» (1948)** **«Yşygyň gözleginde» (1949)** **«Gün tutulmaz» (1958)** romanlaryny, **«Çagalyk» (1963)** powestini ýazýar. Ol bu eserlerde ynsan durmuşynyň dürli temalaryny we meselelerini ussatlyk bilen açyp görkezýär.

Aýbek özbek edebiýatynda diňe bir zehinli şahyr, ýazyjy hökmünde däl-de, eýsem ökde terjimeçi hökmünde-de ähmiýetli işler bitiripdir. Ol A.S. Puşkiniň «Ýewgeniý Onegin», M.Ý. Lermontowyň «Maskarad»¹, «Melgun» eserlerini, Gýotäniň «Faust» tragediýasyndan, Gomeriň «Iliada» poemasyndan bölekleri, «David Sasunly» atly ermeni eposyny we başga-da birnäçe dünýä edebiýatynyň meşhur eserlerini özbek diline terjime edipdir.

Aýbek Özbekistanyň halk ýazyjysy (1965), Özbekistanyň Ylymlar Akademiýasynyň akademigi (1943), SSSR Ýokary Sowetiniň deputaty, Döwlet baýragynyň laureaty atlaryny we derejelerini alypdyr. Şeýle-de, Aýbek edebiýatda bitiren uly hyzmatlary üçin birnäçe gezek ordenler we medallar bilen sylaglanypdyr.

Aýbek 1968-nji ýylda 63 ýaşynda aradan çykýar.

«Nowaýy» romany

Gündogaryň beýik dana şahyry Mir² Alyşir Nowaýynyň (1441–1501) keşbi Aýbegi öňden gyzyklandyrypdyr, çünki türki dilli halklaryň edebiýatlarynyň ösüşinde Alyşir Nowaýynyň türki dilinde ýazan eserleri örän möhüm orun tutýar. Sebäbi XIV – XV asyrlarda edebi eserleri pars dilinde ýazmak ýörgünli bolup, türki diller ajaýyp eserler döretmäge ýaramsyz, garyp diýlen pikirler öňe sürülýär. Bu pikirlere Alyşir Nowaýy garşy çykyp, özüniň iň gowy eserlerini türki

¹ Maskarad – maska geýlip, gurulýan oýunly toý, şady-horramlyk.

² Mir – «emir» sözüniň gysgaldylan görnüşi, «häkim» diýmegi aňladýar. Alyşir Nowaýy möhürdar wezir, häkim wezipelerinde işlänligi üçin oňa «Mir Alyşir» diýipdirler. Türkmenler rowaýatlarda oňa «Myraly» diýip at beripdirler.

dilde ýazýar hem-de türki diliniň artykmaçlyklary, onuň baýlygy barada özüniň meşhur «Muhammet al-lugataýn» («Iki diliň jedeli») atly ylmy eserini ýazýar.

Aýbek «Nowaýy» romanyny ýazmazdan öň şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli çeşmeleri, ylmy kitaplary, taryhy maglumatlary öwrenýär. Nowaýynyň keşbi Aýbegiň goşgularynda-da käte suratlandyrylýar. 1937-nji ýylda Aýbek «**Nowaýy**» atly poemasynda ýazýar. Şol bir halatda ol Alyşir Nowaýynyň ýaşan döwrüni, onuň döwürdeşleri Wasifi, Babur ýaly adamlaryň ýazan ýatlamalaryny öwrenýär. Onuň bilen çäklenmän, Aýbek Nowaýynyň eserlerini jikme-jik öwrenip, olar barada birnäçe ylmy işler ýazýar. Şol işleri üçin ýazyjy Özbekistanyň Ylymlar Akademiýasynyň akademigi diýen derejä mynasyp bolýar (1944).

Aýbek 1944-nji ýylda özüniň birnäçe ýyllap ýazan romanyny tamamlýar.

Aýbegiň «Nowaýy» romany taryhy mazmunly eserdir. Ol taryhy roman žanryna degişlidir. Romanda Alyşir Nowaýynyň durmuşy onuň ýaşan döwrüniň, ýagny XV asyryň taryhy wakalary bilen baglanyşyklylykda beýan edilýär.

Alyşir Nowaýy örän çylşyrymly, galagoply taryhy döwürde ýaşapdyr. Teýmirleňiň¹ (1325–1405) ägirt uly imperiýasy ol aradan çykandan soň onuň mirasdüşerleriniň özara uruşlary zerarly, birnäçe bölek döwletlere bölünýär. Nowaýynyň ýaşan döwründe Teýmirleňiň döwleti Merkezi Aziýa, Eýran we Owganystanyň belli bir bölegini öz içine alypdyr. Döwletiň paýtagty öňki Samarkantdan Hyrada geçirilýär. Hyrat tutuş Horasanyň² paýtagty diýip ygylan edilýär. 1469-njy ýyldan başlap, Hüseýn Baýkara (Soltansöýün) (1437–1505) Horasana patyşalyk edýär.

Romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap, Hyradyň wakalara baý durmuşy görkezilýär. Romanda Hüseýn Baýkara Hyratda häki-

¹ Teýmirleň – «Timur», «Temir» atlary bilen taryhda belli bolan patyşa. Ol 1336-njy ýylda Keş şäheriniň ýanynda Hoja Ilgar obasynda eneden dogulýar. Kakasy Taragaý mongollaryň barlas taýpasyndand bolupdyr. Bir uruşda sag elinden we sag aýagyndan ýaralanyp, soň agsak bolany üçin «Teýmirleň», ýagny «Timur agsak» adyny alypdyr.

² Horasan – orta asyrlarda Eýranyň, Türküstantyň we Owganystanyň birnäçe etraplaryny öz içine alan ýurt.

miýeti doly ele alandan soň Alyşir Nowaýynyň şähre gelşi görkezilýär. Ýöne romanyň başynda adamlaryň Alyşir Nowaýy baradaky gürrüňleri beýan edilýär, şeýdip, ýazyjy Nowaýynyň halkyň arasynda abraýynyň uludygyny görkezýär.

Romanda Hüseýn Baýkara, Nowaýy, Mejdeddin ýaly taryhy şahslar bilen bir hatarda ýaş alym Soltanmyrat, ýönekeý daýhan gyzy Dildor, aňsat eklenç gözleýän Tuganbek ýaly çeper keşpler halkyň duýarlykly keşbini, onuň wekillerini we durmuşyny açyp görkezmäge kömek edýär.

«Nowaýy» romanynda parahatçylykly durmuş sahnalary bilen bir hatarda Hüseýn Baýkarynyň häkimiýeti elde saklamak üçin alyp baran uruşlary, ýowuz ganly sahnalar-da dogruçylyk bilen gürrüň berilýär.

Romanda köşk durmuşy, düzgünleri bilen bir hatarda ýönekeý daýhanlaryň, hünärmentleriň, talyplaryň, salgyt ýygnaýjy emeldarlaryň keşpleri-de bar. Romanda Nowaýynyň keşbi onuň halka we Soltan Hüseýne bolan gatnaşyklarynyň üsti bilen açylyp görkezilýär.

Romanda Nowaýynyň ýaşlyk, ýigit ýeten döwründen tä onuň ömrüniň ahyryna çenli bolup geçen wakalar beýan edilýär.

Romanda ilki bada Alyşir Nowaýy eýýäm köşk adamy hökmünde görkezilýär, emma bolup geçýän wakalaryň içinde dürli adamlaryň ýatlama häsiýetli gürrüňleriniň üsti bilen okyjy Nowaýynyň çagalygy we ýaşlygy barada doly maglumat alýar. Romanda ýazyjy Nowaýynyň keşbini Soltan Hüseýniň keşbi bilen baglanyşyklykda açyp görkezýär. Nowaýy halkyň oňat ýaşamagyny, ýurduň medeniýetiniň ösmegini, abadan bolmagyny isleýär. Ol Hüseýn Baýkaranyň ýakyn dosty we maslahatçysy hökmünde suratlandyrylýar. Nowaýy we Soltan Hüseýn çagalykdan bile önüp-ösüp, bile okap, soňra ulalansoňlar hem şol dostluga wepaly bolup galýarlar. Ýöne tagta çykansoň, Soltan Hüseýn döwleti dolandyrmakda ilki bada Alyşir Nowaýynyň akylly maslahatlaryny alsa-da, ol beýleki köşk adamlarynyň maslahatlaryny-da diňleýär hem-de käbir şahsy bähbitlerini arýan adamlaryň gepine-de gidýär. Netijede, Nowaýynyň Hüseýn Baýkaranyň adalatly patyşa bolup biljekdigi baradaky pikirleri amala aşmaýar. Ýöne Nowaýy halkyň geljekde öz dogry ýoluny tapjakdygyna ynanýar. Sebäbi Nowaýynyň mugallymy Jamy, ylym üçin dünýäniň köp lezzetlerinden el çeken

Soltanmyrat, ussat hat göçüriji Zeýnaddin, ökde suratkeş Behzad ýaly adamlar Nowaýynyň kalbynda halkyň güýjüne, onuň akylyna, zehini-ne bolan ynamyny berkidýär.

Romanda Nowaýy diňe bir beýik akyldar şahyr hökmünde suratlandyrylman, ol tutuş Horasanyň medeniýetiniň howandary hökmünde orta çykýar. Şonuň üçin Nowaýynyň öýi hemişe gelim-gidimli, aýratynam, şahyrlaryň, alymlaryň, suratkeşleriň üýşüp, edebiýat we sungat, ylym barada söhbetdeşlik, pikir alşylyan ýerine öwrülýär.

Romanda Gündogaryň beýik dana, akyldar şahyry Alyşir Nowaýynyň ynsanperwerligi, halk üçin alada edip, köprüler, hammamlar, kerwensaraýlar, medreseler, mekdepler gurduryşy görkezilýär. Nowaýy emir, ýagny patyşanyň birinji weziri bolmak bilen özüni adalatly döwlet işgäri hökmünde görkezýär. Romanda Nowaýy dokmaçynyň gyzyny öldüren jenaýatçylaryň köşke degişli adamlaryň nökerleriniň bolmagyna garamazdan, «Jenaýatçyny ýaşyrmakdan beter jenaýat ýok» diýip, jenaýatçylary tutup, zyndana salmaklygy buýurýar. Nowaýynyň her bir işinde onuň il-halk üçin aladasy, ynsanperwerligi ýüze çykýar.

«Kyrk gyz» (Garagalpak halk eposy)

«Kyrk gyz» bu garagalpak halkynyň dessançylyk дәpleriniň esasynda gypjak dessançylyk дәplerine eýerilip ýazylan eserdir. Ol erkin sygyr galybynda ýazylypdyr. Bu дәplerde «Manas», «Alpamyş» dessanlary hem dөredilipdir.

Bu eposyň dөredilen wagtyny aýtsak, ol XVIII asyrda bolup geçen wakalary beýan edýär. 1725-nji ýylda Orta Aziýa jungarlaryň çozuşy, galmyk hanlarynyň basybalyjylykly ýörişleri, 1740-njy ýylda Hywany Nedir şanyň basyp almagy, oňa garşy ýerli halkyň 1741-nji ýylda turzan gozgalaňy, onuň dikmesiniň Hywada öldürilmegi ýaly taryhy wakalar bu eposda öz beýanyny tapypdyr. Ýöne ol wakalar umumylaşdyrylyp, ertekä çalyň edýän, halk dөredijiligine mahsus bolan äheňlerde beýan edilýär. Halkyň isleg-arzuwlaryna laýyklykda Nedir şa batyr Arslan tarapyndan boýnuna ýüp atylyp, ýesir alynýar. Emma taryhda Nedir şa 1747-nji ýylda Kawkazda öz çadyrynda pyçaklanyp öldürilýär.

Bu epos çen bilen XVIII asyryň soňlarynda, XIX asyryň başlarynda döredilipdir. Onuň wakalary Sarkop (Serkop) şäherinde, Horezmde bolup geçýär. Serkop şäheri Garagalpagystanyň häzirki Birusni etrabynyň golaýyndaky Gylçynak obasynda ýerleşipdir. Şol ýerde «Kyrk gyz» atly obalar toplumynyň bardygyny aýtmaly. Ýeri gelende aýtsak, şeýle atlandyrylýan ýer Türkmenistanyň Bäherden etrabynda-da bar.

Eseriň baş gahrymany Gülaýymyň kakasy Allaýar baý gyzy onbaş ýaşyna ýetende oňa ýer bölüp berýär we ol ýerde gala gurdurýar. Ine, şol galada Gülaýym we onuň kyrk gyz joralary uruş tälimlerini öwrenip, erkin ýaşaýarlar. Ol ýere «Miweli» diýip at berýärler.

Dessanlarda bolşy ýaly, owadan gyz bolup ýetişen Gülaýyma hyrydar ýigitler köpeliýär. Olaryň biri Jurin kel atly bir garyp çopan hem Gülaýymy görjek bolup, goýun sürüsini taşlap, 100 goýnuny möjeklere iýdirýär...

Şeýdip başlanýan wakalar soňra Arslan, onuň gözeli, edermen gyz dogany Altynaý, oňa aşyk bolan Nedir şa baradaky wakalara goşulýar.

Dessanyň köp äheňleri ony türkmen edebi däpleri bilen baglanyşdyrýar. Meselem, aýal-gyzlaryň erkinligi, olaryň duşmanlara garşy batyr göreşi «Gorkut ata», «Görogly» şadessanlarynyň aýal-gyzlarynyň keşplerine çalym edýär. Meselem, «Görogly» şadessanynyň «Harmandäli» şahasyndaky başa-baş bäsleşik, ýaryşly sahnalar «Kyrk gyzda-da» bar.

Şeýle-de, Nedir şanyň Altynaýy ele saljak bolup, onuň ýaşaýan ýerine Kylymsoý atly hyzmatkäri bilen bir jadygöý, garry kempiri iberişi Göroglynyň atyny ogurlan kempirli şahasyny ýadyňa salýar.

Soňra Altynaýy duşmanyň kyrk sany ýaý atyjylary ýaralap, ele salýarlar. Emma şonda-da Altynaý Nedir şa boýun egmeýär, soňra Nedir şa Altynaýa çölde goýun bakdyrýar.

Poemanyň ikinji ýarymynda galmyk hany Surtaýşanyň Sarkop şäherine çozmagy, Allaýar baýyň ölümi, Sarkopuň duşman tarapyndan basylyp alnyşy, halkyň gulçulyga äkidilişi ýaly wakalar beýan edilýär. Gülaýym özüniň kyrk gyz esgerleri bilen Surtaýşany ýeňip, öz halkyny azat edýär we weýran edilen jaýlary, talanyp alnan zatlary basybalyjylary tölemäge borçly edýär. Gülaýymyň we Arslanyň basybalyjlara garşy göreşi, olaryň Nedir şany ýeňip, ýesir alyşlary

halkyň nukdaýnazaryndan, taryhy wakalar oguz dessançylyk däplerinde, erteki äheňlerinde beýan edilýär.

Eposda watançylyk pikirleri, azatlyk üçin göreş, gahrymançylyk, söýgi temalary örän çeper beýan edilýär.

GYRGYZ EDEBIÝATY

«Manas» – gyrgyz halkynyň eposy

Dünýä halk döredijiligine degişli ýadygärlikleriň içinde «Manas» eposy ajaýyp edebi ýadygärlikleriň biridir. Ol asyrlaryň dowamynda dilden aýdylyp, aýdymçy-manasçylaryň ýerine ýetirmeginde çeper sünnäläp işlenilen eserdir.

«Gyrgyzlaryň içinde «Manasyň» bir bölegini ýatdan bilmek döp bolupdyr. «Manas» Gomeriň «Iliada» poemasyndan birjik-de kem oturmaýar»¹ diýip, akademik W.W.Radlow nygtapdyr.

«Manas» dünýäde iň uly eposlaryň biridir. Ol ýüz münlerçe goşgy setirlerinden durýar. Halk rowaýatlarynda «Manasy» doly aýtmak üçin alty aý wagtyň gerek boljakdygy nygtalýar. 1922–1926-njy ýyllarda Sagymbaý Orozbakowyň aýdyp beren görnüşinde 250 müňe golaý goşgy setiri bar. «Manasyň» doly görnüşi 400 müň goşgy setirlerinden durýar. Ony manasçy Saýakbaý Karalaýewiň dilinden ýazyp alypdyrlar. «Manasyň» manasçylaryň dilinden ýazylan 18 görnüşi bar.

«Manas» halk döredijiligine degişli eserdir. Ony akyn-manasçylar kämilleşdirip, täze baplar, epizodlar girizipdirler. Wagtyň geçmegi bilen ol halkyň şahyрана ensiklopediýasyna öwrülipdir.

«Manasyň» aýdymларында, bölümlerinde gyrgyz halkynyň rowaýata öwrülen hany Manasyň we onuň kyrk ýigidiniň (kyrk-çoro) edermenlikleri we ýörişleri (kazatlary) wasp edilýär. «Manasyň» esasy bölümi «Uly ýöriş» ýa-da «Manasyň Beýjine ýörişi» diýlip atlandyrylýar. Bu bölümde Manasyň ýörişleri we edermenlikleri wasp edilýär.

¹ Манас. Киргизский народный эпос. Москва, 1941, стр. 6.

«Manasyň» ikinji bölümi «**Semeteý**» diýlip atlandyrylýar. Ol Manasyň ogly Semeteý barada gürrüň berýär. «Manasyň» üçünji bölümi (we onuň soňy) Semeteýiň ogly Seýtek barada gürrüň berýär. Ol «**Seýtek**» diýlip atlandyrylýar.

«Manasyň» esasy temasy Manasyň Owganystana, Orta Aziýa we Hytaýa tarap eden harby ýörişleri bolup durýar.

Gyrgyz halky gadym döwürlerden bäri Hytaý bilen goňşy bolup ýaşaýar. Öz garaşsyzlygy üçin asyrlaryň dowamynda Hytaý hökümdarlary bilen gazaply söweşlere girmeli bolupdyr. Şoňa görä-de, eposyň ilkinji babynda hytaýlylaryň çozuşlary, gysmagy zerarly, gyrgyz halkynyň «dünýä ýaýrap» gidenligi barada gürrüň berilýär.

Eposyň baş gahrymany Manas ýedi-sekiz ýaşlaryndan başlap Hytaý hanlaryna garşy göreşip başlaýar.

«Manas» eposy Merkezi Aziýa halklarynyň eserlerinde, şol sanda türkmenleriň «Görogly» şadessany, «Hüýrlukga–Hemra», «Şasenem–Garyp» ýaly dessanlaryndaky ýaly türk halklaryň edebiýatynda gadymdan gelýän däbe görä, perzent, gahrymanyň dogluşy temasyndan başlanýar:

«Ata-babalardan galan şeýle bir rowaýat bar: Gara handan hem-de Oguz handan soň dörän Alanja hanyň neberesinden Baýgur hem Uýgur diýilýänler ýaşap geçipdir. Şol ikiniň biri Baýguryň Babyr atly oglundan Tübeý, Tübeýden bolsa Kögeý atly nesil galýar. Ana, şol Kögeýden hem Nogaý, Şygaý, Çyýyr diýlen üç ogul dünýä inýär»¹ diýlip olaryň şol doganlaryň Nogaýyň ogly Ýakup barada gürrüň berilýär. Ýakup iki gezek öylense-de, perzendi bolmaýar. Ol atly-abraýly baý adam bolupdyr. Ol zar aglap, hudaýdan perzent dileýär. Soňra düýşünde oňa bir perzendiniň boljakdygy barada yşarat hökmünde bir alma berýärler. Soňra onuň ogly bolýar. Onuň adyna Manas goýýarlar»².

Epos «Manasyň dogluşy», «Manasa at goýluşy», «Manasyň çagalygy», «Ýakubyň Manasy Oşpur atly çopana terbiyelemäge bermegi», «Manasyň awa gidishi», «Manasyň han göterilişi», «Manas batyryň Tekeş hany ýeňmegi» ýaly baplardan başlanýar.

Eposyň gurluşy oguz dessanlaryna, «Görogly» şadessanyna meňzeş. Onda perzent meselesine örän uly üns berilýär. (Bu mesele «Gorkut ata» şadessanynda, türkmen dessanlarynda-da şeýle).

¹ Manas. Gyrgyz halk eposy. – Aşgabat, 1990. 3 sah.

² Görkezilen eser. 32 sah.

«Uly ýörişin» soňky bölümi «**Beýjiniň etegindäki uruş**» diýen bölüm bilen gutarýar. Manas bu söweşde özüniň güýçli duşmany bolan hytaý hany Konurbaýyň goşunlaryny ýeňýär. Şeýle-de, Manas galmyk hany Joloýa garşy göreşýär. «Manas» eposynda Syrgak, Bakaý ýaly gahrymanlaryň keşpleriniň üsti bilen gyrgyz halkynyň batyr, edermen gerçekleri suratlandyrylýar. Eposda örän akylly, äriňň geňeşçisi, öňdengörüji maslahatçysy we kömekçisi Kanykeý gyrgyz zenanynyň in gowy häsiýetlerini özünde jemleýär.

Hytaý goşunlary, batyrlary örän güýçli we howply garşydaşlar hökmünde suratlandyrylýar. Şoňa görä-de, Manasyň ýeňişleri, onuň edermenligi has ähmiýetli bolýar. Hytaý halkyna, hytaý goşunyna poemada örän uly baha berilýär. Ýöne eposda gyrgyz halky öz garaşsyzlygy, adalat üçin göreşýär we şoňa görä-de, ýeňiji bolýar.

Eposda uruş sahnalary bilen birlikde gyrgyz halkynyň döp-desurlary, awa gidişi, toýlary, ýaslary, halk baýramçylyklary, oýunlary, dini ynançlary örän özboluşly, janly we çeper suratlandyrylýar.

Bu eposy ilkinji gezek XIX asyryň 50-nji ýyllarynda ýazga geçiren gündogarşynas we gazak magaryfçysy, in soňky gazak hanlarynyň biri bolan Wali hanyň agtygy, rus goşunynyň ofiseri **Çokan Walihanow (1835–1865)** ony «Sähra Iliadasy», onuň «Semeteý» diýen bölegi bu burutlaryň¹ «Odiseýasydyr»² diýip ýazýar.

Epos ýedi-sekiz bogunly goşgy ölçeginde ýazylypdyr. Bu bolsa gyrgyz halkynyň adaty goşgy ölçegidir. «Manas» eposynda halk döredijiligine mahsus bolan aýdymlar, nakyllar, atalar sözi, rowaýatlar, taryhy maglumatlar, şahyрана tärler, döp-dessur aýdymlary düşgelyär. «Manas» eposynyň baý hazynasy asyrlaryň dowamynda ägirt uly terbiýeleýji güýje eýe bolupdyr we gyrgyz halkynyň ruhy gymmatlyklarynyň bir uly we ähmiýetli bölegidir.

Çingiz Aýtmatow (1928–2008)

Gyrgyzystanyň halk ýazyjysy Çingiz Törekulowiç Aýtmatow Gyrgyzystanyň Kirow etrabyň Şeker obasynda 1928-nji ýylyň 12-nji dekabrynda eneden dogulýar. Ýediýyllyk mekdebi gutaran-

¹ Burutlar – galmyklar gyrgyzlary şeýle atlandyrypdyrlar.

² Манас. Киргизский народный эпос. Москва, 1941, стр. 8.

dan soň ol Beýik Watançylyk urşy ýyllary oba geňeşiniň sekretary we etrap maliýe bölüminiň salgyt boýunça işgäri bolup işleýär. 1947-nji ýylda Çimkent şäherinde tehnikumda okaýar. Tehnikumda okan döwründe ol gyrgyz, gazak dillerinde çykan kitaplary üřç edip okapdyr. Aýratynam, şol döwürde Muhtar Auezowyň «Abaý» atly romany onda güýçli täsir galdyrypdyr. «Şu kitaby okap, men öz dilimizde şeýle ajaýyp eserleri döredip boljakdygyna düşündim»¹ diýip, Çingiz Aýtmatow ýazýar.

Çingiz Aýtmatow 1953-nji ýylda Gyrgyz oba hojalyk institutyny tamamlap, we birnäçe ýylyň dowamynda zootehnik² bolup işleýär.

Çingiz Aýtmatowyň «Gazet satyjy Dzýuýdo» atly ilkinji hekaýasy 1952-nji ýylda «Gyrgyzystan» atly ýygynyda çap edilýär. Bu hekaýada gazet satyjy ýapon oglanjygy we onuň parahatçylyk üçin göreşi suratlandyrylýar. Çingiz Aýtmatow öz eserlerini rus we gyrgyz dillerinde ýazypdyr. Ol ilkinji hekaýalaryndan başlap, adamyň içki ruhy dünýäsini açyp görkezmäge ýykgyň edýär. Ýazyjynyň şol ýyllarda ýazan «**Aşim**» (1953), «**Kyn geçelge**» (1956) ýaly hekaýalarynda, «**Ýüzbe-ýüz**» (1957) powestinde ynsan durmuşynyň dürli meseleleri beýan edilýär. Çingiz Aýtmatowyň şol döwürde ýazan «**Ogul bilen duşuşyk**» (1959) atly hekaýasynda adamkärçilik meselesi eseriň mazmunyndan eriş-argaç bolup geçýär. «Oglum, adam bol! Nirede bolsaňam, adam bol! Hiç haçan, nirede bolsaňam, adamkärçiligiňi ýitirme»³ diýip, urşa gidip barýan ogluny ugradýan garry çopan Çodron hamsygyp, ogluna sargaýar.

1958-nji ýylda Çingiz Aýtmatow Moskwada Ýazyjylar soýuzynyň A.M.Gorkiý adyndaky Edebiýat institutynyň Ýokary edebiýat kursuny gutarýar.

¹ Ауэзов Мухтар. Путь Абая. Абай. Москва, 1965, стр. 17.

² Zootehnik – oba hojalyk mallaryny idetmek we köpeltmek boýunça hünärmen.

³ Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1989, стр. 5.

Çingiz Aýtmadowyň köp okamagy we ýiti meseleleri gozgaýan çeper eserler ýazmak üçin edýän dynuwsyz tagallalary ýerine düşýär. 1958-nji ýylda çap edilen «**Jemile**» atly powesti oňa uly meşhurlyk getirýär. Powest köp dillere, şol sanda türkmen diline-de terjime edilýär.

Ýazyjy bu powestinde öz çagalygynda bolup geçen wakany ýatlama hökmünde Seyit atly oglanjygyň adyndan gürrüň berýär. Powestiň baş gahrymany Jemile Sadyk atly ýigide durmuşa çykýar. Ýöne bary-ýogy dört aý ýaşansoň uruş başlanýar we Sadyk harby gulguga çagyrylýar.

Jemiläniň durmuşa çykan maşgalasy ony ilkinji günlerinden başlap gowy görýär. Jemile-de özüni edepli, döp-dessurlary berjaý ediji gelin hökmünde görkezýär. Ol çaga ýaly aýyk göwünli, päk ýürekli, şadyýan, gönümel we dogruçyl zenan. Ol öz ärine wepaly bolup, kolhozda işleýär, gödek Osman ýaly söýgi bildirip, azar berýänlere aýgytly gaýtawul berýär. Ol güýjüni gaýgyрман, erkekler bilen bir hatarda aýal maşgala üçin agyr işlere-de döz gelip işleýär. Äri Sadykdan wagtal-wagtal hat gelýär. Ol hatlar hemişe birmeňzeş mazmunly. Sadyk öz hatlarynda aýaly Jemiläniň adyny iň soňunda tutup «...we şeýle-de aýalym Jemilä salam iberýärim»¹ diýip gutarýar. «Eger-de şol wagt Jemile öýde bolsa, oňa ol haty okamaga bererdiler. Her gezek Jemile ol üçburçluk haty² eline alanda men onuň ýüzüniň gyzarýandygyny görýärdim. Jemile haty öz içinden, gyzygyp, nazary bilen setirleri howlukmaç okap çykýardy. Ýöne hatyň soňuna ýetibereňde onuň eginleri çököýärdi we ýaňaklarynyň gyzygylt reňki solýardy. Ol özüniň kesir gaşlaryny çytýardy we hatyň soňuna çenli okap gutarman, sowuk biperwaýlyk bilen bir karz alan zadyny gaýtarýan ýaly haty ejeme gaýdyp bererdi»³ diýip, ýazyjy powestde Sadygyň öz aýaly Jemiläni söýmeýändigini hem-de muňa örän duýgurlyk bilen düşünýän Jemiläniň ruhy ezyýetlerini gysga, birnäçe setirleriň, sözleriň üsti bilen çeper suratlandyrylýar.

Eserde wakalar parahat ýaşayan oba ýerlerinde bolup geçse-

¹ *Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1989, стр. 97.*

² Üçburçluk hat – uruş döwründe frontdan gelýän hatlar bukja salynman, ýazylan hat üçburçluk görnüşinde eplenip iberilipdir.

³ *Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1989, стр. 24-25.*

de, urşuň pidalary, onuň halka getirýän betbagtçylyklary, horluklary eserde inçeden beýan edilip görkezilýär. Urşa giden sagdyn ýigitler maýyp-müjrup bolup gelýärler.

Frontdan ýaralanyp gaýdyp gelen Daniýar atly bir ýigit bilen Jemiläniň arasynda dörän hakyky, çuňňur söýgi duýgulary powestde öňden dowam edip gelýän maşgala durmuşyna wepaly bolmak döplerine ters gelýär. Emma Jemile «Kim näme diýse, şony diýsin, ýöne men öz söýgimden dänjek däl» diýip, özüniň Daniýary öňdenem söýýändigini aýdýar. Şeýlelik bilen, adamlaryň gep-gürrüňlerinden, özlerine gaýtawul temmi berilmeginden gorkman, biri-birini jany-teni bilen söýýän Jemile we Daniýar obany taşlap, başga ýerde bagtly durmuş gurup, ýaşamak üçin gidýärler...

Jemiläniň frontdan gaýdyp gelen äri Sadyk aýalynyň öýüni taşlap gidenine bellibir derejede gynanýar, ýöne bile arak içip oturan dosty Osmana: «Gitse, gümüne gitsin. Bir ýerde ölüp gider. Biziň ömrümize aýallar ýeterlik. Hatda tylla saçly aýalam iň erbet bihepbe ýigitçe-de ýokdur»¹ diýip, öz-özünü köşeşdirýär. Ýöne bir gün özüniň kiçi dogany Seýidiň çeken Jemile we Daniýaryň bile duran suratyny görüp, suraty jyrym-jyrym ýyrtýar, dogany Seýidi «dönük» diýip atlandyrýar. Emma çagalykdan suratkeş bolmaklygy arzuw edip gezen Seýit ýene-de Jemile we Daniýaryň suratyny çekýär. Sebäbi olar Seýit üçin çyn aşyk-magşuklygyň nyşany. Seýit bolsa hakyky biri-birini söýýän Jemile we Daniýaryň tarapynda.

Çingiz Aýmatowyň bu powestinde ynsanyň bagtyna hiç hili köne düşüňjeler, döp-dessurlar päsgelçilik bermeli däl, eger-de şeýle päsgelçilik dörän ýagdaýynda-da Jemile we Daniýar ýaly öz bagtyň üçin aýgytly göreşmeli diýen pikir öňe sürülýär. Çingiz Aýmatowyň eserlerinde iň esasy zat söýgi. Söýgi, ýazyjynyň pikirine görä, ynsany beýgeldýär, ganat berýär, bagtly edýär. Bu eseri fransuz diline terjime eden görnükli fransuz ýazyjysy Lui Aragon bu «söýgi barada iň gowy häzirkizaman powesti»² diýip, oňa ýokary baha beripdir.

1963-nji ýylda Çingiz Aýmatowa onuň «**Ilkinji mugallym**», «**Elwan ýaglykly serwim**» we «**Jemile**» atly powestleri üçin şol wagtky SSSR-iň edebiýat boýunça iň ýokary sylagy bolan Lenin baýragy berilýär.

¹ Айтматов Чингиз. Повести, Москва, 1989, стр. 55. (Terjime eden R. Mustakow).

² Görkezilen eser. 11 sah.

Çingiz Aýtmadow özüniň powestlerinde wakalary düşnükli we yzygiderli beýan edýär. Beýan edilýän wakada kiçijik, bir göräýmäge ujypsyzja, ýönekeý zatlaryň üsti bilen ýazyjy gahrymanlaryň häsiýetlerini we duýgularyny ussatlyk bilen açyp görkezmegi başarýar. «**Jemile**» powestinde Jemile Daniýara agyr däneli haltany göterişýän pursatlary şeýle beýan edilýär: «Jemiläniň özi Daniýaryň elinden tutdy we olar gollaşyp, haltany göterenlerinde Daniýar utanyp, dym-gyzyl boldy. Onsoň her gezek olar gollaşyp, haltalary göterenlerinde olaryň kelleleri biri-birine degäýjek bolýardy. Men Daniýaryň özüni oňaysyz duýýandygy üçin, dodagyny dişläp, Jemiläniň ýüzüne seretmezlige çalyşýandygyny görýärdim»¹.

Ýazyjy öz eserleriniň wakalaryny, olaryň gahrymanlaryny hemişe daş-töweregindäki durmuşdan alýar. Ilki bilen ol wakalar Çingiz Aýtmadowyň öz durmuşy, çagalyk, ýetginjeklik ýyllary gören-eşiden zatlary ýazyjynyň toplan tejribesi, ussatlygy bilen baýlaşdyrylyp okyjylary tolgundyrýan, özüne çekýän esere owrulýar.

Çingiz Aýtmadowyň eserlerinde beýan edilýän waka ýönekeý, adaty görnüşli hadysalardan başlanýar. «**Hoş gal, Gülsary**»² powesti «Köne araba münüp, bir garry adam barýardy. Mele ýorga Gülsary hem örän garry atdy, örän garrydy...»³ diýen sözler bilen başlanyp, ýöräp barýan atyň we onuň eýesiniň örän garrydygy, mejaldan gaçandygy barada gürrüň berilýär. Gyş günü garaňky gatlyşyberende orta ýolda arabany çekmäge mejaly bolmadyk at durýar, emma Tanabaý atyny gowy görýär, çünki onuň durmuşy şol at bilen baglanyşykly geçýär. Tanabaý atyny arabadan boşadyp, idip gidýär. Aty ýöremäge ýaraman, sowukda üşäp ýatjak bolýar. Emma Tanabaý atyny ýolda taşlap gitmeýär. Ol atyny içmegi bilen ýapyp, ot ýakyp ýyladýar. Powestde beýan edilýän wakalardaky görkezilýän adamlaryň şol ata bolan garaýyşlary bilen olaryň adamkärçiligi ýüze çykýar.

Ýoldan maşynly geçip barýan sürüji-şofýor atyny idip barýan Tanabaýy görüp, ony oba çenli äkidip biljekdigini teklipl edýär we Tanabaýa lagar düşen atyny ýolda taşlamaklygy maslahat berýär.

¹ Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1989, стр. 31.

² Gülsary – powestde atyň ady, gyrgyz dilinde «sarygül» diýmekligi aňladýar.

³ Айтматов Чингиз. Избранное. Фрунзе, 1983, стр 446.

– «At diýýäniň şu diri maslykmy? Sen ony itlere taşla, anha, jara itekläp goýber, iş tamam, ony gargalar çokarlar. Isleseň, kömekleşeli?»
– Bar, gidiber, – diýip, Tanabaý dişiniň arasyndan syzdyryp, tutuk aýtdy»¹.

Tanabaýyň ösdürip ýetişdiren owadan, ýaryşlarda hemişe ýeňiji bolýan şöhratly Gülsaryny onuň elinden alyp, täze gelen başlyk Jorokul Aldanowiche beren Ybraýymyň powestde rehimsiz, adamkärçiliksiz sypatlary Gülsara görkezýän jebir-süteminiň üsti bilen açylyp görkezilýär. Wezipä kowalaşýan býurokratlar Gülsaryny näçe berk zynjyrlap, gandal geýdireseler-de, ol azatlyga, sähra gaçyp gidýär. Şeýle tutanýerlilik, erkinligi söýmeklik Tanabaýyň häsiýetine-de mahsus. Ol durmuşda nähili kynçylyklara duş gelse-de, ejizlemeýär we ruhdan düşmeýär.

Çingiz Aýmatowyň «Elwan ýaglykly serwim» (1961) «Ak gämi» (1970), «Deňiz ýakasynda gezýän ala köpek» (1977) ýaly eserlerinde adaty durmuş meseleleri has çuň filosofik mazmuna eýe bolýar. Adam we tebigat temasy, adamkärçilik, durmuşyň manysy barada oýlanmalar dartgynly, käte gynançly wakalaryň üsti bilen beýan edilýär.

Ynsan tebigaty goramaly, sebäbi ol onuň ýaşayşyny iýmitlendirýän çeşme, ony diňe goramak bilen çäklenmän, onuň gülläp ösmegi üçin öz goşandyňy goşmaly, onuň baýlygyny, tokaýlaryny, haýwanat dünýäsini goramalydygy baradaky pikirler Aýmatowyň hekaýalarynda, powestlerinde yzygiderli nygtalýar. Ýöne iň esasy, adam öz wyždanyny päk saklap, edýän işleriňi hemişe adamkärçilik kanunlary bilen ölçemeli diýen pikirler onuň eserlerinden eriş-argaç bolup geçýär.

Çingiz Aýmatow özüniň meşhur powestlerinden soň «**Harasatly duralga**» («**Gün asyrdanam uzaga çekýär**» 1980) atly romanyny ýazýar.

Bu romanda çölün içinde ýerleşen Sary-Özek diýen ýerde demirýol duralgasyna serediji, işçi Ýedigeý Žangeldiniň keşbiniň üsti bilen adamzadyň ykbaly, adamyň durmuşdaky orny, olaryň bir-biri bilen gatnaşyklary baradaky pikirler beýan edilýär. Ýazyjynyň pikirine görä, her bir adam öz halkynyň taryhyny, öz ata-babalarynyň

¹ Айтматов Чингиз. Избранное. Фрунзе, 1983, стр. 448.

geçmişini bilmeli. Öz geçmişini ýatdan çykaran adam mankurt¹ bol-ýar. Ol diňe şu günki günü bilen ýaşayar. Romanda mankurt bolan ogluny halas etjek bolup gelen Naýman-Enäni onuň ogly Žolaman atýar. Sebäbi oňa žuanžuanlar şeýle buýruk berýärler. Ol mankurt. Onuň hiç zat hakydasynda galmandyr. Düyeden ölüm halynda ýykylyp barýan ejesiniň ak ýaglygy ak guşa öwrülip «Ýadyňa sal, sen kimiň ogly? Sen kimiň çagasy? Adyň näme? Seniň ataň Donenbaý, Donenbaý, Donenbaý...»² diýip gygyrýar.

Ine, şondan bäri gijelerine şol ak guş Sary-Özeğiň ýollarynda ýolagçy görse, «Ýadyňa sal, sen kimiň ogly? Sen kimiň çagasy? Adyň näme? Seniň ataň Donenbaý, Donenbaý, Donenbaý...» diýip saýraýarmyş diýýärler»³ diýip, romanda guşuň keşbi öz oglunyň elinden wepat bolan enäniň nyşanyna öwrülýär.

Tutuşlaýyn alanyňda, Çingiz Aýtmatowyň eserleri öz gözbaşynyň halk döredijiliginden alýar. Bu barada: «Uly gyrgyz obasy meniň döredijilik mekany boldy»⁴, diýip, Çingiz Aýtmatowyň özi ýazýar. Şol bir wagtda ýazyjy dünýä edebiýatynyň ajaýyp nusgalaryny, dünýä belli ýazyjylaryň eserlerini-de ürç edip öwrenip, gyrgyz edebiýatyny baýlaşdyrýar we öz eserleri bilen dünýä derejesinde meşhurlyk gazanýar. Çingiz Aýtmatowyň eserleri adamlary wyždan päkligine, ynsanperwerlige, umuman, ruhy sagdynlyga çagyýarlar. «Nirede bolsaňam, adam bol» diýen sözler ýazyjynyň ähli eserlerinde ýaňlanýar.

«Ilkinji mugallym» powesti

«Ilkinji mugallym» (1962) powestinde dag eteginde ýerleşen Kurkureu diýen obada 1924-nji ýylda bolup geçen bir waka beýan edilýär. Düşen atly ýaş ýigit mekdep açyp, çagalary okatmak üçin bu oba gelýär. Düşen gelip çykyşy boýunça şu obadan bolsa-da, onuň

¹ Mankurt – Romanda áydylyşyna görä, basybalyjy žuanžuanlar ýesir alan adamlarynyň kellesine düýe malynyň çyg derisini geýdirip, güneş ýerde oturdýan ekenler. Soňra deri gurap, adamyň kellesini gysyp, onuň huşuny, ýadyny öçürüp, mal ýaly, hiç zady bilmeýän, tanamaýan mahluk gula öwürýän eken. Şeýle adama «mankurt» diýipdirler.

² *Айтматов Чингиз. Избранное. Фрунзе, 1983, стр. 122.*

³ Görkezilen eser. 123 sah.

⁴ Görkezilen eser. 124 sah.

bu obada barar ýaly dogan-garyndaşy ýok. Onuň üstesine-de, obanyň adamlary hem «mekdep», «okuw» diýen sözlere şübheli garaýarlar. Bu bir bikär, işsizleriň üşmeleňi diýip düşüňärler. «Biz asyrlarboýy daýhançylyk zähmeti bilen ýaşaýarys, bizi kätmenimiz ekleýär. Biziň çagalarymyz hem biziň ýaly ýaşar, okuw olaryň ne derkaryna gerek. Sowatlylyk ýolbaşçylara gerek, biz bolsa bir ýönekeý halk. Sen biziň kellämizi agyrtma!»¹ diýip, Düşeniň mekdep açmak pikirine garşy çykýarlar. Emma Düşen tutanýerlilik bilen adamlara okuwyň adamlary nadanlykdan, tümlükden çykaryp, düşünjeli, aňly-bilimli ýagty ýola salýandygyny adamlara düşündirýär. Adamlar mekdep açmaga razylaşýarlar, ýöne onuň üçin köne at ýatagy bejerip, abatlaýyş işlerini geçirmeli, derýajygyň üstünden çagalar geçer ýaly köpri gurmaly we gýş mekdebi ýyladar ýaly odun ýygmalı. Obanyň adamlary ilkiada Düşene kömek bermeýärler, diňe ýetim gyz Altynaý öýlerinde ýakmak üçin ýygnan bir halta gury tezegi mekdebe döküp, soň ýene-de meýdana tezek ýygnamaga gidýär. Öýlerine giç barany üçin daýzasy oňa käýeýär we urýar. Soňra Düşen bar öylere ýekänme-ýekän aýlanyp, çagalary okuwa ýazýar. Şonda Altynaýy daýzasy «ýetim gyza okuw gerek däl» diýip, ony mekdebe ibermejek bolýar, emma Düşen tutanýerlilik bilen Altynaýy mekdebe okuwa çekýär.

Düşen şeýdip, çagalara hat-sowat we köp täze zatlary öwredýär. Ol öz obasynyň çäklerinden entek çykyp görmedik çagalara dünýäniň uly şäherleri, deňizleri, derýalary, jülge-tokaýlary barada gyzykly gürrüňleri berýär. Gýşyň düşmegi bilen çagalara mekdebe gatnamak kynlaşýar. Çagalar buz ýaly suwa aýaklaryny sokup, derýajykdan geçmeli bolýarlar. Düşen kiçijik çagalaryň birini arkasyna hopba edip, beýlekisini eline göterip, gezekli-gezegine her gün suwdan geçirýär. Kiçijik derýanyň üstünden bir-iki pürs atsaň, çagalar geçer ýaly köpri boljak, ýöne obaň adamlary nadanlyk zerarly okuwa ähmiýet bermeýärler, ony wajyp bir zat hasaplamayarlar. Düşeni bolsa bir işsizlikden çagalar bilen okuwa güýmenip ýören bir täsin adam hasaplaýarlar. Emma wagtyň geçmegi bilen Düşeniň zähmeti öz miwelerini berýär. Onuň iň gowy okaýan okuwçylary uly şäherlere gidip, bilim almaklaryny dowam etdirýärler. Altynaý Daşkentde, Moskwada okap, uly alym bolup ýetişýär.

Powestde uly depäniň üstünde açylan mekdep Düşeniň dur-

¹ *Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1979, стр. 20.*

muşynda iň beýik, iň bir wajyp iş bolup durýar. Şol mekdepde okap, hatly-sowatly bolan çagalaryň durmuşynda bilime, ylma uly ýol açylýar. Şoňa görä-de, powestde Altynaýyň «Depäniň üstünden, biziň mekdebimiziň duran ýerinden gözümiziň önünde ýazyň ajaýyp görnüşi açylýardy...»¹ diýmeginiň düýp sebäbi mekdep çagalaryň düşüňjesini ösdürýär, gözýetimini giňeldýär we dünýäniň giňligini görmegi öwredýär.

Düýşeniň keşbiniň üsti bilen ýazyjy halka aň-bilim öwretmäge bütin ömrüni sarp eden ilkinji mugallymyň durmuşyny, onuň oňat sypatlaryny görkezýär. Düýşen tutanýerli we päk ýürekli ýigit. Ol özüniň maksadyna ýetmek üçin, çagalara hat-sowat öwretmek üçin jan aýaman hereket edýär. Şol bir wagtda ol öz zähmeti üçin hiç kimden maddy sylag-serpaýa garaşmaýar. Tersine, hiç bir zat ýok ýerinde, mekdep enjamlary, depder, kitap, parta ýaly zatlaryň ýok ýerinde çagalary okuwa höweslendirýär.

Düýşeniň adamkärçiligi onuň her bir işinde görünýär. Şonuň üçin ol çagalaryň söýgüsini gazanýar. Ol öz okuwçylaryny hatly-sowatly etmek üçin ähli kynçylyklara döz gelip işleýär. Ol ýetim galan kakasynyň doganoglanynyňkyda ýaşap ýören on dört ýaşly Altynaýyň zalym daýzasy tarapyndan bir baýa ikinji aýal edip satylmasyna-da çürt-kesik garşy çykýar. Düýşen ýeke özi Altynaýy baýyň öýüne äkidilmegine garşy durup, deň bolmadyk dawada erbet ýenjilýär, eline şikes ýetip ýaralanýar, baýyň adamlary mekdebiň gapysyny döwüp, Altynaýy alyp gidýärler. Emma Düýşen şonda-da el gowşuryp oturmaýar we ahyrsoňy Altynaýy zalym baýyň elinden azat edýär. Soňra Altynaýy Daşkentdäki ýetimler öýüne iberýär. Zehinli Altynaý Moskwa-da okaýar we alym bolup ýetişýär.

Düýşen Altynaýyň bagtly bolmagy üçin elde baryny edip kömek edýär, hatda oňa bolan söýgüsini-de gizleýär, çünki ol Altynaýyň ýagty geljegine, uly alym bolup ýetişmegine päsgel bermejek bolýar. Şonuň üçin Altynaýyň öz söýgüsini bildirip, ýazan hatlaryna-da jogap bermeýär.

Gysgaça, birnäçe sözlerde jemläp aýdylanda, «Ilkinji mugallym» powestinde Çingiz Aýtmatow yzagalaklyga, nadanlyga garşy göreşýän, adamlary bilimiň ýagty ýoluna çagyryan we ynsanperwerlik üçin göreşýän mugallymyň keşbini suratlandyrýar.

¹ *Айтматов Чингиз. Повести. Москва, 1979, стр. 48-49.*

GAZAK EDEBİYATY

Muhtar Auezow (1897–1961)

Gazak halkynyň görnükli ýazyjysy Muhtar Omarhanowič Auezow 1897-nji ýylda Semipalatinsk uýezdiniň¹ Çingiz wolostynda² çarwa maşgalasynda dogulýar. Bu barada M. Auezowyň özi şeýle ýazýar: «Meniň ata-babalarym gelip çykyşy boýunça Merkezi Aziýadan bolup, baryp XIX asyryň başynda tobykty atly taýpa degişli edilipdir, meniň romanymyň gahrymany Abaý Kunanbaýew hem şol taýpadan eken.

Çagalyk döwrümi men obada geçirdim we şol ýerde-de hat-sowat öwrenmäge başladym. Bizi, ýagny öz agtyklaryny atamyz Auez (meniň familiýam hem şonuň adyndan gelip çykýar) okadýardy.

Men baş-alty ýaşymdadym, bir gün agşam agşamlyk naharyna garaşylýan ýakymly bir pursatda atam meniň okuwa ýarajak-ýaramajagymy barlap görmek üçin maňa «r» diýip, birnäçe gezek gaýtalap aýtmagymy sorady. Eger-de «r» diýip aýdyp bilmeseň, okuw barada pikir hem edip oturmaly däl. Sebäbi mekdepde ilkinji sapak Gurhanyň ilkinji «Bismillahi Rahman ar-Rahim...» diýen sözlerinden başlaýardy. Ol sözleri ýoýup aýtmaklyga bolsa, hiç bir molla ýol bermezdi.»³

Ýaş Muhtaryň «r» sesini aýdýşyndan kanagatlanan atasy oňa mekdepde başlangyç bilim berip başlaýar.

On bir ýaşynda Muhtar Auezowyň kakasy aradan çykýar we ony Kasymbek atly daýysy terbiýeleýär. Daýysy Muhtary Semipa-

¹ Uýezd – etrap.

² Wolost – welaýat

³ Аuezow Мухтар. Повести и рассказы. Алма-Ата, 1984, стр. 3.

latinsk şäherindäki baş ýyllyk uçilişsä (mekdebe) ýerleşdirýär. Şol döwürde patyşa hökümeti rus mekdeplerinde ýerli adamlardan, ýagny gazaklardan dilmaçlar taýýarlamak üçin okuwçy alýan eken. Muhtar Auezowyň rus mekdebinde okamagy şol döwürde üýtgeşik bir waka hökmünde seredilipdir, çünki ýerli ilatyň wekilleri musulman mekdeplerinde okadylypdyr. Gazaklar çagalaryny dinden çykarylar öýdüp, rus mekdebine bermejek bolupdyrlar. Ýöne patyşa hökümeti her wolostdan iki oglany rus mekdebine okuwa ibermekligi talap edipdir. Ine, şol «salgyt» ýa-da talap Muhtar Auezowyň rus mekdebinde okamagyna mümkinçilik döredipdir. Mekdebi gutaransoň Muhtar Auezow Semipalatinskidäki mugallymçylyk seminariýasyna¹ okuwa girýär.

Muhtar Auezow 1919-njy ýylda Semipalatinskidäki mugallymçylyk seminariýasyny tamamlayar we şol şäherde dürli wezipelerde gullukçy bolup işleýär. Şol döwürde Muhtar Auezow dramaturgiýa we žurnalistika bilen meşgullanyp başlaýar. 1922-nji ýylda ol erkin diňleýji bolup, Daşkentdäki Aziýa döwlet uniwersitetine okuwa girýär. Şol döwürde hem Muhtar Auezow köne gazak obasynyň durmuşy barada «Şolpan» atly žurnalda birnäçe hekaýalar çap etdirýär. Bir ýyldan soň Muhtar Auezow Leningrad (häzirki Sankt-Peterburg. – R.M.) uniwersitetiniň filologiýa bölümüne okuwa girýär. Ol uniwersitetde 1928-nji ýyla çenli okap, Daşkendiň Orta Aziýa uniwersitetiniň gündogar fakultetine aspirantura² okuwa girýär.

Muhtar Auezowyň durmuş ýoly, esasan, okuw, ylym bilen baglanyşykly bolan bolsa-da, ol özüniň ýaşlyk döwründen başlap, edebiýat bilen çuňňur gyzyklanypdyr. Baryp 1917-nji ýylda Semipalatinskide mugallymçylyk mekdebinde okaýarka, gazak realistik poeziýasynyň düýbünü tutujy Abaý Kunanbaýewiň (1845–1904) obasyna onuň agtygynyň toýuna Muhtar Auezowy hem çagyrypdyrlar. Auezow Abaý bilen bir urugdan eken. Bu toýa bir üýtgeşik sowgat etmek üçin Muhtar Auezow baş gün oturyp, bir pýesa–oýun ýazýar. Şol döwürde gazak edebiýatynda entek sahnada goýulýan dramalar ýok eken. Muhtar Auezow Semipalatinsk şäherinde teatrda rus ýazyjylary M. Gorkiniň, N. Ostrowskiniň pýesalary boýunça sahnada goýlan

¹ Seminariýa – mugallym taýýarlaýan ýörite orta mekdep.

² Aspirantura – alymlyk derejesini almak üçin niýetlenen okuw.

oýunlary gören eken. Şol tejribä esaslanyp, «**Ýeňlik we Kebek**» atly özüniň ilkinji pýesasyny ýazypdyr. Gazak halkynyň bir rowaýatyna esaslanyp ýazylan aşyk-magşuklar baradaky bu dramany obada iki sany birikdirilen gara öýde görkezipdirler.

Birnäçe ýyldan soň Altyn orda şäherinde açylan ilkinji milli gazak teatrynda şol oýun görkezilipdir, sebäbi ýazyjynyň şol ilkinji drama eseri boýunça sahnada görkezilýän zatlar adamlary tolgundyryp bilipdir. Bu eseriň gahrymanlary gazak durmuşynyň köne däp-dessurlaryny, yzagalak durmuşyny ret edip, adalatyň we öňegidişligiň, täze durmuşyň tarapynda çykyş edýärler.

Muhtar Auezowyň «**Baýbişe – tokal**» («**Uly we kiçi aýal**») atly ikinji pýesasynda ýazyjy köp aýallylygyň ahlak tarapdan jemgyýete zyýan getirýändigini görkezýär. Muhtar Auezow Semipalatinsk şäherinde gubispolkomyň¹ tabşyrygy boýunça gazak obalarynyň ýagdaýy bilen tanyşýar. Ine, şol döwürde ol gören-eşiden zatlaryna esaslanyp, «**Biçäreleriň täleýi**» (1921) atly hekaýasyny ýazýar. Bu hekaýada on üç ýaşly gyzjagazyň agyr täleýi gökezilýär. Muhtar Auezowyň şol döwürde ýazan ilkinji hekaýalary gazak durmuşynyň köne däp-dessurlaryny, ynsan tebigatyna, onuň hakyky duýgularyna ters gelýän düzgünleri ýazgarýar. Ýazyjynyň «**Barymta**» atly hekaýasynda baýlyga gyzygyp, öz hyzmatkärlerini mal ogurlygyna iberip, olaryň ölümüne sebäp bolýan adamyň keşbi suratlandyrylýar.

Muhtar Auezow rus ýazyjylary A. Çehowyň, M. Gorkiniň, A. Puşkiniň, L. Tolstoýyň, I. Turgenewiň, fransuz ýazyjysy Gi de Mopassanyň, amerikan ýazyjysy Jek Londonyň eserlerini üç edip okaýar we şol ýazyjylaryň durmuşy dogruçyl görkezýän realistik döplerine eýerýär. Ýazyjynyň özüniň bellemegine görä, onuň ilkinji uly göwrümlü «**Geçelgedäki atyş**» («**Karaş-Karaş**») eseri Maksim Gorkiniň «**Çelkaş**» atly hekaýasynyň täsiri bilen ýazylypdyr.

Muhtar Auezowyň «**Çal ýyrtyjy**» («**Kök serek**») atly meşhur hekaýasy, ýazyjynyň özüniň aýtmagyna görä, Jek Londonyň «Ak azy» atly hekaýasynyň täsiri bilen ýazylypdyr. Ýöne ýazyja birinji hatarda haýwanlar baradaky gazak ertekileri, gazak şahyry Abaýyň «Men güjükden köpek ýetişdirdim» diýen goşgusy ýazyja özboluşly çuň filosofik mazmunly eser döretmäge ýardam edipdir. Eserde köne

¹ Gubispolkom – welaýat häkimiýeti.

durmuş, yzagalak düşüňjeler bilen ýaşayan adamlaryň öz üstüne geljek belany öz eli bilen ösdürüp ýetişdirýändigleri nygtalýar.

1920-nji ýyllardan başlap, Muhtar Auezow gazak halk döredijiligi bilen gyzyklanyp başlaýar. Şeýle-de, gyrgyz halkynyň «Manas» eposy barada uly ylmy iş ýazýar. Şol döwürde ýazyjy gazak halkynyň görnükli nusgawy şahyry Abaýyň eserlerini ýygnap başlaýar, sebäbi Abaýyň eserleri ol döwürde entek giňişleýin neşir edilmän, golýazma görnüşinde elden-ele geçip okalypdyr hem-de Abaýyň köp goşgulary halkyň arasynda aýdym görnüşinde aýdylýan eken. Şeýlelik bilen, Abaýyň ömri we döredijiligini öwrenip, ýazyjy özüniň meşhurlyk gazanan Abaý baradaky **«Abaýyň ýoly»** atly iki bölümden durýan uly göwrümlü romanyny 1952–1956-njy ýyllarda ýazyp gutarýar. Bu roman türkmen diline **«Abaý»** ady bilen 1958-nji ýylda terjime edilip, çapdan çykdy.

Muhtar Auezow çeper eserler ýazmak bilen bir hatarda talyplyk ýyllaryndan başlap, ylmy iş bilen hem meşgullanypdyr. Gazak edebiýatynyň taryhy boýunça orta we ýokary mekdepler üçin maksatnamalary, okuw kitaplaryny ýazmaga gatnaşýar. Almaty şäheriniň ýokary okuw mekdeplerinde professor hökmünde gazak edebiýatyny okadypdyr. Ýazyjy 1946-njy ýylda akademik derejesini alýar.

Muhtar Auezow 1949-njy ýylda Gazagystan SSR-niň ylymda at gazanan işgäri diýen ady alýar. 1949-njy ýylda SSSR-iň döwlet baýragyna we 1949-njy ýylda Lenin baýragyna mynasyp bolýar.

Muhtar Auezowyň 1961-nji ýylda aradan çykmagy zerarly, onuň «Ýaş nesil» atly romany gutarylman galýar.

«Abaý» romany

Bu romanda nusgawy gazak şahyry Abaý Kunanbaýewiň (1845–1904) çagalyk döwründen tä ömrüniň ahyryna çenli geçen durmuş ýoly görkezilýär.

Ýazyjy Abaýyň durmuşyny, onuň ýaşan döwrüni gazak halkynyň durmuşynyň wajyp wakalary bilen utgaşdyryp suratlandyrýar.

Romanyň başynda ýazyjy ýaş Abaýyň okuwdan soň öz dogduk mekanyna dolanyp gelşini görkezýär. Abaýyň kakasy Kunanbaý gazaklaryň tobykty taýpasynyň baştutany we öz urugynda täsirli, öz diýenini ýöredýän baý adam. Ol öz ogly Abaýy hem özi ýaly gazap-

ly, özdiýenli, halkyň önüne düşüp bilýän mirasdüşer edip ýetişdirmekçi bolýar. Şonuň üçin ol Abaýyň entek ýaşlygyna seretmezden, oňa jogapkärli ýumuşlary, wezipeleri tabşyrýar.

Romanda çarwadarçylyk bilen meşgullanýan dürli gazak tire-taýpalarynyň durmuşy görkezilýär. Maşgala-urug gatnaşyklary bolan bu garyndaş tireleriň, taýpalaryň durmuşy özara baglanyşykly, sebäbi mal bakylýan öri meýdanlarynyň

bölünişi, her ýyl mallaryň sürüljek ýerleri ýaşulularyň geňesinde çözülýär, ýöne olaryň barysy Kunanbaýyň sözünden çykyp bilmeýärler. Şoňa görä-de, garry batyr Kodara we onuň gelnine töhmet ýöňkelip, Kunanbaýyň buýrugy bilen ilki asylyp, soňra daşlanyp öldürilmegine-de hiç kim garşy çykyp bilmeýär. Kakasynyň şeýle zalymlygy Abaýyň ýaş ýüreginde öçmejek yz galdyrýar.

Romanda Kunanbaý gazak halkynyň gadymy däplerini ýörediji, öz ili üçin alada edýän kişi hökmünde özüni görkezjek bolsa-da, onuň edýän hereketleri, adalatsyz işleri öz ildeşleriniň arasynda nägilelik döredýär. Netijede, tire toparlarynyň arasynda çaknyşyklaryň bolup geçmegine getirýär. Ahyrsoňy Abaý öz kakasynyň eden erbet işleri üçin halkyň önünde uly gurultaýda ondan ýüz öwürýär.

Ýazyjy romanda Abaýyň ýaşlykdan gazak halkynyň edebiýaty bilen gyzyklanyşyny, onuň ejesiniň we enesiniň gürrüň berýän rowaýatlaryny, gürrüňlerini, halk akynlarynyň (ýagny bagsylarynyň) aýdýan gazak halk aýdymalaryny, dessanlaryny höwes bilen diňleýşini jikme-jik suratlandyrmak bilen Abaýyň aýdymalarynyň döremegine sebäp bolan çeşmeleri görkezýär.

Muhtar Auezowyň bu eseri taryhy-terjimehal roman žanryna degişlidir, sebäbi onda XIX asyryň ikinji ýarymynda XX asyryň başynda ýaşap geçen meşhur gazak şahyry, aň-bilim ýaýradyjysy Abaý Kunanbaýewiň durmuşy gazak halkynyň durmuşynda şol döwürde bolup geçen taryhy wakalarynyň içinde görkezilýär.

Romanda halkyň syýasy-ykdysady durmuşy, tire-taýpalaryň öza-

ra çaknyşyklary, köne döp-dessurlaryň täze durmuşyň hadysalary bilen çaknyşygy suratlandyrylýar.

Bu roman köp dünýä dillerine terjime edilipdir. Görnükli gyrgyz ýazyjysy Çingiz Aýtmatow bu romanyň özüne eden täsiri barada şeýle ýazýar:

«Kyrk ýedinji ýylda men gazaklar bilen Çimkentde tehnikumda okaýardym. «Abaý» romany çykdy. Hemmeler ony okaýarlar, öwýärler. Men kitaphanadan ony sorap aldym. Dynç günü men oba, öýümize gidýärdim, onsoň yzma pyýada ýene şähre dolanyp gelýärdim. Bu ýol meniň bir günlük wagtymy alýardy. «Abaýy» men düşleglerde okaýardym. Bu meniň öz ene dilimde (gyrgyz we gazak dilleri biri-birine golaý. – R.M.) okan ilkinji kitabymdy. Bu kitaby okap, men öz ene dilimde şeýle beýik eserleri ýazyp boljakdygyna göz ýetirdim.»¹

«Abaý» romanynda wakalar eseriň baş gahrymany, beýik gazak şahyry we aň-bilim ýaýradyjysy Abaýyň durmuşy bilen baglanyşykly görkezilýär. Romanyň birinji bölümünde Abaýyň ýaşlygy, onuň ýigit çykyp, kemala gelşi beýan edilýär. Abaý ýaşlygynda Togžan diýen bir gyz bilen söýüşýär, emma on alty ýaşly Abaýy ene-atasy onuň söýmeýän Dilda atly bir gyza öýerýärler. Togžan başga adama durmuşa çykarylýar.

Birnäçe ýyldan soň Abaý Aýgerim atly bir gyz bilen söýüşýär we oňa öýlenýär. Abaýyň maşgala durmuşy gazak tire-taýpalarynyň durmuşy bilen berk baglanyşykly. Abaý romanyň birinji bölümünde kakasy Kunanbaýyň terbiýesi, görkezmeleri, täsiri bilen ýaşaýar. Emma kem-kemden kakasynyň edýän adalatsyz işleri Abaýy kakasyndan daşlaşdyrýar. Abaý her bir işde diňe öz taýpasynyň tarapyny tutman, ol adalatyň tarapynda çykyş edýär. Şonuň üçin beýleki gazak tireleri, taýpalary köp jedelli meselelerde ony özleriniň ynamdar wekili edip saýlaýarlar.

Abaý romanyň ikinji bölümünde doly kemala gelen şahsyýet hökmünde görkezilýär. Ol ady belli şahyr, sazanda, aň-bilim ýaýradyjy hökmünde giňden tanalýar. Onuň durmuşy, esasan, dogduk mekany Akşoky, Çingiz daglarynyň töweregindäki dürli jülgeleri, ýaýlalary bilen baglanyşykly bolsa-da, romanda Semipalatinsk şäheriniň wakalarynyň gazak sähralarynda ýaşaýan halkyň durmuşyna edýän täsiri görkezilýär.

¹ Ауэзов Мухтар. Путь Абая. Абай. Москва, 1965. стр. 17.

Abaý – halky aň-bilimli etmegiň tarapdary. Şonuň üçin ol çagalaryň mekdeplerde okap, bilim almagyny isleýär.

Çarwadarçylyk bilen meşgullanyp, göçüp-gonup ýaşayan gazak halkynyň täze ykdysady we medeni ösüş ýoluna düşmegini isleýär. Russiýanyň medeniýeti, kitaphanalary, mekdepleri, hassahanalary, gämileri, zawod-fabrikleri barada adamlara gürrüň berýär. Rus şahyrlary A. Puşkiniň, M. Lermontowyň, N. Nekrasowyň, I. Krylowyň eserlerini gazak diline terjime edýär. Sebäbi Abaý öz halkynyň dünýä halklarynyň ösüşinden, medeniýetinden üznä ýaşamazlygyny isleýär.

Ýazyjy «Abaý» romanynda gazak halkynyň aňynda asyrlarboýy ýaşap gelen düşünjeleriň, döp-dessurlaryň döwleşini, täze düşünjeler bilen çaknyşygyny görkezýär.

Abaý yzagalak köne durmuşyň kadalaryny ýazgarýar, tankyt edýär. Şonuň üçin ol öz kakasy, doganlary bilen tersleşýär. Abaý her bir dawaly meselede öz taýpasynyň, dogan-garyndaşlarynyň tarapyň tutmaýar-da, ol adalatyň tarapynda çykyş edýär. Şonuň üçin onuň baý dogan-garyndaşlary Abaýdan ýüz öwürýärler. Hatda onuň janyňa kast edilmegine-de göz ýumup garaýarlar. Emma halk köpçüligi Abaýyň tarapynda çykyş edýär, oňa duýgudaşlyk bildirýär, onuň urlandygy üçin duşmandan aryny alýar.

Tutuş romanyň dowamynda Abaý öz durmuşynda nähili kynçylyklara uçrasa-da, ol dag ýaly sarsmazak, durnukly, ruhbelent keşp hökmünde suratlandyrylýar.

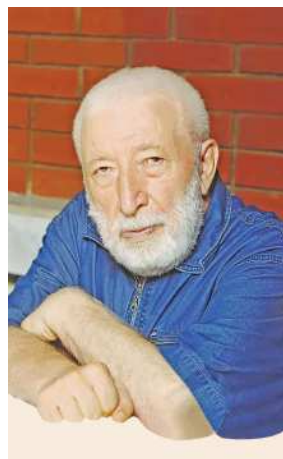
AWAR EDEBIÝATY

Resul Gamzatow
(1923–2003)

Dagystanyň halk ýazyjysy Resul Gamzatowyň ajaýyp goşgulary, poemalary, gyzykly gürrüňleri, kyssa eserleri dünýä dilleriniň köpüsine terjime edilip, söýlüp okalýar. Onuň goşgularyny Kerim Gurbanepesow, Sapar Öräýew, Durdy Haldurdy, Berdinazar Hudaýnazarow,

Italmaz Nuryýew, Gurbannazar Ezizow, Atamyrat Atabaýew ýaly şahyrlarymyz türkmen diline terjime edip, çap etdiripdirler. Resul Gamzatow öz goşgularyny awar dilinde ýazypdyr. Awar dili Dagystanda ýaşaýan awar halkynyň dilidir. Awarlar Dagystanyň daglyk böleginde ýaşaýan halk. Awarlar özlerini maarulal, ýagny daglylar diýip atlandyrýarlar. Dagystanyň edebiýaty köp dilli edebiýatdyr. Resul Gamzatowyň awar dilinde ýazan eserleri Dagystan edebiýatyna uly abraý getirýär.

Resul Gamzatow Dagystanyň Hunzah etrabyndyň Sada obasynda halk şahyry Gamzat Sadasanyň (1877–1951) maşgalasynda dogulýar. Resul Gamzatowyň öz terjimehaly barada bir ýatlamasynda: «Dagystanyň meşhur darbazlary¹ bilen belli bolan Sowkra atly obasynda oglan ýüpüň üstünde ilkinji gezek ýöräp başlan gününü onuň doglan günü diýlip hasap edýärler, meşhur zergärleriň obasy Kubacyda bolsa, oglan kümüşüň ýüzüne ilkinji nagşy çekende, onuň kakasy «Ynha, meniň oglum doguldy!» diýip aýdýar.

Indi özümiň doglan günüm barada aýtsam, megerem, men, on bir ýaşymda, entek kemer dakynmankam, at eýerlemänkäm, üçeğiň üstüne ýazylan öküz derisiniň üstünde ýüzin ýatyp, ilkinji goşgymy ýazamda doguldymmykam? Ýa-da soňrak mekdebiň diwar gazetinde ilkinji şygrym çykanda boldummykam? Ýa-da 1943-nji ýylda Dagystanyň neşirýaty meniň ilkinji goşgular ýygyndymy çykaranda doglandyryn?...

Meniň ömrüm aýdymdan başlanýar we tä soňuna çenli şoňa-da bagyş edilendir»², diýip ýazyşy ýaly, ol ýaşlygyndan halk döredijiligi, rowaýatlar, aýdymlar bilen gyzyklanýar.

¹ Darbaz – her uýy bir beýik pürse, sütünä berkidilip dartylan tanapyň üstünde oýnaýan oýunçy. Olar ön toýlarda, üşmeleňlerde çykyş edipdirler. Häzir olar, köplenç, sirkde çykyş edýärler.

² Родная поэзия. Москва, 1966, стр. 73-74.

Şahyr bu barada: «Halk rowaýatlary, ertekileri we aýdymlyry meniň kalbymda hemişelik yz galdyrdy»¹ diýip ýazýar.

Resul Gamzatow oba mekdebini gutaryp, pedagogik uçilişşä² okuwa girýär. Soňra ol mugallym, gazet işgäri, awar teatrynyň artisti bolup işleýär.

Resul Gamzatow özüniň şol döwürdäki ilkinji durmuş tejribele-ri, döredijilik işinde sözün ähmiýeti, möhüm orny baradaky ýatlama-larynda şeýle gürrüň berýär:

«Birmahallar men awar teatrynda işläpdim. Biz dekorasiýalary, ähli paty-putulary araba ýükläp, eşegarabaly oba-oba aýlanyp, dagly-lary drama sungatyna öwrenişdirýärdik. Teatrda işlän şol bir ýylymy, köplenç, ýatlamaly bolýaryn.

Käbir oýunlarda maňa kiçiräk rol ýetýärdi. Ýöne, köplenç, sufl-ýor³ (çawuşçynyň) sümelgesinde oturmaly bolýardym. Maňa – ýaş sahyra bu wezipe uly lezzet berýärdi.

Göwnüme bolmasa, artistleriň oýnaýşy, ýüzleriniň mimikasy, hereketleri, geým-gejimleri, grim, dekorasiýa – bularyň barysy ikinji derejeli zat ýalydy. Meniň üçin dünýäde iň esasy zat, iň möhüm zat – sözdi. Artistleriň her sözi aýdysyna, sözün manysynyň ýoýulmagyna gaty hüşgärlik edýärdim. Bardy-geldi aktýorlaryň biri bir ýalňys söz aýdaýsa ýa taşlap geçäýse, men çawuşçylyk sümelgämden zöwwe galardym-da, şol sözün dogry aýdylyşyny bütin zala gygyryp äşgär ederdim.

Hawa, men teksti hem sözi bar zatdan öňde goýardym, sebäbi söz geým-gejimsizem, grimsizem ýaşap bilýär – şo zatlar bolmaýan-da-da onuň manysy tomaşaça ýetip bilýär⁴.

Edebiýata bolan uly höwes Resul Gamzatowyň Moskwanyň M.Gorkiý adyndaky Edebiýat institutyna okuwa girmegine sebäp bolýar. 1950-nji ýylda Resul Gamzatow Edebiýat institutyny tamam-laýar.

¹ Родная поэзия. Москва, 1966, стр 74.

² Uçilişşe – ýörite orta bilim we hünär berýän senetçilik mekdebi.

³ Suflýor – teatrda artistlere oýun gidip duran wagty olaryň ýatdan çykaran sözlerini pyşyrdap ýatladýan işgär.

⁴ Resul Gamzatow. Dil. – «Diýar» žurnaly, 2005, №1, 40 sah.

Resul Gamzatowyň ilkinji eserleri, goşgulary 1937-nji ýyldan çap bolup ugraýar. Ilkinji goşgular kitaby **«Ýakymly söýgi we gaply ýigrenç»** diýen at bilen 1943-nji ýylda neşir edilýär. Şahyryň Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda ýazan sygyrlarynda krasnodonly gahrymanlar, onuň ildeşleriniň frontda görkezen edermenlikleri wasp edilýär. **«Mähriban ýerim»**, **«Biziň doganlarymyz»** (1947), **«Daglynyň Watany»** (1950), **«Uly doganymyz hakynda söz»** (1952), **«Dagystan bahary»** (1955) diýen ýygındylarynda, **«Daglygyz»** (1958) atly poemasynda Dagystan halkynyň durmuşynda, aň-düşünjesinde, psihologiýasynda bolup geçen özgerişleri görkezýär. **«Meniň doglan ýylym»** (1950) diýen goşgular ýygındysy we poemasy üçin Resul Gamzatow 1952-nji ýylda SSSR-iň Döwlet baýragyna mynasyp bolýar. Resul Gamzatowyň **«Ýüregim daglarda meniň»** (1959), **«Belent ýıldyzlar»** (1962) atly ýygındylary, **«Meniň Dagystanym»** (1968) diýen liriki powestinde awar halkynyň ruhy gymmatlyklaryny, döp-dessurlaryny, Dagystanyň gözel tebigatyny wasp edýär. Resul Gamzatowyň **«Belent ýıldyzlar»** diýen goşgular kitaby 1963-nji ýylda Lenin baýragyna mynasyp bolýar. Resul Gamzatowyň 40-dan gowrak goşgular ýygındysy bardyr. Onuň eserleri köp daşary ýurt dillerine, şol sanda türkmen diline-de terjime edilendir.

Resul Gamzatow A.S. Puşkiniň, M.Ý. Lermontowyň, W.W. Maýakowskiň, N.S. Tihonowyň eserlerini awar diline terjime edipdir.

Resul Gamzatow edebiýatda, jemgyýetçilik işlerinde görkezen hyzmatlary üçin birnäçe gezek orden we medallar bilen sylaglanýar. Resul Gamzatow 80 ýaş toýunyň yz ýanynda, 2003-nji ýylda dünýäden ötdi.

Resul Gamzatowyň liriki goşgulary

Resul Gamzatow ynsan kalbynyň pynhan duýgularyny inçeden yzarlap, awar halkynyň geçmişini, onuň gadymy döp-dessurlaryny we Dagystanyň gözel tebigatyny wasp edýär. Şahyr, ilkinji nobatda, öz ene diline uly sarpa goýýar, sebäbi her bir halkyň medeniýeti, edebiýaty şol halkyň diliniň ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Hiç bir halk öz milli dili bolmasa, özboluşly milli aýratynlygyny saklap bilmeýär. Ine, şu pikirler Resul Gamzatowyň **«Ene dilim»** atly goşgusynda aýratyn güýçli ýaňlanýar. Goşguda liriki gahryman agyr halda öz ene dilinde gepleşýän adamlaryň gürrüňlerini eşidip, şondan güýç alýar:

Eşidenimde alasarmyk bir halda,
Direldim men, yza çekildi ölüm.
Duýdum şonda wraç ýa tebip däl-de,
Meni halas etdi öz ene dilim.

Käbirin bejerýär dertden-beladan
Özge diller, ony ýatlap durmaýyn.
Ertir dilim ýitjek bolsa dünýäden
Ertir däl, men şu gün ölmäge taýyn¹.

Resul Gamzatowyň eserlerinde halkyň keşbi onuň parasatly gojalarynyň, batyr ýigitleriniň, gözəl aýal-gyzlarynyň üsti bilen suratlandyrylýar. Onuň «**Dagly gojalar**» atly goşgusynda ýaşululara uly sarpa, hormat goýulýar. Gojalaryň her bir aýdan sözi nakyllara, rowaýatlara öwrülýär. Olar halkyň ar-namysynyň nyşany hökmünde görkezilýär:

Megerem, bu daglar döräli bäri,
Şu daglaň üstünde olaram bardyr.
Olar üçin iň belent zat dünýäde
Beýik daglar däl-de, namysdyr – ardyr.

Şahyryň «**Nälet okamak**» goşgusynda-da halkyň öňe sürýän ile peýdaly bolmak, ar-namysy goramak, ene diliňi harlamazlyk, myh-mansöýerlik, öz sözünde durmaklyk, dogruçyllyk, ýaşululary sylamak ýaly ýörelgeleri ündelip, döp-dessurlary unudýanlara nälet aýdylýar:

Nälet bolsun kim aldasa,
Deň duşlaryn, dosty-ýaryn.
Dag dessuryn unudanlaň,
Ýüzüne men tüýkürýärim!²

Resul Gamzatowyň bu goşgusynda her bir ynsanyň, her bir halkyň mertebesiniň belentdigi, olaryň deňligi aýratyn nygtalýar:

¹ Resul Gamzatow. Goşgular. – Aşgabat, 1969. 6 sah. (Terjime eden M. Seýidow).

² Görkezilen eser. 10 sah.

³ Görkezilen eser. 24 sah.

Hiç bir halky garalamok,
Hemmesini sylaýaryn,
Nälet bolsun äsgermejek
Bolýanlara şolaň birin¹.

Şahyryň goşgulary düzüliş formasy, möçberi we mazmuny boýunça dürli-dürlüdür. Şahyr käte öz aýtjak pikirini iki setirli ýa-da dört setirli goşga sygdyryp, mazmun çuňlugyny gazanyp bilýär:

Ýarygije bolsun, günortan bolsun,
Gapymyz kakylsyn – çyn myhman bolsun².

Şeýle goşgularda setirleriň daşyndaky mazmuny okyjynyň özi düşüniş bilýär. «**Sen hakdaky sygyrlaram ýene kabul bolmady...**» diýen setirden başlanýan goşgy bary-ýogy dört setirden dursa-da, ol goşgularyny çap etdirjek bolup ýören bir ýaş şahyryň dilinden žurnalyň diňe öz bähbidini arýan biperwaý redaktory barada ýumoristik äheňde gürrüň berilýär:

Sen hakdaky sygyrlam ýene kabul bolmady:
Okalmaz diýp, redaktor žurnalyna almady.
Yzyna hem gaýtarman, baryn özünde goýdy,
«Aýalyma okap berjek, goşgulaň dursun» diýdi³.

«Atam bilen söhbet» poemasy

Resul Gamzatowyň bu poemasy 1953-nji ýylda ýazylypdyr. Poema 2003-nji ýylda ýazyjy we terjimeçi Akmyrat Hojanyýaz tarypyndan türkmen diline terjime edilip, 2003-nji ýylyň 2-nji maýynda «Edebiýat we sungat» gazetinde çap edilýär.

Poemada liriki gahrymanyň, ýagny şahyryň öz dogduk mekany-na baranda alan täsirleri barada gürrüň berilýär. Poemany şertli halda many-mazmun taýdan dört bölüme bölmek mümkin. Birinji bölümde

¹ *Resul Gamzatow. Goşgular.* – Aşgabat, 1969. 25 sah.

² Görkezilen eser. 76 sah.

³ Görkezilen eser. 60 sah.

şahyryň öz dogduk mekany bilen duşuşygy we onuň gözel tebigatyna bolan buýsanjy we guwanjy beýan edilýär. Şahyryň gözüne hemme zat ýakymly, lezzetli we ajaýyp görünýär:

Säher güller al öwüsdi uçutda,
Gür otlarda çyglar ýyldyraşdylar.
Gije dag obada ýanýan ýyldyzlar
Jülgä inip, derýa suwa düşdüler¹.

Tebigat liriki gahrymanyň şatlykly oý-pikirlerine laýyklykda suratlandyrylýar.

Poemada liriki gahrymanyň oba ýaşululary bilen duşuşygy, olaryň şahyryň eserleri barada aýdan pikirleri poemanyň ikinji möhüm mazmuny merkezi bolup durýar. Çünki şondan soň şahyr öýlerine gaýdyp gelýär we kakasynyň golýazmalaryna ser salýar, bir çäk dünýäden öten atasynyň ruhy bilen öz hyýalynda duşuşýar hem-de maslahatlaşýar. Diwarda asylgy duran atasynyň suraty oňa göwünlik, ruhy goldaw berip, şu sözleri aýdýan ýaly görünýär:

Seniň ýanyňda men, mähriban oglum,
Sallançakda ýatan döwründen bəri.
Pikir-hyýallaryň, maksat arzuwyň –
Meniň üçin aýan, düşnükli bary.

Geçmişem sapakdyr, şu günem sapak,
Yzarla baryny bogunma-bogun.
Erkiň polat bolsun, göwnüňem – ýüpek,
Sabyrly, hyjuwly, güýçli bol, ogul².

Liriki gahrymana atasynyň ruhy kynçylyklardan gorkman ýaşamaklygy, ruhubelentligi, sabyrly bolmaklygy maslahat bermek bilen bir hatarda halkdan üzňe bolmazlygy tabşyryp:

¹ *Resul Gamzatow*. «Atam bilen söhbet». – «Edebiýat we sungat» gazetini, 2003-nji ýylyň 2-nji maýy.

² Şol ýerde.

Aň-paýhasyň – halkda, baýlygyň – halkda,
Seň ykbalyň bolsun halkyň ykbaly¹,

diýip, maslahat berýär.

Kakasynyň maslahatyny diňlän şahyr öz eserleriniň entek «höwürtgede oturan ganatlary bekemedik guşjagazlar» ýa-da entek «açylyp ýetişmedik gunçalar» ýaly entek kämillik derejesine ýetmänligine göz ýetirýär we täzedan ruhy galkynyşy başdan geçirýär, sebäbi ony atasynyň ruhunyň beren pentleri dogry ýola salýar:

Sygyrlarym höwes edýär uçmaga,
Asmana höwesli guşjagaz ýaly.
Gül açylar – öwrier ýazy uçmaha,
Şeýle bolýar şahyrlaryň ykbaly.

Men öýe howlukdym, ruhum galkynyp,
Çümdüm mün bir beýik pikir-hyýala.
Hyjuwyň, joşgunyň gyzgyn tolkuny
Saldy meni ýola! Mukaddes ýola!²

UKRAIN EDEBIÝATY

Taras Grigorýewiç Şewçenko (1814–1861)

Ukrain halkynyň beýik şahyry Taras Grigorýewiç Şewçenkonyň eserleri köp wagtyň, ýyllaryň geçmegine seretmezden, öz ähmiýetini ýitirmän, dünýä edebiýatynyň gymmatly bölegi bolup durýar, çünki onuň eserlerinde ukrain halkynyň ruhy, azatlyk üçin göreşen gerçek-gaýdamaklary³, halkyň bagtly durmuş baradaky ar-

¹ *Resul Gamzatow*. «Atam bilen söhbet». – «Edebiýat we sungat» gazetini, 2003-nji ýylyň 2-nji maýy.

² Şol ýerde.

³ Gaýdamaklar – XVIII asyrdan polýak zulumyna garşy göreşen daýhanlar.

zuwlary, Ukrainanyň ýaşyl çemenlikleri, sümme tokaýlary, derýalary, ekin meýdanlary, daýhanlaryň durmuşy örän janly, çeper suratlandyrylýar.

Maksim Gorkiý Şewçenkonyň poeziýasynyň ukrain halky bilen baglanyşygy barada söz açyp: «Şewçenko, Puşkin, Miskewiç halkyň ruhuny gözel, güýçli we doly suratlandyryýan şahsyýetlerdir»¹ diýip ýazýar.

Şewçenkonyň özi bu barada: «Adamlary bilmek üçin olar bilen bile ýaşamaly, olar barada ýazmak üçin bolsa, ilki bilen özüň diňe ak kagyzy gara laýjy bolmaly däl-de, adam bolmaly»² diýip ýazýar we бүтін ömrünü ukrain halkynyň hal-ýagdaýyny, isleg-arzuwlaryny wasp etmeklige bagyşlaýar.

Taras Grigorýewiç Şewçenko 1814-nji ýylyň 9-njy martynda Kiyew guberniýasynyň (welaýatynyň) Zwenigorod uýezdiniň (etrabynyň) Morinsy obasynda krepostnoý daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Şewçenkonyň ene-atasy pomeşşik Engelgardtyň krepostnoýlary bolupdyr.

Krepostnoý daýhanlar pomeşşige tabynlykda ýaşapdyrlar. Şol döwrüň kanunlaryna görä, krepostnoý daýhanlar gul hasaplanmandyrlar, ýöne olaryň guldan tapawudy sähelçe bolupdyr. Pomeşşik olary birine satyp, bir zada ýa-da başga bir adama çalşyp bilýän eken.

Şewçenkonyň maşgalasy ilki Morinsy, soňra Kirillowka (häzirki Şewçenko obasy) obasynda ýaşapdyr.

Tarasnyň ejesi otuz iki ýaşynda agyr işlerden maýrylyp, aradan çykýar. Şewçenkonyň kakasy Grigoriý Şewçenkonyň elinde baş çaga galýar. Soňra ol ikinji gezek öýlenmeli bolýar. Tarasnyň öweý ejesi örän yzgytsyz aýal bolupdyr. Taras on iki ýaşyna ýetende onuň kakasy aradan çykýar. Soňra Taras çopançylyk edip, mal bakýar. Şol döwürde ol sährada mal bakanda çemenlikleriň, ýaşyl baýyrlaryň su-

¹ *Тарас Шевченко. Собрание сочинений. Москва, 1955, том 1, стр. 85.*

² Görkezilen eser. 43 sah.

ratyny çekmek bilen meşgullanypdyr. Ol surat çekmegi gowy görüpdür. Taras Şewçenko başlangyç bilimi, hat-sowady obadaky ruhanyndan öwrenipdir.

Ýaş Taras 14 ýaşyna ýetende pomeşşik P.W. Engelgardtyň öýünde hyzmatkär, ýumuş oglany bolup işläp, ilki 1829-njy ýylda Wilno şäherinde ýaşaýar. Engelgart Şewçenkonyň suratkeşlik zehininiň bardygyny görüp, ony Peterburga suratkeşlik mekdebine berýär. Şol sebäpli 1831-nji ýyldan başlap Şewçenko Peterburgda suratkeşlik mekdebinde okaýar.

Şol döwürde Şewçenko I.M.Sošenko, K.P. Brýullow, W.I. Grigorýewiç ýaly tanymal suratkeşler bilen tanyşýar. Şol suratkeşler 1838-nji ýylda Brýullowyň çeken Žukowskiniň suratyny 2500 rubla satyp, Şewçenkony pomeşşikden satyn alyp, ony krepstnoýçylykdan azatlyga çykarýarlar. Şol ýylda-da Şewçenko Çeperçilik akademiýasynyň agzalygyna kabul edilýär. Çeperçilik akademiýasynda 1839–1841-nji ýyllar aralygynda Taras Şewçenko üç gezek kümüş medal bilen sylaglanýar. 1845-nji ýylda Şewçenko Çeperçilik akademiýasyny üstünlikli tamamlayar. Şol döwürde Şewçenko ukrain we rus ýazyjylarynyň eserlerini köp okaýar, onuň edebiýata bolan höwesini artýar, gözýetimi giňeýär.

1840-njy ýylda Peterburgda Şewçenkonyň «**Kobzar**»¹ atly goşgular ýygyndysy ukrain dilinde çykýar. Oňa şahyryň «**Meniň oý-pikirlerim**», «**Perebendýa**», «**Katerina**», «**Derek**», «**Oýlanma**» («**Maňa gara gaşlar nämä gerek**»), «**Osnowýanenko**», «**Iwan Podkova**», «**Taras gijesi**» atly 8 sany eseri girýär.

Şahyryň bu eserleri ukrain edebiýatynda täze sahypany açýar. Bu eserlerde ýönekeý halkyň dilinde, romantizme mahsus äheňlerde krepstnoýçylyk düzgüninde ýaşaýan halkyň agyr durmuşyna garşy protest duýgulary ýaňlanýar.

Şewçenkonyň irki döredijiligine degişli «**Katerina**» atly poemasynda Katerina atly gyzyň bir baý ofiser bilen duşuşygy, olaryň söýgi taryhy, soňra ol ofiseriň Katerinany çagasy bilen taşlap gidişi, Katerinanyň ondan soňky agyr durmuşy, onuň özüni gark edip, heläk bolşy beýan edilýär. Poemanyň soňunda Katerinany taşlap giden

¹ Kobzar – kobza atly saz guralynyň çalyp, aýdym aýdýan bagşy-sazanda.

«Katerina» 1842. Şewçenkonyň ýagly reňk bilen çeken suraty

şol ofiser obanyň duşundan aýaly bilen paýtunly geçende gedaý, kör aýdymçy bir kobzary idip baryan ýaş oglanjygy görüp, onuň gaşlaryndan şol oglanyň özüniň Katerinadan bolan ogludygyny tanaýar, emma sesini çykarman, ýüzüni beýläk öwürüp, ony taşlap gidýär. Bu poemada birnäçe setirlerde Şewçenko ýaş zenanyň tragediýasyny, ýetim galan çaganyň keç ykbalyny, ýaş, geýnülüwi baý ofiseriň doňýürekdigini ussatlyk bilen görkezýär.

Şewçenkonyň ilkinji eserleriniň biri bolan «Jadylan» (1838) atly balladasynda-da söýgüli alys ýurda gidip, ýeke galan, soňra däliräp, heläk bolan zenanyň ykbaly görkezilýär. Şol döwürde Şewçenkonyň köp eserlerinde adalatsyz, agyr durmuşda ýaşap, jogapsyz, şowsuz söýgä uçrap aldanan aýal-gyzlaryň keşpleriniň üsti bilen halkyň, jemgyýetiň durmuşy görkezilýär.

Şewçenkonyň şol döwürde ýazan «Gaýdamaklar» (1841) atly poemasynda polýak feodallarynyň garşysyna 1768-nji ýylda gozgalan turzan gaýdamaklaryň, daýhanlaryň azatlyk üçin göreşi wasp edilýär.

1843-nji ýylyň maýynda 14 ýyldan soň Şewçenko Ukraina gaýdyp gelýär we tä 1844-nji ýylyň fewralyna çenli ol ýerde syýahat edýär, dogan-garyndaşlaryny görýär, halkyň durmuşy bilen ýakyndan tanyş bolup, ýüzden gowrak surat çekýär. Soňra olary «Ajaýyp Ukraina» diýen at bilen albom görnüşinde 1844-nji ýylda çap etdirýär.

Peterburga gaýdyp gelip, Şewçenko Çeperçilik akademiýasyny gutarýar we erkin suratkeş derejesini alýar. 1845-nji ýylyň ýazynda ol ýene-de Ukraina gidýär. Ol Kiýew, Poltawa, Çernigow, Wolyn guberniýalarynda syýahat edýär. Ukrainada Şewçenko käbir rewolýusionerler bilen tanyşýar. Şu döwürde onuň eserleriniň patyşa samoderžawişasynyň krepstnoýçylyk düzgünini paş edijilik äheňleri güýçlenýär. Şewçenko şol eserleriniň çap edilmäge rugsat edilmejegini bilip, olary «Üç ýyl» diýen at bilen öz albom-ýygındysyna ýaz-

ýar we öz tanyşlaryna göçürip almaga rugsat edýär. Olaryň içinde şahyryň «**Düýş**» (1844), «**Kawkaz**» (1845), «**Tersa**» («**Ýeretik**») we başga-da birnäçe eserleri uly meşhurlyk gazanýar.

Şewçenkonyň Ukrainada ýazan goşgularynda ene topraga bolan uly söýgi duýgulary beýan edilýär. Onuň Ukrainada, Pereýaslaw şäherinde ýazan «**Wesýet**» (1845) atly goşgusynda Watany söýmek temasy «zynjyrlary gyryp, azatlygy ýaýratmak» ideýasy bilen birigip gidýär:

Ölsem jaýlaň mähriban
Ukrainanyň ilinde,
Gazyň gabrymy meniň
Sähraýy giň çölünde,
Daşgyn derýa abanýan
Depede ýatar ýaly,
Gapdalymdan çyrypynp,
Dnepr öter ýaly.
Ol ýurdumdan duşmanlaň
Haram neslini sürüp,
Äkidensoň, mazardan-
Silkinjiräp men turup,
Göge galkyp alkyşlaryn
Taňrym-janym pidany,
Emma täki onýança
Tanamaýaryn hudany.
Meni jaýlap galkyň-da,
Zynjyrlary paýradyň!
Ganymlaň ganyn saçyp,
Azatlygy ýaýradyň!
Meni-de ýatlaň onsoň
Azat bolan ol ilde,
Ýatlap duruň, unutmaň,
Gadyrdan şirin dilde¹.

¹ T.G. Şewçenko. Goşgular hem poemalar. – Aşgabat, 1961. 59-60 sah.

1847-nji ýylyň fewralynda Şewçenko Kiýew uniwersitetine surat mugallymy wezipesine işe alynýar, emma onuň «Kirill-Mefodiý doganlygy»¹ diýen gizlin syýasy jemgyýete degişiligi üçin (Şewçenko bu jemgyýete 1846-njy ýylda girýär) Şewçenko tussag edilýär.

1847-nji ýylyň aprelinde Şewçenko Peterburga ugradylýar we ol ýerden Orenburgyň ýanyndaky Orsk galasyna iberilýär. 1850-nji ýylda Şewçenko Maňgyslak ýarymadasynyň golaýynda ýerleşýän Nowopetrowsk berkitmesine esgerlige iberilýär. Sürgünde bolan wagty Şewçenko özüne surat çekmek, goşgy düzmek gadagan edildigi üçin, köplenç, galanyň berkitmesiniň diwarynyň arkasynda gizlenip, döredijilik bilen meşgullanmaly bolupdyr.

1855-nji ýylda patyşa Nikolaý I aradan çykmagy bilen Aleksandr II tagta çykýar. Şol waka mynasybetli patyşa günä geçiş yglan edýär, emma Şewçenkonyň adyny ol öz eli bilen sanawdan çyzýar. Şonda-da Şewçenkonyň dostlary, Çeperçilik akademiýasynyň wise-prezidenti graf F.P.Tolstoý we onuň aýaly Şewçenkony boşatmak üçin köp tagallalar edýärler. Şol döwürde Şewçenko özüniň azat edilmegine garaşyp, rus dilinde «**Gündelik**» («**Žurnal**») diýen eseri ýazyp başlaýar.

Bu eserde Şewçenko öz terjimehalyna degişli wakalary, öz dünýägaraýşy barada pikir ýöredip, bolan ýerleri, gören adamlary barada gürrüň edip, üç-dört ýerde türkmenleriň ýaşan ýerleriniň atlaryny tutup, türkmenleri agzap geçýär we özüniň «türkmen geýmini geýip, Bursowyňka çay içmäge gidişi»² barada ýazýar.

Şewçenko 1848-nji ýylda A.I. Butakowyň tagallasy bilen Aral deňzini öwrenmek üçin guralan ylmy ekspedisiýasynyň düzümine goşulýar we Şewçenko Mangyslak ýarymadasynda bolup, ol ýerde ýaşayan ilatyň durmuşy bilen ýakyndan tanyşýar. Şonda 1849-njy ýylda Kos-Aralda Şewçenko özüniň «**Böwürslenlik, tikenlik**» (1849, Kos-Aral) diýen meşhur goşgusyny ýazýar.

Dostlarynyň tagallasy bilen krepostonýçylyk gulçulygyndan azat edilen Şewçenkonyň ýene-de azatlykdan mahrum edilip, sürgüne iberilmegi şahyra agyr degýär. Şol sebäpli bu goşguda şahyr öz

¹ Kirill-Mefodiý doganlygy – taryhçy alym N.I. Kostomarow we onuň dostlary tarapyndan döredilen gizlin jemgyýet. Olar slawýan halklaryny birikdirmek, krepostonýçylygy ýatyrmak we halky aň-bilimli etmek ýaly maksatlary öňe sürýärler.

² Şewçenko T.G. Goşgular hem poemalar. – Aşgabat, 1961. 10 sah

dogduk mekanyňy – Ukrainany ýatlap, ýiti hesretli sözler bilen öz Watanyndan jyda düşendigini, Diýara barýan ýoly «böwürslenlik, tikenlik» basandygyny nygtap:

Böwürslenlik, tikenlik
Ukrainama gidýän ýol,
Meniň üçin ömürlik
Taşlanaýdy gerek ol.
Maňa gaýdyp Ukraina
Barmak ýok bolsa gerek?
Pikirim erksizlikde
Gaýdyp özüm okamak
Miýesser bolsa gerek?¹

– diýip ýazýar. Sürgünlik durmuşy barada oýlanyp, şahyr özüniň ynsan hökmünde bagtsyzdygyny, durmuşyň esasy bolan söýgüden, dost-ýarlaryndan hem jyda düşendigini bu goşguda gamgyn ähenlerde beýan edýär:

Açyşmasaň ýüregi,
Eger-de hiç kes bile,
Allahym, razylaşmak
Kyndyr bu durmuş bile.
Adam-da bolsam maňa
Adam bagtyn bermediň!
Ony asyl görmedim!
Görmedim men! Görmedim!
Ýürekdeş ýar bermediň
Bagtym ýok eken gyzdan!
Geçdi gije-gündizler
Gara hatar tiz-tizden,
Söýgüsiz hem şatlyksyz
Ýat ilde ýitdi bary!
Men tapmadym bu ýerde

¹ *Taras Şewçenko. Eserler. – Aşgabat, 1958. 155 sah. (Terjime eden: Çary Aşyrow).*

Özüme dosty-ýary.
Ýürek syryn açmaga
Indi ýokdur hiç kimim!¹

Goşgynyň birinji böleginde şahyr özüniň agyr durmuşy barada gamgyn äheňlerde gürrüň berse-de, ol bu eseriň soňunda «adamlara ýagşylyk etmän, garyba-misgine hemaýat bermän, zalymlary ýazgarman ölseň, arman çekersiň» diýip, özüniň ynsan durmuşynyň manysy baradaky pikirlerini beýan edýär we goşgynyň başyndaky Watan temasyna gaýdyp gelip, öz Diýary Ukrainany görmegi arzuw edýär:

Ýaş ýürek götererden,
Alla, agyrdyr gamym.
Oňat görýän kişiňe
Mylaýym söz sözlemän,
Şatlyk berip garybyň
Misgin köňlün yzlaman,
Ýa zalyma gargaman,
Ölseň çekersiň arman!
Meniň Ukrainamdaky
Gul edilen ilaty
Görkez maňa, jan Alla!
Saňa ýalbarýan gaty!²

Sürgünde bolan ýyllarynda Şewçenko öz durmuşy dogduk mekany Ukrainany ýatlap, rehimsiz baý-panlar barada ençeme eserler döredýär. Şahyryň «**Marina**» atly poemasynda zalym panyň Marina atly gyzy öz söýgülisinden aýryp, özüniň öýüne äkidişi, ony we onuň ejesini masgaralap kemsidişi beýan edilýär. Şeýle äheňler Şewçenkonyň «**Knýaz aýal**» diýen poemasynda-da güýçli ýaňlanýar.

Nowopetrowsk galasynda 1856-njy ýylyň 25-nji ýanwaryndan başlap, Şewçenko gizlinlikde («**Suratkeş**») atly powestini ýazyp başlaýar. Onuň «**Sazanda**», «**Gezelenç**» we başga-da birnäçe powestleri-de sürgünlik ýyllary ýazylýar, emma olary ýazyjy çap etdirip bilmeýär.

¹ *Taras Şewçenko*. Eserler. – Aşgabat, 1958. 155 sah.

² Görkezilen eser. 155–156 sah.

1857-nji ýylyň 2-nji awgustynda Taras Şewçenko sürgünlikden boşadylýar we 1858-nji ýylyň 9-njy martynda (öňki köne kalendar boýunça 18-nji fewral) özüniň doglan güni şahyra Peterburga barмага rugsat berilýär. 1858-nji ýylyň 27-nji martynda Şewçenko Peterburga gelýär.

Şol döwürde Peterburgda rewolýusion-demokratik hereket güýçlenýär. Şewçenko Çernyšewskiý, Dobrolýubow, Serakowskiý ýaly rewolýusionerler bilen aragatnaşyk saklaýar we olaryň jemgyýeti üýtgedip gurmak, daýhanlaryň halyny ýeňletmek baradaky pikirlerini goldaýar. Peterburgda Şewçenko Çeperçilik akademiýasynda işleýär, edebiýat agşamlaryna gatnaşýar.

Peterburgda ýazan goşgularynda Şewçenko Injiliň sýužetlerini ulanyp, zulумыň öýüniň ýykyljakdygy we bagtly durmuşyň geljekdigi barada «**Saul**», «**Ybadat**», «**Mariýa**» we başga-da birnäçe goşgularyny ýazýar. Şahyr «**Igoryň polky hakynda söz**» poemasynyň terjimesine girişýär, ýöne onuň diňe käbir bölümlerini terjime edip ýetişipdir.

1859-njy ýylda Şewçenko iň soňky gezek Ukraina gidýär, emma oňa Ukrainada ýaşamaga rugsat berilmeýär.

1860-njy ýylda Çeperçilik Akademiýasynyň Geňeşi Şewçenkonyň çeken suratlaryna, grawýuralaryna ýokary baha berip, oňa grawýura klasy boýunça akademik derejesini berýär.

Şol döwürde N.G. Çernyšewskiý we beýleki Şewçenkonyň rus ýazyjy dostlary Şewçenkonyň garyndaşlaryny krepostnoýçylykdan azat etjek bolup, olaryň hojaýyny pomeşşige ýüz tutýarlar, pomeşşik razylaşýar, ýöne olara ýer bölüp bermän boşatjakdygyny aýdýar. Emma beýle şert bolsa, olaryň açlykdan ölmegine getirjek eken. Şeýlelikde, Şewçenko öz garyndaşlarynyň azatlyga çykanyny görüp bilmeýär.

Şol ýyl köp haýyşnamalardan soň Şewçenko özüniň «**Kobzar**» atly goşgular ýygyndysyny neşir etmäge rugsat alýar. Şol döwürde Şewçenko ukrain daýhan çagalary üçin «**Harplyk**» kitabyny neşire taýýarlaýar. Ol başga-da birnäçe işleri, çeper eserleri döretmegi meýilleşdirýär, emma sürgün, türme, esgerlik döwründe köp azap çeken, horluk gören şahyr keselleýär we 1861-nji ýylyň 10-njy martynda, kyrk ýedi ýaşynda Şewçenko aradan çykýar.

Ukrain halkynyň beýik şahyry Taras Şewçenkonyň eserleri häzirki döwürde-de dünýäniň halklary tarapyndan söýlüp okalýar we dünýäniň köp dillerine terjime edilýär.

Aşgabat şäherinde Taras Şewçenkonyň ýadygärligi we onuň adyny göterýän köçe bar. Taras Şewçenkonyň ynsanperwer mazmunly eserleri türkmen diline-de terjime edilip, birnäçe gezek neşir edildi. (1956, 1961).

TATAR EDEBIÝATY

Musa Jelil (1906–1944)

Musa Jelil (Musa Mustafowıç Jelilow) Orenburg guberniýasynyň Mustafino obasynda 1906-njy ýylda daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Musa alty ýaşynda oba mekdebinde okap başlaýar. Ol ýerde Musa başlangyç bilim alýar. Birnäçe wagtdan soň olaryň maşgalasy Orenburga göçýär. Musa Jeliliň kakasy Mustafa Gabeljelil ogluny «Husainiýa» diýen medresä okuwa salýar. Şol wagtlar ol medrese täze tipli, öňdebaryjy okuw jaýy hasaplanýan eken. Ol medresede dini dersler bilen bir hatarda dünýewi mazmunly dersler, tatar dili we edebiýaty, surat çekmek, aýdym dersleri okadylýdyr.

Musa ýaşlygyndan edebiýat bilen gyzyklanýar we 1916-njy ýyldan başlap, ol özüniň ilkinji goşgularyny ýazýar. 1916-njy ýylyň sentýabrynda Orenburgda çykýan «Kyzyl ýulduz» gazetinde Musa Jeliliň «**Bagt**» diýen goşgusy çap edilýär. Şondan soň onuň ýene-de üç goşgusy çap edilýär.

1919-njy ýylda Musanyň kakasynyň aradan çykmagy zerarly, olaryň maşgalasy ýene-de Mustafino obasyna gaýdyp barýar.

1922-nji ýylyň güýzünde Musa Jelil dostlarynyň maslahat bermegi bilen Kazana gidýär. Kazanda Musa «Tatarystan» gazetinde göçüriji bolup işe girýär. 1923-nji ýylyň güýzünde Musa Jelil tatar dilinde okadylýan rabfak¹ okuwyna girýär we ony 1925-nji ýylda üstünlikli tamamlap, Orenburga dolanyp barýar. Orenburgda Musa Jelil dürli wezipelerde işleýär.

1927–1928-nji ýyllarda Musa Jelil Moskwada komsomol² işinde işleýär we Moskwanyň döwlet uniwersitetiniň edebiýat fakultetini gutarýar. Soňra çagalar žurnallarynyň jogapkär redaktory bolup işleýär.

1934-nji ýylda Musa Jeliliň «**Ordenli millionlar**» we «**Goşgular we poemalar**» diýen iki eserler ýygynyndysy çapdan çykýar. Onuň şol ýygynydlara girýän «**Zaýtune**», «**Çeşme**», «**Amine**», «**Ol gyz ulanda**», «**Ilkinji ýagyş**» ýaly goşgularynda durmuşa söýgi, ynsan duýgulary, ilkinji söýgi, ýaşlyk hyjuwlary ýaly temalar öz beýanyny tapýar.

Musa Jeliliň şu döwürde ýazan goşgularynda täze durmuşyň wakalary bilen bir hatarda ýaş ýigidiň içki duýgulary, söýgi, aýralyk temalary, zenan gözelligi beýan edilýär.

Onuň «**Hat gatnadyjy**», «**Altyn saç**», «**Ildar**» atly poemalarynda şahyr öz döwrüniň zähmetkeş ýaşlarynyň ajaýyp sypatlaryny wasp edýär.

Beýik Watançylyk urşy başlananda Musa Jelil fronta gidýär. 1942-nji ýylda Wolhow frontunyň söweşlerinde agyr ýaralanyp, Musa Jelil nemes faşistlerine ýesir düşýär. Ýesirlikde, konslagerde Musa Jelil faşistlere garşy göreşmek barada gizlin wagyz-nesihat işini alyp barýar, şol sebäpli faşistler ony Berlindäki Moabit türmesine salýarlar we ony ölüm jezasyna höküm edýärler. Emma şonda-da şahyr mertlik bilen, ruhdan düşmän, özüniň ajaýyp şygrylaryny ýazyp, faşistleriň wagşyýana keşbini, olaryň adamzada garşy gönükdirilen jenaýatlaryny batyrgaýlyk bilen öz goşgularynda paş edýär.

1944-nji ýylyň awgustynda Musa Jelil faşistleriň elinden wepat bolýar.

¹ Rabfak – işçiler üçin açylan täze mekdep.

² Komsomol – kommunistik ýaşlar guramasy.

Musa Jeliliň şol şygrylary «**Moabit depderleri**» diýen at bilen soňra neşir edilýär.

Şahyryň ölüm bilen ýüzbe-ýüz durup ýazan bu eserleri ynsan mertliginiň nyşany hökmünde dünýä halklarynyň dillerine terjime edilýär. 1956-njy ýylyň 2-nji fewralynda şahyra Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen at dakylýar. Ýene-de bir ýyldan şahyrlaryň içinde ilkinji gezek Musa Jelile (merhum) «**Moabit depderleri**» atly goşgular ýygyny üçin ýokary Döwlet baýragy berilýär.

«Moabit depderleri» goşgular ýygyny

Musa Jeliliň gaýduwsyz ýüregi, ýeňilmezek ruhy bilen döredilen bu goşgular iki sany kiçijik depdere ýazylyp, ynamly adamlaryň üsti bilen şahyryň Watanyna ýetirilipdir.

Musa Jeliliň «Moabit depderleri» atly goşgular ýygyny tatar dilinden türkmençä terjime eden görnükli türkmen ýazyjysy Berdi Kerbabaýew bu goşgularyň türkmençe neşiriniň «**Ölmez ýadygärlik (Musa Jeliliň soňky şygrylary)**» diýlip atlandyrylan sözbaşysynda:

«Okyjylara hödürlenýän şu goşgular görnükli tatar sowet şahyry Musa Jelil tarapyndan faşist ýesirliginde döredilen goşgulardyr.

Musa Jeliliň şygrylary çuň ýürekden joşup çykýar. Ol öz ölümini-de aýdym bilen ýaňlandyrýar»¹ diýip, B. Kerbabaýew şahyryň goşgularynyň ynsan ruhunyň ýeňilmezekliginiň simwoly hökmünde ebedi ýaşajak eserleriň hataryna girýändigini nygtaýar. Şol goşgularyň taryhy barada B. Kerbabaýew şeýle maglumat getirýär: «Musa Jelil bir depderini 1944-nji ýylyň başynda, ýanaşyk kamerada oturan dosty – belgiýaly partizana² beripdir. Berlin alnanda azat edilen belgiýaly partizan şol goşgulary Brýusseldäki Sowet ilçihanasyna tabşyrypdyr. Ikinji depderi hem şonuň ýaly goldan-gola geçip saklanypdyr-da, in soňunda Moskwadaky Ýazyjylar Soýuzyna iberilipdir»³.

B. Kerbabaýew bu depderleriň goşgularynyň çeperçiligi barada söz açyp: «Musa Jeliliň ol goşgulary birinji setirinden seniň ünsüni

¹ *Musa Jelil*. Goşgular. – Aşgabat, 1955. 3 sah. (Terjime eden: B. Kerbabaýew).

² Partizan – faşistlere garşy göreşiji.

³ *Musa Jelil*. Goşgular. – Aşgabat, 1955. 8–9 sah.

özüne çekýär, sende çuňňur duýgy döredýär. Onuň şygrylaryny okadygyňça, her sözün manysy çuňňur aýdynlaşýan ýaly bolýar. Şygrylar şeýle janly, şeýle näzik duýgy bilen ýazylypdyr, göýä ýazyjynyň özi seniň önünde oturyp, zaryn heňler bilen aýdyp berip oturan ýaly. Şol depderlere garaňda, güýçli şahyryň özüni gören ýaly bolýarsyň»¹ diýip ýazýar.

Musa Jelil öz goşgularynyň ir-u-giç azatlyga çykjagyna ynanýar we öz ýakynlarynyň, watandaşlarynyň özüniň faşistlere garşy mertlerçe göreşip, wepat bolandygyny bilmeklerini isleýär:

Ölsem-de men wepalydyr ýüregim,
Şygrymdaky jandan eziz antyma.
Ile bagyşladym heňim – ýaragym
Eziz ömrümi-de berýän halkyma.

Aýdym aýdyp, söweş edip ajaýyp,
Durmuş ýazyn isläp aýdym düzüldi...
Soňky aýdymym jellat paltasy gaýyp,
Başym kesjek bolýan çagda ýazyldy².

Şahyr bu goşgularynda ilki bilen özüniň ýakynlaryny, «ýarynyň ýüpek ýaglygyny», eziz ilini mähir bilen ýatlaýar. Şahyr türmede nähili jebir-jepalar görse-de, ol özüniň türmede ejir çekişini, agyr ýaşayyş şertleri barada ýazmaýar, çünki şahyryň azat ruhy pel-pelläp Watan giňişliginde erkin uçup, geçen bagtly, parahat durmuşynyň ajaýyp pursatlaryny ýatlaýar. Bu ýatlamalar şahyra uly güýç berýär. Şahyryň bu eserleriniň içinden geçýän esasy ideýa, onuň «**Bagyşla, ilim**» (iýul–1942) diýen goşgusynda:

Dumly-duşum meniň duşman alsa-da,
Kesilse-de ýolum, aýak çekmedim.
Ýaraly ýüregim gana dolsa-da,
Ejizläp, hamsygyp, gözýaş dökmedim³ –

¹ *Musa Jelil*. Goşgular. – Aşgabat, 1955. 9 sah.

² Görkezilen eser. 12 sah.

³ Görkezilen eser. 15 sah.

diýen setirleriniň üsti bilen aňladýar. Şahyr ilki bilen özüniň ýesir düşmeginiň sebäplerini düşündirip, ýene-de duşmana garşy göreşmegi arzuw edýändigini nygtaýar:

Diňe bir arzuwym: siziň hatarda
Dostlar, ýene ele alsam ýaragym,
Ýaram öňküsinden bolsa beter-de
Bendilige egmez başyn ýüregim¹.

Şahyryň bu eserlerinde durmuşyň ajaýyplygy, ýaşayşa bolan söýgi güýçli ýaňlanýar. Şahyr iň soňky demine çenli elinden galamyny düşürmeýär, ol asmanda erkin uçýan guşlary, meýdan gülllerini, ýagyş-ýagmyrlary ýatlap:

Ah, süýji, süýji bilýän:
Ýaşamagyň duýgusy!
Emma indi men ölýän,
Şu şygrym – iň soňkusy² –

diýip ýazýar. Şahyr ölüm bilen ýüzbe-ýüz bolup, şu goşguny özüniň iň soňky goşgusydyr öýtse-de, ol ondan soňam birnäçe goşgular ýazýar. Ölüm jezasyna höküm çykarylmasdan öňki duýgularyny, düşünde ýaşajyk gyzy bilen duşuşygyny, ony gujaklap mähir bilen bagryna basyşyny beýan edýär. Durmuşyň gözelligi, ýaşayşa bolan söýgi bu goşgularyň esasy ideýasy bolup ýaňlanýar:

Şatlygymdan aljyrap hem mesirgäp,
Bagryma men mäkäm gysdym gyzymy.
Söýgiň, mähriň duýgusyndan esirgäp,
Bir az salym unudypdym özümi.

Şondan soňra çykyp gitdik meýdana,
Gujaklady bizi güller deňizi.
Ömür süýji, söýgi-ýakymly jana
Gör, nähili ýagty, erkin Ýer ýüzi!...³

¹ *Musa Jelil*. Goşgular. – Aşgabat, 1955. 17 sah.

² Görkezilen eser. 71 sah.

³ Görkezilen eser. 73 sah.

ARAP EDEBİYATY

«Müň bir gije» arap ertekileri

Gadymy miflerden, rowaýatlardan, dürli tymsaldyr nakyllardan öz gözbaşyny alýan erteki žanry edebiýatyň iň gadymy görnüşleriniň biridir. Halkyň ruhuna ýugrulan ertekileriň terbiýeçilik ähmiýeti we adamlaryň ruhy baýlygyny ösdürmekde tutýan orny olary wajyp estetiki çeşmä öwürpdir. Ertekide adamyň ähli isleg-arzuwlarynyň amala aşýandygyny nazara alyp, XIX asyrdaky ýaşap geçen nemes romantik şahyry Nowalis «Erteki sygryýetiň kanuny ýalydyr» diýip nygtaýar, «Ähli şahyrana eserler erteki ýaly bolmalydyr» diýmek bilen, erteki žanrynyň romantizm akymynyň ösmegine uly itergi berendigini aýdýar. Şol döwürde doganlar Grimmeler (Ýakob Grimm (1785–1863), Wilgelm Grimm (1786–1859) Germaniýanyň oba-şäherlerini aýlanyp, 1812–1822-nji ýyllar aralygy nemes halk ertekilerini ýygnaý, 200 sany ertekini üç tomluk kitap görnüşinde «Çagalar we öý ertekileri» ady bilen neşir etdirýärler. Ine, şol ertekiler diňe bir nemes edebiýatynyň ösmegi üçin däl, eýsem dünýä medeniýetiniň ösüşine-de täze sahypa bolup giripdir.

«Müň bir gije» ady bilen gadym döwürlerden bäri dünýä halklarynyň medeniýetine, edebiýatyna, sungatyna güýçli täsir eden arap ertekileri dünýäniň köp dillerine terjime edilipdir. Bu ertekiler iki ýüz ýyldanam öň Ýewropa ýurtlarynda belli bolupdyr. Hatda XVIII asyryň fransuz magaryfçysy Wolter özüniň meşhur «Filosofiki powestlerinde» «Müň bir gijäniň» ertekileriniň käbir äheňlerini, ýordum süžetlerini ulanypdyr.

«Müň bir gije» ady bilen dünýäde meşhurlyk gazanan arap ertekileri gadym döwürlerde halkyň arasynda erteki aýdyjylar tarapyndan gürrüň berlip, çeperleşdirilip, soňra tutuş bir giden ertekiler toplumyna öwürülipdir. «Müň bir gijäniň» bellibir dörän anyk wagtyny aýtmak kyn. Sebäbi oňa girýän ertekiler dürli döwürlere degişlidir.

Pars edebiýatynyň kyssa bilen ýazylan uly çeper eserleriniň biri «**Sindbadnama**» kitaby hasaplanylýar. Ol Arşakidler döwründe

(b.e.öň 250–b.e 224ý.) gadymy pehlewî rowaýatlarynyň esasynda döredilipdir. VIII asyrdä «Sindbadnama» eseri pehlewî dilinden arap diline terjime edilipdir we soňra «Müň bir gije» arap ertekileriniň içine goşulypdyr.

«Sindbadnama» arap dilinden siriýa diline, ondan grek diline terjime edilip, dünýä belli bolýar. Ol köp ýewropa dillerine terjime edilipdir. Şeýdip, bu eser dünýä edebiýatynda «göçüp-gonup, syýahat ediji» powestleriň hataryna girýär.

Alymlaryň çak edişlerine görä, X asyrdä «**Hezar Efsane**» («**Müň erteki**») atly pars dilindäki ertekiler ýygyndysynyň arap diline terjime edilmegi «Müň bir gije» arap ertekiler toplumynyň döremegine nusga bolupdyr. Ol ertekiler toplumu gündogar halyfatyň paýtagty bolan Bagdatda örän uly meşhurlyk gazanypdyr. Ýöne Şähriýar we Şährizada baradaky ertekiler kitaby X asyrdä ýaşan arap kitapşynasy an-Nadimiň eserinde duş gelýär¹.

Soňky döwürlerde kitap satyjylar we kitap göçürijiler köp ertekileri bu ýygnynda goşupdyrlar. XIV–XVI asyrdä bu meşhur ertekiler ýygyndysy gutarnykly düzülipdir. Şeýlelik bilen, «Müň bir gije» atly ertekiler toplumu bir adam ýa-da bir ýazyjy tarapyndan ýazylmandyr, ony halk döredipdir. Şonuň üçin ertekileriň dili düşnükli we sada bolup, ertekilerde bolup geçýän wakalar gönümel, bolşy ýaly, hiç zat bussur-ýassyr edilmän, beýan edilýär. Halk durmuşda gören, eşiden zatlaryny çeper toslamasyny siňdirip gürrüň berýär.

Bu ertekileriň gadym döwürlerde döränlerinde jadyly hadysalar, fantastiki ruhlar görkezilýär. Olar adamlaryň durmuşyna gatnaşýarlar. «**Balykçy we ruh hakyndaky erteki**», «**Gara agaçdan ýasalan at**» ýaly ertekiler şu topluma degişli bolup durýar. Şäher durmuşyna degişli «**Aşyk-magşuk baradaky erteki**», «**Üç alma baradaky hekaýat**» hem-de «**Küýki baradaky ertekiler**» toplumu «Müň bir

¹ Тысяча и одна ночь. Избранные сказки. Москва, 1956, стр. 6.

gijäniň» iň bir gyzykly eserlerini düzýär. «**Aladdin baradaky erteki**» hem şu topara girýär. Bu ertekiler dilden-dile geçip, kämilleşen bolsa, ondan soňrakky döwürde düzülen edebi ertekiler Gündogaryň orta asyr jemgyýetiniň durmuşyny beýan edýär. Olaryň iň ajaýyplarynyň biri-de «**Deňizde gezen Sindbad baradaky ertekidir**».

«Müň bir gije» atly ertekiler kitabynda aýdylyşyna görä, gadym zamanlarda Şähriýar atly bir zalym patyşa bar eken. Ol her gün bir gyza öýlenip, ertesini gün daňdan ony öldürýän eken. Şeýlelikde, onuň höküm sürýän patyşalygynda diňe wezirini iki sany gyzy galypdyr. Onuň uly gyzynyň ady Şährizada eken. Ol örän köp kitaplary, rowaýatlary, ertekileri bilýän eken. Gyz özüni halas etmek üçin her gije patyşa bir gyzykly ertekini gürrüň berýär we daňdan erteki iň gyzykly nokadyna ýetende Şährizada gürrüň bermegini bes edýär. Zalym patyşa Şähriýar ertekiniň soňuny diňlemek üçin her gün Şährizadany öldürmegini yza çekýär. Agşam düşende Şährizada ýene-de ertekiniň dowamyny gürrüň berip, başga ertekä geçýär... Şeýdip, bir müň we bir gije geçýär. Şol wagtyň dowamynda Şährizadanyň patyşadan üç ogly bolupdyr. Ine, şondan soň patyşa Şähriýar Şährizadany, umuman, aýal-gyzlary öldürmegini bes edipdir. Zalym, özdiýenli, rehim-siz patyşanyň hem kalbyna mähir, gowulyk duýgularyny salyp bilýän bu ertekiler halkyň söýgüli eserlerine öwrülipdir.

«**Deňizde gezen Sindbad hakyndaky erteki**» ýedi ertekiden, ýagny Sindbadyň ýedi sany başdan geçirme syýahatlary baradaky gürrüňden ybarat. Bu ertekiler «Müň bir gijäniň» 536–566-njy gijelerini öz içine alýar.

Deňizçi söwdagär Sindbad özüniň başdan geçirmelerini myhmany we atdaşy Sindbad hammala gürrüň berýär.

Sindbad bolelin, gowy durmuşda ýaşaýar, emma onuň atdaşy Sindbad hammal – ýönekeý bir garyp adam. Ol deňizde gezen Sindbadyň baýlygyna we bagtly ýaşaýandygyna geň galyp, käbir adamlaryň bagtynyň çüwendigi baradaky aýdymy aýdanda, oňa deňizçi Sindbad bu bagtly durmuşa ýetmek üçin köp hupbatlary

görendigini gürrüň berýär we bir şahyryň:

Zähmet çeken belentlige biler ýetip,
Belentlige ymtylýanlar tüni-güni bilmez ýatyp....

– diýen setirlerini ýatlaýar. Deňizçi Sindbad her bir ynsanyň bagty bolmak üçin zähmet çekip, ruhubelentlik we okgunlylyk bilen göreşmelidigini nygtaýar. Ol «garyplykdan gabyr gowý» diýen ýörelgä eýerýär. Şol sebäpli-de, onuň her bir syýahaty ençeme howply wakalardan doly bolsa-da, soňunda Sindbad öz gören azaplary arkaly uly baýlyga eýe bolýar. Ýöne ertekiniň esasy ideýasy baýlyga ýykgyň etmeklik däl, ol Sindbad deňizçiniň üsti bilen orta asyrlarda uly geografik açyşlar eden batyr we mert syýahatçylaryň keşbini görkezýär.

Her gezek deňizçi Sindbad şady-horram durmuşyň birmeňzeş akymyndan ýadap, «meniň kalbymda söwda etmek, täze adalary we ýerleri görmek niýeti döredi» diýip, täze syýahata ugraýar. Käte onuň we ýoldaşlarynyň «ada» diýýäni äpet balyk bolup çykýar we deňizçiler ölüm bilen ýüzbe-ýüz bolmaly bolýarlar. (Sindbadyň birinji syýahaty). Käte Sindbad kyn pursatda «ruh» diýen äpet guşuň aýa-gyna özüniň sellesini ýüp edip daňyp uçup, ölümden halas bolýar we onuň ugurtapyjylygy ýene-de köp baýlyk gazanmaga kömek edýär. Sindbad deňizçi baradaky ertekilerde «gezegen syýahatlar ýa-da hekayatlar» hem duş gelýär. Sindbadyň üçünji syýahatynda Sindbadyň we onuň ýoldaşlarynyň äpet döw ýaly adamyň gözünü kör edip, ölümden halas boluşlary «Gorkut ata» kitabynda «Besediň Depegözi öldürişi» (sekizinji oguznama) ýa-da Odisseyiň ýekegöz Siklopyň gözünü kör edip, gutulyşyny ýadyňa salýar.

Ähli howply pursatlarda, nätanyş ýerlerde Sindbady onuň batyrlıgy, ugurtapyjylygy we bilimi halas edýär. Nätanyş ýurda baranynda ýurduň patyşasyna aty eýerläp münmegi öwredip, Sindbad onuň hormatyna mynasyp bolýar.

Bir söz bilen aýdanyňda, Sindbad baradaky ertekiler jemgyýetiň täze ösüş gatnaşyklaryna geçen döwrüniň, adamyň öz güýjüne bolan ynamynyň oýanan, söwda-satyk, işewürlik döwrüniň kemala gelip başlan eýýamynyň önümidir. Şoňa görä-de, ol hiç bir pursatda özüni ýitirmän, akyl-paýhasyň, ruhubelentligiň, ugurtapyjylygyň we batyrlıgyň üsti bilen öz maksadyna ýetýär.

HINDI EDEBİYATY

Giriş

Hindistan adamzat medeniýetiniň gadymy wajyp merkezleriniň biridir. Biziň eýýamymyzdan öňki I müňýyllykda Hindistanda ilkinji patyşalyk döwlet gurluşy kemala gelýär.

Biziň eýýamymyzdan öňki III asyrdan tutuş Hindistan patyşa Aşokiniň hökümdarlygy astynda birikdirilýär.

Hindi dini adamlary deň bolmadyk kastalara, dürli gatlaklara bölükdir. Bu dine görä, žresler baş hudaý Brahmanyň dilinden döredilipdir, şol sebäpli, diňe şolaryň hudaýyň adyndan geplemäge haklarynyň bardygy nygtalypdyr. Olaryň taglymatyna görä, esgerler we baş esger, ýagny olaryň patyşasy Brahmanyň elinden döredilipdir.

Brahmanyň uýlugyndan daýhanlar we hünärmentler döredilipdir. In pes gatлага degişli şudrlar Brahmanyň aýagynyň ýere basyp, hapadan ýöreýän ýerinden döräpdir. Şol sebäpli olary «el deşilmeýänler» diýip atlandyrypdyrlar.

Şeýlelikde, brahmanyň ogly brahman bolupdyr, şudruň ogly şudr bolupdyr. Bütün ömri her adam öz degişli kastasynda ýaşapdyr. Bu kastalaryň içinde şudrlar doglandan hapa hasaplanypdyr. Olar in hapa işleri ýerine ýetiripdirler. Ýöne asyrlaryň dowamynda adamlar bu deňsizlige garşy göreşipdirler. Netijede, birnäçe dini akymlar döräpdir.

Demirgazyk Hindistanda, Gimalaý daglarynyň eteginde we Gang derýasynyň kenarynda şakiý diýen hindi taýpasynyň uly bolmadyk döwleti bolupdyr. Şol döwletiň rajasynyň Gautama (**Siddhartha**) atly ogly, rowaýatlara görä, 29 ýaşynda adamlaryň garyp we bagtsyz durmuşda ýaşaýandygyna gynanyp, aýalyny we kiçijik ogluny öýlerinde galdyryp, köşkten başyny alyp gidip, sergezdan dindar bolup ýaşapdyr. Demirgazyk – gündogar Hindistanda alty ýyl çemesi syýahat edip, Gautama bu ýagdaýa akyl ýetirýär. Ol şonda özüniň adamlaryň näme üçin betbagt ýaşaýandygynyň syrlaryny açandygyna ynanyppdyr we nädip şol ýaramaz durmuşdan gutulyp boljakdygyny

Krişna Radhanyň saçyny öryär. Kangra jülgesiniň (mekdebiniň) miniatýuralaryndan (Hindistan)

adamlara öwredip başlapdyr. Adamlar oňa **Budda**, ýagny «Aňy açylan», «Hakykaty açan» diýip at beripdirler. Budda adamlary zulumdan, jebri-jepalardan azat etmek üçin göreşipdir.

Buddizmiň wekilleri agalyk ediji gatlagyň öňe sürýän Brahma dinine garşy göreşipdirler we halkyň isleg-arzuwyny aňladypdyr. Budda 80 ýaşynda b.e. öňki 544-nji ýylda aradan çykypdyr. Buddizm adamlary ruhy, ahlak päkligine çagyryr. Buddizm dini ne eýerýänler ýaradyjy hudaýa ynanmaýarlar. Olar Budda çokunýarlar.

Buddizmiň wekilleri halk döredijiligine daýanyp, Bodhisatwanyň¹ (Buddanyň) edermenlikleri barada «**Jatakamala**» diýen hekaýalar toplumyny döredýärler. Bu hekaýalarda rehimdarlyk, adamkärçilik, başgalar üçin özüňi gurban etmek ýaly Buddanyň ideýalary öňe sürülýär.

Budda höküm sürýän, agalyk edýän dini ideologiýa garşy batyr-gaýlyk bilen göreşýär. Budda kastalara garşy gönüden-göni göreş ygylan etmese-de, öz dini toparynda olary inkär edipdir. Şeýlelikde, kasta gurluşy gowşapdyr.

Budda adama özüňi çäklendirmegi öwredipdir. Ýöne ol dünýäde hemme zady düşündirjek bolmandyr. Ol bir gün eline bir gysym gury ýaprak alyp, Ananda atly bir okuwçysyndan: «Ýene-de töwerekde ýaprak barmy?» diýip sorapdyr. Okuwçysy: «Güýz aýlary ýapraklar hemme ýerlere gaçýarlar. Olar sanardan köp» diýip aýdypdyr. Şonda Budda: «Ynha, men hem size bir gysym hakykat berdim. Ýöne dünýäde hakykat köpdür» diýip aýdýar.

Buddanyň birinji hakykaty «Dünýä ejirden doly» diýen pikiri öňe sürýär. Ol pikir durmuşda ezilenleri, garyplary, näsaglary, maýyp-lary ýatdan çykarmazlygy öwredipdir.

Budda öz taglymatyny ösdürip, sekiz basgançakly ýoly geçmek, ýagny hakykata ýetmek usulyny işläp düzýär:

¹ Bodhi – Buddanyň aşagynda oturan agajynyň ady.

1. Hakyky ynam (Dünýäniň azaplardan doludygy baradaky Buddanyň hakykatyna ynanmaly we öz hyjuwlaryňy we isleg-duýgularyňy basyp ýatymaly).

2. Berk ynanmak (öz ýoluňa berk ynanyp, öz islegleriňi çäklen-dirmeli).

3. Dogry söz (agzyňdan çykýan sözleriň ýamanlyga eltmeginden howatyrlanmaly, aýdýan sözleriň dogruçyl we hoşniýetli bolmaly).

4. Dogry işler (ýaman işlerden saklanmaly).

5. Dogry durmuş (dogry ýaşap, hiç bir jandara zyýan etmeli däl).

6. Dogry pikir (ýaman pikirden gaça durmak).

7. Dogry niýet (ýamanlyk tende).

8. Dogry pikirlenme (hemişe pikirlenip, hakykaty gözlemeli).

Biziň eýýamymyzdan öňki III asyrdan buddizm dini resmi din diýlip yglan edilýär. Hindi edebiýatynyň iň görnükli eserleri hökmünde «**Mahabharata**» eposyny we «**Ramaýana**» poemasyňy görkezme bolar. «Mahabharata» eposy birnäçe tomdan, böleklerden durýar. Ol biziň eýýamymyzdan öňki I müňýyllygyň ortasynda döredilipdir. Ýöne onda bolup geçýän wakalar, has öňräk, ýagny 8–10 asyr öň bolup geçipdir. (Bu eser ilkinji gezek 1958-nji ýylda Aşgabatda lukman, alym, terjimeçi, akademik B.L. Smirnow tarapyndan rus diline terjime edilýär).

Bu uly eserde Hindistanyň gadym döwrüniň durmuşy, göreşi, dini garaýyşlary, filosofiýasy görkezilýär.

«Mahabharata» eposynda, esasan, iki maşgalanyň rajalarynyň arasyndaky göreş suratlandyrylýar. **Pandawlaryň** baş dogany atasyz galýarlar. Daýylary we doganoglanlary **Kaurawlar** olary dogduk mekanyndan kowýarlar.

Gaçys. Kangra jülgesiniň
(mekdebiniň) miniatýuralaryndan
(Hindistan)

Soň Pandawlar batyr ýigitler bolup ýetişýärler. Goňşy patyşalygyň patyşasy «kim tylla balygyň gözünden urup bilse, şoňa gyzyny we patyşalygyny berjekdigini» aýdýar. Balygy agaçdan asyp, onuň önünde aýlanýan tigr goýýarlar. (Bu äheň Gomeriň «Odisseýa» poemasyndaky waka meňzeş-R.M.) Hiç kim bu ýaýy çekip we nyşany urup bilmeýär. Diňe Pandawlaryň birine ony urmak başardýar we ol şol gyza öýlenip, patyşa bolýar...

Bu eserlerde gadymy rowaýatlar, hekaýatlar, uruş wakalary gürrüň berlip, olarda hindi halkynyň iň gowy adamkärçilik sypatlary wasp edilýär.

«Ramaýana» poemasy. Bu poemada ýaş patyşa Ramany duşmanlar paýtagt şäherden 14 ýyllyk kowýarlar. Onuň bilen gözəl, görmegeý aýaly Sita we patyşanyň erkek dogany gidýär. Olar tokaýda, bir garyp külbede ýaşaýarlar. Olar bu tokaýdaky ýaman jynlar we döwler bilen uruşmaly bolupdyrlar. Bir gün Rama we onuň dogany ýok wagty 20 golly we 10 sany hilegär kelleli jynlaryň patyşasy Sitany alyp gaçýar. Şonda onuň arabasynyň üstüne laçyn hüjüm edip, arabany döwýär we özi hem agyr ýaralanýar. Jynlaryň patyşasy Sitany Lanka adasyna alyp gaçýar. Öýüne gelip aýalyny tapmadyk Rama ölüm halda ýatan laçyndan aýalynyň nirä äkidilendigini bilýär we öz dogany bilen Sitany ýesirlikden boşatmaga ugraýar.

Ramanyň adalatly söweşe barýandygyny görüp, oňa maýmynlaryň goşuny we aýylar kömege gelýärler...

Hindi halky «Mahabharata» eposyny we «Ramaýana» poemasyny ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda döredipdir.

Bu eserlerde gadymy rowaýatlar, hekaýatlar, uruş wakalary gürrüň berlip, iň gowy ynsanperwerlik ideýalary wasp edilýär.

«Kalila we Dimna» kitaby

«Pançatantra» ýa-da durmuş ýoluny görkeziji baş kitap 1199-njy ýylda jaýnizm dinine uýýan hindi monahy Purnabhadra tarapyndan düzülipdir. Ýöne ondan öňem şol baş eseri birikdirýän kitaplar bar eken. 300-nji ýylda kaşmirli bir brahman bu kitaby ilkinji gezek düzüpdir. Eýran patyşasy Nowşirwan Adyl (531–579) daşary

ýurtlardan getirilen köp kitaplary terjime etdiripdir. Şonda ol hindileriň öwüt-nesihat beriji bir kitabynyň bardygyny eşidip, ýaş tebib Burzoýeni şony getirmäge iberýär. Ýöne ol kitap diňe patyşanyň köşgünde saklanylýan eken. Ony keseki adamlara görkez-mändirler.

Burzoýe mekirlik bilen bu kitaby ele salýar we göçürip alýar. Soňra Eýrana getirip, pehlewi diline terjime edýär. Arap basybalyjylarynyň çözüşý döwründe köp kitaplar ýok edilipdir. Ýöne şol kitabyň pehlewi dilinden arap diline terjime edilen görnüşi saklanyp galypdyr, 750-nji ýylda Ibn al-Mukaffa «Kalila we Dimna» ady bilen bu kitaby arap diline terjime edipdir. (Ibn al-Mukaffany soň örän gynap öldüripdirler. Ilki el-aýagy gyny çapyp, gözünüň önünde ýakypdyrlar. Sebäbi oňa halyf Mansuryň adyndan onuň Abdylla atly özüne garşy gozgalaň turzan daýysynyň günäsiniň geçilendigi barada hat ýazmaklygy tabşyrypdyrlar. Ibn al-Mukaffa ol hatda: «Eger-de daýymy aldasam, aýallarym talak, malym wakfa bagyş edilsin, gullarym bolsa azatlyga goýberilsin»¹ diýip ýazýar. Bu sözler halyf Mansura ýaramandyr.

Hindi kitabynda şagallaryň ady Karataka we Damanaka bolupdyr. Ýöne arap diline ol Kalila we Dimna diýlip terjime edilipdir. Bu kitap türkmen diline-de terjime edildi.² Ýöne «Kalila we Dimna» eseriniň basnýalary türkmen halkynyň arasynda dilde aýdylýan görnüşde has gadymy döwürlerden bäri meşhur bolupdyr.

Bu kitabyň öwüt-nesihat beriji gysga mazmunly basnýalary, timsallary dünýä halklarynyň ünsüni hemişe özüne çekip gelipdir. Ol

¹ Калила и Димна. Москва, 1957, стр. 7.

² Bu barada seret – «Garagum» žurnalynyň 1993-nji ýylda çykan 11-nji, 12-nji sanlarynda we «Garagum» žurnalynyň 1995-nji ýylda çykan 7-nji sanynda hem-de «Edebiyat we sungat» gazetiniň 1993-nji ýylyň 13, 20, 27-nji awgustynda, 14-nji sentýabrynda 8-nji oktyabrynda, 1994-nji ýylyň 14-nji, 21-nji ýanwarynda çykan sanlarynda çap edildi.

arap dilinden pars, gadymy ýewreý, latyn, grek, soňra beýleki ýewropa dillerine terjime edilipdir. XVI asyrda türk diline, 1888–1889-njy ýyllarda özbek we tatar dillerine terjime edilipdir. «Kalila we Dimna», esasan, on ýedi we üstüne goşulan ýene-de iki bapdan durýar. Bu kitapda getirilýän hekaýatlaryň içinden orta asyrlarda giň ýaýran, hökümdarlaryň, patyşalaryň şugulçylara ynanjaňlyk edip, bigünä adamlara howlukmaç jeza bermezlige çagyryş ideýasy eriş-argaç bolup geçýär, ýöne kitapda, ondan başga-da, durmuşyň dürli meselelerine degişli hekaýatlar, öwüt-nesihatlar getirilýär.

Bu hekaýatlar (ýa-da tantralar) döwleti dolandyrmagy, baýlyk ýygnamagy, işewürligi öwredýär. Şol bir halatda gysyklygy, öz peýdaña çapyp, adamkärçilikden ýüz öwürmegi, ýamanlygy ýazgarýar.

Patyşalara, hökümdarlara, ýönekeý adamlara öwüt-nesihat beriji kitaplary başga-da bolupdyr. «Pançatantradan» nusga alyp, soňra XI–XII asyrlarda Hindistanda «**Totynyň yetmiş hekaýaty**», Gündogar ýurtlarynda «**Kowusnama**» (1082–1083), Ýusup Has Hajyp Balasagunlynyň «**Kutat gu bilik**» (**Bilimnama**) (1069–1070) poemasy ýaly eserler döredilipdir.

Günbatar Ýewropada, Germaniýada şeýle häsiýetli kitaplary «Fürstenspiegel» (knýazlaryň aýnasy) diýlip atlandyrylypdyr. Bu kitaplary agalyk ediji gatlak üçin döredilse-de, olary öz gözbaşyny, mazmunyny halk durmuşyndan alýanlygy üçin diňe bir köşklerde däl, eýsem her bir öýde, märekede söýgüli eserlere öwrülipdir.

«Kalila we Dimnanyň» hekaýatlary Ýewropada inlis şahyry Çoseriň, italýan ýazyjysy Bokkaçonyň, nemes şahyry Gyotäniň, fransuz ýazyjysy Lafonteniň döredijiligine täsir edipdir. Bu kitabyň hekaýatlarynda gürrüň, adaty, haýwanlaryň, guşlaryň arasynda bolup geçýär. Sebäbi feodal jemgyýetinde ýazyjylar, gürrüň berijiler aýdyljak pikiri açyk aýtmakdan çekinip, wakalary, köplenç, öküz, şagal, totuğuş, balyk, leňneç, ýylan ýaly keşpleriniň üsti bilen beýan edýärler.

Bu kitabyň ýazylmagynyň sebäbini al-Farisi diýen ýazyjy şeýle düşündirýär: «Isgender Zülkarneýn Hindistandan gidensoň, hindiler onuň dikmesiniň ýerine öz adamlaryndan patyşa saýlaýarlar. Onuň ady Dabşalym bolupdyr. Ol patyşa bolansoň gedemlik, ulumsylyk edip,

öz töweregindäki ýurtlaryň patyşalarynyň üstüne çozup başlapdyr we köp ýeňişler gazanypdyr. Şeýdip, öz häkimiýetini berkarar edip, ol daş-töweregindäki adamlara-da azar berip gezipdir.

Şol wagt brahmanlaryň içinde Beýdeba atly bir akyldar bolupdyr. Ol öz patyşalarynyň adalatsyzlygyny görüp, ony ýola salmagy ýüregine düwüpdür. Soňra ol öz şägirtlerini ýygnap: «Men siziň bilen, bilýärsiňizmi, näme barada maslahatlaşjak?» Olar «Ýok» diýip jogap beripdirler. «Biz patyşa Dabşalymyň ýaman işlerini görüp, indi patyşalarymyza ýagşylyk etmekligi, adalatly bolmaklygy öwretmeli bolarys. Eger-de biz şeýle etmesek, onda ýurdumyza betbagtçylyk geller. Biz oňa garşy diňe dil bilen göreşeris» diýip aýdypdyr.

Şägirtleri oňa: «Dogry aýdýaň, mugallym. Eger-de biz göreşmesek, bir adam iýiji krokodil bilen bir suwda ýa-da ýylan bilen bir ýerde ýaşaýan ýaly bolarys. Betbagtçylyk her bir adamyň üstüne abanar» diýip aýdypdyrlar. Soňra filosof Beýdeba patyşa Dabşalymyň ýanyna barýar. Ol patyşanyň önünde baş egip salamlaşansoň, dik durup, hiç geplemän durýar. Patyşa bolsa öz içinden: «Bu adam menden bir zat dilemäge ýa-da bir betbagtçylyga uçrap, kömek sorap gelenidir» diýýär. Soňra patyşa: «Patyşalar näçe baý, güýçli bolsalaram, olar akyldarlaryň maslahatlaryna mätäçdir. Kim alymlary sylamaýan bolsa, onuň akyly ýokdur» diýip, Beýdebanyň näme islegi bar bolsa, taýyndygyny aýdýar.

Şonda Beýdeba patyşa uzak ömür, jan saglygyny arzuw edip, onuň özüne bir maslahat berjekdigini we soňra ol adamyň dört sypatynyň ony haýwandan tapawutlandyryandygyny aýdýar:

- 1) parasatlylyk (bilim, ylym);
- 2) özüni saklap bilmek (utanç-haýa, asyllylyk we öz mertebäni saklamak);
- 3) akyl (edep, sabyrlylyk, özgä hormat goýmak);
- 4) adalatlylyk (dogruçylyk, öz borjuňy berjaý etmek, hoşniýetlilik) we şuna meňzeş birnäçe ahlak-edep kadalary barada hökümdara ýatladyp, patyşanyň nähili bolmalydygyny aýdýar. Beýdeba gürrüňini soňlansoň, patyşanyň onuň berýän maslahatlaryna gahary gelyär. Beýdebanyň diliniň uzyndygyny, onuň nädip patyşa maslahat bermäge milt edendigini aýdyp, ony we onuň şägirtlerini zyndana

taşlamaklygy buýurýar. Sebäbi patyşa öwüt bermäge töwekgelçilik etjek başgalara-da sapak bolsun diýen karara gelýär. Şeýdip, Beýdeba köp wagtlap zyndanda oturypdyr...

Bir gije patyşanyň hiç ukusy tutmandyr. Ol Beýdebanyň aýdan zatlaryny ýadyna salypdyr. Soňra toba edip: «Meniň gaharym gelip, şeýle zada ýüz urdum. Patyşalarda gahar bolmaly däl, sebäbi gahar ähli zatdan beter ýigrenje mynasypdyr» diýýär. Ol Beýdebany getirmegi buýurýar. Ine, şonda Beýdeba patyşalara öwüt-nesihat beriji şu kitabyňy ýazmaklyga girişýär. Şonda ol: «Ýokary derejä ýetmäge üç ýol bar, ony ýa-da öz zähmetiň bilen, ýa-da emlägiňi harç edip, ýa-da dinden çykyp, oňa ýetip bolar» diýip aýdýar.

Bu akyl beriji kitaby ýazmak üçin patyşa Beýdeba bir ýyl möhlet berýär. Beýdeba öz şägirdine bu kitaby dilden aýdyp ýazdyrypdyr.

Netijede, durmuşyň ähli ýagdaýlaryny dogruçyl görkezip, adamlaryň haýsy işde nähili hereket etmelidigini dürli gyzykly rowaýatlaryň, hekaýatlaryň üsti bilen gürrüň berilýän kitap ýazylypdyr.

Kitabyň ilkinji baby ýolbars we öküz barada. Bir ýolbars tokaýda ýaşaýar eken. Dasteba atly söwdagäriň ogullary bolupdyr. Ogullary ýigit çykansoň, söwdagär olara söwda etmegi maslahat beripdir. Onuň ogullary kakasynyň diýeni bilen bolupdyrlar. Uly ogly bir gün öküz goşulan arabasy bilen bir batgalyk tokaýyň ýanyndan geçende onuň Şatraba atly öküzi batga batypdyr. Ony çykarmak başartmandyr. Ol öküzi taşlap gidipdir.

Öküz birnäçe wagtdan soň özi batgadan çykypdyr we tokaýyň etegindäki çemenlikde otlap gezipdir. Ol käte bögürýän eken. Tokaýda ýaşaýan ýolbars oň hiç haçan öküziň bögürýändigini eşitmändir. Şonuň üçin ol daşyndaky beýleki haýwanlar bilen bir ýerde doňup durup galypdyr. Ol nätanyş sesden gorkupdyr. Olaryň arasynda Kalila we Dimna atly iki sany şagal bar eken. Dimna bet we mekir bolupdyr. Ol: «Men indi ýolbars bilen dostlaşaryn. Ol maňa uly wezipe berer» diýip, ýolbarsyň ýanyna barýar. Ýolbarsyň öküziň bögürmeginden gorkýandygyny bilip, ol ýolbarsy köşeşdirýär. Dimna öküzi ýolbarsyň ýanyna çagyryp getirýär. Ýolbars öküz bilen dostlaşýar. Öküz bilen ýolbarsyň dostlaşmagy Dimna ýakmaýar. Ol bularyň arasyny bozmak üçin dürli hilegärlige ýüz urýar.

Şeýle sýužetde gurlan hekaýat örän köpsanly kiçijik tymsallardan, öwüt beriji kiçijik basnýalardan durýar. Şonuň üçin ýolbars bilen öküziň dostlugynyň näme bilen gutarandygyny bilýänçä, okyjy onlarça durmuşy wakalary beýan edýän hekaýatlary okap çykmalý bolýar. Esasy waka haýal ösýär. Sebäbi bir-iki wakany ösdüriji sözlemelerden soň, bir öwüt-nesihat beriji hekaýat getirilýär. Meselem, öz çagalaryny iýýän ýylandan dynmak üçin garganyň bir aýalyň bezeg şaý-sepini getirip, ýylanyň hininiň ýanyna taşlamagy ýa-da başga bir ýurda göçýän pyşbaganyň men-menlik etjek bolup, taýakdan agzyny sypdyryp, gökden ýere gaçyşy we ş.m. basnýalar, tymsallar, gönümel berilýän maslahatlar, dostluk, dostluga şugulçylygynyň edýän zyýany, halal zähmetiň bilen ýaşamaklyk, söýgä wepalylyk ýaly pikirleri öňe sürýän hekaýatlar getirilýär. Ýöne esasy zat patyşanyň borçlary, onuň ýöretmeli syýasaty, ätiýaçlygy elden bermeli dældigi baradaky maslahatlar eserde uly orun tutýar. Şeýle-de, duşmanyňy äsgermezlik etmeli dældigini, alymlara, akylly maslahatlara hormat goýmalydygy baradaky pikirler bu eseriň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Mir Amman (1775–1830)

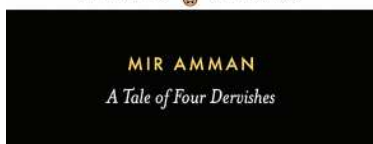
Mir Ammanyň Gündogarda meşhurlyk gazanan «**Dört derwüş**» powesti dört sany derwüşiniň durmuş taryhy Azatbagt patyşasynyň gürrüni bilen başe ýetirilip, şol derwüşleriň we Azatbagt patyşanyň öz maksat-myratlaryna ýetişlerini beýan edýär. «Dört derwüş» öň «Bag we bahar» ady bilen kitap bolup çykypdyr.

Mir Amman XVIII asyryň, takmynan, 1775-nji ýyllary töweregi Deli şäherinde eneden doglupdyr. Onuň ata-babalary baý we ylymly-bilimli adamlar bolup, mogollaryň köşgünde gulluk edipdirler. Megerem, Ammanyň adynyň öňünden getirilýän «Mir» sözi onuň emir bolandygyndan habar berýär, sebäbi Alyşir Nowaýynyň ady hem «Mir Alyşir Nowaýy» görnüşinde-de köne kitaplarda ýazylypdyr.

XVIII asyrdan Mogollar imperiýasynyň ýykylmagy, hindileriň gozgalany Mir Ammany emläginden, miras galan mal-mülkünden mahrum edipdir. Ol öz öýüni taşlap, eklenç gözläp, başga şäherlere gitmeli bolupdyr. Ol birnäçe ýyllap Patna şäherinde bolup, soňra ondan hem aňryk, gündogara – Kalkutta ugrapdyr. Ol ýere baryp, ol ilki musulman aristokrat maşgalasynda terbiýeçi bolup işläpdir.

PENGUIN CLASSICS

1801-nji ýylda Mir Amman inlis-hindi gullugyndaky ýaş gullukçylaryň okadylýan ýeri bolan täze açylan kolleje gulluga giripdir. Şol wagtlar gepleşikde ulanylýan täze hindi dillerini öwrenmek üçin gepleyiş dilinden onçakly daşlaşmaýan dilde ýazylan eserler gerek bolupdyr. Şygyr eserleri bu talaby ödemändir. Şoňa görä-de, kollejiň dolandyryjy ýolbaşçylary administrasiýasynyň möhüm hasaplan işine, ýagny täze hindi dillerinde proza eserlerini döretmek üçin birnäçe edebiýatçylary – hindileri, musulmanlary öz ýanlaryna çagyrypdyrlar. Mir Amman hem şol topara düşüpdür.

Mir Ammanyň özüniň aýdyşy ýaly, oňa halkyň gepleşikde ulanylan hindi (häzirki urdu dili) dilinde kitap ýazmak tabşyrylypdyr. Netijede, Mir Amman 1802-nji ýylda bu kitaby ýazyp gutarýar. Mir Amman «Lutf» (Nepislik) diýen lakam bilen çykyş edipdir, prozadan başga-da goşgy hem ýazypdyr, emma ol diňe «**Dört derwüş**» eseri bilen şöhrat gazanypdyr.

1806-njy ýylda Mir Amman ýene bir eseri ýazyp gutarýar. Mir Ammanyň şondan soňky durmuşy barada hiç hili maglumat saklanyp galmandyr.

Eseriň esasy wakalary Gündogar ýurtlarynda, Hindistan we sonuň bilen araçäkleşýän ýurtlarda bolup geçýär.

Eseriň başlanyşy türkmen dessanlarynyň başlanyşyna meňzeş: «Gadym eýýamda Rum diýen bir ýurt bolup, onuň patyşasynyň adyna Azatbagt diýer ekenler. Ol adyllykda Nowşirwança, sahylykda Hatam Taýça şöhrat gazanan eken. Konstantinopol – häzirki Ystambul diýilýän şäher onuň paýtagty bolupdyr»¹ diýlip, wakalar beýan edilip başlanýar. Bu ýurtda adamlar erkin we bagtly ýaşapdyrlar. Azatbagt ogrularyň, talaňçylaryň, jübi kesýänleriň, hilegärleriň, aldawçylaryň hemmesini ýok edipdir, asyl, bütin ýurtda olaryň tohum-tijini tüke-

¹ *Mir Amman*. Dört derwüş. Aşgabat, 1962, 19 sah.

dipdir. Gijelerine öýleriň gapylary gulplanmandyr, bazardaky dükanlar açyklygyna galdyrylypdyr.

Ýöne Azatbagt patyşanyň ýaşı kyrka ýetse-de, onuň perzendi bolmandyr. Şonuň üçin ol gam çekip, terkidünýä derwüş bolmagy ýüregine düwüpdür. Şonda onuň akyly weziri Hiradmand patyşa gündiz ýurda ýolbaşçylyk edip, gijesine tagat-ybadat etmekligi, galandar-derwüşlerden kömek soramaklygy maslahat berýär. Şeýdip, patyşa bir gije köne-küşül egin-eşiklerini geýip, bir öwlüýäniň ýanynda ýylpyldaýan ot görüp, şol ýere barýar. Ol ýerde oduň başynda oturan dört sany derwüşü görýär we assyrynlyk bilen olary synlap, olaryň ilki kimdigini bilip, soň tanyşmak üçin gürrüňlerini diňläp oturýar.

Derwüşler ir ýatmajak bolup, öz başdan geçiren wakalaryny gürrüň berýärler.

Birinjy derwüşiniň berýän gürrüňinde, ilkibada, adaty, ýaňy durmuşa aýak basan, akyly bekemedik ýaş ýigidiň başdan geçiräýjek zatlary bolup geçse-de, soň söýginiň süýji ezýetleri, hupbatlary ýaş ýigidi terkidünýälige, derwüşlige alyp barýar, ýöne onuň şol ýiten söýgülisini tapmak arzuwy ýüregine rahatlyk bermeýär. Bu derwüş Ýemen ýurdunda önüp-ösýär, ol Hoja Ahmet diýen söwdagäriň ogly. Ol ene-atasy aradan çykandan soň, olaryň baýlygyny özünüň ýaş dostlary bilen ýele sowurýar. Soň pulsuz galanda oňa aýal dogany (uýasy) söwdä etmekligi maslahat berýär. Bu maslahata eýerip, söwdagäriň ogly söwdä harytlaryny bir täjir bilen deňizden ugradyp, özi gury ýer bilen atly ýola düşýär.

Ol bir galanyň ýanyna gije barýar, derweze eýýäm ýapylan eken. Soň bu ýigit derwezäniň daňdan açylaryna garaşyp otyrka, galanyň diwaryndan ýuwaşlyk bilen bir gapyrjak sallanyň gelýär, ol ýere düşensoň, onuň bir ýönekeý agaç sandykdygy aýan bolýar. Sandykda hazyna bardyr diýip, ýaňky ýigit sandygy açyp görse, bir gözəl zenan parçalanyp, gana bulaşyp, gözleri ýumuk, ýöne dodaklary çala münküldäp ýatan eken.

Sandykda gana bulaşyp ýatan gözəl zenan: «Ah, bagtygara dönük! Ah, rehimsiz eziji! Meniň ýagşylyklaryma, söýgime seniň jogabyň şu boldumy?»¹ diýen sözleri aýdyp, ýene-de huşundan gidýär. Bu gyzyň gözəl görküne aşyk bolan ýemenli Hoja Ahmet diýen

¹ *Mir Amman*. Dört derwüş. Aşgabat, 1962, 42 sah.

söwdagäriň ogly bolan birinji derwüş bu syrly wakadan soň şol ýaralanan gyzy Isa diýen bir tebibe puluny gaýgyrman bejerdýär. Emma ol gözel gyz sagalandan soň, hemme zat aýdyň bolmagyň deregine, bir syrly wakanyň üsti açylsa, ol başga bir düşnüksiz syrly waka bilen sepleşip gidýär. Eserde şol nätanyş zenan özüni halas eden söwdagäriň ogluna birbada öz syrlaryny, özüniň kimdigini aýan etmeýär. Ähli syrly kem-kemden dartgynly, düşnüksiz, täsin wakalaryň üsti bilen açylýar. Netijede, ol ýaralanan gyz öz biwepa söýgülisinden aryny alýar, emma onuň bilen birinji derwüşiniň gürrüni gutarmaýar.

Söwdagär ýigit öz perisini uly injir agajynyň kölegesinde goýup, deňizden geçmek üçin kenary söküp, bir gämi ýa-da adamlary gözlemäge gidýär, emma gaýdyp gelip, goýup giden ýerinde ol zenany tapmaýar. Öz söýgülisini tapjak bolup, gaýgy-gama batyp, sergezdan bolup, köp gezenden soň ol ýigit bir gaýanyň üstüne çykyp, özüni aşak goýberip, öldürjek bolanda Aly Murteza¹ diýen ýaşyl donly keramatly ony saklaýar we oňa Azatbagt diýen patyşanyň höküm sürýän Rum ýurdunda onuň özi ýaly üç sany betbagt derwüşiniň duşjakdygyny aýdýar. Eger-de dört derwüş we Azatbagt patyşa duşuşsalar, onda olaryň ählisiniň öz ýürek arzuwlaryna ýetjekdiklerini aýdýar.

Bir-biriniň zyndan öz başdan geçirenlerini gürrüň berýän derwüşler Hatam Taýyň adamkärçiliginiň täsiri bilen Nowfeliň uruşdan ýüz öwrüşi, Azatbagt patyşanyň öz wezirine ynanmazçylyk edip, ony zyndana taşlamagy, nişapurly bir täjiriň itiniň boýnuna on iki sany lagly dakmagynyň sebäbi ýaly özüne çekiji geň-taň wakalaryň, hadysalaryň üsti bilen beýan edilýän bu hekaýat-ertekiler adamkärçilik, myhmansöýerlik, dostluk, söýgüliňe wepalylyk ýaly ideýalary, pikirleri öňe sürýär. Meselem, Hatam Taý garyp maşgala kömek etmek üçin özüni gurban etmäge taýýar, kakasyny zyndandan halas etmek üçin weziriň gyzy batyrgaýlyk bilen erkek lybasyny geýip, howply ýola düşýär, kerwen bilen Nişapura, itiniň boýnuna lagl dakan täjiri tapmaga ugraýar, Ýemenli söwdagäriň ogly biçäre gyza kömek etjek bolup, özüniň söwda işlerini-de ýatdan çykarýar, ýagny bu eseriň baş maksady adamlary ynsanperwerlik ruhunda terbiýelemek bolup durýar.

¹ Aly Murteza – Muhammet pygamberiň giýewsi we doganoglany Hezret Alynyň bir ady

Mir Amman sýžetiň wakalarynyň dartgynly, syrly we özüne çekiji bolmagyny-da ussatlyk bilen ýönekeý adaty wakalaryň üsti bilen gazanýar. Muňa ýemenli söwdagäriň oglunyň galanyň diwaryndan sallanan gapyrjakda ýaralanan gyzy tapyşy we bir syrly wakanyň beýleki syrly waka bilen baglanyşyp gitmegi, Ajam patyşasynyň oglunyň awa gidip, täsin wakalara duçar bolşy ýaly äheňler «Dört derwüş» eseriniň iň naýbaşy sahypalaryny düzýär.

»Dört derwüş» eseri, beýleki ertekilerde bolşy ýaly, gahrymanlaryň maksat-myradyna ýetmegi bilen, ýagny dört derwüşiniň öýlenmegi we Azatbagt patyşanyň perzentli bolmagy bilen gutarýar.

Ýöne bolup geçýän wakalar fantastiki, jadyly hadysalar bilen gurşalyp görkezilse-de, ýazyjy orta asyr musulman şäherleriniň durmuşyny, dini, ahlak, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny dogruçyl açyp görkezýär.

Patyşalar ähli pursatlarda diýen ýaly howlukmaç, ýeke-täk özi günäkär diýlen adamy göni ölüm jezasyna höküm edýär ýa-da zynda-na taşlaýar.

Aýal-gyzlaryň orny jemgyýetde köşk haremhanasynda ýa-da öý bikesi hökmünde görkezilýär. Ýöne Azatbagt patyşanyň weziriniň gyzy öz kakasyny zyndandan boşatmak üçin erkek oglanyň eşigini geýip, dogumly hereket edýär we öz önünde goýlan maksadyna ýetýär.

Umuman, bu eserleriň döredilen döwürleriniň agyr, galagoply durmuşynda adamlar bagtly durmuş baradaky arzuw-hyýallaryny ertekilerde beýan edipdirler. Ähli arzuwlar hasyl bolýan şeýle eserler adamlaryň kalbyna nur çäýyp, olary ruhlandyrypdyr.

Rabindranat Tagor **(1861-1941)**

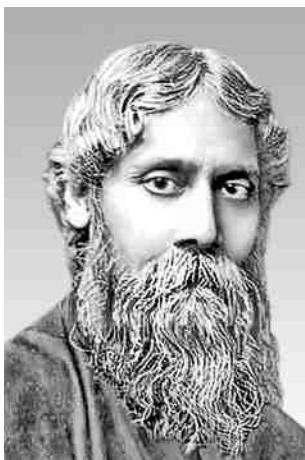
1912-nji ýylda Angliýada Rabindranat Tagoryň «**Gitanjali**» (**Gurban aýdymlary**) atly uly bolmadyk goşgular ýygyndysynyň çykmagy bilen şahyryň ady dünýä möçberinde belli bolýar. 1913-nji ýylda Aziýa ýazyjylaryndan ilkinji bolup, Rabindranat Tagor Nobel baýragyny alýar.

R. Tagor edebiýata şahyr hökmünde girse-de, ol beýik ýa-

R. Tagor. «Poeziýa»

kezilýär. Sebäbi R. Tagoryň durmuşy hindi halkynyň milli özbaşdaklyk üçin, kolonializme garşy göreş alyp baran ruhy galkynyş döwrüne gabat gelýär. Şol sebäpli R. Tagoryň döredijiligi Ýewropanyň Täzeden Döreyiş döwrüniň Dante Aligýeri, Şekspir, Lope de Wega, Serwantes ýaly beýik şahyrlarynyň, ýazyjylarynyň döreden ajaýyp eserleriniň beýik ruhuny ýada salýar. Sebäbi olaryň ählisiniň eserlerini ynsanperwerlik, gumanizm ideýasy birikdirýär.

zyjy we dramaturg hökmünde-de dünýä derejesinde tanalýar. On-dan başga-da, sazanda-kompozitor R. Tagoryň aýdymalary şu günler Hindistanda aýdylýar. Onuň «**Meniň altyn Bengaliýam**» («**Amar şonar Bangla**») diýen aýdymy Bangladeşiň döwlet senasyna öwürülýär. R. Tagor filosof, syýasy publisist we pedagog-magaryfçy hökmünde hindi halkynyň ykbalyny öz ykbaly hasaplap, halkyň azatlyk, täze durmuş üçin göreşine öz goşandyny goşan beýik şahsyýetdir. Özboluşly suratkeş R. Tagoryň çeken suratlary köp ýurtlaryň surat sergilerinde gör-

R. Tagoryň «Ýaşayyş adama berlen beýik bagtdyr, adam bolsa durmuşyň esasydyr» diýen ýörelgesi ýazyjynyň ynsana bolan uly ynamyny we hormatyny görkezýär. Şu pikirlerem onuň döredijiliginden eriş-argaç bolup geçýär.

Rabindranath Tagoryň öz ady Robindronath Thakur bolup, Kalkutta şäherinde 1861-nji ýylyň 7-nji maýynda eneden dogulýar. Ol gurply, uly ýer eýesiniň maşgalasynda ösüp kemala gelýär. Onuň uly agasy (Rabindranath maşgalada on dördünji çaga bo-

lupdyr, onuň başinji agasy barada gürrüň gidýär-R.M.) Jotirindronath jīgisi Rabindratanatyň edebiýata bolan höwesini goldaýar. Onuň kaky bilen eden syýahatlary Hindistanyň ajaýyp tebigaty we ýönekeý halkyň durmuşy bilen tanyşmaga mümkinçilik berýär. 1878-nji ýylda R. Tagor Angliýa syýahata gidýär. Soňra onuň ýaşlyk döwri Kalkutta şäherinde geçýär.

R. Tagor 15 ýaşyndan şygry ýazyp başlaýar. Onuň ilkinji çap edilen «**Agşam aýdymlary**» (1881) atly goşgular ýygyndysynda we onuň yzysüre çykan «**Bibhi kenary**» (1883) atly romanyna R. Tagor induizm dininiň terkidünýäligi wagyz edýän doktrinasyna batyrgaýlyk bilen garşy çykýar.

1890-njy ýyllardan başlap, R. Tagor hindi edebiýatynda täzelik bolan hekaýa žanrynda eserler döredip başlaýar. Onuň hekaýalarynda keşpler aýdyň, janly gepleşik diliniň üsti bilen suratlandyrylýar.

R. Tagoryň şol döwürde ýazan «**Kazy**» (1894) atly hekaýasynda bir garyp aýalyň ykbaly görkezilýär. Ýaşy kyrk töweregi bolan Khiroda atly bir aýal irden turanda bile ýaşan adamsy onuň şaý-seplerini, puluny ogurlap, gaçyp gidipdir. Indi ol aýalyň üç ýaşly oguljygyna süýt almaga, ýaşayan jaýynyň kireýini töläř ýaly puly ýok. Iýere iýmitleri, çöregi-de ýok. Ogly «eje» diýip açlykdan aglaýar. Şonda Khiroda zaryn aglaýan çagany alýar-da, mäkäm bagryna basyp, özüni guýa taşlaýar. Goňşulary goh-galmagala ylgap gelip, Khirodany we çagany haýdan-haý guýudan çykarýarlar. Oglanjygyň ejesi özünden gidip ýatyr, emma çaga eýýäm ölüpdür. Khirodany lukmanlar keselhanada bejerýärler. Haçan ol aýak üstüne galanda, kazy ony çagany öldürenligi üçin jenaýat jogapkärçiligine çekýär.

Kazy Mohitmohon Dagt görnükli döwlet gullukçysy jenaýatçylary kazyýet jogapkärçiligine çekende kanunyň talaplaryny berk berjaý edip, karar çykarýar. Khirodanyň aklawçylarynyň ol aýaly halas etmek üçin onuň keç ykbaly baradaky aýdýan zatlaryny diňlemeýär, Khirodany asyp öldürmeli diýip karar çykarýar...

Kazy birnäçe gün geçensoň «şol aýal pälinden gaýdyp, toba edýärmikä?» diýip, türmä barýar. Şonda Khiroda kazyny görüp, ondan özüniň ýüzügininiň gaýtarylyp berilmegini soraýar. Kazy geň galýar, çünki ertir asylmaly aýal ýüzük barada alada edýär. Gözegçi aýal ýüzügin Khirodanyň saçynda gizlenendigini aýdýar.

- Hany, görkez, o nähili ýüzük? – diýip, kazy gözegçä aýdanda oňa ýüzügi görkezýärler. Ýüzügiň bir tarapynda piliň süňkünden edilen miniatýura, ýagny sakgally, murtly ýaş ýigidiň kiçijik suraty bar eken, beýleki tarapynda bolsa altynyň ýüzüne «Binodçondro» diýlip ýazylygy eken...

Kazynyň eli ýanyp duran kömre degen ýaly bolýar. Soňra onuň ýaşlygynda bolan ähli wakalar ýadyna düşýär. Sebäbi şol aýalyň ýoldan çykmagyna onuň özi sebäp bolupdyr. Ýüzükde kazynyň öz ady ýazylygy eken.

Ýazyjy hekaýada jenaýatyň köklerini, ýamanlygyň gara penjesiniň bir zenanyň ykbalyny kül edendigini açyp görkezýär.

«Kabully» hekaýasy

Ýazyjynyň «Meniň baş ýaşly kiçijik gyzym Mini ýekeje minut hem rahat oturyp bilmeýär. Ol bir ýaşyna ýetip, dil açdy. şondan bäri, eger uklap ýatan bolaýmasa, sesini çykarman oturmaga takat edip bilmeýär»¹ diýip başlanýan «Kabully» atly hekaýasynda onuň şol Mini atly gyzy penjireden bir içi harytly sebet göterip barýan kabully, owgan eşikli söwdagär geçip barýarka, «Kabulywala»², «Kabulywala» diýip gygyrýar we şol giň eginbaşly, eli uly sebetli owgan söwdagäri baş egip, salam berip, içerik girende Mini içerki otaga gaçyp gizlenýär. Gyzyň kakasy, ýazyjy şol Abdur Rohmot diýen söwdagär bilen biraz salym gürrüň edýär hem-de odur-budur zat satyn alýar.

Abdur Rohmot soňra: «Babu,³ seniň gyzyň nire gitdi?» diýip sorayar. Ýazyjy gyzjagazy çagyryar we kabully adam oňa bir gysym kişmiş we erik kişdesini berýär.

Şol kabully adam her gün şol ýerden geçende Mini atly gyzjagaz bilen gepleşýär we kişmiş, badam ýaly özünüň satýan iýmişlerinden sowgatlyk berip geçýär we kiçijik gyz bilen dostlaşýar. Gyzyň ejesi bolsa howsala düşüp, gyzynyň ogurlanmagyndan howatyrlanýar...

Her ýyl gyş, ýanwar-fewral aýlarynda Rohmot kabully öň nesýe berlen harytlary üçin algylaryny ýygnaýan eken. Ine, şeýle bir gün bir adam Rohmota bergidar bolup, bergisini bermekden boýun towlapdyr. Olaryň arasynda soň dawa turupdyr. Şol wagt Rohmot

¹ Rabindranat Tagor. Hekaýalar. Aşgabat, 1957, 60 sah.

² Kabulywala – Kabully, bu ýerde owganystanly diýen manyda ulanýar.

³ babu – «jenap» diýmegi aňladýar.

ony pyçaklapdyr. Soň bu eden jenaýaty üçin Rohmot türmä düşýär. Birnäçe ýyl türmede oturyp çykansoň, Rohmot ýene-de Mini diýen şol kiçijik gyzjagazy görmäge gelýär, ýöne indi Mini ulalan, ýetişen gyz, toýa taýynlyk görýär. Emma Rohmot «Mini heniz hem öňküligi ýalymyka?» diýip, pikir edýärdi. Ol hatda häziriň özünde Mini öňki bolşy ýaly gygyryp: «Kabulywala, eý, Kabulywala!» diýip, ylgap geller hem-de bar zat olaryň öňki şatlykly duşuşyklary wagtyndaky kimin bolar öýdüp garaşýan ýalydy. Köne dostlugy ýatlap, ol bir ýaşşik üzüm hem-de kagyzyň içinde biraz kişmiş bilen badam getiripdir»¹. Rohmot bu zatlary pul üçin getirmändir. Ol gyzyň kakasyna ýüzlenip: «Siz örän mylakatly adam. Men muny elmydama ýatlaýaryn. Emma pul gerek däl. Babu, edil seniňki ýaly meniň öýümde-de gyzym bar, men onuň ýüzüne seretmek üçin seniň khokiňe² azajyk süýjüje zatlar getirdim. Men söwda etmäge gelmedim»³ diýýär.

Ýazyjy bu hekaýada kabullynyň, ýagny Rohmotyň öz çagasyna bolan söýgüsini, şol sebäpli öz gyzyny ýatlap, Mini diýen gyzjagazada mähirli garaýşyny görkezýär.

«Heläkçilik» romany

R.Tagoryň «**Heläkçilik**» (1905) romanynda hindi halkynyň köne patriarhal gatnaşyklarynyň, gadymy döp-dessurlarynyň, gylyk-häsiýetleriniň täze jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň güýçli bady, täsiri bilen döwleşýä görkezilýär.

Rabindranat Tagor «Heläkçilik» romanyny ýazan wagty hindi okyjylaryna şahyr we hekaýa žanrynyň ussady hökmünde meşhur eken. Bu roman hindi edebiyatyna täze görnüşli realistik eser hökmünde girdi.

Romanda Kalkutta şäherinde hukuk hünäri bölümünde okaýan Romeş atly talybyň Hemnolini atly gyza bolan söýgüsi barada gürrüň berilýär. Ol ýygy-ýygydan Hemnoliniň öýüne çay içmäge, gürrüňleşip oturmaga barýar. Ine, şeýle günleriň birinde Romeş kakasyndan hat alýar. Ony oba äkidip öýermek üçin, kakasy Brojmohan babu yzýndan gelipdir.

Onuň ýaşýan obasynda Romeş üçin eýýäm gelinlik saýlanypdyr we toýa taýýarlyk görülýär. Brojmohan babu Romeşi özüniň merhum

¹ Rabindranat Tagor. Hekaýalar. Aşgabat, 1957, 67 sah

² Khoki – kiçijik gyzjagaz

³ Rabindranat Tagor. Hekaýalar. Aşgabat, 1957, 67 sah.

dosty Işanyň Suşila atly gyzyňa öýermegi niýet edýär. Gyzyň ýaşayan Şimulghat atly obasynda toý, nika çäreleri geçirilende Romeş öýlenjek gyzyňyň ýüzüni-de görjek bolmaýar. Nika çäreleri gutarandan soň, adamlar ýene-de gelen gaýyklaryna münüp, derýa bilen öýlerine gaýdýarlar. Bir gaýykda gelin öz joralary bilen, beýlekisinde garry adamlar, üçünji gaýyga öýlenýän ýigit öz dostlary bilen münüp gaýdýarlar.

Ýolagçylar gije gaýykly gaýdyp gelýärkäler, derýada güýçli tupan turup, gaýyklar agdarylyp, adamlaryň köpüsi gark bolýarlar we dereksiz ýitýärler. Romeş gijäniň bir wagty kenaryň bir ýalpak ýerinde özüne gelýär. Töwereginde hiç kimi görmeýär. Bolan zatlar ýadyna düşüp, kenardan adamlary gözläp başlaýar. Soň bir gyzy egin-eşikli huşundan gidip ýatan gyza düş gelýär. Aýyň ýagtysynda ol gyzyň owadandygyny görýär. Ony halas edip, gyz özüne gelensoň, Romeş irden balykçylaryň gaýygynda obasyna gaýdyp barýar we ol ýerde kakasynyň, gaýyñenesiniň hem-de başga-da birnäçe garyndaşlarynyň aradan çykandygyny bilýär. Şeýdip, ol şol halas eden gyzy öz nikalaşan gyzy Suşiladyr öýdüp, onuň bilen üç aý ýaşayar. Bir gezek Romeş ol gyzyň adyny «Suşila» diýip tutanda, gyz öz adynyň Kamoladygyny aýdýar.

Romeş Kamolanyň başga bir ýigit bilen nikalaşyp, onuň ýüzüni utanyp görmändigini we tupandan soň Romeşi şol ýigitdir öýdüp gezeni belli bolýar.

Şeýle wakalar bilen başlanýan romanda Romeş we Suşilanyň, Nolinakha we Kamolanyň nika toýundan soňky tupanda bolan heläkçilik Romeşiň we Kamolanyň geçmişini ýok edýär.

Romeşiň we Kamolanyň ene-atasy, garyndaşlary wepat bolansoň, ýaşlar bir-birini içgin tanap, özbaşdak durmuş ýoluna düşüp, öz başlaryny özleri çaramaly bolýarlar.

Romanyň dowamynda obada önüp-ösen sada, päk ýürekli Kamola Romeşiň öz äri dældigini bilenden soň, mertlik bilen Romeşi taşlap, öz hakyky nikalaşan adamsyny gözleýär we dürli kynçylyklardan soň ony tapýar. Ol Rangpurda lukman bolup işleýän Nolinakha Çottopadhaý diýen ýigit bolup çykýar. Nolinakha bilimli-düşünjeli täze döwrüň öndebaryjy adamy hökmünde görkezilýär. Sebäbi köne

däplere görä, Kamolanyň eýýäm keseki adamyň öýünde bolmagy uly masgaraçylyk hasaplanypdyr, onuň üçin äriň öýi hemişelik ýapylypdyr. Emma beýle ýagdaýa seretmezden, Nolinakha we Kamola biri-birini söýýärler we bagtly durmuş gurýarlar.

Kamola romanda dogumly, batyrgaý, kynçylyklardan gorkmaýan keşp hökmünde görkezilýär.

Romeş diňe özüni bilip ýaşayan, Hemnolin bolsa nalajedeýin keşp hökmünde suratlandyrylýar.

Romanyň wakalary gaýyklaryň tupanda agdarylmagy sebäpli bolan heläkçilikden başlansa-da, eserde köne döp-dessurlaryň täze durmuşyň täsiri bilen synmagy görkezilýär.

R. Tagoryň «**Çäge dänesi**», «**Gora**»¹, «**Heläkçilik**» atly romanlary hindi edebiýatynda realizm usulynda döredilen ilkinji sosial-durmuşy mazmunly eserler bolup, olar hindi edebiýatynyň ösüşinde täze bir sepgit bolup durýarlar.

R. Tagor öz hekaýalarynda we romanlarynda töwregini gurşap alan hakykata uly ussadyň gözi bilen seredip, durmuşy çuň, hiç zadý ýuwmarmap görkezmän, dogruçyl suratlandyrýar.

R. Tagoryň «Poçta» (1912), «Baharyň dabarasy» (1916), «Gyzyl oleandr gülleri» (1926), «Pelegiň çarhy» (1932) atly pyesalarynda, «Çäge dänesi» («Çokher bili») (1902), «Gora» (1910), «Öý we dünýä» (1915–1916), «Gutaryş barada poema» (1929), «Dört bölek» (1934) atly eserlerinde ýazyjy öz döwrüniň in möhüm meselelerini açyp görkezýär we halkyň bagtly durmuş üçin göreşini wasp edýär.

Rabindranat Tagor 1941-nji ýylyň 7-nji awgustynda Kalkutta şäherinde aradan çykýar. Özüniň ölmezden ön ýazan «Musulman aýalyň gürrüni» (1941) diýen hekaýasynda R. Tagor geljekde dini akymlaryň arasynda dini fanatizmiň döremek howpunyň bardygy barada duýduryş berýär.

Rabindranat Tagoryň döredijiligi häzirkizaman bengal edebi diliniň we bengal, hindi edebiýatynda tankydy realizm usulynyň kemala gelmeginde aýgytly rol oýnaýar. R. Tagoryň döredijiligi tutuş hindi edebiýatyna güýçli täsir edýär.

¹ Gora – adam ady.

PARS EDEBIÝATY

Abulkasym Firdöwsi (932/36–1020)

Firdöwsiniň «**Şanama**» poemasy dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna girýän ajaýyp eserleriň biridir. Bu poema grek şahyry Gomeriň «**Iliada**» we «**Odisseýa**» poemalary, türkmenleriň «**Gorkut ata**», «**Görogly**», hindileriň «**Mahabharata**», «**Ramaýana**» eposlary ýaly asyrlaryň dowamynda ruhy terbiýe çeşmesi hökmünde dünýä edebiýatynyň taryhynda görnükli orun eýeläp gelýär.

Ý. E. Bertelsiň «Pars-täjik edebiýatynyň taryhy» diýen kitabyndaky: «X-XI asyryň başyndaky poeziýa nähili ajaýyp hem bolsa, ol «**Şanama**» bilen deňeşdirilende solgun görünýär»¹ diýen sözleri Firdöwsiniň «**Şanama**» poemasynyň pars edebiýatynyň inäýbaşy eserleriniň biridigini aýratyn nygtap görkezýär.

Firdöwsi barada halk arasynda ençeme rowaýatlar döredilipdir. Ol rowaýatlaryň birinde Firdöwsiniň ussatlygyna hatda köşk şahyry, «**Şahyrlaryň şasy**» Unsurynyň (960–1039) hem uly sarpa goýandygy barada aýdylyp, Unsurynyň:

«Ol diňe bize tälim beren bir ussat däl di,»

Ol biziň hökümdarymyzdy, biz bolsa onuň guludyk»²

diýen sözleri getirilýär. Bu sözler Firdöwsiniň döredijiliginiň pars edebiýatynyň ösüşine güýçli täsir edendigini görkezýär.

Firdöwsiniň döredijiligi dünýä edebiýatyna-da öz täsirini ýeti-

¹ *Бертельс Е.Э.* История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960, стр. 169.

² *Фирдоуси.* Шахнаме. Москва: Изд-во АН СССР, 1957, том I, стр. 510.

ripdir. Onuň durmuşy we «Şanama» poemasy barada nemes şahyry I.W. Gýotäniň (1749-1832) «Günbatar- Gündogar diwany» diýen eserinde-de ençeme maglumatlar getirilýär. Nemes şahyry Genrih Geýne (1797-1856) «Şanama» poemasynyň döredilişi baradaky rowaýata esaslanyp, ýörite eser döredipdir.

Bar bolan maglumatlara görä, **Firdöwsi Tusi**, çyn ady **Abulkasym Hasan ibn-Ishak**, takmynan, 932/36-njy ýyllar töweregi Taberan welaýatynyň Tus şäheriniň golaýynda ýerleşen Baz («Baž» hem diýilýär-R.M.) diýen obasynda dogulýar. «Firdöwsi» («Firdaus»-jennet) diýmegi aňladýar) onuň edebi lakamydyr. Onuň adynyň yzyna goşulýan «Tusi» sözi bolsa onuň doglan şäherini aňladýar.

Firdöwsi gelip çykyşy boýunça baý mülkdar «dihkan»¹ maşgalasyndan bolupdyr. **Nyzamy Aruzy Samarkandynyň (XII asyr) «Çahar makale» (1156/1157)** atly tezkiresinde Firdöwsi barada şeýle maglumatlar getirilýär: «Beýik şahyr Abulkasym Firdausi Tabaran etrabyňyň² Tus şäheriniň Baž diýen obasynda ýaşan dihkan bolupdyr. Bu uly oba, ondan goşuna müň esger alynýar. Firdausi bu obada bolelin durmuşda, baý ýaşapdyr we ýerleriniň berýän girdejisiniň hasabyna ýaşap, özi ýaly adamlaryň hiç birine garaşly bolmandyr. Perzentden onuň diňe bir gyzy bolupdyr. Ol sygyrda «Şanama» eserini ýazdy we onuň bu kitap üçin beriljek sowgady gyzynyň bukjasyna goşmak umydy bar eken.

Ol bu kitaby gutarýança, ýigrimi baş ýyl işledi.³»

Başlangyç bilimi Firdöwsi kakasynyň öýünde alypdyr. Firdöwsi öz ene dilini kämil bilmek bilen bir hatarda, gadymy zoroastrizm dininiň edebi dili, orta asyr pars dili bolan «pehlewî» dilini hem gowy bilipdir we arap dilini-de öwrenipdir.

¹ Dihkan – uly ýer eýelerine «dihkanlar» diýipdirler. Firdöwsiniň kakasyna Tusuň eteginde bir mülk degişli bolupdyr.

² Tabaran (Taberan) etraby – Tus şäheriniň eteginde ýerleşen etrap.

³ *Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре беседы.* Москва, 1963, стр. 79.

Şol döwürde Tus şäheri Eýranyň wajyp medeni merkezleriniň biri bolupdyr. «Dihkanlar», ýagny uly ýer eýeleri eýran halkynyň gadymy rowaýatlaryny öwrenmeklige, golýazmalary ýygnamaklyga, öz ýurdunyň taryhyny, geçmiş medeniýetini öwrenmeklige uly gyzyklanma bildiripdirler. Firdöwsi eýran halkynyň geçmişi, edebiýatyny ürç edip öwrenipdir. Şol döwürde gadymyýeti, eýran halkynyň taryhyny bilmekde Firdöwsiden öňe geçen bolmandyr. Şol sebäpli Firdöwsi eýran halkynyň gahrymançylykly taryhy barada bir uly eser ýazmagy niýet edinipdir. Çünki şol döwürde eýran halkynyň arasynda öz taryhyny öwrenmek islegi örän güýçli bolupdyr.

Şeýle taryhy eser ýazmak synanyşyklary Firdöwsiden öň hem bolupdyr, emma Dakyky, Mesgut Merwezi we beýleki şahyrlar öz eserlerini dürli sebäplere görä, ýazyp gutaryp bilmändirler.

Bar bolan maglumatlara görä, **Abu Mansur Muhammad ibn Ahmad Dakyky (930-njy ýyllarda ýaşapdyr-R.M.)** Samanylar neslinden bolan Nuh II-niň (976–997) tabşyrygy boýunça «**Şanama**» eserini ýazyp başlapdyr, emma bir meýlisde öz guly tarapyndan öldürilipdir.¹

Firdöwsi Dakykynyň bu işini dowam etdirýär. Şahyr Dakykynyň ýazan bir müň sekiz beýtini öz poemasyňa goşupdyr. Firdöwsi Dakykynyň ýazan böleginiň nirede başlanyp, nirede gutarýandygyny anyk görkezipdir we onuň bu eserine tankydy göz bilen baha berip, «onuň bu şygrylary gowşak, köp beýtleri maňa näsaz göründi»² diýip ýazýar.

Firdöwsi «Şanama» poemasyny Samanylar döwründe, çen bilen 975/76-njy ýyllarda ýazmaga girişýär. (Ol döwürde entek Mahmyt Gaznaly häkimiýet başyna gelmändir. Mahmyt Gaznaly 991/92-nji ýyllarda Horasana hökümdar bolýar. Ol 998-999-njy ýyllarda Gaznalylar hökümdarlygynyň düýbünü tutýar. Şol sebäpli rowaýatlarda «her beýtine altyn pul berjek» diýip, Mahmyt Gaznaly bu poemany ýazdyryp, soň oňa derek azajyk kümüş pul beripdir» diýilýän maglumatlar hakykata ters gelýär. Ýöne Firdöwsi bu poemany ýazyp gutarandan soň, ony Mahmyt Gaznala eltip sowgat beripdir, emma poema-

¹ *Бертельс Е.Э.* История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960, стр. 165.

² Görkezilen eser, 166-167 sah.

da aýdylýan ideýalar Mahmyt Gaznalynyň ýöredýän syýasatyna ters gelýändigini üçin, ol bu poemany resmi tarapdan goldamandyr diýen pikiri alymlar öňe sürýärler.¹ Bu pikiri Nyzamy Aruzy Samarkandynyň «Çahar makale» atly tezkiresinde getirilýän maglumatlar hem tas- syk edýär. Ol Mahmyt Gaznalynyň bu eseri oňlamandygyny nygtap: «Netijede, ol (Mahmyt Gaznaly-R.M.) Firdöwsä ýigrimi müň dirhem iberdi. Firdöwsini örän gynandy. Ol hammama gitdi, ol ýerde arpa suwuny içdi we bu kümüş pullary hammamça we arpa suwuny satyja paýlady»² diýip ýazýar.

Onuň üstesine-de, köşk şahyrlary Mahmyt Gaznala ýaranjak bo- lup, «Şanamanyň» gadymy wakalarynyň beýanyny «boş, toslanyp tapylyan zatlar» diýip, Firdöwsiniň üstünden gülüp, ony goldamaýar- lar. Şol sebäpli özüniň yzarlarmagundan çekinip, Firdöwsini Gazna- dan Hyrada gyssagly gidýär. Ol ýerde bir kitap satyjynyň, meşhur şahyr Azrakynyň kakasynyň öýünde gizlenýär. Ýöne soň ol ýerdenem Bagdada gidýär. Ömrüniň soňunda ol dogduk mekany Tus şäherine gaýdyp gelýär we şol ýerde-de aradan çykýar. Musulman ruhany- lary gadymy eýran batyrlaryny, yslam dininden öňki zoroastrizm dinini, köne dāp-dessurlary wasp eden Firdöwsini öwlüýäde jaýla- maga rugsat etmeýärler. Ony öz mülkündäki bagyň bir künjeginde jaýlaýarlar. Eýran halkynyň gadymy dāplerinde terbiýelenen Firdöw- si öz Watanyň, halkynyň medeniýetini jany-teni bilen söýüpdür. Şol bir hatarda Samanylar döwletiniň gün-günden pese düşmeginiň, onuň barha güýçden gaçyp, heläkçilige barýandygynyň sebäplerine düşünmek islāpdur.

Firdöwsini bu hadysalaryň halkyň garyp durmuşyndan, patyşa- laryň ilatdan köp alýan salgytlaryndan we ýurduň feodal dagynyk- lylygyndan gelip çykýandygyny görüpdür. Bu ýagdaýy düzetmekligiň usullaryny, ýollaryny gözläp, Firdöwsini aň-paýhasyň we çeper sözüň terbiýeçilik ähmiýetiniň ýaragdanam güýçludigine örän gowy düşünişdir. Şonuň üçin Firdöwsini öz poemasynda ýamanlyga garşy

¹ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Москва, 1969, стр. 189.

² Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре беседы. Москва, 1963, стр. 81.

göreşip, halky bagtly durmuşa ýetirjek, ony daşary ýurt basybalyjylardan gorap biljek, güýçli adalatly patyşanyň keşbini döretmegi maksat edip goýýar.

Şeýle patyşalaryň keşplerini Firdöwsi gadymy golýazmalardan, rowaýatlardan, kitaplardan gözleýär we «Şanamada» dört mün ýylyň dowamynda höküm süren elli patyşanyň taryhy beýan edilýär.

Elbetde, «Şanama» poemasynda diňe bir Eýran şalarynyň taryhy beýany diýip düşünmek nädogry bolsa gerek. Bu poemada Firdöwsi halkyň taryhynyň beýanyny onuň ilkidurmuş ýagdaýyndan, iň gadymy döwürlerden Keýumersden, ilkinji adamyň ýaradylyşyndan başlaýar. Keýumers ýa-da gadymy Gaýomart öz agtygy Huşang bilen ähli gowy güýçleri ýygnaý, gara güýçleriň leşgerlerine örän uly zarba urýar, Ahrimanyň ogluny öldürýär. Şol döwürde ot baýramçylygy – «Sad» bellenip başlanýar. Huşang Prometeý¹ ýaly adamlara oduň syrny açýar, demirden enjam, gural ýasamagy, ekerançylygy we dowardarçylygy öwredýär.

Huşangiň ogly Tahmures kakasynyň ýamanlyga garşy alyp baran göreşini dowam etdirýär. Ol hatda ýaman güýçleriň baştutany Ahrimany eýerläp münýär we öz patyşalygyny aýlanyp görýär.

Tahmuresden soň häkimiýet, tagt Jemşide geçýär. Jemşit adamlara haýwan derilerine derek egin-eşik geýmegi öwredýär, lukmançylygy girizýär, suwda ýüzmek üçin gämileri ýasadýar. Ilaty žresler, mürzeler, daýhanlar we hünärmentler ýaly dürli gatlaklara bölýär. Onuň şalyk eden ýyllary adamlar mifiki altyn asyrda ýaşapdyrlar. Olar kesel, garrylyk we ölüm diýen zatlary bilmändirler. Emma şeýle gülala-güllük, abadançylyk döwri Jemşidiň ýalňyşy sebäpli, bahym gutarýar we patyşanyň heläk bolmagyna sebäp bolýar. Jemşit özüne Ahrimanyň biakyl sözleri agzyna aldyrmagyna ýol berýär we bir gün tagtda otyrka öz emeldarlaryna ýüzlenip:

Size ömür berdim bagtyýar zaman,
Kim gulluk etmese, bolar Ahriman.

¹ Prometeý – gadymy grek mifologiýasyna görä, adamlara jaý gurmagy, pasyllaryň çalyşyandygyny, hat-sawat, bilim öwredip, olara hudaýlardan ot ogurlap beren gahryman.

Eger-de bar zady biz etsek aýan,
Mendirin dünýäni asla ýaradan!¹

diýip-diýmänkä, ol şol bada ýokary hudaý Ormuzdyň (Ahura Mazdanyň) goldawyndan mahrum bolýar. Ýurtda pitne-dawalar turýar. Tagta dalaş edýänleriň sany barha köpelyär. Daşary ýurtly basybalyjy Zahhak («Awestada» Dahaka diýlen aždarha) ýurdy basyp alýar. Jemşit uzak wagtlap gaçyp gezyär. Ahyrsoňy Zahhagyň içaly-lary ony Hytaý deňziniň ýanynda byçgy bilen ikä bölüp öldürýärler. Zahhagyň egninden aşpez sypatyna giren Iblis ogşayar we Zahhagyň çigninden iki sany ýylan ösüp çykýar. Indi ol ýylanlara adam beý-nisini bermese, oňa ýylanlar azar berýärler. Şonuň üçin Zahhak ilaty gyryp başlaýar. Emma bu zuluma garşy demirçi ussa Kawa öküz de-risinden edilen demirçilik öňlugini baýdak edip, halkyň öňüne düşüp, zalym Zahhagy tagtdan düşürýär we oňa derek Jemşidiň neslinden bolan adalatly Feriduny patyşa tagtyna çykarýar. Feridun Zahhagy Demawend dagyna zynjyrlap daňýar. Şondan soň ýene-de bagtly durmuş başlanýar.

Şeýdip başlanýan poema möçberi boýunça deň bolmadyk elli bölümden durýar we ol bölümleri, şertli halda mazmunyna görä, üç topara bölmek mümkin. Birinji toparda iň gadymy wakalar rowaýatlaryň, mifleriň şöhlendirilişinde beýan edilýär. Bu bölümde on sany pişdaditleriň mifiki şalygynyň taryhy barada gürrüň berilýär. Ol «Awestada» gürrüň berilýän Paradatalaryň şalary baradaky mag-lumatlara esaslanýar.

Poemanyň ikinji bölümi gahrymançylyk temasyny beýan edýär. Bu bablarda baş gahryman hökmünde, esasan, Rüstem çykyş edýär. Rüstemiň edermenlikleri Keýanidleriň «Awestada» Kawylar şalygynyň taryhy beýany bilen baglanyşykda suratlandyrylýar. Bu bölümlerde zoroastrizm dinini esaslandyryjy patyşalaryň taryhy we iň soňky Ahemenidleriň, Aleksandr Makedonskiniň, Parfiýa şalygynyň Arşakidleriň – Aşkanidleriň (hemmesi on patyşa) şalyklarynyň beýany bilen jemlenýär.

«Şanamanyň» üçünji, taryhy bölümünde Sasanylaryň döwründe taryhda hakyky ýaşap geçen ýigrimi dokuz şanyň taryhy beýan edil-ýär.

¹ *Фирдоуси. Шахнаме, том первый, Москва, 1957, стр. 39.*

Poemada ýagşylygyň tarapynda durýan güýçleriň ýamanlyga garşy göreşi eriş-argaç bolup geçýär. Patyşalaryň eden işlerine-de şu jähtden baha berilýär. Adalatly, halka ýagşylyk eden patyşalar wasp edilýär. Halka zulum eden, ýurda zyýan, agzalaçylyk getiren patyşalar ýazgarylýar.

Poemada wakalar yzygiderli, janly, okgunly beýan edilip, okyjyny gyzyklandyryp, özüne çekýär. Eserde başa-baş söweşlere, başdan geçirmelere, dürli edermenliklere uly orun berlip, ynsan duýgulary, söýgi, gynanç, ýigrenç, asylylyk, hilegärlik ýaly ynsan sypatlary örän çeper beýan edilýär.

Firdöwsi ýurduny gowy dolandyryp, daşky duşmanlara berk gaýtawul berip bilýän güýçli, parasatly patyşalary wasp edip, olaryň bar eden işini halka, öz Watanyňa getiren peýdasy bilen ölçeýär. Poemada öwüt-nesihat temasy hem uly orun tutýar.

Poemada ähli keşpler epiki däplere görä suratlandyrylýar. Meselem, gahrymanyň adatdan daşary dogluşy, onuň güýçli aty, onuň üýtgeşik ýaragy we ş.m. sypatlar gahrymany adaty adamlardan tapawutlandyrýar. Rüstemiň örän uly çaga bolup, kynçylyk bilen dogluşy, onuň her sagatda çalt ulalyşy, entek ýaşka özüniň meşhur edermenliklerini amala aşyrmagy, döwi ýeňşi ýaly wakalar, hadysalar epiki däpleriň talaplaryna laýyklykda beýan edilýär.

Eposda dünýä edebiýatynyň iň gadymy äheňleri, arhetipleri¹ hem ulanylýar. Meselem, ata we ogluň bir-birini gözleýşi, duşuşygy we olaryň bir-birini tanaman, başa-baş söweşmegi ýaly äheňler «**Hil-debrant barada aýdym**», Gomeriň «**Odisseyä**» poemasy ýaly eserlerde-de duş gelýär.

Rüstemiň öz ogly Suhraby tanaman, başa-baş söweşde öldürişi eposyň iň bir täsirli, gynançly sahnalaryny düzýär.

«Şanama» poemasynyň merkezinde, esasan, gahrymançylyk temasy durýar. Sebäbi Firdöwsi halkyň bagtyýar, erkin ýaşamagy üçin ýurduň daşky duşmanlardan özüni gorap bilmeginiň möhümdigini poemanyň her bir babynda nygtaýar. Rüstemiň we ýurdy goraýan beýleki gahrymanlaryň keşpleri, olaryň edermenlikleri söýgi bilen wasp edilýär. «Şanamada» Rüstemiň keşbi merkezde durýar. Bu keşp

¹ Arhetip – kiçi syžetiniň gadymy ilkinji nusgasy

barada Firdöwsiniň adyna berilýän «Ýusup-Züleyha» poemasynda şahyryň «Bütün dünýäni Rüstemiň ady bilen doldurmak üçin ömrüniň ýarysyny harç edendigi»¹ barada aýdylýar.

Rüstem ýeňilmezek gahryman, ony adamam, jynlaram, döwle-rem ýeňip bilmeýär. Onuň göwresi-de, aty-da adatdan daşary uly, ol adatdan daşary güýçli we ol bir oturanda otda bişirilen bir gulanyň etini iýip bilýär.

Şeýle häsiýetlerine seretmezden, Rüstem diňe bir güýçli, edermen hökmünde suratlandyrylman, ol gerek ýerinde hilegärlik, ätiýaçlyk bilen örän paýhasly hereket edýän gahryman hökmünde görkezilýär. Şol bir hatarda ol beýleki adamlar ýaly gaýgyly ýagdaýda gynanýar. Şatlykly pursatda şatlanýar. Bir söz bilen aýdylanda, onda adaty adamlara mahsus häsiýetleriň hem kemçilikleriň bolany üçin ol meşhur, özüne çekiji gahryman bolup durýar. Şol sebäplere görä-de, Firdöwsiniň «Şanama» poemasynyň halk tarapyndan uly söýgä mynasyp bolan bu gahrymany eposda alty ýüz ýyldan gowrak ýaşap ölse-de, halkyň aňynda onuň ady baky diri hökmünde asyrdan-asyra geçip gelýär.

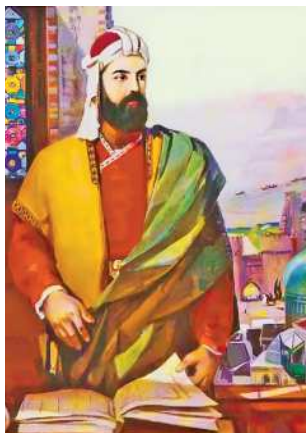
Nyzamy Genjewi (1141–1213)

Gündogar edebiýatynyň parlak ýyldyzy Nyzamy Genjewi özüniň hamsasy² girýän «**Syrlar hazynasy**», «**Hosrow-Şirin**», «**Leýli – Mejnun**», «**Ýedi gözeli**» we «**Isgendernama**» ýaly ajaýyp poemalary bilen Gündogar edebiýatynyň ösüşinde täze döwri alamatlandyrdy we onuň geljekki ösüşine uly itergi berip, dünýewi mazmunly we ynsanperwer ideýaly eserler bilen baýlaşdyrdy.

Nyzamy Genjewi Genje şäherinde (häzirki Azerbaýjanyň çäklerinde ýerleşýär) 1141-nji ýylda eneden dogulýar. Şahyryň öz hakyky ady Ylýas (käbir çeşmelerde Ahmet), kakasynyň ady Ýusup ibn Mu’ayýad bolupdyr. Şahyr kakasynyň milleti barada hiç zat aýtmayar. Käbir alymlar onuň baýat türkmenlerinden bolandygyny aýdýar-

¹ *Бертельс Е.Э.* История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960, стр. 224.

² Hamsa – baş eseri öz içine alýan eserler toplumu

lar¹. Bu pikir hakykata golaý bolsa gerek, çünki türkmenleriň üçünji uly taýpasy bolan baýatlaryň köp bölegi XI asyrdaky seljuklar bilen Türkiýä, Yraga, Siriýa we Kawkaza gidipdir. Nyzamynyň özi-de eserlerinde baýat türkmenleriniň şol döwürde ýaşayan ýeri bolan Yragy köp wasp edýär. Nyzamy ejesiniň kürt milletinden, barly maşgaladan, ýagny «kürt hanymy» bolandygyny we onuň ir aradan çykandygyny özüniň «Leýli-Mejnun» poemasynda aýdyp geçýär.² Nyzamy gurply maşgaladan bolup, onuň gowy bilim almaga, pars, arap dillerini, astronomiýa, filosofiýa, edebiýat ylymlaryny öwrenmäge mümkinçiligi bolupdyr.

Nyzamynyň terjimehaly barada gadymy tezkirelerde³ berilýän maglumatlar onuň dindar, ýagny şeyh hem-de zehinli şahyr bolandygyny nygtaýarlar. Muhammet Dar-Şukuhyň «Safinat al-Auliýa» diýen tezkiresinde Nyzamy barada şeýle maglumatlar berilýär: «Hezret Şeýh Nyzamy Genjewi, goý, olaryň syry mukaddes bolsun, olaryň⁴ doglan ýeri – Genje. Olar açyk we ýapyk ylymlardan habarly bolupdyrlar.

Olar Ahi Farruhi Raýhaniniň müridi bolupdyrlar. Özleriniň gymmatly ömrüni başyndan aýagyna çenli baýlyga kowalaşman, hudaýa boýun synyp we çete çykyp ýaşadylar. Olaryň keramatly güýji bolupdyr. Patyşalar bilen duşuşmakdan gaça durupdyrlar, emma şolar oňa ýüz

¹ Soltanşa Atanyýazow. Şejere. Aşgabat, 1994, 62 sah.

² Бертельс Е.Э. Низами и Физули. Москва, 1962, стр. 98.

³ Tezkire – orta asyrlarda şahyrlar, şeyhler barada maglumat berilýän ýygyny, antologiýa.

⁴ Ýokary derejeli dindar, şeyh, işan barada gürrüň edilende «ol» derejine hormat bilen «olar» diýen çalyşma ulanylýar.

tutupdyr. Beýik Ýaradan bu şeýhe sözün üstünden doly kuwwat, güýç beripdir.¹»

Nyzamy ýaşlygyndan döredijilik bilen meşgullanyp, şygryýetde uly üstünlikler gazanypdyr we Nyzamynyň bir şygryny gowy görüp, Derbendiň şasy Fahr ad-Din Bahram Şah oňa Afak atly bir ýaş ýesir alnan gypjak gyzyny sowgat hökmünde beripdir. Nyzamy bu gyza 1172-nji ýylda öýlenýär. Olaryň Muhammet atly ogly bolýar. Nyzamy aýaly Afagy örän gowy görüpdir, emma bu bagtly durmuş uzak dowam etmändir, 1180-nji ýylda Afak aradan çykýar. Şahyr soň hem iki gezek öýlenipdir, onuň ikinji aýaly 1188-nji ýylda, üçünji aýaly 1200-nji ýylda aradan çykypdyr. Ýöne Nyzamy olaryň hiç birini Afak ýaly wasp etmändir.

Nyzamy öýlenmek, maşgala gurmak meselesinde türkmenlere mahsus bolan bir aýallylyk däbine eýeripdir. Ol köp aýallylygy ýazgarypdyr, şonuň üçin şahyr:

Wagşy taýpalardan köp gyrnak alyp,
Durmuşyň harmanyn ýele sowurma,
Ýeterlikdir saňa diňe biri-de,
Köp aýally äriň aýaly bolmaz,²

diýip ýazýar. Onuň bu garaýyşlary Magtymgulynyň «Kyl-u-kal bolar» diýen goşgusynda:

Beýle är goşulmaz adam sanyna,
Iki hatyn, bir är–üç aýal bolar,³

diýip, köp aýallylygy ýazgarýan setirlerine meňzeýär.

Nyzamy otuz ýaşyna golaýlanda ady belli bolup, öz şygrylary, eserleri bilen uly meşhurlyk gazanýar we onuň önünde köşk şahyry bolmak mümkinçiligi açylýar. Emma näbelli sebäplere görä, şahyr bu ýoly saýlamandyr we бүтін ömrünü özbaşdak ýaşap, döredijilik bilen meşgullanypdyr.

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузуди. Москва, 1962, стр. 90.

² Görkezilen eser, 121 sah.

³ Magtymguly. Şygryrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 135 sah.

Nyzamynyň «Leyli-Mejnun», «Ýedi gözel», «Hosrow-Şirin» we beýleki poemalarynda şahyryň özi, onuň maşgala durmuşy, ogly barada birnäçe gyzykly maglumatlara duş gelmek bolýar.

Nyzamy özüniň ilkinji uly eseri bolan «**Syrlar hazynasy**» poemasyny çen bilen 1174–1777-nji ýyllar töwereginde ýazypdyr. Nyzamy bu poemany Erzinjanyň sasy Bahram şa bagyşlap ýazan şygrylary bilen oňa iberýär. Bu poema üçin patyşa oňa sylag hökmünde baş müň dinar pul we gymmatbaha matalar ýüklenen baş gaty iberipdir. Bu kitap patyşanyň göwnünden turupdyr we şonda ol: «Eger-de mümkin bolan bolsa, men oňa bu kitap üçin tutuş hazynamy ibererdim»¹ diýip aýdypdyr.

Nyzamynyň «Syrlar hazynasy» öwüt-nesihat häsiýetli, filosofiki poemadyr. Bu poemada sufizmiň täsiri hem az-kem duýulýar.

«Syrlar hazynasy» uly «Giriş» bölüminden we ýigrimi makala – söhbetden durýar.

Poemanyň esasy ideýasy ýurdy adalatly dolandyrmak bolany üçin eserde birinji söhbetde şahyr patyşanyň bu dünýäde günä gazanyp, çagalaryň, dul aýallaryň hakyny iýip, baýlyga kowalaşyp ýaşamaly daldigi baradaky pikirleri öňe sürüp, bu dünýäde gazananlaryňy şu dünýäde beýleki adamlara bermelidigini nygtaýar.

Ikinji makala «Patyşa adalat barada öwüt-nesihat» diýlip atlandyrylýar. Nyzamynyň adalat baradaky pikirleri Nowşirwan adyl we onuň weziri baradaky hekaýatyň üsti bilen örän täsirli beýan edilýär. Bu hekaýatda Nowşirwan şa bir gün awa gidende, aty ony alyp gaçýar, emma weziri patyşanyň yzyndan galman, onuň bilen gidýär we olar bir harabaçylykda iki sany baýguşyň gürrüni eşiýärler. Olar gaýyn-guda bolup, galyň üçin bir baýguş beýleki baýguşdan şol

¹ Бертельс Е.Э. Низами и Физули. Москва, 1962 стр. 127.

harabaçylygy bermegi soraýar. Şonda olaryň arasynda şeýle gürrüň bolup geçýär:

«Beýleki oňa diýdi: Bu işler bolar asan
Şa zulumy egsilmez, öýler bolar ýer-ýegsan.

Gazaba münler patyşa, ýykar oba-kentleri,
Müňläp haraba bolar, bu ýurduň ençe ýeri».

Eşidip baýguşlaryň bu welilik sözlerin,
Ah çekipler Nowşirwan ýaşardypdyr gözlerin.¹

Özi barada aýy hakykaty eşiden patyşa toba edip, özünüň eden ýaman işlerine täzeden tankydy göz bilen baha berýär. Nyzamy adyllyk bilen taryhda at alan bu patyşanyň sözleri beýleki patyşalara nesihat bolar diýip hasap edýär.

Şeýle hekaýatlar poemada uly orun tutýar we patyşalar halka zulum edip, oba-şäherleri ýumursalar, harabaçylyga öwrülen giň ýurtda diňe baýguşlaryň ýaýnajakdygy baradaky pikiri Nyzamy bu mysal getirilen hekaýatda nygtap geçýär. Şeýle pikirler «Garry kempir we Soltan Sanjar» diýen hekaýatyň içindenem eriş-argaç bolup geçýär. Bu hekaýatda göwnüne deglen, zuluma duçar bolan bir garry kempiriň Soltan Sanjara arz edişi beýan edilýär.

Hekaýatda bir garry kempir ýoldan geçip barýan Soltan Sanjaryň haladynyň eteginden tutup, özüne garawullaryň başlygynyň serhoş halda gelip, azar berendigini, saçyndan tutup, ýolda süýrändigini aýdýar. Eger-de Sanjar patyşa hökmünde öz ýurdunda adalatsyzlyga ýol berse, onda o dünýäde hudaýyň adyl kazyýetiniň önünde jogap bermelidigini ýatladýar.

Bu hekaýatda Nyzamy adyl patyşanyň halka ýakyn bolmalydygy, ol barada alada etmelidigi baradaky pikirleri öňe sürýär.

Bu filosofiki poemada Nyzamy durmuşda adamyň halal zähmet çekip ýaşamalydygy, hatda garran çagynda-da el serip, gedaý bolmaly

¹ *Низами Гянджеви. Собрание сочинений в пяти томах. Москва, 1985, том первый, стр. 217 (Terjime eden R. Mustakow)*

däldigi baradaky pikirleri başınjı makalada getirilýän «Garrylyk barada», «Garry kerpiç guýujy barada hekaýat» diýen bölümlerde nygtap:

Düşün, işiň üçin az hem bolsa, pul alyp,
Ýaşanyň gowudyr, duranyňdan gama batyp, el serip,¹

diýmek bilen, şahyr her bir ynsanyň, ýaş bolsun, garry bolsun, hiç kime garaşly bolmaz ýaly öz zähmeti bilen ýaşamalydygy baradaky pikiri ýönekeý halkyň nukdaýnazaryndan beýan edýär.

Poemada ynsan durmuşynyň ähli taraplary barada maslahatlar berilýär. Nyzamy bu eserinde edebiýatyň, sungatyň terbiýeleýji güýjüniň uludygy, şeýle-de her bir adamyň, şahyryň durmuşyň gözəl, ajaýyp tarapyny görüp, oňa belent ruhda seretmekligi baradaky pikirleri poemanyň onunjy makalasynda getirilýän «Isa barada powest» diýen hekaýatynda beýan edilýär. Bu hekaýatda Isa pygamber bir şäheriň bazaryndan geçip barýarka, bir ölen itiň maslygynyň deňinden adamlaryň ýigrenç bilen sowlup geçişlerini we ol itiň maslygynyň erbetligini nygtaýyşlaryny görüp:

Bakyň, görünmeýän gözellik bardyr,
Oň hünji dişleri göýä ak gardyr²

diýip, şahyr durmuşyň «tümlük tarapyny däl-de, onuň ýagtylyk tarapyny» görüp bilmekligiň adamlaryň erbet duýgularyny kowýandygyny nygtaýar.

Nyzamy «Göripleriň ýazgarylyşy» diýen bapda her bir adamyň durmuşda öz isleg-arzuwyna ýetip biljekdigini, emma onuň üçin her adamda ynam, güýçli isleg bolmalydygyny:

Hatda çyndan sen isteseň, Jebraýylyň ganatyn,
Ýokary güýç berer saňa şol islän zatýň³,

diýen sözler bilen nygtap geçýär.

¹ Низами Гянджеви. Собрание сочинений в пяти томах. Москва, 1985, том первый, стр. 234.

² Görkezilen eser, 261 sah.

³ Görkezilen eser, 284 sah.

Tutuşlaýyn alnanda, Nyzamynyň «Syrlar hazynasy» poemasy şahyryň halka bolan uly söýgüsine, onuň ynsanperwerlik ideýalaryna ýugrulandyr. Şahyr bu eserde şalary, umuman, adamlary adalatlylyga çagyýar hem-de şol bir hatarda hakykatyň we ýagşylygyň ýeňjekdigini nygtap, adamlaryň kalbynda bagtly durmuş baradaky ynamyny goldaýar. Ýöne zulum edýänlere, adalatsyzlyga mertlerçe garşy durup göreşmelidigini aýdýar.

Bu pikirler Nyzamynyň beýleki poemalarynda has giň gerimde öz beýanyny tapýar.

«**Hosrow-Şirin**» poemasynda diňe bir söýginiň ynsana ganat berýän güýji, gозelligi döredýän zähmetiň beýikligi görkezilmän, ynsanyň döredijilik ruhy, onuň ahlak päkligi hem çeper suratlandyrylýar. Nyzamy bu poemada patyşa Hosrowy halkyň agyr ýagdaýyna biperwaý seredýän, öz sözünde durmaýan zalym hökümdar, söýgüde wepasyz hökmünde görkezýär. Poemada gahrymanlaryň keşpleri biri-biri bilen çaknysykda, gapma-garşylykda açylyp görkezilýär.

Nyzamy ýönekeý adamlaryň ahlak taýdan beýikligini Perhadyň keşbiniň üsti bilen görkezýär.

Nyzamynyň hamsasyna girýän üçünji «**Leýli-Mejnun**» poemasy biri-birini söýýän iki ýaş juwanyň gazaply feodal gatnaşyklaryň netijesinde bagtly bolup bilmän, heläk boluşlaryny beýan edýär.

Nyzamynyň dördünji «**Ýedi gözel**» we başynji «**Isgendernama**» poemalarynda-da döwlet we halk, häkimiýet we ynsan durmuşy ýaly temalar ynsanperwerlik, gumanistik nukdaýnazardan ugur alnyp, beýan edilýär.

Bu poemalarda-da Nyzamy adalatly durmuş we adyl, bilimli patyşa baradaky pikirlerini Bahram Gur, Isgender (Aleksandr Makedonskiý) ýaly şalaryň keşpleriniň üsti bilen iň gowy ynsan häsiýetlerini wasp edýär, zulumy ýazgarýar we adalatly durmuş, bilimli, adyl patyşa baradaky pikirlerini oň taryhda ýaşap geçen patyşalaryň gowy we erbet işleriniň üsti bilen açyp görkezýär.

«**Ýedi gözel**» poemasy

Poema Bahram Guruň taryhyndan we birnäçe goşmaça hekaýatlardan düzülendir. Patyşa Bahram Gur gulan awlamagy gowy görüp-

dir, şol sebäpli onuň adynyň soňuna «gur» lakamyny goşupdyrlar. Poema Bahramyň Ýemende terbiýe alşy bilen başlanýar. Ol ýerde howa yssy we dymyk bolany üçin Numan atly ýerli häkim Simnar diýen binagäre daglyk ýerde köşk ýaly gala gurdurýar. Gala her gün üç gezek reňkini çalyşýan eken. Galany gurup bolandan soň, Simnar öz eden işine guwanyp, hökümdaryň ýanynda mundanam ajaýyp, günde ýedi gezek reňkini üýtgedýän gala gurup biljekdigini aýdyp öwünýär. Şonda häkim ony iň ýokary minaradan taşlamagy buýurýar. Sebäbi ol başga biriniň şeýle ajaýyp köşkli bolmagyny islemändir.

Bahram örän güýçli ýigit bolup ýetişýär. Ol bir gün gulany kowalap, gowaga girende, ol ýerde uly aždarda duş gelyär. Ony öldürensoň, ol ýerde uly hazyna tapýar we ony dost-ýarlaryna bagyş edýär. Onuň bu edermenligi galanyň bir otagyndaky diwarda suratlandyrylýar. Ol galanyň köp otaglary bar eken. Bahram özüniň öň baryp görmedik bir otagyna girende öz suratyny görýär. Onuň töwregini ýedi göz- zel gurşap duran eken. Bahram şol otagy ýapdyrýar we hiç kimi oňa goýbermeýär. Indi ol geljek durmuşy barada arzuw edýär.

Şol wagtlar Bahramyň kakasy Ýezdigerd aradan çykýar. Eýranyň begleri Bahramyň kakasynyň deregine patyşa bolmagyny islemeýärler, çünki ol hem kakasy Ýezdigerd ýaly zalym bolar diýip gorkýarlar we aradan çykan Ýezdigerdiň deregine onuň daşky garyndaşy bolan bir tanyml garry adamy patyşa saýlaýarlar. Muny eşidip, Bahram Gur uly goşun ýygnaý, Eýranyň çäklerine barýar. Patyşa bellenen garry oňa hat iberýär we ýokary gatлага degişli begleriň Bahramyň patyşa bolmagyny islemeýändiglerini habar berýär. Bahram özüniň ýurdy başgaça dolandyryjakdygyny aýdyp, hat iberýär. Köşk emeldarlary Bahrama «Täze patyşa kasam etdik, indi ony bozup biljek däl» diýip, oňa jogap iberýärler. Onda Bahram olara: «Siz oňa kasam etseňizem, men oňa kasam etmedim. Aždarda gowaga girende möýden rugsat soramaýar» diýip, patyşalyk täjini iki şiriň arasynda goýmagy we şony kim alyp bilse, şol patyşa bolsun diýip teklip edýär. Bu teklibi eşidip, şa bellenen garry adam gorkýar we derrew tagtdan düşjek bolanda, mobedler¹ ony tutup saklaýarlar we «Bahram ilkinji bolup synansyn, eger-de täji alyp bilmeşe, onda ony garry alar» diýip, şert goýýarlar.

¹ Mobed – zoroastrizm dininiň ruhanysy, parasatly maslahatçy.

Ýolbarslary getirýärler. Bahram gorkman, ýyrtýjy haýwanlaryň ýanyna baryp, olary öldürýär we täji alýar. Netijede, Bahram patyşa bolýar we onuň ýurdy parasatly dolandymagy netijesinde ýurt gül-läp ösýär. Bahram ýurduň döwlet işleriniň rowaç alşyny görüp arkaýynlaşýar we aýşy-eşret bilen meşgullanýar.

Bahramyň Fitna (Firdöwsiniň «Şanama» poemasynda Aza-da) atly söýgüli aýdymçysy bolýar. Bahram awa gidende, özüniň ýaý atyşy, mergenligi bilen öwünýär. (Firdöwsiniň «Şanama» poemasynda Bahram Gur bir keýigiň iki şahyndan bir oky geçirýär), emma Fitna «her kim bir zada türgenleşse, şony oňarar» diýip, patyşany öwmeýär. Bahramyň oňa gahary gelip, Fitnany öz harby serkerdesine äkidip öldürmekligi buýurýar. Fitna ol serkerde bilen ýeke galansoň, patyşanyň buýrugyny biraz wagt yza çekmekligini we birnäçe gün geçensoň, onuň buýrugynyň ýerine ýetirilendigini aýtmagyny haýyş edip: «Eger-de patyşa ony eşidip begense, onda etjek alajyň ýok, meni öldür. Eger-de gynansa, ondan men halas bolýan» diýip, Fitna ol serkerdä ýalbarýar. Serkerde gyzy bir obada goýup gaýdýar. Şeýdip, Fitna patyşadan gizlinlikde şol obada ýaşaýar we soňra ol özüniň gymmatbaha şaý-seplerini şol harby serkerdä berýär we olary satyp, şol pula özi üçin beýik diň gurdurmagy buýurýar. Şol diň gurlup bolanda, obada bir göle dogulýar. Fitna şol göläni her gün egnine alyp, şol diňe çykarypdyr. Göle günsaýyn ulalypdyr, emma her günki maşklaryň üsti bilen gyzyň hem güýji artypdyr. Birnäçe wagt geçensoň, ol gyz uly öküz bolup ýetişen göläni kynçylyksyz diňiň üstüne çykaryp bilipdir.

Günleriň bir günü Bahram şol ýere awa gelýär. Bu barada eşidip, Fitna harby serkerdeden Bahramy myhmançylyga çagyrmaklygy haýyş edýär. Harby serkerde Bahram Gury şol beýik, altmyş basgançakly diňiň üstündäki otaga çykaryp, oňa hezzet-hormat edýär. Meý içip otyrka, patyşa diňiň ýerleşen ýerini öwýär we degşip, ýaňky serkerdeden altmyş ýaşyna ýetende muňa nädip çykjagyny soraýar. Serkerde «Aý, bir alajy bolar-da» diýip, şol obada şu diňiň üstüne öküzi göterip çykaryp bilýän gyzyň bardygyny gürrüň berýär. Bahram muňa örän geň galýar. Ol gyz öküzi diňe çykaryp bilşini görkezende, Bahram oňa: «Sen muny köp ýyllap öwreneniň üçin edip bilýäň, bu ýerde güýjüň ähmiýeti ýok» diýýär. Şonda Fitna Bahrama bir gezek awda bigünä haýwany atyp, özüniň soň mergenlikde öwünendigini

ýatladýar. Şonda Bahram Gur gyzyň ýüzündäki perdesini açanda bir wagt ölüme höküm eden aýdymçy gyzyny görýär we ony bagryna basyp, soňra oňa öýlenýär.

«Ýedi gözeli» poemasyňyň merkezinde Bahram Guruň (onuň hindi, türkmen, horezmli, slawýan, magryply, wizantiýaly we eýranly aýallary bolupdyr), Furak, Ýagmanaz, Nazapari, Nasrinnuş, Azariýan, Humaý we Durusti atly ýedi sany aýalynyň gürrüň berýän ertekilerinde söýgi, ýagşylyk we ýamanlyk, adamkärçilik temalary aýratyn orun tutýar.

Poemada Bahram Gur adyl şa hökmünde görkezilse-de, ol adaty ynsana mahsus bolan kemçiliklerden halas däl. Şol sebäplere görä, onuň keşbi özüne çekiji we onuň hata iş edip, ony soň düzedişi onuň keşbiniň durmuşa, hakykata golaý bolmagyna kömek edýär. Poemada bu keşbiň uly terbiýeleýjilik ähmiýeti bar. Firdöwsiniň «Şanama» poemasynda beýan edilýän Bahram Gur baradaky gutarnykly häsiýete eýe bolmadyk rowaýatyň esasynda Nyzamy öwüt-nesihat beriji, terbiýe romanyna meňzeş dünýewi mazmunly, başdan geçirmelerden doly gutarnykly häsiýete eýe bolan uly poema döredýär.

Poemada Bahram Guruň çagalygyndan başlap, tä ömrüniň ahyryna, 63 ýaşyna çenli ömür ýoly beýan edilýär. Bahram Gur garransoň, öz tagtyny ogluna berýär we soň ukuda aradan çykýar. Patyşa aradan çykmanka, tagt onuň ogluna geçip, ýurtda häkimiýet çalşygy parahatçylykly ýol bilen amala aşýar. Bu hem poemada öňe sürülýän pikirleriň biridir.

Bu poemada Bahram Guruň keşbiniň üsti bilen adalatly häkimiýet, parahatçylykly durmuş, zulumy ýazgarmak temalary söýgi, awa, şikara gitmek, wagtyňy hoş geçirmek ýaly temalar bilen berk baglanyşykda beýan edilýär. Sebäbi Nyzamy ynsan ömrüniň, ýaşayşynyň gymmatlydygy, ony oňat, şadyýan ýaşap geçirmelidigi baradaky pikirleri öňe sürýär. Galyberse-de, Nyzamynyň pikirine görä, edebiýat adamlara şatlyk we gозellik paýlamaly, ol göwnüçökgünlikli ideýaly bolmaly däl. Şahyr özüniň «Leyli-Mejnun» poemasynda-da şu pikiri nygtap, «Şatlyk we gозellik sözün ýaragydyr» diýip ýazýar.

Nyzamy 1203-nji ýylda aradan çykypdyr diýlen pikir öňe sürülýär, emma «Isgendernama» poemasynda berilýän maglumatlar

poemanyň 1203-nji ýyldan soň ýazylyp gutarylandygyny görkezýär. Alym W.A.Iwanowyň ýazmagyna görä, Nyzamy 1213-nji ýylda aradan çykypdyr. Şu sene hakykata has golaý hasaplanýar.¹ Kābir çeşmelerde Nyzamynyň aradan çykan ýyly 1209-njy, 1211-nji ýyllar diýlip görkezilýär.

Omar Haýýam (1048-1131)

Doly ady: Giýas ad-din Abul Fath ibn Ibrahim Omar Haýýam Nişapury. Ol 1048-nji ýylyň 18-nji maýynda Nişapurda dogulýar. 1131-nji ýylyň 4-nji dekabrynda aradan çykýar. Omar Haýýam matematika, astronomiýa ylymlaryny gowy bilýän alym hökmünde öz döwründe tanalypdyr. Onuň kalendar düzendigi baradaky maglumatlar hem bar. Omar Haýýamyň düzen kalendarý häzirki döwruň kalendarýndan 7 sekunt takygrak eken, ýöne, gynansak-da, ol kalendar ulanylman galypdyr. Omar Haýýam öz ylmy işlerini arap dilinde ýazypdyr. Ol adamyň ýaşayşy barada filosofiki ylmy iş ýazýar. 1074-nji ýylda Omar Haýýam Yspyhanda obserwatoriýanyň gözegçisi bolup gulluk edipdir. Yspyhanda şol döwürde iň uly obserwatoriýa bolupdyr. 1095-nji ýylda häkimiýetiň çalyşmagy bilen ol obserwatoriýa ýapylýar. Omar Haýýam bolsa Mekgä zyýarata gidýär. 1097-nji ýylda Omar Haýýam Horasanyň häkiminiň tebibini, ýagny lukmany bolup işleýär.

Omar Haýýamyň şahyr hökmünde şöhraty onuň rubagylaryna esaslanýar. Rubagy (rubaýy (arapça)-dörtleme) diýmegi aňladýar. Bu goşgy düzüliş formasynda 1-2-4 setir kapyýalaşyp gelýär, 3-nji setir kapyýalaşmaýar. Rubagy 7 bogundan 13 bogna çenli setirler-

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Москва, 1965, стр. 316.

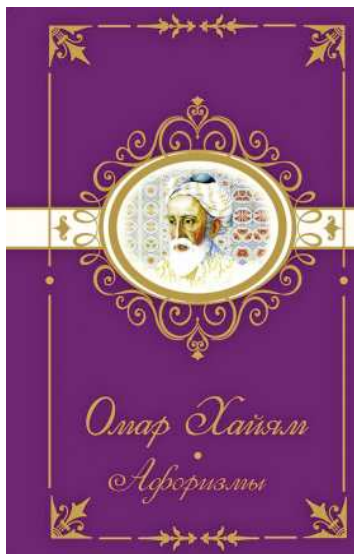
² Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi, Aşgabat, 1988, 279 sah.

³ Родник жемчужин. Персидско-таджикская классическая поэзия. Душанбе, 1986, стр. 421.

den bolup biler. Geçmişde rubagylara **tarana**, ýagny aýdym diýipdirler. Türki halklarda rubagy «**goşuk**» diýlip atlandyrylypdyr: şeýle nusgalar **Mahmyt Kaşgarynyň «Diwani lugat at türk»** sözlüğinde berilýär ýa-da gadym döwürlerde türkmen halk döredijiliginde läle görnüşinde-de ýüze çykyldy.

Bir söz bilen aýdanynda, bu halky goşgy düzüliş formasy edebiýatda Omar Haýýam, Abu Sagyt Mäneli, Babur ýaly şahyrlaryň döredijiliginde uly orun alypdyr. Käbir alymlaryň pikirine görä, Omar Haýýamyň durmuşynda rubagy uly rol oýnamandyr. Onuň üçin ylym, bilim wajyp bolupdyr. Sebäbi alym, münejjim, lukman bolup işlemek üçin Omar Haýýam örän köp zatlary bilmeli, köp okamaly bolupdyr. Rubagy ýazmak bilen Omar Haýýam boş wagtlyry, ruhy güýmenje hökmünde meşgullanypdyr diýip çen etmek mümkin. Ýöne beýle diýildigi Omar Haýýam poeziýa ikinji derejeli pişe diýip düşünişdir diýildigi däl, ol öz rubagylarynda döwrüniň wajyp meseleleri boýunça öz garaýyşlaryny, filosofik pikirlerini beýan edýär. Gadymy grek edebiýatynda-da «tragediýanyň atasy» hasaplanýan Es-hil (b.e. öňki 525–456 ý.) hem özüni dramaturg-şahyr däl-de, «Salamın söweşiniň gahrymany» hökmünde ýatlanylmagyny isläpdir.

Wagtyň geçmegi bilen Omar Haýýamyň ylmy işleri ýatdan çykyşyp, onuň rubagylarynyň şöhraty artpdyr, sebäbi olarda ynsan durmuşynyň, ýaşayşynyň gözelligi, ynsanyň azatlygy, adalatsyzlyk, zuluma garşy çykmak temalary güýçli ýaňlanýar. Omar Haýýamyň eserleri ýönekeý halka düşnükli dilde ýazylýpdyr we olar halk arasynda dilden aýdylýan görnüşde uly meşhurlyk gazanypdyr. Emma golýazma kitap görnüşinde medreselerde ol ykrar edilen şahyrlaryň hataryna goşulmandyr. Şol sebäpli entek XV-XVI asyrlarda-da Omar Haýýam şahyr hökmünde doly ykrar edilmändir. Omar Haýýamyň eserleriniň golýazmalary iň az, seýrek duş gelýän golýazmalara girýär. (Täjigistanyň golýazmalar institutynda Omar Haýýamyň 6 golýazmasy saklanýar).

XIX asyrdä iňlis alymy E.Fitsjerald tarapyndan Haýýamyň rubagylarynyň iňlis diline terjime edilmegi bilen onuň şöhraty dünýäde artýar. Omar Haýýamyň rubagylary XX asyrdä Türkmenistanda-da türkmen diline terjime edilip, birnäçe gezek neşir edildi.

Omar Haýýamyň rubagylarynyň temalary, esasan, şu aşakdaky temalara syrygýar:

1. Durmuşa söýgi, ony şat ýaşap geçirmek, ynsan älemiň bezegi, täji, onuň azatlygy;
2. Adalatsyzlygy, zulумы ýazgarmak;
3. Ynsan duýgularynyň gözelligi, söýgi, dostluk;
4. Ýaşayşdan lezzet almak, keýpi-sapa, çakyr, meý içmek (parslaryň gadymy däpleri, meselem, Rudakiniň «Meýiň enesi» şygrynda-da beýan edilýär);
5. Ynsan ömrüniň gysgalygy we durmuşyň geldi-geçerligi we beýlekiler.

Omar Haýýam we Magtymguly

Bu dünýäde ýaşayşyň manysyna düşünmek, ýagşy-ýamany bilmek, özüni gurşap duran tebigata akyl ýetirmek üçin, umuman, durmuşda ýüze çykyan münlerçe sowallara jogap gözläp, Magtymguly özünden öňki meşhur Gündogar şahyrlarynyň, akyldarlarynyň eserlerini içgin öwrenipdir. G.O. Çaryýewiň belläp geçişi ýaly, Magtymguly öz döredijilik ylhamyny, bir tarapdan, egsilmez **halk döredijiliginiň** çeşmelerinden alan bolsa, beýleki tarapdan, onuň poeziýasynyň kökleri **Gündogar halklarynyň baý ruhy medeniýetiniň we edebiýatynyň** geçmiş taryhyna uzap gidýär.¹

Magtymgulynyň döredijiliginiň Gündogar edebiýaty bilen ýakyn-dan baglanyşyklydygy baradaky pikir A. Meredowyň, R.Rejebowyň, S. Garryýewiň we başga-da birnäçe alymlaryň ýazan işlerinde anyk mysallaryň üsti bilen görkezilipdir. Indi bu pikir subutnama mätäç bolmasa-da, meseläniň başga bir möhüm tarapyňy aýtmak zerur, ýagny Magtymgulynyň poeziýasynyň köklerini iýmitlendiren çeşmeleri öwrenmän, onuň döredijiligine doly möçberde düşünmek mümkin däl.

¹ Очерки истории философской и общественно-политической мысли в Туркменистане. Ашхабад: Ылым, 1970, стр. 112.

Şoňa görä-de, şu işde Gündogar edebiýatynyň dünýäde iň meşhur wekilleriniň biri bolan Omar Haýýamyň eserleriniň Magtymgulynyň döredijiligine eden täsiri barada gysgaça durup geçmekçi bolýarys.

Belli gündogarşynas **Ý.E. Bertels** özüniň «**Türkmen halkynyň edebi geçmişi**» diýen işinde «Kim beýik türkmen klassygy Magtymguly bilen ýeterlik derejede tanyş bolsa, ol bu şahyra häsiýetli bolan lirikanyň esasy äheñiniň, ýagny onuň özboluşly ýitiliginiň, hesretiniň Haýýamyň heñine juda ýakyn barýanlygyny görmän geçip bilmez. Bu geň hem däl. Eger-de Haýýama Ýakyn Gündogarda türkmen taýpalarynyň höküm süren döwründe dörän seljuk edebiýatynyň tipik beýan edijisi hökmünde garalsa, onda türkmenleriň arasynda onuň döredijiliginiň uzak wagtlap yz galdyrmalydygy düşnükli bolsa gerek»¹ diýip, dogry belleýär.

Omar Haýýamyň kakasy çadyr tikiji bolup işläpdir, şonuň üçin şahyr «Haýýam» lakamyny alyar. Ýaşlyk döwründe Omar Haýýam Balhda, Buharada, Samarkantda okapdyr. Buharanyň hökümdary Omar Haýýam bilen gürleşende oňa uly hormat goýýandygyny görkezip, öz ýanynda oturdýan eken².

Omar Haýýamyň döwründe Seljuklaryň³ ägirt uly imperiýasy döreýär we ol imperiýanyň araçäkleri Mälik şanyň döwründe Hytaýdan tä Ortaýer deňzine çenli ýetýän eken. Omar Haýýam Seljuk soltanlary bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Seljuk soltany Mälik şanyň terbiýeçisi hem-de weziri Nyzam ul-Mülküň 1074-nji ýylda çagyrmagy bilen Omar Haýýam Ysphyhanda ýaşapdyr we soltanyň hor-

¹ XVIII – XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat: Ylym, 1967, 21 sah.

² *Омар Хаййам*. Рубайет. Душанбе, 1965, стр. 5.

³ Seljuklar – X asyrdan oguzlaryň içinde Seljuk atly tire başlygy bolupdyr. Onuň tarapdarlary yslam dinini kabul edipdirler. Seljugyň tarapdarlary soňabaka «seljuklar» diýip at alypdyrlar. **Abulgazyň «Şejerei terakime» («Türkmenleriň nesil daragty»)** atly eserinde olar barada şeýle maglumat berilýär:

«Andan soň oguz ilinden patyşa bolgan kynyk urugyndan Seljuk beg başlyk köp il göçüp, Syr ýakasynyň Hujend şährige geldiler. Andan köp ýyllar oturup turular. Andan soň, Nur welaýatyga bardylar. Andan ýüz ýyl oturup, Ürgenç bardylar. Ürgençde oltura bilmäý, göçüp Horasan boldular... Seljuklar Mary Şah Jahan şährini alyp, Tugral begni patyşa kyldylar...» (Abulgazy. Şejerei terakime. Aşgabat: Ylym, 1992, 87 sah.).

mat goýýan ýakyn adamlarynyň biri bolupdyr. Ömrüniň käbir döwürlerinde Omar Haýýam Merwde-de ýaşapdyr. Filosoýýada ol özüni Ibn Sinanyň şägirdi hasaplapdyr. (Beýhaki diýen awtoryň ýazmagyna görä, Haýýam 1131-nji ýylda aradan çykanda-da, Ibn Sinanyň «Kitab aş-Şifa» («Şypa beriji kitap») diýen filosofiki eserini okap oturan eken. Ol Nişapurda jaýlanypdyr).

Omar Haýýamyň Merwde bolan döwri barada Nyzamy Aruzy as-Samarkandy şeýle wakany gürrüň berýär: «1114-nji ýylda Merw şäherinde beýik hoja Sadr ad-Din Muhammed ibn Muzaffaryň – «Alla ony ýalkasyn» – ýanyna şeýle ýumuş bilen soltan adam iberdi: «Sen hoja ymam Omara aýt, goý, ol awa gitmek üçin birnäçe günläp ne ýagyş, ne gar ýagmaz ýaly amatly pursady belli etsin. Hoja ymam Omar bolsa Hoja bilen gatnaşýardy we onuň öýünde bolýardy. Hoja adam iberip, ony çagyrypdyr we bolan işi gürrüň beripdir. Omar yzyna gaýdyp, bu işe iki gün sarp edip, amatly pursady belli edipdir. Şoňa laýyklykda, özi soltanyň ýanyna baryp, ony ata mündüripdir. Soltan ata münüp, bir horaz sesiniň ýeter ýaly ýoly geçende, bulut gelip, ýel turup, gar syrgyny başlanypdyr. Hemmeler gülşüpdirler we Soltan yzyna gaýtjak bolupdyr. (Şonda) Hoja ymam Omar şeýle diýýär: «Goý, Soltanyň ýüregi rahatlansyn: bulut dargar we şu baş gününň dowamynda hiç hili nem ýagmaz». Soltan ýoluny dowam edipdir we bulut syrylyp, şol baş gününň dowamynda hiç hili nem ýagmandyr we hiç kim ýekeje-de bulut görmändir»¹.

Omar Haýýamyň durmuşyndan alnan bu waka onuň meteorologiýadan² hem habarly bolandygyny görkezýär. Omar Haýýam öz döwrüniň öňdebaryjy ensiklopedik, köptaraplaýyn bilimli adamlarynyň biri bolup, ol matematika, astronomiýa, filosoýýa ylmalaryndan birnäçe ylmy işler, traktatlar ýazypdyr. Şol sebäplere görä, orta asyrlaryň awtorlary ony şahyr däl-de, hormatly alym hökmünde «Horasanyň ymamy», «hekim», ýagny «örän akyllý we paýhasly adam», «alym» diýip, adyny tutupdyrlar. Emma, şeýle-de bolsa, Omar Haýýamy onuň meşhur rubagylary dünýä belli edip, oňa ölmez-ýitmez şöhrat getiripdir. Hatda ondan soňky asyrlarda başga şahyrlar tarapyndan ýazylan ençe rubagylar-da Omar Haýýamyň ady-

¹ *Омар Хайям*. Рубаи. Ленинград, 1986, стр. 10.

² Meteorologiýa – atmosferany, howany öwrenýän, howa maglumatynyň öňünden kesgitlemek bilen meşgullanýan ylm.

na berlipdir. Şoňa görä-de, Omar Haýýamyň adyna berilýän baş mün töweregi rubagylaryň diňe dört ýüze golaýy hakyky şonuň galamyna degişli diýip alymlar ýazýarlar.¹

Ömrüniň soňky ýyllaryny Omar Haýýam Horasanda, öz dogduk mekany bolan Nişapurda geçiripdir. Şol ýerde-de ol 1131-nji ýylda aradan çykýar.

Adamyň ykbaly, onuň durmuşdaky orny, umuman, ýaşayşyň manysy baradaky filosofik oýlanmalar Omar Haýýamyň we Magtymgulynyň döredijiliginden eriş-argaç bolup geçýär. Omar Haýýamyň poeziýasynda adamyň beýik ruhuna, onuň akylynyň döredijilik güýjüne bolan ynam aýdyň duýulýar. Omar Haýýam adamyň tebigatda iň ýokary derejede durýandygyny ýörite nygtap: «Eger bu dünýäni ýüzüğe meňzetsen, adam onuň zynatly gaşydyr» diýip aýdýar:

№ 48

مقصود زكل آفرينش مائيم
در چشم خود روان بينش مائيم
اين دايره جهان چو انگشتر يست
ميدان تنهانگين نقشش مائيم

№48

Biz barça zatlaryň maksady, başy,
Biz akyl göreji, onuň gözbaşy,
Dünýä tegelegi göýä bir ýüzük,
Biz onuň bezegi, zynatly gaşy.²

Adamyň ömrüniň gysgadygyny, onuň bu dünýäde wagtlaýyn myhmandygyny we şonuň üçin ol öz durmuşyny gaýga batyp oturman, şat ýaşap geçmelidigini Omar Haýýam birnäçe rubagylarynda beýan edýär.

¹ Bu barada seret: *Омар Хайям*. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, стр. 10.

² Görkezilen eser. 38 sah. (Terjime eden R. Mustakow.)

نتوان دل شاد را بغم فرسودن
وقت خوش خود بسنگ محنت سودن
کسی غیب نداند که چه خواهد بودن
می باید و معشوق بکام آسودن

Şat ýüregi gussa bilen soldurma,
Hoş wagtyňy mähnet bilen öldürme.
Gaýyp zady hiç kim bilmez ne olar,
Maksada ýet – meýsiz, magşuksyz ýörme.¹

Edil şeýle äheňler Magtymgulynyň goşgularyna-da häsiýetlidir:

Magtymguly aýdar, gapyl oturmaň,
Gylça jany uzyn gaýga batyrmaň,
Ýalançyny hasrat bilen ötürmäň,
Bir pasyl döwrandyr, ötdi, ýaranlar.²

Omar Haýýam ýaşayşa, umuman, ruhobelent garamaklygy ünde-se, Magtymguly bu pikiri ösdürip, oňa sosial mazmun berýär. Ol ömrüni diňe keýpi-sapada geçirip ýörmeli däl-de, garyplara, ejir çekýänlere, mätäçlere kömek etmelidigini, umuman, her ynsan öz gysga ömrüni adamlara kömek edip, haýyr işler bilen geçirse, ol ýagdaýyň Mekgä haja baran bilen deňdigini aýdýar:

Gutular sen hak ýolunda jan berseň,
Hülle bolar bir garyba don berseň,
Saýa bolar bir mätäje nan berseň
Bir aýy doýurmak hajdyr, ýaranlar.³

Omar Haýýam özboluşly, erkin pikirli şahyr bolupdyr. Adamyň bu durmuşda görýän jebir-sütemleri, gözgyny ýaşayşy, durmuşdaky

¹ *Омар Хайям. Руба'ийат. Москва, 1959, стр. 38.*

² *Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 28 sah.*

³ *Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 221 sah.*

bolup geçýän erbet hadysalar şahyry hudaýyň ynsany, umuman, bu dünýäni kämil ýaratmandygy baradaky pikire iteripdir:

№228

Jahana ýetsedi Alla deý erkim,
Ah, men ýok ederdim, pelegiň durkun,
Ýañadan salardym şeýle bir pelek,
Adamlar islegne ýeterdi erkin.¹

№118

داننده چو ترکیب طبایع آراست
من هیچ ندانم ز چه کردش کم و کاست
گر نیک آمد چرا که در هم بشکست
ور نیک نیامد این صور عیب کراست

№118

Bilgiç, ussat adamlary ýaradan,
Bilmeýän näme üçin kem-käs döreden,
Eger gowy bolsa neçün ýok edýäň?
Erbet bolsa, kim olary ýaradan?²

Şeýle äheňler Magtymgulynyň goşgularynda başgaçarak beýan edilýär. Şahyr durmuşdaky höküm sürýän adalatsyzlyk, ýaman işler, adamyň ömrüniň gysgalygy, oňa aždarha dek agzyny açyp garaşýan ölüm ýaly zatlaryň baryna «dünýä», «pelek» günäkär diýip, ol bar nägileligini, gahar-gazabyny hudaýa däl-de, şol iki obýekte gönükdirýär. Şoňa görä-de, dünýä, pelek barada şahyr «dyrnagy demirden, talaňçy, wepasyz, ýalançy, haramy, haramzada, näkes, pany, loly, gah-ba» ýaly oňaysyz manyly epitetleri ulanýar. Magtymguly «dünýä», «pelek» sözleriniň üsti bilen jemgyýetiň gurluşy, ynsan durmuşy diýen düşünjelere ýakynlaşýar:

Dyrnagy demirden talaňçy dünýä,
Işiň ýokdur namys bile, ar bile,

¹ Омар Хайям. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, стр. 73.

² Görkezilen eser, 65 sah.

Jebri-jepasy köp, ýalançy dünýä,
Goýmaz sen gezmäge ýary ýar bile.¹

ýa-da

Eý, ýaranlar, bilmek olmaz,
Ne iş geler başymyza,
Görüň bu gahba pelegi –
Awy goşar aşymyza.²

Omar Haýýamyň käbir rubagylarynda yslam dininiň, sopusylyk filosofýasynyň o dünýä baradaky, ýagny adamyň jennetde görjek eşretli durmuşy hakyndaky taglymatlaryna biperwaý garaýyş mese-mälim duýulýar:

№261

درد هر چو آواز گل تازه دهند
فرمای بتاکه می باند از ه دهند
از حور و قصور وز بهشت و دوزخ
فارغ بنشین که آن هر آوازه دهند

№261

Ysy bark uranda täze bägüliň,
Kadaly bersinler meýi söýgülim.
Hüýrden, köşkden, behişt hem-de dowzahdan
Gaça duruň, bary ýalandyr biliň.³

Omar Haýýam öz rubagylarynda ynsan durmuşyny, onuň bagtly ýaşayşyny iň ýokary derejede goýýar. Onuň bu pikirleri XV-XVI asyrlarda Ýewropanyň Täzeden Döreyiş döwrüniň gumanistleriniň öňe süren ideýalary bilen deň gelýär. Omar Haýýam öz rubagylarynda adam bu dünýädäki az wagtlyk ömrüni boş hyýallara, salgy-ma kowalaşman, durmuşdaky bar bolan näz-nygmatlardan, söýgüden ýüz öwürmän, öz ömrüni şady-horramlykda geçirmeli diýen pikiri öňe sürýär:

¹ *Magtymguly*. Şygryrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 254 sah.

² Görkezilen eser, 256 sah.

³ *Омар Хайям*. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, стр. 79.

№80 من هیچ ندنم که مرا آن که سرشت
 از اهل بهشت کرد یا دوزخ زشت
 جامی و بتی و بربطی بر لب گشت
 این هر سه مرا نقد و ترا نسبه بهشت

№80

Hiç bilmeyän, eý, ýaradan Hudaýym,
 Behiştmi, dowzahmy, seň berjek jaýyň,
 Meý käsesi, ýar bilen, saz gülzarda,
 Nagt ber – nesýe behişt bolsun öz paýyň.¹

Şeýle durmuşa söýgi bilen garamak äheňleri Magtymgulynyň goşgularyna-da mahsusdyr. Şahyr adam şu dünýäde oňat ýaşamaly, oňa o dünýäde näme garaşýandygy nämälim diýen pikiri öňe sürýär:

Mollalar ahyrýet sözün söýlärler,
 Müňkür olma gerçek işdir, eýlärler,
 Kim biler ki, ahyrýetde neýlärler,
 Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.²

Eý, ýaranlar, ol dünýä baran bar-da, gelen ýok,
 Öli-diri halyndan habar-hatyr bilen ýok...³

Emma şol bir halatda Magtymguly adamlaryň behiştdäki eşretli, ajaýyp durmuş baradaky arzuwларыny gutarnykly kül-peýekun etmän, ynsanyň şu durmuşda haýyr işleri etse, geljekde jennete baryp, ýaman işler etse, olar üçin hökman jogap berjekdigini, dowzahyň oduna ýanjakdygyny çürt-kesik aýdýar:

Her ýan gitseň, barar ýeriň gör bolar,
 Haýyr gazan, ýatan ýeriň nur bolar,
 Ýagşy bolsaň, jaýyň jennet-hüýr bolar,
 Ýaman bolsaň, köýdürerler nar bile!⁴

¹ Омар Хайям. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, стр 44.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 255 sah.

³ Görkezilen eser, 1-nji tom, 219 sah.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar, Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 276 sah.

Sebäbi Magtymguly Omar Haýýamyň gysga ömürde şady-horramlyk, meý içip, keýpi-sapa çekmek baradaky filosofiýasyny XVIII asyryň türkmen jemgyýetindäki sosial şertlerinde tankydy göz bilen seretmän ulanmaklygyň halk üçin betbagtlyk getirjekdigine gowy düşünişdir.

Şoňa görä-de, belli gündogarşynas Ý.E.Bertels Omar Haýýamyň we Magtymgulynyň döredijiligi barada söz açyp: «...bu iki şahyry deňeşdirip öwrenmeklik Magtymgulynyň Omar Haýýamyň döredijiligi bilen oňat tanyş bolandygyny we Magtymgulynyň goşgularynyň, köplenç, Haýýamyň filosofiýasyna bolan özboluşly tankytdygyny hem-de onuň filosofiýasynyň taglymatlaryndan XVIII asyryň ýagdaýynda türkmen halkyna düýpli zyýan getirip biläýjekleriniň täsiriniň öňüni almaklygy özüne wezipe edinendigini görkezdi diýip çak etmek mümkin»¹ diýip belleýär. Şeýle ýagdaýy Magtymgulynyň meý içmek barada ýazan setirlerinde-de görmek mümkin. Elbetde, Omar Haýýamyň durmuşa, şatlyga bolan söýgi duýgulary möwç urýan, meý içmek baradaky rubagylary bolsa Magtymgulyny perwaýsyz galdyrandyr diýip pikir etmek nädogry bolsa gerek. Çünki şahyryň käbir goşgularynda Omar Haýýama mahsus bolan meý içmek baradaky äheňler ýaňlanýar:

Şükür, alhamdulilla!
Janana gözüm düşdi.
Meýhanada meý içdim,
Mestana gözüm düşdi.²

Bu setirlerde liriki gahryman öz söýgüli ýaryny görende özüni meýhanada meý içip, keýpini köklän şadyýan ýigide meňzedýär. Onuň bu goşgusy sopuçylyk ideýalaryna ýugrulan goşgulardan düýp-göter tapawutlanýar. Şuňa meňzeş setirler onuň sufistik mazmunly goşgularynda-da duş gelyär. Omar Haýýamyň rubagylarynda «meý içmek» äheňi, köplenç, orta asyrlarda adamyň azatlygyny çäklendiryän dini dessurlara, kada-kanunlara garşy pikir hökmünde ýaňlanýar.

¹ Bertels Ý.E. Türkmen halkynyň edebi geçmişi. XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat: Ylym, 1967, 21 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 58 sah.

Galyberse-de, meý içmek däbi Omar Haýýamdan öňem pars poeziýasynda gadym döwürlerden bäri wasp edilipdir.

Pars edebiýatynda «şahyrlaryň Adam atasy» diýip at alan Rudaky (941-nji ýylda aradan çykan) «**Meýiň enesi**» («**Madari maý**») diýen kasydasynda:

Gorkak hem ony dadyp, batyra döner,
Hek deýin ak ýüze täze gan iner.
Her kes içse ony, bolar şadyýan,
Aklyň azat eder gamdan-gussadan.
Täze şatlyk geler kalbyňa dolup,
On ýyllyk gamyňy ýürekden kowup,¹

diýýär. Emma Omar Haýýamyň rubagylarynda meý içmek baradaky ýaňlanan çagyryşlaryny Magtymguly öz eserlerinde dowam etdirmegi makul bilmändir, ýöne şahyr meý, şerap içmekligi inkär hem etmändir, sebäbi onuň goşgularynda şerap içmek ynsan durmuşynyň adaty bir hadysasy, şatlygy, lezzeti hökmünde wasp edilýär:

Ol eýwany görseň, mundan geçer sen,
Köwser sakysyndan şerap içer sen,
Dolana-dolana, peri guçar sen,
Injilde, Zeburda, Töwratda belli.²

Şerap içip, serhoş bolup, segresem,
Ganym janyn gyýym-gyýym dograsam,
Görogly dek dagdan-daga ugrasam,
Ýa, Reb, habar bilerinmi, ýar, senden!³

Şol bir wagtda Magtymguly meý, şerap içmek бүтін il üçin giňden ýaýran dāp, endik bolup gitse, onda şerabyň halka betbagtçylyk getirjekdigini duýdurýar:

¹ Родник жемчужин. Персидско-таджикская классическая поэзия. Душанбе, 1986, стр. 15 (Terjime eden R. Mustakow).

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 217 sah.

³ Görkezilen eser, 38 sah.

Magtymguly, dursam sözüň saçmaga,
Aňlamazlar, ýüz goýarlar gaçmaga,
Her il destur etse şerap içmäge,
Ol ýuwurda tagun¹ durmana gelgeý.²

Magtymgulynyň döwründe arak, şerap, şahyryň aşaky setirlerinde aýdylyşy ýaly, halk içinde ýaýradylýp başlapdyr. Şahyr:

Günäler köp bolup, eggsildi sogap,
Gorkar men, bu jahan bolmagaý harap,
Kesp edip satarlar arag-u şerap,
Bilmenem, ýakynmy ahyrzamana.³

diýip, gynanç bilen ýazýar.

Şu ýokarda getirilen mysallardan görşümüz ýaly, Magtymguly Omar Haýýamyň rubagylaryna, olaryň ideýalaryna döredijilikli çemeleşip, öz döwrüniň taryhy, sosial şertlerine görä, olary täzeden öz akyl eleginden geçirip, soň halka hödürläpdir. Sebäbi şahyr özüni halkdan üzňe tutmandyr. Ol halkyň ykbalyna örän jogapkär göz bilen seredipdir.

Magtymgulynyň we Omar Haýýamyň döredijiligi baradaky gürrüňi jemlemezden öňürti Magtymgulynyň «**Birniçe mysal**» atly gazaly barada şu ýerde durup geçmek zerur, çünki şu gazal Z.B. Muhammedowanyň we S.M. Ahallynyň 1961-nji ýylda ýazan «Magtymgulynyň okan eserleri baradaky mesele dogrusynda» atly makalasynda Magtymgulynyň «Birniçe mysal» atly gazalyny ýazmagyny «Omar Haýýamyň meşhur bolan Akyla ýüzlenmesi sebäp bolupdyr»⁴ diýip nygtalýar. Şu pikir S. Durdyýewiň «Türkmen - parsy edebi gatnaşyklarynyň taryhyndan» diýen işinde⁵ hem-de «Türkmen edebiýatynyň taryhynyň» 1-nji tomunda-da gaýtalanýar: «Omar Haýýam diňe rubagy ýazmandyr. Onuň akyla ýüzlenip ýazan gazaly-

¹ Tagun – gyrgyn, mergi.

² *Magtymguly*. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 110 sah.

³ Görkezilen eser, 1-nji tom, 126 sah.

⁴ *Magtymguly*. Makalalar ýygindy. Aşgabat, 1961, 158 sah.

⁵ *Durdyýew S.* Türkmen-parsy edebi gatnaşyklarynyň taryhyndan. Aşgabat, 1977, 123-124 sah.

-da bar. Magtymguly ony «Birniçe mysal» atly gazalynda beýan edipdir. Emma ol Omar Haýýamyň umytsyz göwnüçökgünlige urýan ideýasyny kabul etmändir».¹

Şol kitapdaky «Omar Haýýam we türkmen edebiýaty» atly bölümiň soňuny awtor şeýle jemleýär: «Ýokarda aýdylanlar Ý.E.Bertel-siň Magtymguly Omar Haýýamyň döredijiligini örän gowy bilýän eken, kä ýerde onuň rubagylaryny we hatda bir gazalyny hem terjime edipdir diýen pikirini doly tassyklaýar»².

Awtorlaryň pikirini gazalyň soňky bendinde Omar Haýýamyň adynyň getirilmegi-de belli bir derejede tassyklaýar.

گفتمش چیست گفته خیام

Goftemiş çist gofte-ýä Haýýam ...³

Ýöne bu gazal «Haýýam» tahallusly başga bir şahyra degişli bolup hem biler. Omar Haýýamyň döredijiligini öwrenen alymlaryň işlerinde, Omar Haýýamyň eserleriniň neşirlerinde-de şol gazalyň ýa-da umuman, gazal žanrynyň duş gelmeýşi hem-de бүтін ömrüni şäher ýerinde geçiren şahyryň gazaldaky kethudalyk baradaky setiri şol gazalyň Omar Haýýama degişlidigi baradaky pikire şübhe döretmän duranok. Sebäbi «kethuda» sözi irki asyrlarda uly maşgala birleşmeleriniň (obşinalarynyň) ýaşulusyny, ýolbaşçysyny aňladan bolsa, «feodal gatnaşyklarynyň ösmegi bilen ýaşulular oba dolandyryjylaryna (ýagny arçyn manysynda – R.M.) öwrülipdir».⁴ Emma Omar Haýýamyň ýaşan döwründe, ýagny XI-XII asyrlarda «obalary we etraplary dolandyryja «şihnä» diýlip aýdylýar eken»⁵. Diýmek, Omar Haýýamyň döwründe «kethuda» sözi «oba ýaşulusy» diýen manyda entek doly ýörgünli ulanylmadyr diýip çen etmek mümkin. Şeýle çaklamany Omar Haýýamyň rubagylarynda «kethu-

¹ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat: Ylym, 1975, 1-nji tom, 124 sah.

² Görkezilen iş, 126 sah.

³ Махтумкули, (Юбилейный сборник). Ашхабад, 1961, стр.157.

⁴ Бертельс А.Е. Насир-и Хосров и исмаилизм. Москва, 1959, стр. 22.

⁵ Гафуров Б.Г. Таджики. Москва, 1972, стр. 415.

da» sözünüň duş gelmeýşi-de gytaklaýynam bolsa, belli bir derejede tassyklaýar. Bu söz Magtymgulynyň «Birniçe mysal» atly goşgusynda «oba ýaşulusy» diýen manyda gelýändigini üçin şu agzalan faktlara üns bermezlik mümkin däl. Sebäbi XVIII asyryň sosial şertlerinde ket-hudalar, ýagny oba ýaşululary jemgyýetde möhüm rol oýnapdyrlar hem-de olar ilatyň barly, sözünü ýöredýän gatlagyndan saýlanypdyrlar. Ýöne olaryň durmuşda hemme halatlarda özlerini adalatly hem-de nusga alarlyk derejede alyp barmandyklary sebäpli, Magtymguly olaryň para alyandygyny, ýalan sözleýändigini käbir goşgularynda gynanç bilen belläp geçýär:

Kethuda bolanlar dogry sözlemez,
Para alar, liken hakny gözlemez,
Nähak güwä bolar, dawa düzlemez,
Bilmenem, ýakynmy ahyrzamana.¹

... Kyrk oýnaşly hatyn ýagşydyr, biliň
Şereňňiz köp tilli kethudalardan.²

Şu getirilen delillerden ugur alsak, Omar Haýýamyň galamyna degişli diýip hasap edilýän «Akyla ýüzlenmek» baradaky gazalyň soňky asyrlarda ýazylan bolmagy ähtimal diýip pikir etmek mümkin.

Indi şol gazal we Magtymgulynyň «**Birniçe mysal**» atly eseri barada kalam agyz söz. Bu barada öň ýazan awtorlar ony «başgaça beýan etme ýa-da bölekleyin terjime diýip hasaplamak mümkin»³ diýip ýazypdyrlar. Bu pikir bilen belli bir derejede razylaşmak mümkin hem bolsa, şol iki eseri doly deňeşdireniňde, Magtymgulynyň «Birniçe mysal» atly eserinde Omar Haýýamyňky hasaplanýan şertli «Akyla ýüzlenmek» baradaky gazalyndan daşlaşmalar ýok däl. Şeýle derňewe geçmezden öňürti şol gazalyň doly tekstini getirýäris:

¹ *Magtymguly*. Şygryrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 126 sah.

² Görkezilen eser, 1-nji tom, 174 sah.

³ *Magtymguly*. Makalalar ýygynyndysy. Aşgabat, 1961, 158 sah.

گفتم این دل بهوش کی گردد

گفت چون خورد گوشمالی چند

گفتمش چیست گفته خیام

گفت پیر است و حسب و حالی چند

دوش با عقل این سخن گفتم

کشف کن با من احتمالی چند

گفتم ای مایه همه دانش

کرد خواهم ز تو سوالی چند

گفتم از عمر من شدم بیزار

گفت سوز و بساز سالی چند

گفتم این دو روز زندگانی چیست؟

گفت خوابی و خیالی چند

گفتمش چیست کد خدائی گفت

اند کی عیش و غصه سالی چند

گفتم اهل ستم چه طایفه اند

گفت گرگ و سگ و شغالی چند

گفتم چون ستائی ایشانرا

گفت بد مهر و بد سگالی چند

Öten agşam men akyla şu sözi diýdim:
Meniň öňümde birnäçe gümanly sözleri aç.

Men aýtdym: «Eý, hemme bilimleriň maýasy
Men saňa birniçe sowal berjek».

Diýdim: «Ömürden boldum bizar»
Aýtdy: «Oda köý hem çyda bir niçe ýyl».

Diýdim: «Nämedir iki günň ýaşaýşy?»
Diýdi: «Ukudyr-u-bir niçe hyýal».

Diýdim: «Nedir kethudalyk?» ol aýtdy:
Biraz eşret we bir niçe ýyl gaýgy.

Diýdim: «Sütemkärler ne taýpadyr?»
Diýdi: «Gurt we it, bir niçe şagal.»

Diýdim: «Sen olary nähili sypatlandyryarsyň?»
Diýdi: «Mähirsiz we birnäçe betniýet».

Diýdim: «Bu köňül haçan huşa geler?»

Diýdi: «Haçan ol bir niçe şarpyk iýse.»

Diýdim men oňa: Haýýamyň sözi nämedir?

Diýdi: «Ol pirdir, başdan geçirenini aýtdy».

Görşümüz ýaly, şu dokuz beýtden durýan gazalyň mazmuny şu aşakdaky temalara syrygýar:

1. Durmuşdan bizar bolmak.
2. Ýaşayşyň manysy.
3. Kethudalyk.
4. Sütemkärleri ýazgarmak.
5. Kalbyňa rahatlyk tapmak.

Gazalda öňe sürülýän meseleler sopuçylyk filosofiýasynyň nukdaýnazaryndan seredilip, adamyň bu dünýädäki ýaşayşy uky, hyýal ýalydygy, onuň ömrüniň gysgalygy barada aýdylyp, sütemkärler ýazgarylýar. Sopuçylyk edebiýaty üçin häsiýetli bolan bu umumy äheňleriň içinde kethudalyk baradaky pelsepe goşgynyň umumy mazmuny bilen onçakly sazlaşmaýar. Çünki jemgyýetdäki beýleki dolandyryjy sosial gatlaklar, wekiller barada hiç zat aýdylmaýar. Şol sebäplere görä, gazalyň logikasy boýunça awtoryň özi, megerem, belli bir döwürde kethudalyk edendir hem-de özüniň tejribesinden ugur alyp, ol wezipe barada pikir ýöredýändir diýip çen etmek mümkin.

Magtymguly Omar Haýýamyň gazalynyň tematikasyny saklasa-da, onuň sopuçylyk filosofiýasynyň deregine gazalyň esasy mazmunyny dünýewi meselelere gönükdirýär. Şahyr «Birniçe mysal» atly gazalyň ilkinji beýdini:

Ugradym Ylýasa, Hyzr oldy wysal,
Könlüm içre geldi birniçe mysal.¹

diýip başlamak bilen, Omar Haýýamyň gazalyndaky ilkinji beýtdä aýdylýan pikiri gös-göni terjime etmän, Gündogar edebiýatynda meşhur bolan Hyzr we Ylýasyň keşpleriniň üsti bilen beýan edýär. Ikinjiden, şahyr Hyzyra gös-göni öz soragy bilen ýüzlenmän, ilki,

¹ *Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 13 sah.*

edep bilen rugsat soraýar. Üçünjiden, Omar Haýýamyň gazalyndaky liriki gahrymanynyň durmuşyndan doýgunlygy, ömründen bazarlygy baradaky beýt Magtymgulynyň gazalyndaky aýdyljak pikirlere kybapdaş gelmeýär. Diňe şu deliller hem Magtymgulynyň öz öňünde Omar Haýýamyň gazalyny terjime etmegi maksat edinmän, oňa ne-zire ýazandygyny aňladýan bolsa gerek. Magtymgulynyň gazalynda seredilýän meseleler-de Omar Haýýamyňkydan tapawutly.

Magtymgulynyň gazalyndaky adam ömrüniň gysgalygy, onuň uky, hyýal ýaly geçişi, zalymlary ýazgarmak, kethudanyň roly baradaky setirleriň mazmuny Omar Haýýamyň gazalyndaky pikirler bilen kybapdaş gelýär. Ýöne dünýäniň müdimiligi, dünýäniň maly-na, baýlygyna kowalaşmak, adamyň öz ömrüni ogul, gyz, söýgi, mal ýygnamak üçin sarp edýändigini, nebse kowalaşmak baradaky filosofik pikir ýöretmeler Omar Haýýamyň gazalynda ýok.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Omar Haýýamyň gazalyny sözme-söz terjime etmän, ony täzeden, döredijilikli işläp, gazaldaky seredilýän tematikanyň çäginä giňeldip, ondaky sufistik mazmuna dünýewi häsiýet beripdir.

Sözümüzizi jemläp aýtsak, şu getirilen mysallardan görnüşi ýaly, Magtymgulynyň Gündogar edebiýatynyň dürdänelerini hakyky zergär kimin täze öwşgün bilen lowurdaýança sünnäläp işländigine göz ýetirmek kyn däl.

Jelaleddin Rumi (1207-1273)

XIII asyryň birinji ýarymynda mongol çozuşlaryndan soň Gündogar edebiýatynda sufizmiň täsiri güýçli duýulýar. Birinjiden, Eýrana we Merkezi Aziýa mongollar çozup girende, öňki patyşalyklar synýar we köşk şahyrlarynyň wasp edýän patyşalary ýok bolýar. Mongollary bolsa öňki köşk şahyrlarynyň öwgüli kasydalary gyzyklandyrmadyr. Emma şol agyr ýyllarda sopy şahyrlar halka ruhy söýget bolýar. Sebäbi şalyklar synsa-da, halk galýar. Sopy şahyrlar adamlary birek-biregi goldamaklyga, rehimdarlyk gözi bilen seretmeklige, diňe öz aladaňy etmän, beýleki adamlara hemaýat etmeklige, nebsiňe buýrup, bir döwüm çöregiň bolsa-da, öz ýakynlaryň bilen paýlaşyp iymekli-

ge çagyýarlar. Tutuş ölkeleriň halklarynyň betbagtçylykly, tozgunçylykly durmuşda ýaşan agyr döwründe sopy şahyrlar ynsanperwerlik ruhly edebiýatyň iň gowy däplerini dowam etdirýärler.

Şol döwrüň beýik meşhur sopy şahyrlary Gündogar edebiýatyna tä XX asyra çenli öz täsirini ýetirýärler.

Şeýle ynsanperwerlik ideýalara ýugrulan ajaýyp eserleri döreden Gündogaryň beýik sopy şahyrlarynyň biri-de Jelaleddin Rumudyr.

Jelaleddin Rumi 1207-nji ýylda Balhda doglupdyr. Şonuň üçin onuň «Balhy» diýen lakamy-da bolupdyr. Onuň kakasy Bahaweddin Welet öz döwrüniň ylymly-bilimli adamlarynyň biri bolupdyr. Mongol çözüşlarynyň oň ýanynda 1216-njy ýylda ol öz dogduk mekanyny taşlap, Kiçi Aziýa, Konýa soltanylygyna maşgalasyny alyp gidýär. 1217-nji ýylda ol eýýäm Rumda bolýar. Şol wagt Jelaleddin Rumi on bir ýaşynda eken. Onuň ömrüniň aglaba bölegi Konýada, ýagny Rumda geçýär, şol sebäpli ol özüne «**Rumy**» diýen lakamy alýar.

Rumynyň kakasy Konýada medrese ýolbaşçysy bolýar. Ol 1231-nji ýylda aradan çykandan soň Jelaleddin kakasynyň wezipesini ýerine ýetirýär. Jelaleddin Rumi giň meşhurlyk gazanansoň, ol hormat bilen «**Möwlana**» («Biziň mugallymymyz, ylymly kişi» diýmegi aňladýar-R.M) diýlip atlandyrylýar. Bu at diňe Jelaleddin Rumyny göz önünde tutýar.

Rumi medresede işlän ýyllary Gurhana düşündiriş ýazmaklygy ýüregine düwýär. Emma 1244-nji ýylyň 26-njy oktýabrynda Şemseddin Muhammet Töwrizi bilen duşuşygy onuň dünýägaraýşyny üýtgedýär. Ol sufizm bilen ýakyndan gyzyklanyp başlaýar. Bu tötänleýin däl, çünki şol döwürde sufizm terkidünýalikden arany açyp, özbaşdak mistiki-filosofik akyma öwrülýär. Ol antik döwrüniň, Gündogaryň we Günbataryň idealistik filosofiýasynyň gazananlaryny özüne siňdirýär. Şol sebäpli ýaş Jelaleddiniň bilime dünýäniň syrlaryny we şol sanda

dünýäde ynsanyň ornuny bilmeklige bolan höwesini ony şol döwürde giň ýaýran sufizm filosofiýasyna getirýär.

Konýada Jelaleddin Rумы «**Mewlewi**» atly sufistik toparý esaslandyryýar. Bu toparýň üýşmeleňlerinde saz çalyý, tans edip, goşgy okap, mejlisler gurapdyrlar. Ol mejlislerde edebiýat, dini meseleler barada söhbet etmek örän meşhur bolupdyr. Ine, şeýle söhbetlerde Rумы öz şygryrlaryny okapdyr, has takygy, aýdym edip aýdypdyr, şonuň üçin onuň şygryrlary örän çeper, owazly, sazlaşykly bolupdyr. 1247-nji ýylda Şemseddin Töwrizi öldürilýär. Bu wakadan soň Jelaleddin öz dostunyň lakamyny alyp, onuň adyndan «**Diwani käbir**» («**Beýik diwan**») atly liriki goşgular ýygındysyny düzýär. Bu kitap «**Diwan Şamsi**» («**Şamsi diwany**») diýen at bilen hem bellidir.

Rумы bu diwana girýän liriki goşgularynda ynsan duýgularyny, ynsanyň Hudaý bilen birligini panteistik¹ ideýalara ýugrup aýdýar. 1258–1270-nji ýyllar aralygy Rумы öz adyna uly şöhrat getiren «**Mesnewi**» poemasyyny ýazýar.

Poema alty depderden ýa-da tomdan durýar. Bu poemany Rумы on ýylyň dowamynda (şol aralykda 1261-nji ýyldan soň şahyr iki ýyl hiç zat ýazmaýar) öz okuwçylaryna dilden aýdyp ýazdyrypdyr. Poema ikileme görnüşinde ýazylany üçin «**Mesnewi-ýi Manawi**» diýlip atlandyrylýar. Bu eseri Rумы pars şahyrlary Farid ad-Din Attaryň (1150–1229) we Sanaýynyň (1141-nji ýylda aradan çykan) eserlerinden täsir alyp ýazýar.

Rumynyň «**Mesnewi**» poemasy hem Attaryň poemalary ýaly belli bir yzygiderli sýužete eýermeýär. Rумы «**Mesnewide**» 760 gezek Gurhanyň sürelerini, 703 gezek Muhammet pygamber baradaky rowaýat-hadyslary ýatlap, käte olary pars diline terjime edýär. Şol sebäpli Abdyrahman Jamy (1414–1492) «**Mesnewini**» okap, oňa «pars dilindäki Gurhan»² diýip at berýär.

Şahyr adamyň Hudaýa bolan söýgüsini, oňa ýetmek üçin onuň geçmeli kämillik ýollaryny görkezýär. Attar ýaly Rумы hem öz poemasynda köp sanly dürli temalara degişli halk arasynda meşhur bolan hekaýatlary, meşhur şeýhleriň aýdan parasatly sözlerini getirýär.

¹ Panteizm – «pan theos» («hemme zat hudaý») diýen grek sözlerinden gelip çykýar. Panteizm «Hudaý–tebigatda, ol tebigatda ýaýran güýçdür» diýen garaýşy öňe sürýär.

² *Джалаладдин Руми. Поэма о скрытом смысле. Москва, 1986, стр. 227.*

«Daýhan we ýolbars», «Deprekçi ogry barada hekaýat», «Üzüm barada gürrüň», «Tutulan guşuň nesihaty», «Juha¹ we oglan», «Alym we gämiçiniň jedeli», «Gorkan şäherli», «Kazwinli we dellek barada hekaýat» ýaly hekaýatlarda dürli adamlaryň häsiýetleri we şol döwrüň janly durmuş sahnalary suratlandyrylýar.

Rumynyň eserlerinde her bir ynsanyň ýamanlykdan daşda durup, öz ýüregini päk, arassa saklamalydygy baradaky pikir esasy ideýa hökmünde öňe sürülýär.

Onuň pikirine görä, öz kalbyny ýaman pikirlerden arassalan adam Hudaýa ýakynlaşýar. Rumynyň pikirine görä, adamyň jany, ruhy – bu kiçi dünýä, ýagny mikrokosmos bolsa, Hudaý, ony gurşaýan uly dünýä – makrokosmos bolup durýar.

Rumynyň eserlerinde adamlara bolan uly söýgi duýulýar. «Mesnewi» poemasyndaky hekaýatlarda daýhanlar, bagbanlar, söwdagärler, kazylar, ýokary gatlagyň wekilleri ýa-da öz tenine tatuirowka, ýagny iňňe bilen surat çekdirjek bolýan kazwinli adam ýaly keşpler kinaýa bilen suratlandyrylýar. Şeýle hekaýatlarda Romy garyplaryň gözgyny durmuşy, dolandyryjy gatlagyň eden-etdilikleri, alnyp barylýan uruşlar, talaňçy esgerlerden ejir çekýän adamlar, aldawçy sopular barada gürrüň berýär. Ol ähli biçärelere, terk edilenlere duýgudaşlyk bildirýär hem-de dürli milletlere deňişli adamlary dostluga, adamsöýgüli çagyýar. Şahyryň öz eserlerinde halkyň durmuşyny ynsanperwerlik nukdaýnazardan görkezmegi, onuň eserleriniň gumanistik ideýalary Jeleddin Rumyny dünýä edebiýatynyň iň beýik şahyrlarynyň hataryna goşýar.

Jeleddin Romy 1273-nji ýylyň 24-nji dekabrynda² Konýada aradan çykýar. Ony kakasynyň Alaaddin Keýkubadyň döwründe gurlan aramgähinde-mawzoleýinde jaýlaýarlar.

Musliheddin Saady (1184–1292)

Musliheddin Saadynyň dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýän «**Gülüstan**» we «**Bossan**» eserleri XIII asyr eýran jemgyýetiniň durmuşynyň dürli taraplaryny görkezýän ýeke-täk diýen ýaly edebi ýadygärlikdir.

¹ Juha – arap ertekileriniň, deňişmeleriniň gahrymanynyň ady.

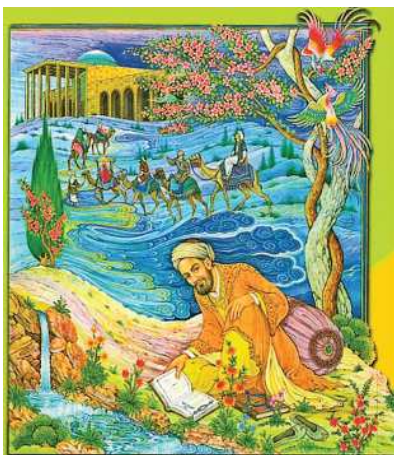
² Kābir çeşmelerde «Romy 17-nji dekabrdan aradan çykypdyr» diýlip aýdylýar.

Saadynyň döredijiligi, onuň ajaýyp eserleri, gazallary, parasatly sözleri asyrlarboýy Gündogaryň we Günbatar-ryň şahyrlarynyň ünsüni özüne çekip gelipdir.

XVIII asyrdaky ýaşap geçen nemes şahyry **I.W. Gýote** özüniň «**Günbatar-gündogar diwanynda**» Saady barada: «Gelip çykyşy boýunça ol Şirazdan bolup, Bagdatda okapdyr; şowsuz söýgi ony ykmanda derwüş durmuşyna iteripdir. Ol on baş gezek Mekgä zyýarata gidipdir. Öz syýahatlarynda Hindistana we Kiçi Aziýa ýetipdir, soňra haçparazlar tarapyndan ýesir alnyp, Günbatara-da barypdyr. Ol şeýdip, köp başdan geçirmelere duçar bolup, adamlar we ýurtlar barada ajaýyp bilim alypdyr»¹ diýip ýazýar.

Abdyrahman Jamy özüniň «**Nafahat ul-uns min hadarat al-kuds**» («**Ýürek mukaddesliginden gelýän dostluk şemaly**») atly tezkiresinde²: «Saady köp syýahat edipdir we ýedi yklymy gezipdir. Birnäçe gezek pyýada haja baryp gaýdypdyr. Köp uly adamlaryň hyzmatynda bolupdyr. Şeýh Şuhabuddin Suhrewerdiniň söhbetinde bolupdyr, onuň bilen bir gämide deňiz syýahatynda bolupdyr. Beýtulmukaddes we Şam ülkesinde ençe wagt adamlara suw bermek işi bilen meşgul bolupdyr. Ol 691-nji ýylda (1291-1292-nji ýylda) dünýäden ötdi»³ diýip, Saadynyň durmuşy barada gymmatly maglumatlary getirýär.

¹ И.В. Гёте. Западно-восточный диван. Москва: «Наука» 1988, стр. 185.

² Tezkire – şahyrlaryň, tanymal şahsyýetleriň terjimehalyny beýan edýän eserler ýygındysy. Antologiýa.

³ Saadynyň eserler ýygındysy. Aşgabat, 2010, 14 sah.

Şeýle maglumatlar Alyşir Nowaýynyň «**Nesaýimul muhabbet**» («**Söýgi şemaly**») atly tezkiresinde-de getirilýär: «Nowaýy Şeýh Muşrufiddin Muslyh ibn Abdylla Saady Şiraz sopularynyň alymlaryndandyr... Saadynyň şygrylar diwany, «Bossan» mesnewisi, «Gülüstan» kitaby we başga kitaplary hem ylmy işleri aýdardan we taryp ederden meşhurakdyr» diýip, Saadynyň döredijiligine uly baha berýär.

Bar bolan maglumatlara görä, **Musliheddin Abu Abdylla Saady** 1184-nji ýylda Şiraz şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy Muşrufutdin ogluny Şirazdaky mekdebe berýär. Saady başlangyç bilimi Şirazda alýar. Musliheddin 13 ýaşyna ýetende onuň kakasy aradan çykýar. Şondan soň ony Saady Zeňniň hyzmatyna berýärler. Ylmy çeşmelerde «Saady şahyrçylyk kärine başlanda, Zeňniň ogly Saadynyň hormatyna özüniň edebi lakamyny, tahallusyny «Saady» diýip alýar»¹ diýlip düşündirilýär.

Saady okuwyny Bagdatda dowam etdirýär, sebäbi şol döwürde Bagdat musulman Gündogarynda wajyp ylym we medeniýet merkezleriniň biri bolupdyr. Saady Bagdadyň Nyzamyýýe medresesinde okaýar. Medresäni gutaryp, Saady syýahata ugraýar, köp ýurtlary gezýär. Eýranyň, Yragyň, Siriýanyň, Kiçi Aziýanyň, Hindistanyň we beýleki ýurtlaryň şäherlerinde, obalarynda bolýar. Şol syýahat döwründe Saady haçly ýörişleriň birinde basybalyjy-haçgöterijilere-de ýesir düşýär. Saady bu waka barada: «Iýerusalym çölünde pereňlilere ýesir düşdüm, Tripolide meni laý eýlemek işine mejbur etdiler»² diýip ýazýar.

Saady ýesirlikde birnäçe wagt bolýar we ony bir halaply (Halap) emeldar tanap, birnäçe dirhem pul berip, ýesirlikden boşadýar we özüniň gyzyny şahyra nikalap berýär. Ol gyz ýaman hyrsyz eken, ol Saadyny gul diýip kemsidip başlaýar. Saady ahyrsoňy ol ýerden gaçmaly bolýar.³

1256-njy ýylda Saady Eýranyň Pars welaýatyna gaýdyp gelýär. Dürli başdan geçirmelerden, syýahatlardan soň ýurduna gaýdyp gelen Saady döredijilik işini dowam edýär we öz gören-eşiden zatlarynyň,

¹ Saadynyň eserler ýygındysy. Aşgabat, 2010, 14-15 sah.

² Görkezilen eser, 16 sah.

³ Görkezilen eser, 16 sah.

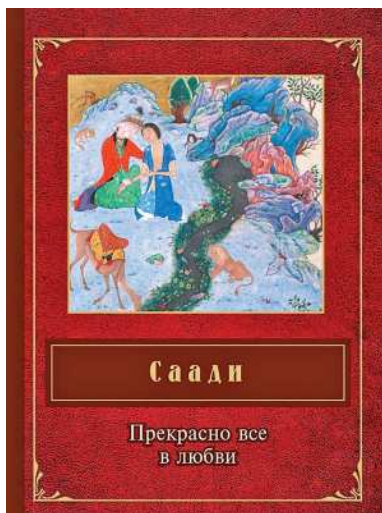
tejribesiniň esasynda özüniň «**Bossan**» diýen eserini ýazmaga girişýär. Bu eserini 1257-nji ýylda ýazyp gutarýar. 1258-nji ýylda şahyr özüniň «**Gülüstan**» diýen ikinji kitabyny ýazýar.

Saadynyň durmuşynyň ikinji ýarymy mongol basybalyjylarynyň hökümdarlygy döwründe geçipdir. Resmi taýdan 1258-nji ýylyň 9-njy awgustynda Saady Hulagu hany Bagdat şäherini alanlygy mynasybetli gutlasa-da, ol mongollaryň halka zulum edişini, şäherleri harabaçylyga öwürüp, weýran edişlerini görüpdir, mongollar tarapyndan ilatyň gyrylmagy, ýurduň talanmagy Saadyny gynandyrypdyr. Ol bu barada aç-açan çykyş edip bilmese-de, bu hadysalar barada öz hekaýatlarynda gytaklaýyn durup geçýär.

Saadynyň «**Bossan**» we «**Gülüstan**» eserleri öwüt-nesihat beriji terbiýe edebiýatyna degişlidir. Şahyr bu eserlerde adamlara nähili ýaşamalydygyny öwredýär. Saady halkyň abadan ýaşamagynda, döwletiň abadançylygynda patyşalaryň ähmiýetiniň uludygyny, olaryň nähili bolmalydygyny dürli hekaýatlaryň, parasatly sözleriň üsti bilen görkezýär.

Şeýle-de, bu eserlerde edep-ahlak kadalary, söýgi, terbiýe, adalat, kanagat, saglyk ýaly temalar öz beýanyny tapypdyr.

Saadynyň bu eserleri baý halk döredijiliginiň, Gündogar edebiýatynyň hekaýatlarynyň esasynda döredilip, olar umumadamzat, ynsanperwerlik ideýalaryna ýugrulandyr. Şonuň üçin şahyryň «Seni beýleki adamlaryň ejir çekişi gynandyrmasa, saňa adam diýip bolmaz»¹ diýen sözleriniň täsiri bu eserleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Saadynyň köp parasatly sözleri türkmen halk nakyllarynda, Magtymgulynyň goşgularynda aýdylýan pikirler bilen hem kybapdaş gelýär.

¹ Са'ади. Гулистан. Критический текст. Москва, 1959, стр. 76.

Meselem, Saadyňyň:

«Kim rahatlykda we bolçulykda ýaşayan bolsa,
Nädip aýyň ýagdaýyny bilsin?!»

diýen sözleri «Dokuň açdan habary ýok» diýen türkmen nakylyny ýada Magtymgulynyň «Gadryn näbilsin» diýen goşgusynda beýan edilýän äheňleri ýadyňa salýar.

Saady 1292-nji ýylda özüniň doglan ýeri bolan Şirazda aradan çykýar. Onuň mazary Şirazda ýerleşýär.

Saadyň eserleri türkmen halkynyň arasynda uly söýgi bilen okalýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda Saadyň «Bossan» we «Gülüstan» eserleri, gazallary hem-de kasydalary türkmen diline terjime edildi.

Hafyz Şirazy (1325-1390)

Magtymgulynyň eserlerini terjime edip, Polşada neşir etdiren polýak şahyry Ýan Bžehwa «Magtymgulynyň ady Firdöwsi, Omar Haýýam, Nyzamy, Saady, Hafyz, Nowaýy ýaly Gündogaryň parlak ýyldyzlarynyň arasynda şöhle saçýar»² diýip ýazypdy. Entek özi ýaşap ýörkä, ady rowaýatlar dumanyna örtülen Magtymgulynyň eserleri XIX asyryň birinji ýarymynda 1842-nji ýylda A. Hodzko tarapyndan Londonda iňlis dilinde neşir edilýär. 1863-nji ýylda Arminiý Wamberi tarapyndan Magtymgulynyň şygrylary Ýewropada, Leýpsigde nemes dilinde neşir edilýär. Soňra şahyryň eserleri rus we beýleki dillerde neşir etdirilipdir. Bir söz bilen aýdylanda, Magtymgulynyň eserlerine bolan gyzyklanma hiç haçan egsilmändir.

Umuman, Magtymgulynyň şygrylary XVIII asyr türkmen edebiyatynyň belent dagynyň çigildemleri ýaly hemişe özüne çekipdir. Sebäbi Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrümi diňe bir türkmen

¹ *Ca'adu*. Гулистан. Критический текст. Москва, 1959, стр. 205.

² *Machtumkuli*. Wiersze. Warszawa, 1954, 3 sah.

jemgyýetiniň çäklerinde hereket etmän, eýsem dünýä möçberinde umumadamzat meseleleriniň daşyndan aýlanypdyr. Emma edebiýatda dünýä derejesine çykmak üçin köp okamalydygy, bilmelidigi hem beýleki halklaryň gazananlaryndan habardar bolmalydygy hemmele-re aýan.

Şu jähtden seredeniňde, Magtymgulynyň döredijiligine täsir eden çeşmeleri, onuň okan, öwrenen kitaplaryny, şahyrlaryny bilmek diňe bir Magtymgulynyň döredijiligine düşünmek üçin wajyp bolman, eýsem türkmen edebiýatynyň ösüş taryhyny öwrenmek üçin hem möhüm bolup durýar.

Biz Magtymgulyny kemala getiren çeşmeleri yzarlasak, olaryň biri türkmen edebiýaty, türkmen halk döredijligi bolsa, onuň ikinji çeşmesi Gündogar edebiýatyna uzap gidýär.

Magtymguly barada söz açýan her bir göwrümlü işde şahyryň «Turgul diýdiler» we şonuň bilen baglanyşyp gidýän «Boldum girýana», «Uçdum, ýaranlar». «Oýan diýdiler» ýaly öz düýşlerinde keramatly erenleriň mejlisinde ylham kasesini içişini beýan edýän goşgulary, olar bilen baglanyşykly Magtymgulynyň hakdan içen şahyr bolşuny beýan edýän rowaýatlar barada pikir ýöredilýär.

Şu edebi däbiň gelip çykyşyna ser salsak, ol biziň eýýamymyzdan ön 428–347-nji ýyllar aralygy ýaşap geçen gadymy grek filosofy Platonyň (Eflatunyň) döredijiliginden öz gözbaşyny alýar. Platonyň «Gowy şahyrlar öz ajaýyp poemalaryny öz zehini bilen däl-de, hudaýyň gudratyndan, onuň yşaratyndan ugur alyp döredýärler»¹ diýen pelsepesi, garaýşy Gündogar ýazuw edebiýatynda Nyzamy, Jeleleddin Rumi, Ýunus Emre, Jamy ýaly şahyrlaryň döredijiliginde öz beýanyyny tapypdyr.

Meşhur pars şahyry **Hafyzyň (1325–1390) (öz ady Şemseddin Muhammet)** döredijiliginde bolsa, bu tema syuzete öwrülipdir. Hafyz Eýranyň Şiraz şäherinde doglup, tä ömrüniň soňuna çenli şol ýerde ýaşapdyr. Hafyz ýaşlygynda, ýetginjeklik ýyllarynda hamyrmaýa taýýarlanýan ýerde işläpdir. Ol iş ýeňil däl eken. Hafyz uzyn günläp hamyr etmek, garmak bilen meşgullanmaly bolupdyr. Şeýdip gazanan puluny ol üç bölege bölüp, bir bölegini ejesine beripdir, bir bölegini özüne harçlap, beýleki üçünji bölegini özüne Gurhany okamagy

¹ Платон. Сочинения. Москва, 1968, 1 том, стр.138-139.

öwredýän mugallymyna beripdir. Şeýlelikde, ol Gurhany diňe bir okap bilmek bilen çäklenmän, ony ýat tutup «hafyz», ýagny «Gurhany ýatdan bilýän» diýen lakamy alypdyr.

Şirazly hünärmentler agşamlaryna işden boş wagtlary haýsydyr bir dükana ýygnanyp, döredijilik bilen meşgullanýan kärdeşleriniň goşgularyny, gürrüňlerini diňläp ekenler. Edebiýat bilen gyzyklanýan Hafyz hem şol üşmeleňlerde öz düzen şygryrlaryny okap beripdir. Emma ýaş şahyryň goşgulary köpçüligiň göwnünden turmandyr, has beteri, ýaş şahyryň üstünden gülüp, ony ýaňsylamak üçin şol mejlislere çagyrypdyrlar. Rowaýatlarda aýdylyşyna görä, bir gün şeýle bir mejlisden çykyp, göwnüçökgün, gamgyn Hafyz öz derdi-halyny aýtmaga Baba Kuhy¹ atly meşhur sopynyň mazaryna barypdyr we şol mazaryň başynda uka gidipdir. Düşünde ol nurana ýüzli bir garryny görüpdir. Ol garry Hafyza: «Galkyn we öz ýoluň bilen git, sebäbi seniň üçin bilim derwezeleri açykdyr»² diýipdir. Ýaş ýigidiň «Sen kimsiň?» diýen soragyna ol garry özüniň halyf Alydygyny aýdypdyr. Ine, şol wagt Hafyz oýananda onuň diline şeýle sözler bilen başlanýan gazal gelipdir:

Daň säherde meni gam-gussadan gutardylar,
Şol zulmatyň³ tününde⁴ ab-u-haýýat⁵ berdiler.

Ol zadyň şöhesinde duýgularym gaýyp boldy,
Meý berdiler käsede, ruhum nurdan doldurdylar.

Boldy säherim mübärek, lezzetli bir şapak dogdy,
Şol gadyr gijesinde⁶ maňa päklik berdiler.

Gökden gelen owaz şol gün bagtyň habaryn getirdi,
Duşmanlaryň ezyýetine sabyr-u-takat berdiler.

¹ Baba Kuhy Şirazy – XI asyrdaky ýaşap geçen şirazly sopy şahyr. 1050-nji ýylda aradan çykypdyr. Onuň bir şygrylar diwany biziň günlerimize gelip ýetipdir.

² Брагинский И.С. 12 миниатюр. Москва, 1996, стр. 232.

³ Zulmat – garaňkylyk.

⁴ Tün – gije.

⁵ Ab-u-haýýat – dirilik suwy.

⁶ Gadyr gijesi – Orazanyň 27-si gijesi.

Dikdim men nazarym ol gözellik aýnasyna,
Şöhle saçýan oň görkünde bir görgür pähim berdiler.

Maksadyma ýetip, eger heýjan ursa, meniň kalbym,
Geň görmäňler olar maňa bulary peşgeş berdiler.

Sözlerimden akýar şekerdir ballar,
Sabrym üçin gand-u-nabat berdiler.

Hafyz, arzuw wysal boldy keramatly nepes¹ bilen,
Zamananyň gussasyndan meni aman gutardylar.²

Şol ahwalatdan soň Hafyz ýene-de öz ýoldaşlary bilen duşuşypdyr we olara şol gazalyny aýdyp beripdir. Birbada onuň ýoldaşlary Hafyza ynanmandylar, emma Hafyz başga-da birnäçe çeper gazallary aýdyp berensoň, Hafyzyň ady gün-günden meşhur bolupdyr.

Elbetde, bu rowaýat. Ýöne her bir şahyryň kämillige ýetmek üçin köp zähmet çekip, köp işlemeli bolýandygy öz-özünden düşnükli, ýöne Hafyzyň beýan edýän Baba Kuhynyň mazarynyň ýanynda uklap, düýşünde Hezret Aly bilen duşuşygy, meýli käse, «ab-u-haýýat», ýagny «baky dirilik suwuny» berişleri, şahyryň «hakdan içen» şahyr bolşy baradaky rowaýat, sýužet, äheň türkmen edebiýatynda-da öz beýanyny tapypdyr we XVII-XVIII asyr türkmen edebiýatynda dur-nukly däbe öwrülipdir.

Magtymgulynyň birnäçe goşgularynda-da düýşünde oňa eren-ler, keramatly şahsyýetler tarapyndan ylham berlişi baradaky aheňler beýan edilýär. Magtymguly özüne şahyrçylyk zehininiň ýokardan bagyş edilendigini nygtap, şeýle setirleri ýazýar:

Magtymguly, hüşýar oldum, oýandym,
Oýandym, örtendim, tutaşdym, ýandym,
Magny bazarynda haýýata döndüm,
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar³.

¹ Nepes – dem, dem alma.

² Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур. Москва, 1972, стр. 364-367. Хафиз. Газели. Душанбе, 1978, стр.78. (Terjime eden R. Mustakow).

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 27 sah.

Şeýle garaýyşlar halk döredijiligine-de täsir edipdir. Halk ynançlaryna görä, Murgapda ýerleşýän Baba Gambaryň mazarynyň ýanynda gije ýatsaň, düýşüne Baba Gambar girýärmiş. Eger-de düýşünde ol saňa meý ýa-da suw berse, hemmesini içseň bagşy, ýarysyny içseň, sazanda bolýarmyşyň.¹

«Nejep oglan» atly türkmen halk dessanynda Nejep gumda odun göterip gelýärkä, bir gum depesiniň ýanynda dynç almaga oturanda uka gidýär we düýşünde keramatly erenlere duşup, bagşyçylyk, sazandalyk ukybyny, ussatlygyny alýar².

«Görogly» halk eposynda Görogly batyrlıgy, adatdan daşary güýji, ýüz ýigirmi ýaşy we ş.m. zatlary düýşünde keramatly güýçlerden, erenlerden alýar. Şol wakany beýan edýän goşgynyň ölçegi, redifi-de Magtymgulynyň «Turgul diýdiler» atly goşgusyny ýadyňa salýar:

Gaflatda ýatırdym, geldi erenler,
«Tur gapyl ýeriňden, oýan!» diýdiler.
Gözüm açyp gördüm jümle-jahany.
«Ol duranlar Şahymerdan!» diýdiler³.

«Hüýrlukga-Hemra» atly türkmen dessanynda hem şeýle äheňler gaýtalanýar:

Säher wagty ýatganymda,
Aly babam «tur!» diýdiler.
Tutup desti-damanymdan,
«Botam, ýola ýör» diýdiler.⁴

Şol sanda Hafyzyň döredijiligine-de şu äheň sopusylyk garaýyşlarynyň täsiri bilen giripdir. Baba Kuhy ady belli sopy bolup, onuň at-abraýy ony keramatlylyk derejesine göteripdir. Şoňa görä-de, Hafyz öz şahyrcylyk ylhamyny Baba Kuhynyň mazarynyň başynda alandygyny beýan edýär.

¹ *Basilow W.N.* Yslamda keramatlylar kulty. Aşgabat, 1975, 71 sah.

² Nejep oglan. Aşgabat, 1977, 30-35 sah.

³ Гороглы . Москва, 1983, стр 48.

⁴ Хурлукга и Хемра. Саят и Хемра, Москва, 1971, стр 79-80.

Hafyzyň döredijiliginde **gazel** žanry aýratyn orun tutupdyr. Onuň gazallary halkyň söýgüli aýdymlaryna öwürilipdir. Ol gazallarynda nepis, göçme manyly çeperçilik serişdeleri ulanylyp, şahyr aýtjak bolýan pikirlerini syrly, yşaratlar bilen aýtmagy gazanypdyr.

Hafyzyň söýgi, dostluk, wepalylyk, durmuşa söýgi, ynsan gözelliginiň ajaýyp waspy baradaky gazallary Merkezi Aziýanyň medeniýet ojalarynda, mekdeplerinde, medreselerinde belli bolupdyr.

Hafyzyň eserleri görnükli türkmen nusgawy şahyry Şabendäniň döredijiligine-de täsir edipdir. Şabende Hafyzy «hoja» «(mugallym, ussat)» «weli» (keramatly, öwlüýä) atlary bilen özüniň «Gül-Bilbil» dessanynda ýatlaýar:

Agzyna tüýkürdi begler, Hojaýy-Hafyz weli,
Bilbilem, bir ter güli-ragnaýa aşyk bolmuşam.¹

ýa-da

Ber medet, çiltan erenler, dogry ýol görset maňa!
Ýa Bahaweddin weli, döndüm, sygyndym men saňa!
Gul Süleýman, dagy kyl bir medet menden ýaňa!
Hojaýy-Hafyz weli, sen ýene kyl ylham maňa!
Bilmenem men Gül ýüzün-görmek jemalyn barmydyr?²

Dessanda baş gahryman aşyk Bilbiliň Hafyzdan ylham soramagy tötänden dälidir. Hafyz yşky lirikanyň ussady, şoňa görä-de, söýgi temasyndan bolan eserlerinde şahyrlar häli-şindi Hafyzy ýatlaýarlar.

Dünýä edebiýatynyň I.W.Gýote, A.S.Puşkin, A.Fet ýaly söz ussatlary-da Hafyza uly sarpa goýupdyrlar. I.W. Gýotäniň 1819-njy ýylda ýazan «Günbatar-gündogar diwany» atly kitabynyň bir baby «Hafyznama» diýlip atlandyrylypdyr.

Hafyz öz döwründe-de örän meşhur bolupdyr we halk arasynda ol barada rowaýatlar döredilipdir. Şol rowaýatlaryň biri Hafyzyň türk gyzyňyň gözelligine bagyşlap ýazan gazaly bilen baglanyşyklydyr. Ol gazal şeýle başlanýar:

¹ *Şabende*. Lirika. Gül-Bilbil. Aşgabat, 1978, 54 sah.

² Görkezilen eser, 108 sah.

Şirazly türki janan, bize bir nazar salsa,
Bagyş ederdim halyna Buhary, Samarkandy alsa,

Meý getir, eý, saky, behiştde olary görme ýok,
Munda Musallaň¹ baglary joşgunly Ruknabat² galsa.

Jadylaýan seň owazyň, talaň salandyr kalbyma,
Ýürek titräp galar eken, sabr-u-karary alynsa.

Husnuňa maýylygym seniň görküňden ejizdir,
Gözelligi ne derkardyr, reňk müşk-anbar çalynsa.

Ýusubyň hoşroýlygy Züleýhany bendi etdi,
Edeplilik ýatdan çykar, kalbyň söýgi ýesir alsa.

Ajy sözler melhem boldy, eý, ýaradan, bagyş et meni,
Süýjüsiz söz bala döner, asal-zyban dile alsa.

Öwüt algyl, eý, ýüregim, ol ýigitler bagtly bolar,
Durmuş ýolun bilip ýörär, dogry pende gulak salsa.

Meýiň söhbetin ediber, ölçerme bakylyk syryny,
Akyldarlar çözüp bilmez, hernä näçe kelle döwse.

Düzüp gazal hünjüsini oka, Hafyz, asman saňa
Peşgeş berer ýyldyzlary, gije saňa nazar salsa.³

Hafyzyň döwründe Şiraz häli-şindi basybalyjylykly çözüslara sezewar bolup durýar eken. Bir gezek gelip çykyşy boýunça mongol-türk beglerinden bolan Teýmirleň (Tamerlan) (1370-nji ýyldan tä 1402-nji ýyla çenli höküm süren patyşa) 1387-nji ýylda Şirazy basyp alýar. Şonda Teýmirleň Hafyzy ýanyna çagyrypdyr we ondan

¹ Musalla – Şirazyň daşyndaky bagyň ady.

² Ruknabat – Şirazyň ýanyndaky çeşme.

³ *Diwan-e Hoja Şamsaddin Muhammed Hafez Şirazi*. Teheran. Dähoda, 1371-1373, 5 sah. (Terjime eden R. Mustakow).

öz patyşalygynyň täji hasaplanýan Samarkandy, Buharany nädip bir gyza bagyş edip bilýändigini gazaply sorapdyr. Onda Hafyz birjik-de özüni ýitirmän: «Meniň elaçyklygym, gör, meni nähili derejä ýetirdi» diýip, özüniň egnindäki garyp egin-eşigini görkezipdir. Teýmirleň onuň beren jogabyndan hoşal bolup, oňa halat-serpaý beripdir.

Bir gezek Abdyrahman Jamy Hafyzyň goşgularyny okap, onuň haýsy sopusylyk toparyna degişlidigini anyklamak kyn diýip ýazypdyr. Emma dünýä halklarynyň, şol sanda türkmen halkynyň arasynda Hafyzyň ady söýgi we gозelligiň aýdymçysy hökmünde tanalýar. Şol sebäpli-de Magtymguly, Şabende ýaly türkmen şahyrlary Hafyzyň eserlerinden ylham alypdyrlar.

Abdyrahman Jamy **(1414-1492)**

Şahyr, alym, filosof Abdyrahman Nuraddin ibn Ahmet Jamy Nişapuryň golaýynda ýerleşen Jam diýen obada 1414-nji ýylda doglupdyr. Ýöne onuň ata-babalary Ysphyhanyň golaýynda ýerleşen Daşt diýen ýerden eken. Jamynyň atasy Möwlana Şams-al-Millatwaddin Muhammet we kakasy Nyzameddin Ahmet Daştdan Hyradyň golaýynda Jam diýen ýere göçüp barypdyrlar, ol ýerde kazy¹ we müfti² bolup işläpdirler. Şonuň üçin Jamy öz edebi lakamy hökmünde şol ýeriň adyny alypdyr. Jamynyň kakasy harby işi gowy görýän eken, şonuň üçin Hyradyň kazysy Kutbaddin Abdallah Imami ony tas Hyratdan kowan eken.

Jamy ýaşlygyndan bilesigeliji, okuwa höwesli çaga bolupdyr. Ol baş ýaşly çaga wagty (1419) olaryň öýlerine hoja Muhammet Pars myhmançylyga gelýär. Jamynyň kakasy Nagyşbendi derwüşlerine hormat goýýanlygy üçin ol ogluny eline göterip çykyp, hojany garşy alypdyr. Hoja çagany mähirli garşylap, oňa Kirmandan getiren süýjüsinden beripdir. Şol sebäpli rowaýata görä, Jamynyň dili süýji bolupdyr diýip aýdýrlar. Jamy ir hat-sowat öwrenipdir. Ol Hyradyň iň ökde, bilimli mugallymlaryndan bilim alypdyr. Ýöne Hyradyň

¹ Kazy – adamlaryň arzy-şikayatlaryna seredýän musulman kazysy.

² Müfti – şerigat kanunlaryny düşündiriji, kanunçy, baş kazy.

mugallymlarynyň berýän bilimi Jamyny kanagatlandyrmadyr. Şol sebäpli Jamy Samarkanda okamaga gidýär. Ony Ulugbegiň kömekçisi Kazi-zade-ýi Rумы okadýar. Soň Hyrada gelensoň, Möwlana Aly Koşçy Jamydan geometriýa we algebradan sapak alýar. Synagçy mugallym soragyny gutarmanka, Jamy oňa pert-pert jogabyny berýär. Dürli ugurlardan gowy bilim alan Jamy Hyradyň häkiminiň gullugyna işe durmaga barýar, ýöne kabulhanada köp garaşmaly bolupdyr, soň bu düzgüni halamadyk Jamy sopusylyk ýoluna düşýär. Ol özüne ruhy pir hökmünde Sa'daddin Kaşgaryny saýlaýar. Kaşgary **Bahaweddin Nagysbendi (1318/19-1389)** bilen ýakyn gatnaşykda bolupdyr. Şol sebäpli Jamy sopusylygyň nagysbendçilik ugruna degişli diýlip hasap edilýär.

Nagysbendi Muhammet pygamberiň **pakyrylyk** (fakr) ýoluny ýöredipdir. Nagysbendi öz zähmeti bilen gün görüpdür, kiçiräk ýerine bugdaý we mäs ekipdir. Ol «daşyňdan adamlar bilen, içinde hudaý bilen bol» diýip öwredipdir. Ol durmuşdan çetde durmagy, terkidünýäligi talap etmän, halal zähmetiň bilen, sada durmuşda, kanagatly bolup ýaşamagy ündeýär.

Şeýle-de, Jamy **Şeýh Muh'ýiddin ibn al-Arabiniň (1165-1240) «Al-Futuh al Makkiya» («Mekke açylyşlary»)** atly eserini okapdyr we onuň filosofiýasyna düşüňjek bolupdyr. Ibn al Araby Iblisi, faraony aklaýar... Jamy halypasy Şeýh Sa'daddiniň gyzyna

öýlenipdir. Ýöne çagalary ir aradan çykypdyr. Dört oglundan diňe üçünjisi Ziyaaddin Ýusup diri galypdyr.

Jamy Soltan Huseýn bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Soltan oňa hormat goýupdyr. Şeýle-de, Jamy Timuridler bilen duşmançylykda bolan Azerbaýjandaky türkmen hökümdarlary bilen dostlukda bolupdyr. Jahan şa Hakyky Garagoýunly türkmen Jama öz diwanyny iberipdir. Jamy Jahan şadan içmek sowgat alypdyr. Akgoýunly Uzyn Hasan türkmen soltany bilen hem Jamy Töwrizde duşuşypdyr.

Jamynyň abraýy güýçli bolupdyr. Soltan Huseýn on iki ymamý ýatlap, namaz okatdyrjak bolanda, ony bu işden Jamy saklapdyr. Sebäbi ol onuň abraýyna zeper ýetirjek eken, çünki şol wagt şaýý-sünni duşmançylygy halkyň arasynda agzalalyk döretjek eken.

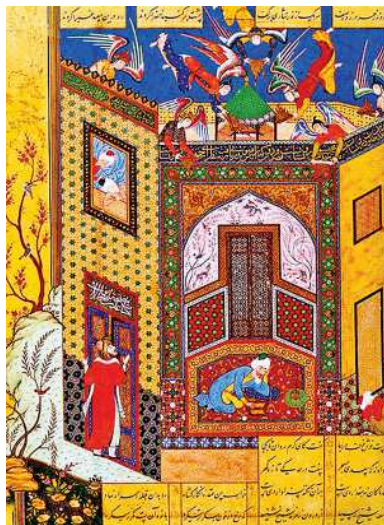
Jamynyň kiçi dogany Möwlana Şamsaddin Muhammet öz döwrüniň tanymal alymy we lukmany bolupdyr. Ol sazy örän gowy görýän eken.

Soltan Huseýn tagta çykansoň (1469-1506), Jamynyň täsiri güýçlenýär. Soltan Huseýn tagta çykanda, elli baş ýaşly Jamy ýokary bilimli alym, şahyr, keramatly şeýh hökmünde uly şöhrat gazanypdyr. Soltan Huseýn şahyrlara, alymlara, derwüşlere uly hormat goýupdyr. Soltan Huseýniň özi hem çeper gazallar ýazypdyr. Şol sebäpli Jamy hem şahyrlara, ylma, medeniýete uly sarpa goýýan bu hökümdara bagyşlap şygrylar ýazypdyr.

Jamy döredijilik işine ýaşlykdan başlaýar. Ol ýigrimi ýaşynda özüniň nepis, çeper gazallary bilen meşhurlyk gazanypdyr. Jamynyň gazallarynda söýgi temasy aýratyn orun tutýar. Zenan gозelligi, aşyk-magşuklaryň pynhan duýgulary, söýginiň jadylaýjy güýji, ýaryň wysalyňa ýetmek üçin gam çekmek, aýy aýralyk ýaly äheňler, temalar onuň söýgi lirikasynda çeper meňzetmeleriniň we keşpleriniň üsti bilen, düşnükli, sada dilde täsirli beýan edilýär.

Jamynyň mirasy örän baý bolup, ol kyssa we şygyr bilen ýazylan 99 sany kitap ýazypdyr. Çeper proza bilen ýazylan «**Baharystan**» («**Bahar bagy**») eserini Jamy on ýaşly ogly Ziýaaddin Ýusuba bagyşlap, oňa öwüt-nesihat, terbiýe bermek niýeti bilen ýazypdyr. Bu eser «çemenlik»(rawza) diýen sekiz bölümden durýar.

Bu eserde meşhur sopularyň terjimehallary, akyldarlaryň parasatly sözleri, hökümdarlar, patyşalar, sahatlylyk, asylylyk, söýgi we hyjuw baradaky gürrüňler, hekaýatlar, degişmeler we ýiti akyllý aýdylan

Jamynyň eserine degişli
miniaturýura (XVI asyr)

sözler, meşhur şahyrlar barada maglumatlar, edebiýat barada gyzykly pikirler, haýwanlar baradaky hekaýatlar berilýär. Eser örän sada we düşnükli dilde ýazylypdyr.

Jamynyň liriki eserleri onuň üç sany diwanynda jemlenýär. Bu diwanlaryň şygrylarynda söýgi, dostluk we dürli ynsan gatnaşyklary baradaky temalar beýan edilip, olaryň içinden öwüt-nesihat beriji pähim-paýhaslar eriş-argaç bolup geçýär.

Jamy durmuşyň çalt geçýändigini, baýlygyň durnuksyzdygyny, oňa bil baglap, ýüregiň bermeli däldigini nesihat berýär. Açgözleriň her hili näkesiň önünde pul üçin baş egip, bil бүкýändigini ýazgarýar. Hakyky kalby päklige «eliň gabarçagy», halal zähmetiň üsti bilen ýetilýändigini şahyr nygtaýar.

Jamynyň pikirine görä, adamyň hakyky gözelligi onuň kalbynyň arassalygyndadyr. Şahyr ýagşylygy baýlygyna ýa-da garyplygyna seretmezden, ähli kişiden öwrenmelidigini aýdýar. Jamy adamyň at-abraýy, şöhraty öz edýän işleriniň üsti bilen gazanýandygyny nygtaýar. Şahyryň pikirine görä, adam her näçe gowy, owadan gürlensede, onuň edýän işleri gowy bolmasa, onda ol abraý gazanyp bilmeýär.

Jamy epiki poeziýa žanrynda ýedi sany poema ýazypdyr. Olar golýazmalarda «**Haft awrang**» («**Ýedi tagt**») ýa-da «**Ýedigen**») diýlip atlandyrylýar. Emma Jamynyň özi olara şeýle at bermändir, sebäbi Jamy ol poemalaryň başisini Nyzamynyň, Emir Hosrow Dehlewininiň we Nowaýynyň hamsalarynyň temalaryna we süžetlerine esaslanyp ýazypdyr. Ol bu barada «**Haft awrang**» poemalar ýygındysynyň soňunda ýerleşdirilen Iskender baradaky poemanyň başynda «Misd-den baş hazyna döredendigini»¹ nygtap, olary şu aşakdaky tertipde sanap geçýär:

1. «**Tuhwat al-ahrar**» («**Asylzadalaryň sowgady**»)
2. «**Sibhat al-abrar**» («**Takwalaryň tesbisi**»)
3. «**Ýusup-Züleyha**»
4. «**Leýli-Mejnun**»
5. «**Hirad name-ýi Iskandari**» («**Iskenderiň akyl-paýhas kitaby**»).

«Haft awrang» («Ýedi tagt») poemalar ýygındysyna girýän «**Altyn zynjyr**» (1472), «**Salaman we Absal**» (1481) poemalary-

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Москва, 1965, стр. 257.

nyň mazmuny hamsaýlyk däbiniň temalary bilen baglanyşmaýar we olary Jamy öz hamsasyny döretmäge girişmezden öň ýazypdyr. Şol sebäpli olar «Haft awrang» («Ýedi tagt») poemalar ýygyndysynda, ýazylan wagtyna görä, beýleki poemalardan öňde, birinji we ikinji ýerde getirilýär.

Jamy Nyzamy, Amir Hosrow Dehlewi, Nowaýy ýaly şahyrlaryň hamsaýlyk döplerinden ugur alyp, şol poemalaryň sýužetleri, temalary bilen sazlaşýan eserler döredýär, emma öz eserlerinde ol özünden öňki şahyrlaryň aýdanlaryny gaýtalamaýar, tersine, özüniň hamsasy-na girýän her bir poemasynda öz döwrüniň wajyp syýasy, jemgyýetçilik, ahlak-etiki meseleleri boýunça öz garaýyşlaryny beýan edýär.

Firdöwsiniň, Nyzamynyň, Nowaýynyň eserlerinde beýan edilýän Hosrow we Şirin baradaky söýgi taryhyny, ol «**Ýusup-Züleýha**» sýužeti bilen çalyşýar, sebäbi sopuçylyk ideýalaryndan ugur alýan şahyr üçin bu sýužet ruhy taýdan has ýakyn bolupdyr. Ýöne tema taýdan Jamynyň hamsasyna girýän bu poema şol şahyrlaryň ýazan hamsalary bilen sazlaşyp gidýär.

Jamynyň hamsasyna girýän «**Tuhwat al-ahrar**» («**Asyl-zadalaryň sowgady**», 1482) atly birinji poemasynda şahyryň dini-filosofik garaýyşlary, poeziýanyň roly, hökümdarlaryň zulumyny ýazgarmak hem-de söýgi temalary beýan edilýär. «**Sibhat al-abrar**» («**Takwalaryň tesbisi**», 1483) atly ikinji poemasynda sopuçylyk filosofiýasy, şahsyýet we häkimiýet, ýurdy adalatly dolandyrmak temalary teswirlenýär. Jamynyň hamsasynyň üçünji «**Ýusup-Züleýha**» (1483) poemasyň sýužeti Nyzamynyň hamsasynda beýan edilmedik hem bolsa, Jamydan öň Firdöwsiniň adyna berlen «**Ýusup-Züleýha**» poemasynda beýan edilipdir hem-de bu sýužetiň esasynda pars we türki dillerinde eserler döredilipdir. Aly diýen şahyryň «**Kyssaýy Ýusup**» (1232) poemasy, Rabguzynyň «**Kyssasy enbiýa**» (1310) atly kyssa bilen ýazylan eseri, Dürbeğiň «**Ýusup-Züleýha**» poemasy muňa mysal bolup biler. Şol sebäpli Jamynyň bu sýužete ýüzlenmegi-de edebiýatyň ösüşi bilen berk baglanyşykly, kanunalaýyk hadysa bolup durýar.

Dördünji, «**Leýli-Mejnun**» (1484) we başinji, Aleksandr Makedonskiniň ýörişleri, durmuşy baradaky «**Hirad-name-ýi Iskan-**

dari» («Isgenderiň akyl-paýhas kitaby», 1485) diýen poemalary öňki şahyrlaryň ählisiniň giňişleýin beýan eden temalaryny öz içine alýar.

Ozal aýdyp geçişimiz ýaly, Jamy öz hamsasyny başlamazdan birnäçe wagt öň, özüniň **«Silsilat az-zahab» («Altyn zynjyr», 1472)** atly poemasyny ýazypdyr. Bu poemada sopusylyk filosofiýasynyň kyn, jedelli meselelerine garalyp geçilýär, hadyslara düşündirişler berilýär. Şahyr öz pikirlerini dürli hekaýatlaryň, degişmeleriň, nakyllaryň, timsallaryň üsti bilen düşündirýär. Ine, şol halk döredijiliginden, Gündogar edebiýatynyň baý çeşmelerinden alnan mysallar, hekaýatlar Jamynyň bu eseriniň terbiýeçilik taýdan örän ähmiýetli bir bölegidir.

Jamynyň **«Salaman we Absal» (1480-1481)** poemasy Ak-goýunly türkmenlerden bolan soltan Ýakuba (1479/1480 ý. tagta çykýar) bagyşlanyp ýazylypdyr. Bu poemanyň wakalary Gresiýada bolup geçe-de, poema Gündogar edebiýatynda meşhur bolan perzentsizlik äheňi bilen başlanýar. Poemada perzentsizlikden kösenýän patyşanyň ogullyga alan Salaman atly ogluna Absal atly ýaş, owadan zenan eneke bolýar. Soňra olar ysnyşyp, biri-birine aşyk bolýarlar. Şeýdip başlanýan poemada gahrymanlar dürli başdan geçirmelere uçraýarlar we şol wakalaryň üsti bilen Jamy allegorik häsiýetde beden duýgularyna, lezzetlerine kowalaşman, ruhy gозzellige ymtylmak ideýasyny öňe sürýär.

Jamynyň baý edebi mirasy, döredijiligi barada aýdylanda, onuň eserlerinde ynsanperwerlik, ruhy päklige ymtylmak ideýalary öňe sür-lüp, açgözlük, baýlyga, şan-şöhreta kowalaşyp, adamkärçiligi ýatdan çykarýan adamlaryň erbet gylyk-häsiýetleri täsirli meňzetmeleriň, hekaýatlaryň, timsallaryň üsti bilen ýazgarylýar.

Abdyrahman Jamy tä ömrüniň ahyryna çenli Alyşir Nowaýy bi-len dostlukly gatnaşyklary saklaýar, şeýle-de Jamy Nowaýynyň piri, ruhy ýolbaşçysy bolupdyr. Şol bir hatarda olaryň edebiýata, halka bo-lan söýgüsi, gumanizm, ynsanperwerlik ideýalary, zulумы, adalatsyz-lygy biragyzdan ýazgarmak ýaly pikirleri bu beýik şahsyýetleri ruhy taýdan ýakynlaşdyrypdyr.

1492-nji ýylda Jamy 78 ýaşynda näsaglap, aradan çykanda, No-waýy we Hyradyň şazadalary, tutuş şäher ilaty ony iň soňky ýoluna ugradýarlar.

Jamynyň eserleri pars edebiýatyny beýik gumanistik ideýalar bilen baýlaşdyryp, Merkezi Aziýa edebiýatlaryna-da öz täsirini ýetirýär we Jamy Gündogar edebiýatynyň ebedi parlak ýyldyzlarynyň biri bolup, şöhle saçýar.

Orta asyr pars edebiýatynyň kyssa eserleri (Pars edebiýatynda roman žanrynyň kökleri)

Roman žanrynyň taryhyny yzarlasak, ol biziň eýýamymyzdan öňki II asyryň soňunda ýa-da biziň eýýamymyzdan öňki I asyryň başynda grek edebiýatynyň kyssa žanrynda gutarnykly kemala gelýär. Ondan öň hem kyssa görnüşinde ýazylan gyzykly hekaýatlar toplumlary, ýygyndylary bolupdyr. Meselem, Gresiyada Aristidiň (b.e. öň II asyr) «**Milet hekaýalary**» meşhur bolupdyr. Gündogar edebiýatynda şeýle eserleriň hataryna «**Totynyň hekaýatlary**» ýa-da gadymy hindi edebiýatynda «**Jataka mala**», «**Kalila we Dimna**» ýaly eserleri görkezmek bolar.

Orta asyrlarda grek, rim edebiýatlarynda, soňra Ýewropa edebiýatynda **roman** sözi «**la conte roman**» (roman dilinde ýazylan), ýagny latyn dilinde ýazylmadyk esere hem-de söýgi temasyň beýan edýän esere roman diýlipdir. Soňra bu jümlede gelýän «roman» sözi aýratyn mana eýe bolup, žanr adalgasyňa öwrülýär.

Grek romany gul eýeçilik döwrüniň, antik döwrüniň ýykylan, pese düşen döwründe döreýär. Şol sebäpli ol mifologik hudaýlary suratlandyrmak, adaty adamlaryň durmuşyny beýan edýär. Meselem, «**Dafnis we Hloýa**» romanynyň baş gahrymanlary hökmünde ýaşlykda ýetim galan çopan ýigidiň we çopan gyzyň durmuşy suratlandyrylýar. Olaryň töweregindäki adamlar hem oba adamlary. Ýöne orta asyrlarda rysarlar, patyşalar barada ýazylan romanlar peýda bolýar. Meselem, inlis koroly Artur, Tristan we Izolda, Aleksandr Make-donskiý barada romanlar döredilýär.

Häzirki döwürde uly epiki esere roman diýlip aýdylýar. Roman bir adamyň durmuşyny başdan-aýak, doglandan onuň kämillik döwrüne, ömrüniň ahyryna çenli görkezýär. Ýöne şol gahrymanyň durmuşy çylşyrymly wakalaryň içinde, birnäçe beýleki adamlaryň

durmuşy bilen baglanyşykda görkezilýär. Şol sebäpli eseriň sýužeti, wakalarynyň beýany-da köp ugurly, giňişleýin häsiýete eýe bolýar.

Roman halkyň durmuşynda bolan has möhüm taryhy ähmiýetli wakany suratlandyryňan in uly epiki eserdir. Romanyň mazmuny uly döwri we köp sanly gahrymanlary öz içine alyp, gahrymanyň durmuşyny giňişleýin görkezende oňa epopeýa diýilýär. Ýöne epopeýa diýlen görnüşe aýdymlyar we rowaýatlar toplумы, poemalar hem girip biler. Oňa mysal hökmünde Gomeriň «**Iliada**» we «**Odisseýa**» poemalaryny, «**Mahabharata**» hindi eposyny, Firdowsiniň «**Şanama**» poemasyňy görkezmek bolar.

Türkmen edebiýatynda «**Ýusup-Ahmet**», «**Zöhre-Tahyr**», «**Leyli-Mežnun**» ýaly dessanlar romana meňzeş, emma olarda gahrymanlaryň başdan geçirmeleri olaryň ýaşayan döwrüniň we durmuş şertleriniň anyk şertleri bilen görkezilmän, gahrymanlar şertli ýurtda we daşky gurşawda edebiýatda döp bolup gelýän taýýar çeperçilik serişdeleri, galyplary, ülnüleri boýunça suratlandyrylýar. Meselem, Göroglynyň gahryman hökmünde kemala gelmegine diňe bir atasy Jygaly beg täsir etmän, eýsem oňa keramatly güýçler hem kömek edýär. Söýgi dessanlarynda aşyk-magşuklaryň bile okap, soň ysnyşmagy ýa-da aşyklaryň bir bagda duşuşygy, gahrymanlaryň daşky keşpleriniň döp boýunça «galam gaşly, hünji dişli» we şuňa meňzeş önden gelýän taýýar meňzetmeleriň üsti bilen suratlandyrylyşy boýunça häzirkizaman romanlaryndan düýpgöter tapawutlanýar.

«**Injil**», «**Awesta**» ýaly dini kitaplar hem öz mazmuny boýunça romanlardan tapawutlanýarlar. Olarda dini kadalar beýan edilýär. Romanda nusga alarlyk gahrymanlaryň keşpleri, olaryň mertligi, batyrlыgy, päkligi, wepalylygy, dogruçyllygy we beýleki häsiýetleri durmuş wakalarynyň üsti bilen täsirli, ýatda galyjy çeper serişdeler bilen görkezilip, okyjynyň aňynda estetiki täsir galdyryar.

Emma edebiýat, ylym, medeniýet ilkbada, gadym döwürlerde sinkret¹, bölünmeýän, bütewi aň görnüşinde döräpdir. Şonuň üçin Gurhanda biz dini kadalardan başga halk rowaýatlaryny, taryhy mag-

¹ Sinkret - medeniýetiň ilkinji şahalara bölünip, ösmedik ýagdaýy. Meselem, ilkidurmuş döwründe tans, aýdym we saz bütewi görnüşde bolupdyr. Dini kitaplarda edebiýat, ylym, hukuk, lukmançylyk we beýleki ugurlar biri-biri bilen baglanyşykda berilýär, emma soňra asyrlaryň dowamynda olar aýry ylmy ugurlar hökmünde dinden aýrylýarlar.

lumatlary, hukuk, sanitar-gigiýena, arassaçylyk kadalaryny beýan edýän süreleri görüp bilýäris.

Roman žanrynyň pars edebiýatynda döreýşini yzarlasak, biziň eýýamymyzdan öňki müňýyllygyň ortalarynda gündogar eýran taýpalarynyň arasynda köpsanly rowaýatlar, gahrymançylykly aýdym-lar bolupdyr, emma olar ýazga geçirilmändir. Olar bagşy-aýdymçylar tarapyndan dilden aýdylyp gelnipdir. Soňra şol aýdym-lar, rowaýatlar zoroastrizm dininiň «**Awesta**» atly kitabyna girizilipdir.

Firdöwsi, Nyzamy, Haýýam, Jamy, Hafyz ýaly şahyrlar pars edebiýatynda poeziýa žanrynyň dünýä belli wekilleri hökmünde tanalýar. Elbetde, Firdöwsiniň «**Şanama**» poemasynyň sýužetleri, Nyzamynyň «**Isgendernama**» poemasy pars edebiýatynda proza žanrynyň ösmegine, powestleriň we romanlaryň döremegine täsir edipdir. Emma roman diýlende, ilki bilen, proza – kyssa bilen ýazylan eser göz öňüne gelýär. (Elbetde, biz bu ýerde şygry bilen ýazylan romanlaryň bardygyny inkär etmeýäris-R.M.). Şonuň üçin pars edebiýatynda proza žanrynyň ösüş taryhyny yzarlasak, onuň hem poeziýa bilen deň hatarda ösendigini görüp bolýar. Emma pars edebiýatynda orta asyrlarda döredilen ençeme proza eserleri halk arasynda dilden aýdylyp, uly meşhurlyga eýe bolsa-da, olar seýrek golýazma görnüşinde bolup, soňra ýitip gidipdir. Ýöne, şeýle-de bolsa, dünýäniň dürli ýurtlarynda pars dilinde ýazylan ençeme kitaplar golýazma görnüşinde saklanyp galypdyr. Şol kitaplar, eserler, esasan, XI-XIV asyrlar aralygynda Gündogar ýurtlarynda medeniýetiň ösen döwründe döredilipdir.

Gadym döwürlerden başlap, Gündogarda dilewarlyga, söz sun-gatyna, akyldarlara uly hormat goýlupdyr. Akyldar we şahyr Nasyr Hosrowyň (XI asyr) «**Saparnama**» («**Syýahatlar kitabý**»), az-Zahiri Samarkandynyň (XII asyr) «**Sindbadnama**», Dakaikiniň (XIII asyr) «**Bagtyýarnama**» eserlerini orta asyrlarda döredilen «çarçu-waly powest» (ýa-da ramkaly powest») žanrynyň ajaýyp nusgalary hökmünde görkezmek bolar. «Çarçuwaly powest» - bu «gürrüňiň içindäki gürrüň» ýa-da şeýle eserde bir uly wakanyň içinde birnäçe bolup geçen wakalar beýan edilip, iň soňunda esasy waka jemlenýär. Şeýle eserlerde, ilkibada, bir esasy sýužet wakasy beýan edilip, soň şonuň bilen baglanyşykly beýleki wakalar gürrüň berilýär. Muňa mysal edip, «**Müň bir gije**» arap ertekiler toplumynda Şähriýar we

Şährizada bilen baglanyşykly beýan edilýän wakany görkezmek bolar. Sebäbi «Mün bir gije» eserine girýän ertekiler, şonuň bilen baglanyşykda, şonuň içinde beýan edilýär.

Orta asyrlarda durmuşy suratlandyrmak häzirkizaman romanlaryndaky, powestlerindäki ýaly realizm usulyndan tapawutlanýar, sebäbi ol döwürde edebiýatda durmuşy bolşy ýaly görkezmek edebi usullary entek kämil bolmandyr. Şonuň üçin bu eserlerde hakyky, real wakalar fantastiki, hyýaly wakalar bilen utgaşdyrylyp görkezilipdir.

Pars edebiýatynda proza žanrynyň taryhyny yzarlasak, ol örän gadymy döwürlere uzap gidýär.

Pars edebiýatynyň kyssa bilen ýazylan uly çeper eserleriniň biri «Sindbadnama» kitaby hasaplanylýar. Ol Arşakidler döwründe (b.e. öňki 250-b.e 224 ý.) gadymy pehlewî rowaýatlarynyň esasynda döredilipdir. VIII asyrdä «Sindbadnama» eseri pehlewî dilinden arap diline terjime edilipdir we soňra «Mün bir gije» arap ertekileriniň içine goşulypdyr.

«Sindbadnama» arap dilinden siriýa diline, ondan grek diline terjime edilip, dünýä belli bolýar. Ol köp ýewropa dillerine terjime edilipdir. Şeýdip, bu eser dünýä edebiýatynda «göçüp-gonup, syýahat ediji» powestleriň hataryna girýär.

Bu sýužet boýunça Rudaki, Abulfaworis Fanoruzi (950-ni ýylda ol pehlewî dilindäki «Sindbadnama» esaslanyp, şeýle eser ýazýar), Azraki Hirawi (XI asyr), Muhammet Hasan az-Zahiri Samarkandy (1160 ý) ýaly şaýrlar, eserler döredipdir.

Az-Zahiri Samarkandy «**Sindbadnama**» eseriniň başynda «Bu kitabyň ady «Sindbad», ol Ajamyň akyldarlary tarapyndan döredilipdir»¹ diýip, bu eseriň pars edebiýatynyň önümidigini nygtaýar.

Powest şeýle başlanýar: Gadym döwürlerde Hindistanda Kurdis atly bir akyly, adalatly patyşa bolupdyr. Ýöne onuň perzendi bolmandyr. Onsoň bir gün onuň bir gyrnagy patyşanyň gam çekip oturanyny görüp, oňa hudaýdan perzent dilemegi haýyş edýär we patyşa onuň diýenini edip, hudaýa ýalbaryp, köp sadakalar berýär. Ahyrsoňy wagtyň geçmegi bilen onuň ogly bolýar. Ol oglan ulalyp,

¹ Энциклопедия персидско-таджикской прозы. Кабуснаме. Синдбаднаме. Сказки. Душанбе, 1986, стр. 125

on iki ýaşyna ýetende patyşa ogluny mugallyma okatmaga berýär, emma on ýylda ol oglan hiç zat öwrenmeýär we okan derslerine düşünmeýär. Bu ýagdaýy görüp, patyşa öz ýurdunyň müň sany akyldaryny ýygnaýar we şolardan ýedisini saýlap, olara oglany okatmagy tabşyrýar. Olaram «Egri şahany dogrulamak mümkin däl» diýip, «bu oglan on ýylda hiç zat öwrenmedik bolsa, muňa çäre ýokdur» diýip, pikire batýarlar. Şonda şol akyldarlaryň biri Sindbad: «Bu oglanyň täleýinde betbagtlyk bar eken. Indi ol ýitip barýar. Men ony özüme alyp, oňa ähli ylymlary okadaryn, çünki adamyň ugurtapyjylygy uçup barýan guşy tutup, deňziň çuňlugyndan balygy çykaryp we ýabany haýwanlary eldekileşdirip bilýär»¹ diýip aýdýar. Şonda beýleki alymlar Sindbady öwýärler, emma Sindbad olaryň öwgüsine gulak asman, olara **«Maýmyn, tilki we balyk»**, **«Möjek, tilki we düýe»** diýen hekaýatlary aýdyp berýär. Şeýle hekaýatlar bu eseriň esasy mazmunyny düzýär we ahyrsoňy Sindbad ýaş şazadany bilimli, akyllý hökümdar edip ýetişdirýär, çünki onuň gürrüň berýän hekaýatlary edep, terbiýe, adamkärçilik, adalatlylyk we şuna meňzeş temalary örän täsirli durmuş mysallarynyň üsti bilen ýaş ýigide öwredýär.

Bu eserde öňe sürülýän bilim-terbiýe meseleleri Ýewropada XVI asyrdan fransuz ýazyjysy Fransua Rableniň (1494-1553) **«Gargant-yua we Pantagruel»** romanynda öz beýanyyny tapýar.

Indi «Sindbadnama» kitabyňyň awtory barada aýtsak, onuň doly ady – Muhammet bin Aly bin Muhammet bin Hasan Zahiri Samarkandy. Ol bu eseri 1160-njy ýyl töweregi ýazypdyr. «Zahiri» onuň ýörgünli lakamy bolupdyr. Zahirini pars dilinde proza žanrynda orta asyrlarda iri çeper eser döreden ilkinji ýazyjylaryň biri hasaplamak bolar. Sebäbi Zahiri bu sýužeti täzeden işläp, hiç bir meseläni oýlanman, howlukmaç çözmeli däldegi baradaky esasy pikiri öňe sürýän we eseriň merkezinde bir gahrymanyň keşbini suratlandyrýan proza eserini döredýär.

Zahiri bu eseri ýazanda, ony XII asyryň okyjylary üçin gyzykly bolar ýaly oňa dürli rowaýatlary, atalar sözüni, nakyllary, Gurhandan alnan aýatlary goşupdyr. Sebäbi şol döwürde edebiýatda şeýle tärleri ulanmak ýörgünli bolupdyr. Bu görnüşli eserlere **«bezegli (ornamental) proza»** diýlip aýdylýar.

¹ Энциклопедия персидско-таджикской прозы. Кабуснаме. Синдбаднаме. Сказки. Душанбе, 1986, стр. 135.

Bu eser Samarkandyň häkimi Tamgaç Masuda bagyşlanyp ýazylypdyr. Megerem, Zahiri «Sindbadnama» eserini patyşalara öwüt-nesihat bermek üçin ýazandyr diýip çen etmek mümkin.

Zahiri bu eserde adalatly patyşanyň özi ylym-bilimli bolup, hökümet wezipelerine okuwly-bilimli adamlary çekýän mirasdüşeri taýýarlamaýdygy baradaky esasy ideýany öňe sürýär. «Sindbadnama» eserinde bu pikir patyşa Kurdisiň, onuň oglunyň we wezir wekilleriniň keşpleriniň üsti bilen görkezilýär.

Kitabyň soňky bablarynda aýallara ynamsyzlyk edip, ýalan töhmete ynanyp, howlukmaç netije çykarmaly dældigi Rum patyşasynyň gyzynyň we Dadbin patyşanyň aýalynyň başdan geçiren wakalarynyň mysalynda görkezilýär.

XIII asyrdaky ýaşap geçen Dakaikiniň «**Bagtyýarnama**» (1211ý) powesti-de roman žanrynyň köp alamatlaryny özünde jemleýär.

Bu eser şeýle başlanýar: «Bir wagtlar Ajam ýurdunda bir Azatbagt atly patyşa höküm sürükdir. Onuň parasatly we akylyly on sany weziri bolupdyr.

Patyşanyň örän batyr bir harby serkerdesi bar eken. Söweşlerde onuň deňi-taýy bolmandyr. Ýöne onuň bir kemçiligi bolupdyr. Ol eger-de birini ýigrense, onuň hiç gahar-gazaby köşeşmeýän eken. Eseriň şu babynda: «Gahar şeýtandan, Şeýtan bolsa otdan gelip çykypdyr. Kim gaharyna bäs gelse, Şeýtandan gaça dursa, ol bagtlydyr» diýip, ýazyjy Muhammet pygamberiň aýdan pähimlerini getirýär we öz aýjak bolýan pikirini «Müň bir gije» ertekilerindäki ýaly, bir bent goşgy bilen jemleýär:

Gahara el berme, onuň ýalyny,
Ýakar ody bilen namys-aryňy.
Akyla el uzat, ol kömek eder,
Adalat şemini ol ýakyp gider.¹

Ol harby serkerdäniň bir owadan gyzy bar eken. Bir gezek ol harby serkerde uzak ýere gidip, şol ýerde köp wagtlap eglenmeli bolýar. Ol şonda içi gysyp, gyzyny ýanyna getirmekligi buýurýar.

¹ Средневековая персидская проза. Москва, 1986, стр. 104. (Terjime eden R. Mustakow).

Harby serkerdäniň gyzy kerwen bilen gelýärkä, şol töwerekde patyşa aw awlap ýören eken. Ol gyzy görüp, patyşa oňa aşyk bolýar. «Köplenç, söýgi ilkinji nazardan, gaýgy-gam bolsa, bir sözden döreýär» diýip, awtor söýgi barada Gündogar pähimlerini getirýär. Ýazyjy «patyşa şol gyzyň guluna öwrüldi», «ol söýgi gapanyna düşdi» diýse-de, «Söýgi adamyň kämilliginiň we ruhy güýjüniň subutnamasy bolup gulluk edýär» diýip, Dakaiki eserde bir gadymy grek akyldarynyň aýdan sözlerini getirýär. Ol akyldara: «Seniň ogluň aşyk bolupdyr» diýenlerinde, grek filosofy: «Indi ol ynsan mertebesinde kämillige ýetdi»¹ diýip jogap berýär.

Ýazyjy bu sözleri getirmek bilen ynsan duýgusynyň gözelligini, söýginiň ynsany beýgeldýändigini nygataýar. Şol bir wagtda Dakai-ki söýginiň güýçli duýgy-hyjuwdygyny, bu duýgynyň adamyň akylyndan rüstem gelýändigini-de görkezýär.

Patyşa ol owadan, görmegeý gyza gözi düşende, oňa çalt öýlenmek üçin ýüregi söýgüden serhoş bolup, öz hyzmatkärine: «şol harby serkerdäniň ýanyna gidip, gyzyna meniň adymdan söz aýdyjy bol» diýýär. Emma ol hyzmatkär bu işde howlukmaly dälidigini, gyzy kakasyna gowşuryp, soň bu bolan wakany oňa aýtmaklygy maslahat berende, patyşa ol hyzmatkärini aýdan sözlerini kabul etmeýär we ur-tut şerigatyň kadasyna görä, gyza nika gyýdyrýar. Şondan soň gyzyň kakasynyň ýanyna öz hyzmatkärini bu zatlary habar bermäge iberýär.

Gyzyň kakasy patyşanyň eden işi bilen daşyndan razylaşsa-da, bu bolan işe içinden gynanýar, namys edýär we birnäçe wagt gaýgy-gam çekip gezýär.

Patyşa bolsa toý edip, köp wagtyny şady-horramlykda geçirýär. Söýgülisine dürli-dürli gymmatbaha sowgatlar berýär. Şeýdip, birnäçe aý geçensoň, serkerdebaşysy öz harby serkerdelerini çagyryp: «Patyşa bizi sylamaýar, ol meniň gyzymy göni ýoldan alyp gitdi, meniň ar-namysyma şikes ýetirdi, indi zalym patyşany tagtdan agdarmagyň wagty ýetdi» diýip, olara tekliپ edýär. Olar duýdansyz patyşanyň üstüne çozup, onuň daşyny gabaýarlar.

Patyşa we onuň aýaly bu ýagdaýdan aman sypmak üçin başga bir ýurda gaçyp gitmegi maslahat edýärler. Patyşa köşgüniň gizlin çy-

¹ Средневековая персидская проза. Москва, 1986, стр. 106. Görkezilen eser, 106 sah.

kalgasyndan çykyp, atly-ýaragly, aýaly bilen çölün içinden gaçýarlar. Patyşanyň aýaly hamyla eken, onuň ýolda ogly bolýar.

Patyşa we onuň aýaly indi halas bolmak barada umytlaryny ýitirýärler. Sebäbi yzlarynda duşman, öňde çöl-beýewan. Ahyry çäre tapman, patyşa we onuň aýaly täze doglan bäbegi bir guýynyň ýanynda, eline bir gymmatbaha daşy daňyp, goýup gidýärler.

Patyşa aýaly bilen Kirman diýen ýurda barýar. Kirmanyň patyşasy gowy, adalatly adam eken. Ol Sistan patyşasynyň başyna düşen işleri eşidip, oňa gynanýar we oňa goşun berip, öz patyşalygyny gaýdyp almaga kömek edýär.

Sistanyň patyşasy şondan soň, ýiten çagasy barada gam çekip, gezýär. Ol çaga wepat bolandyr diýip, ah çekýär.

Hakykatda bolsa, patyşa we onuň aýaly guýynyň ýanyndan gidensoň, ol bäbegi şol guýynyň ýanyna gelen garakçylar alan eken. Ony garakçy-aýýarlar alyp, ulaldyp, terbiýe berýärler we oňa «Hodadad» (ýagny «Hudaýberen») diýip, at dakýarlar. Hodadad batyr garakçy bolup ýetişýär. Hodadady bir söwdagär ogullyga alýar. Bir gün ol söwdagär Hodadadyň eline bir top ýüpek mata berip, ony sowgat hökmünde patyşa bermegi tabşyrýar. Patyşa ol oglany görüp, «eger-de meniň oglum diri bilan bolsa şu oglana meňzärdi» diýip, pikir edýär we söwdagärden: «Ol seniň ogluňmy?» diýip sorady. Söwdagär ol oglany özüniň garakçylary ýesir alanda, ogullyga alandygyny aýdýar. Patyşa söwdagäriň razyçylygy bilen ol ýaş ýigidi özüne ogullyga alýar we onuň Hodadad adyna derek, «Bagtyýar» diýip at dakýar.

Patyşa Bagtyýaryň nähili adamdygyny biljek bolup, ony seýis-atbakarlaryň ulusy wezipesine belleýär. Birnäçe wagt geçensoň görse, arryk atlar semräpdir, beýlekileri bekäpdir. Ýmlik arpanyň ýekeje gaby-da ogurlanmandyr. Soňra patyşa Bagtyýaryň päk ýürekli ýigitdigine göz ýetirip, oňa halat-serpaý berýär we oňa köşgüň hazynasynyň açaryny ynanýar. Bagtyýara patyşanyň beýle ynamy, oňa hormat goýmagy beýleki emirlere we köşk emeldarlaryna ýaramaýar. Olar oňa görüplik edip başlaýarlar. Bagtyýar bir gün öz dostlary bilen meýlis gurup, şerap içýär we onsoň bagda gezelenç edip ýörkä, bilmän patyşanyň gije ýatýan otagyna girip, serhoş halda ýykylyp, uklap galýar. Patyşa gelip, bu ýagdaýy görüp, onuň el-aýagyna zynjyr, gandal geýdirip, zyndana salmaklygy buýurýar.

Patyşanyň baş weziri Bagtyýary ýigrenýär. Ol «garakçylaryň arasynda, çölde ösen oglanyň köşkde gulluk edip bilmejekdigini» aýdyp, soňra Bagtyýara dürli töhmetler atýar. Şonda patyşanyň ýüregi gahar-gazapdan dolup, ol Bagtyýary getirip, beýlekilere göreldede bolar ýaly dardan asmaklygy buýurýar. Onsoň Bagtyýar patyşa ýüzlenip: «Meni zyndana taşla, ýöne meni öldürmäge howlukma, men saňa bir söwdagäriň keç ykbaly barada bir hekaýaty aýdyp bereýin» diýýär. Patyşa onuň bilen razylaşyp, onuň beren gürrüňini diňleýär. Bagtyýar ol söwdagäriň başdan geçirenlerini patyşa gürrüň berýär:

...Gadym döwürlerde bir söwdagär bolupdyr. Ol söwdagäriň söwdasy oňuna bolmandyr. Ol däne we beýleki azyk önümlerini alyp, birki ýyl saklap, gymmat satyp, peýda görjek bolýar, emma her ýyl hasylly, bolçulyk bolup, onuň harytlary zaýalanýar. Netijede, ol öz söwdasyndan zyýan görýär, soňra ol biraz pul ýygnap, söwda gämisine harytlaryny ýükläp, Bahreýne gidýär. Bu gezegem deňizde gaý turup, gämi çym-pytrak bolýar we söwdagär zordan halas bolýar. Şondan soň ol bir baý daýhanyň ýerini işläp, bugdaý ekýär we gowy hasyl alýar. Ýöne alan hasylynyň bir bölegini gowakda gizleýär. Emma ony soň ogrular ogurlaýar. Muny hojaýynyna aýdanynda onuň hojaýyny baý daýhan oňa hiç zat bermän, masgaralap kowýar. Ol ýerden gidip, bu betbagt söwdagär dür tapýan guwwaslara duçar bolýar. Olar onuň başdan geçirenlerini diňläp, onuň başdan geçiren betbagtçylyklaryna gynanyp, rehimdarlyk edip, oňa birnäçe gymmatbaha dür berýärler. Ýene-de söwdagär betbagtçylyga uçraýar. Ony ýolda garakçylar talap, dürlerini alýarlar. Onuň diňe iki sany düri galýar. Söwdagär şol iki dürüň birini pula çalyşjak bolup, zergäriň ýanyna baranda zergär ony ogurlykda aýyplap, töhmet atyp, şol söwdagäri zyndana saldyrýar. Betbagt söwdagäre ýene-de guwwaslar kömege ýetişýärler. Olar patyşa arz edip, ol betbagt söwdagäriň günäkär dældigini oňa gürrüň berýärler we patyşa zergäri zyndana salyp, söwdagäri öz hazynasynyň sakçysy wezipesine belleýär.

Soň söwdagäriň işi oňuna bolup, ol gaýgy-gamy ýatdan çykarýar. Emma bir gün öz iş ýerinde hazyna saklanýan jaýda otyrka, onuň üstüne ýokardan gum dökülýär. Görse, syçanlar diwardan deşik edipdirler. Söwdagär ol deşiği suwajak bolanda diwaryň şol bölegi gopup gaçýar. Birden ol açylan deşikden söwdagäriň gözi patyşa düşýär we

ol ýerde patyşanyň bir söýgülisi bilen oturandygyny görýär. Patyşanyň nazary söwdagäre düşüp, onuň gözünü oýdurmagy buýurýar.

Bagtyýar bu hekaýaty gürrüň berensoň, patyşa ony zyndana salmagy buýurýar. Bagtyýar täleýden gaçyp bolmajakdygyny patyşa aýdýar.

Ertesi patyşanyň ikinji weziri Bagtyýary dardan asmaklygy maslahat berýär. Patyşa ony ýene-de dardan asmaklyga höküm etjek bolanda, Bagtyýar patyşadan bu işde howlukmaçlyga ýol bermän, özüni zyndana taşlamagy haýyş edýär we oňa bir betbagtlyga uçran zergäriň başdan geçirenlerini gürrüň berýär. Bu hekaýatda-da (üçünji bapda) Dakaiki hiç bir işi düýp-teýkaryna ýetmän, çözmeli dældigini görkezýär. Öz gazanan gymmatbaha daşlaryny goýan ýerinden tapman, şolar alandyr diýip, iki çagany suwa taşlan zergär soňra şol çagalaryň öz ogullarydygyny bilip galýar. Ýa-da sekizinji bapda öz aýalynyň bir ýaş ýigidi bagryna basyp, ogşap duranyny gören patyşanyň ol oglan aýalynyň söýgülisidir öýdüp, ony ölüm jezasyna höküm etmegi, ol ýigidiň soňra şol aýalynyň köp wagtlaý görmedik ogly bolup çykmagy her bir hadysany daşyndan bir göreniň bilen dogry baha berip bolmajakdygyny görkezýär, ýagny her bir wakanyň daşky görnüşi her halatda onuň düýp manysyny, sebäbini açyp görkezmeýär.

Dakaiki bu powestde ýalan töhmete ynanyp, öz ogly Bagtyýary ölüm jezasyna höküm etjek bolýan Azatbagt patyşanyň üsti bilen patyşalara sabyrly bolmagy, her bir işi «ýedi ölçäp, bir kesmelidigini» görkezýär.

«Samak aýýar» romany

«Samak aýýar» romany XI asyrda ýazylypdyr diýlip çen edilýär. Onuň ýeke-täk golýazmasy Oksford şäheriniň Bodleýana kitaphanasynda saklanýar. Şol golýazma XIII asyrda göçürilipdir. Onda «ony düzüji» **Faramorz ibn Hodadad ibn Abdallah al-Kateb Arrajani** we «gürrüň beriji» **Sadake ibn Abulkasem Şirazi** diýlen maglumat berilýär. Emma bu maglumata esaslanyp, olary bu eseriň awtorlary diýip hasap etmek mümkin däl. Sebäbi, başda aýdyşymyz ýaly, «Samak aýýar» romany ondan öň döredilipdir. Şonuň üçin bu eseri awtory näbelli halk döredijiligine degişli, anonim roman hasaplamak dogry

bolsa gerek, çünki eseriň mazmunynda-da halk döredijiligine degişli äheňler, tärler we çeperçilik serişdeleri köp duş gelýär. Galyberse-de, orta asyr pars edebiýatynda «**Abu Muslimnama**», «**Darabnama**» ýaly şeýle eserler bolupdyr.

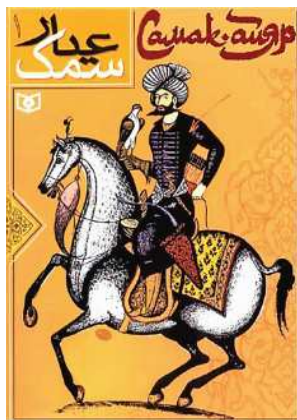
«**Samak aýýar**» pars edebiýatynyň taryhynda ýönekeý halkyň nukdaýnazaryndan ýazylan proza eseridir, sebäbi onuň baş gahrymany hökmünde patyşa ýa-da köşk gatlagyna degişli bolmadyk ýönekeý aýýar-garakçy Samak aýýar we onuň mugallymy-halypasy Şogal suratlandyrylýar.

Köp dessanlarda bolşy ýaly, eser Halap diýen ýurduň patyşasy Marzban şanyň hudaýdan perzent dilemegi we onuň ulalansoň, Çynyň patyşasynyň gyzy Mahperä aşyk bolşy beýan edilip başlansa-da, eseriň süžetiniň ösmegi bilen bu romanda Samak aýýaryň we onuň dostlarynyň keşpleri esasy orna geçýär.

Bu eserde Samak aýýaryň başdan geçirmelerine esasy orun berilýär. Her gezek Horşid şa kyn ýagdaýda gama batyp oturanda, oňa Samak aýýar kömege gelýär.

«**Bagtyýarnama**» powestinde on sany bapda biri-biri bilen mazmuny baglanyşykly bolmadyk hekaýatlar getirilip, şanyň Bagtyýara jeza bermekde howlukmaly dældigi subut edilip, Bagtyýar ölümden halas edilýär we ahyrsoňy onuň şanyň öz ogludygy aýan bolýar. «**Bagtyýarnama**» powestinde «çarçuwaly powest» žanrynyň esasy kadalary berjaý edilýär. Emma «**Samak aýýar**» romanynda Samak aýýaryň durmuşy, onuň edermenlikleri yzygiderli beýan edilip, bir adamyň durmuş beýanyna öwürlip gidýär. Şol bir halatda bu eserde-de entek «çarçuwaly powest» žanrynyň aýratynlyklary saklanýar. Onda Horşid şanyň Mahperi diýen gyza aşyk bolup, şoňa öýlenmek maksady ähli wakalaryň ösüşine itergi berýär. Şeýle-de, wakalaryň beýan edilişinde Gündogar ertekleriniň stili, däpleri görünýär.

Samak aýýar halk gahrymany «adalatly garakçy» keşbinde görkezilýär. Ýöne eseriň dowamynda onuň aýýar-garakçydygy ikinji derejä geçip, ol ugurtapyjy, akylyly, batyr, adalatly, öz dostlaryna wepaly

gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Samak aýýar diňe bir Horşid şanyň ygtybarly, ynamdar adamyna öwrülmän, ol onuň halypa-howandaryna, terbiýeçisine öwrülýär. Samak Horşid şanyň şerap içmegini oňlamaýar. Hatda özi Çyna gidende Horşid şany goramagy öz şägirdi Şogala tabşyryp: «Seret, hüşgärligi elden berme, Horşid şa akylyly, bilimli bolsa-da, ol entek ýaş... Eger-de ol gaharlanyp, ýa-da gygyryp başlasa-da, sen gaty görme, ol şa entek çaga»¹ diýip, maslahat berýär. Horşid şanyň we Samak aýýaryň gatnaşyklarynda-da bir-birine ynamly iki dostuň keşpleri halk nukdaýnazaryndan, demokratik häsiýetde görkezilýär.

Romanda halk eposyna mahsus tärler hem ulanylýar. Samak öz keşbinde adaty ýönekeý adamyň sypatlaryny, häsiýetlerini jemleýär. Samak adatdan daşary daýaw, syratly, sowatly bolmasa-da, ol batyr, gaýduwsyz, ugurtapyjy, duşmanlaryna geçirimli, dogruçyl we ruhy taýdan asylyly keşp hökmünde suratlandyrylýar.

Tersine, Samagyň garşysyna örän äpet, güýçli we hilegär duşmanlar hereket edýärler. Şazada Gazalmeleğiň pälwany Katran «pil ýaly», onuň aty «dag ýaly» suratlandyrylýar. Samagyň we onuň dostlarynyň garşysyna Horşid şanyň örän hilegär we içigara, dönük Mehran atly weziri göreşýär. Emma onuň bar guran hileleri puç bolýar. Sebäbi halk nukdaýnazaryndan Samak aýýaryň akylyny, güýjüni, gaýduwsyzlygyny doly görkezmek üçin onuň duşmanlary-da güýçli, hilegär keşpler hökmünde görkezilýär.

Horşid şanyň keşbinde «Şanama» poemasynyň gahrymany Rüstem Zalyň käbir sypatlary görünýär. Meselem, oba adamlary şol ýere äpet möjegiň gelip, segsen adamy parçalandygyny Horşid şa aýdyp, arz edýärler we olary bu beladan halas etmegi haýyş edýärler. Şonda Horşid şa öz tagtynyň ýanynda ýatan agyr demir serdassesini-gürzüsini alyp, möjege bir zyňanda, onuň kellesini çym-pytrak edýär, sebäbi ol gürziniň «ýüz on man² agramy» bolup, «ony baş adam zordan göterýär»³.

Görşümiz ýaly, pars edebiýatynda roman žanry öz ösüşinde gadymy ertekileriň, rowaýatlaryň, orta asyr gahrymançylykly poemalaryň, söwdagärleriň, zergärleriň, umuman, halkyň dürli gatlagyna

¹ Средневековая персидская проза. Москва, 1986, стр 364.

² Man - orta asyrlarda 6 kg-a barabar agram ölçegi.

³ Средневековая персидская проза. Москва, 1986, стр 365.

degişli şäher adamlarynyň başdan geçirmeleri beýan edilýän, öwüt-nesihat beriji powestleriň, halk eposynyň baý däplerine eýeripdir.

Pars edebiýatynyň taryhyndan (XIX -XX asyrlar)

XX asyra çenli pars edebiýaty diýlende, esasan, Firdöwsi, Omar Haýýam, Attar, Hafyz, Jamy ýaly dünýä möçberinde tanalan, meşhur şahyrlar göz önüne gelýär, sebäbi şol döwre, şu sepgide çenli müňýyllyk taryhy bolan pars edebiýatynda poeziýa žanry agdyklyk edýär. Emma XIX asyryň soňunda XX asyryň başynda bu ýagdaý düýpgöter üýtgeýär. Bu döwürde Eýranda entek patriarhal-feodal gatnaşyklary höküm sürse-de, ylmyň, tehnikaýnyň, söwda gatnaşyklarynyň ösmegi öz gezeginde buržuaz-kapitalistik gatnaşyklaryň ösmegine itergi berýär. Bu gatnaşyklar jemgyýetiň ruhy durmuşyna, edebiýatyna-da güýçli täsir edýär. XIX asyryň birinji ýarymynda Eýranda ilki Töwrizde (1812), soňra Tähranda 1837-nji ýylda pars dilinde gazet çykyp başlaýar. Şeýle-de, kitap çap etmeklik işi ýola goýulýar. Kitap çap etmeklik täze pars edebiýatynyň ösmeginde örän uly rol oýnaýar.

1820-1830-njy ýyllarda daşary ýurda okamaga iberilýän adamlaryň sany artýar. Eýran hökümetiniň çagyrmagy bilen daşary ýurtly hünärmenler gelip, ýerli ilatyň adamlaryny dürli ugurlardan okadýarlar. Ýöne beýle hünärmen taýýarlamak köp serişde talap edýär hem-de ýokary hünärli işgärleri taýýarlamaga mümkinçilik bermeyär. Şeýlelikde, ýurtda dini okuw mekdepleri bilen bir hatarda Ýewropadaky ýaly okuw edaralaryny açmak meselesi ýüze çykýar.

Şu döwürde eýran halkynyň medeniýetiniň, edebiýatynyň ösmegi üçin wajyp bolan başga-da birnäçe wakalar bolup geçýär. 1851-nji ýylyň 28-nji dekabrynda Tähranda «**Dar ol fonuň**» (**Ylymlar öýi**) atly politehniki häsiýetli mekdep açylýar. Bu okuw mekdebinde ýurduň halk hojalygynda we harby ugurdan işlejek hünärmenler bilen bir hatarda, pars edebiýatynyň geljekki magaryfçylary, žurnalistleri we edebiýatçylary taýýarlanylýar. Lala-başi lakamly belli şahyr we alym (mirasdüşer şazadanyň uly terbiýeçisi) **Rezakulihan Hedaýat (1800-1871)** 15 ýyllap bu mekdepde müdir bolup işleýär. Hedaýatyň edebi mirasy onuň 50 müň beýtden durýan diwanyny we «**Erem bagy**» diýen romanyny öz içine alýar.

Hedaýatyň şygrylary öňki döplere eýerilip ýazylypdyr we onçakly meşhur bolmandyr, ýöne ol eýran filology hökmünde «**Dilewrlaryň ýygynydy**», «**Bilenleriň çemenlikleri**» ýaly işleri bilen uly meşhurlyk gazanýar.

«Dar ol fonuň» mekdebinde taryh, geografiýa we beýleki ylymlar boýunça kitaplar, ylmy işler taýýarlanylýar, sözlükler düzülýär, çeper eserler döredilýär.

«Dar ol fonuňda» birnäçe wagtdan soň ýerli eýran alymlary, terjimeçiler öňe çykýar. Şolardan zehinli alym **Muhammet Hasan-han Sani od-dowle** terjimeçiler bölümüne ýolbaşçylyk edýär. Bu topar daşary ýurt dillerinden okuw gollanmalaryny we çeper eserleri terjime etmek bilen meşgullanýar.

Şu döwürde fransuz dilinde A.Dýumanyň romanlarynyň, «Mün bir gije» arap ertekleriniň terjime edilmegi pars edebiýatynda çeper prozanyň ösüşinde täze žanrlaryň döremegine getirýär. Görnükli ýazyjy **M.F. Ahundowyň (1812-1878)** drama eserleriniň, ady belli azerbajjan magaryfçysy **Abdyrahman Najarzade Talibowyň (1855-1910)** eserleriniň pars diline terjime edilmegi edebi diliň halkyň diline ýakyn, düşnükli bolmagyna kömek edýär.

Şeýle-de, çeper prozanyň ösmegine iňlis ýazyjysy **Jeýms Moriýeriň «Yspyhanly Hajy babanyň başdan geçirenleri»** diýen romanynyň Şeýh Ahmet Kermani tarapyndan terjime edilmegi uly goşant bolýar.

Şeýlelik bilen, XIX asyryň sonunda pars edebiýatyna magaryfçylyk ideýalary aralaşyp başlaýar.

XX asyryň birinji çäryeginde poeziýada sosial-durmuşy jemgyýetçilik gatnaşyklary esasy temalara öwrülýär. Şahyrlar köne feodal-patriarhal gatnaşyklara garşy we milli galkynyş hereketiniň tarapdarlary hökmünde çykyş edýärler.

1905-1911-nji ýyllaryň Eýrandaky antifeodal rewolýusiýasy döwründe poeziýa görüp-eşidilmedik ýagdaýda özgerýär. Ol täze jemgyýetçilik gurluşynyň, demokratik azatlyklaryň jarçysy bolup öňe çykýar. Şu döwürde syýasy tankydy satira žanry döreyär.

Bu žanryň döremeginde 1907-nji ýylyň 7-nji maýynda «**Ysrafiýlyň surnaýy**» atly žurnalyň 1-nji sanynyň çykmagy, bu žurnalyň ýolbaşçylarynyň biri **Aly Akbar Dehhodanyň (1879-1956)** döredijiligi aýgytly rol oýnaýar.

Dehhoda edebiýata batyrgaýlyk bilen ýönekeý halkyň dilini girizýär. Bu bolsa edebi eserleriň janly, real durmuşa ýakyn bolmagyna getirýär. **Muhammet Tagy Bahar (1886-1951), Mirzade Eşki (1894-1924), şazada Iraj Mirza (1874-1926)** ýaly şahyrlar Eýran hökümetiniň kolonizatorlar bilen alyp baryan syýasatyny ýiti tankyt astyna alýarlar. Milli azatlyk üçin göreşýärler. Bu göreş Eýranyň taryhynda uly rol oýnaýar. Eýran Angliýanyň gol astyna düşüp, koloniýa öwrülmeýden azat bolýar. Şeýle-de, edebiýat feodal düşünelere-de zarba urýar.

XX asyryň başyndaky döran edebiýata görnükli pars şahyry we alymy **Muhammet Tagy Bahar** edebiýatyň «**Tajaddot**» döwri (ýagny «**Täzeleniş döwri**») diýip at berýär.

XX asyryň birinji çäryeginde pars edebiýatynda roman, powest, nowella ýaly çeper proza žanrlary täze mazmuna eýe bolýar. Şeýle täze çeper proza edebiýatyň döremeginiň ön ýanyndan XIX asyrdan pars edebiýatynda birnäçe syýahat ýazgylary, ýatlama kitaplary neşir edilýär. Olardan «**Mirza Saleh-beg Şiraziniň gündeligi**» (1807) «**Nasreddin şanyň gündeligi**» (1868-1872), **Zeyn ol Abedin Merageiniň (1837-1910) «Ybraýym begiň syýahaty»** ýaly öz döwründe meşhurlyk gazanan eserleri görkezmek bolar.

XX asyryň başynda pars edebiýatynda taryhy roman iň gowy görülyän žanra öwürülýär. 30-dan gowrak pars ýazyjylary taryhy wakalary beýan edip, eser ýazýarlar, sebäbi şol döwürde milli azat edijilik hereketi döwründe halkyň şöhratly geçmişi milli watançylyk duýgularyny ösdürmäge, azatlyk üçin göreşe çagyrmaga kömek edýär.

1910-njy ýylda **Muhammet Bager Hosrowi «Şams-o Togra»** atly mongollaryň Eýranda höküm süren ýyllary barada üç kitapdan durýan roman-trilogiýasyny ýazýar.

Şeýh **Musa Natariniň «Söýgi we häkimiýet» (1919), Hasanhan Badiniň «Gadymyýet barada powest» (1921), Rahymzade Safawynyň «Şahrbanu» (1927), Pure Kaşanynyň «Midiýaly gelinlik» (1927)** atly romanlary hem şu döwürde ýazylandyr. Sanatizade Kermanynyň baş sany taryhy romany Eýran taryhynda bolup geçen wakalary beýan edýär.

1920–30-njy ýyllaryň pars edebiýaty

1917-nji ýylda Russiýada Oktýabr rewolýusiýanyň ýeňşi Eýranda milli azat edijilik hereketiniň güýçlenmegine öz täsirini ýetirýär. 1920-30-njy ýyllarda pars edebiýaty eýran halkynyň durmuşynyň wajyp meselelerini suratlandyrýar.

Ýazyjylar, şahyrlar edebiýatda entek köne däplere eýerseler-de, täze, durmuşa ýakyn edebiýatyň gerekdigine düşünýärler. Öňki edebi däplere eýerip, käbir şahyrlar hökümdarlary öwüp, odalar ýazýarlar, emma öndebaryjy şahyrlar, ýazyjylar halkyň aňyna zuluma garşy göreş, azatlyk ideýalaryny ýetirjek bolup göreşýärler. Şonuň üçin öz eserlerini giň köpçüligine düşnükli dilde ýazýarlar. Şeýle şahyrlaryň biri-de **Muhammet Tagy Bahar (Malek oş-Şoara) (1886-1951)** şu döwürde uly meşhurlyga eýe bolýar.

Malek oş-Şoara Bahar 1886-nji ýylda Maşat şäherinde eneden dogulýar. Ol ýaşlygyndan edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar we örän gysga wagtyň içinde öz döwrüniň görnükli şahyry bolup ýetişýär. Bahar 1905-1911-nji ýyllarda bolup geçen eýran-buržuaz rewolýusiýasyna işeňňir gatnaşýar. Şol döwürde ol «Horasan» (1909), «Nowbahar», «Täzebahar» (1911) ýaly gazetleriň sahypalarynda daşary ýurtlaryň kolonial syýasatyna garşy çykyş edýär, halkyň agyr durmuşyna duýgudaşlyk bildirip, makalalar ýazýar. Emma reaksiön güýçleriň rewolýusion hereketi basyp ýatyrmagy bilen Bahar birnäçe wagtlap göreşi bes etmäge mejbur bolýar. Ýöne Reza şanyň syýasaty bilen ylalaşmadyk Bahar oppozisiýanyň (şanyň garşydaşlarynyň) tarapyna geçýär. Şol ýyllar ol yzarlanýar, tussag edilýär, sürgünde bolýar we ahyrsoňy syýasatdan çetde durýar.

1930-njy ýyllarda Bahar Tähran uniwersitetinde pars edebiýatyny okadýar we ylmy iş alyp barýar, pars edebiýatynyň taryhyna degişli birnäçe kitaplary ýazýar.

Baharyň «**Uruş baýguşy**» («**Jogde jang**») atly meşhur goşgusynda urşy näletleýän, parahatçylygyň, adalatyň ýeňjekdigi baradaky pikirler öňe sürülýär.

Muhammet Tagy Baharyň ajaýyp goşgularynda watançylyk, imperializme garşy pikirler öňe sürülýär. Edebiýatda Bahar X-XI asyryň «ajaýyp Horasan stilini» dikeltmäge çagyryýar, emma öz ga-

zallarynda, kasydalarynda rewolýusiýanyň ideýalaryny öňe sürýär. Onuň «**Büre barada ballada**» («**Keyk-nama**»), «**Goý, Eýranyň tümlüğine gün gelsin!**» («**Şame Iran ruz bad**») «**Meý paýlaýjy**» («**Saki-name**») ýaly eserleri halkyň durmuşynyň möhüm wakalary bilen baglanyşyklydyr.

1920-nji ýyllaryň ahyrynda pars edebiýatynda meşhur bolan taryhy romanlar bilen bir hatarda sosial-durmuşy romanlar peýda bolýar. Şeýle romanlaryň ilkinjisi hökmünde **Morteza Moşfeg Kazeminiň (1887-1978) «Gorkuly Tähran»** romanyny görkezmek bolar. Bu romanyň 1-nji kitaby «**Gorkuly Tähran**» ady bilen 1921-nji ýylda Tähranda, 2-nji kitaby «**Ýekeje gije barada ýatlama**» ady bilen Berlinde 1924-nji ýylda çap edilýär.

Romanda eýran jemgyýetiniň we ýokary gatlagyň 1920-nji ýyllardaky durmuşy we häkimiýet başyna Reza şanyň gelen döwrüniň wakalary görkezilýär. Ýazyjy bu romanda ýurduň şol döwürdäki ýagdaýyny, hökümet gullukçylarynyň parahorlugyny, olaryň öz wezipesinden peýdalanyňp, edýän eden-etdiliklerini, aýal-gyzlaryň hukuksyzlygyny, Tähranyň şäher ilatynyň garyplygyny görkezýär. Şol bir hatarda romanda diniň, hudaýyň adyny perde edinip, erbet işleri edýän adamlar hem ýazgarylýar.

Ýahýa Döwletabadynyň «Şahrnäz», Abbas Halylynyň «Gijäniň syrlary», «Ar alyş», Muhammet Hejaziniň (1896ý. dogl.) «Ziba», «Homa», «Firuza» atly romanlarynda-da, köplenç, aýal-gyzlaryň jemgyýetdäki orny, olaryň durmuşy, söýgi temasy bilen baglanyşykda görkezilýär.

1920-nji ýyllarda pars edebiýatynda sosial-durmuşy mazmunly hekaýalar döredilýär. **Seýit Muhammet Aly Jamalzade (1892-1997)** häzirki zaman eýran edebiýatynda hekaýa žanrynyň we realizmiň düýbünü tutujy ýazyjylaryň ilkinjisi hasaplanýar. Onuň «**Bir bar eken, bir ýok eken**» atly hekaýalar ýygyndysy 1922-nji ýylda Berlinde çap edilýär. Onuň hekaýalarynda ilkinji gezek jemgyýetiň häzirkizaman durmuşy tankydy nukdaýnazardan, ýumor bilen görkezilýär we olarda halkyň janly gepleşik dili giňden ulanylýar, şol sebäpli onuň eserleri halkyň arasynda uly meşhurlyk gazanýar.

1920-nji ýyllarda pars edebiýatynda realizm akymynyň ösmegine **Sadek Hedaýatyň (1903-1951)** eserleri-de güýçli itergi

berýär. Sadek Hedaýat öz eserlerinde garyplara, ezilen, durmuşyň pes gatlagyna düşen adamlara duýgudaşlyk bildirýär. Şol bir hatarda ol öz eserlerinde gumanistik, ynsanperwer şygarlaryň, azatlyga, adalatlylyga çagyryşlaryň hakyky durmuş bilen çaknyşyklarda puja çykýandygyny görkezýär.

Aly Akbar Dehhoda (1879–1959)

XX asyryň birinji çäryeginde pars edebiýatynda halkyň durmuşy, jemgyýetçilik gatnaşyklary esasy temalara öwrülýär. Şahyrlar, ýazyjylar köne feodal-patriarhal gatnaşyklara garşy we milli galkynyş hereketiniň tarapdarlary hökmünde çykyş edýärler.

1905-1911-nji ýyllaryň Eýrandaky antifeodal rewolýusiýasy döwründe poeziýa görnüp-eşidilmedik ýagdaýda özgerýär. Ol täze jemgyýetçilik gurluşynyň, demokratik azatlyklaryň jarçysy bolup öňe çykýar. Şu döwürde syýasy tankydy satira žanry döreýär.

Bu žanryň döremeginde 1907-nji ýylyň 7-nji maýynda «**Ýsrafiýlyň surnaýy**» atly žurnalyň 1-nji sanynyň çykmagynda bu žurnalyň ýolbaşçylarynyň biri **Aly Akbar Dehhodanyň (1879–1959)** tagallalary, onuň döredijiligi aýgytly rol oýnaýar.

Dehhoda edebiýatda batyrgaýlyk bilen ýönekeý halkyň dilini girizýär. Bu bolsa, edebi eserleriň janly real durmuşa ýakyn bolmagyna getirýär.

«Ýsrafiýlyň surnaýy» atly žurnal «Azatlyk, deňlik we doganlyk» diýen sözlerden durýan çagyryşy öňe sürýär. Şu döwürde eýran halkyna Russiýada 1905-1909-njy ýyllarda bolup geçen buržuaz-demokratik rewolýusiýasy güýçli täsir edýär. 1905-1911-nji ýyllarda Eýranda halkyň azatlyk üçin göreşi rewolýusion häsiýete eýe bolýar. Bu žurnalda «Mundan beýläk daşary ýurtlaryň önünde gul bolmaly dälidigi baradaky» ideýalar öňe sürülýär.

«Ysrafiylýň surnaýy» žurnaly möhüm meseleleri gozgaýan goşgulary, oçerkleri çap edýär we olarda halkyň hukuklaryny goramak baradaky pikirler öňe sürülýär. Bu žurnalyň sahypalarynda şol döwrüň görnükli ýazyjysy Aly Akbar Dehhoda işeňňir çykyş edýär. Aly Akbar Dehhoda asly Kazwinden bolan gurply maşgalada 1879-njy ýylda eneden dogulýar. Aly 10 ýaşyna girende kakasy aradan çykýar. Emma muňa garamazdan, ol kollejde syýasaty öwreniş hünärini tamamlýar. Ol kollejde okan döwründe daşary ýurt dillerini öwrenýär. Bu dilleri öwrenmek soňra onuň durmuşynda örän wajyp rol oýnaýar.

Dehhoda fransuz ýazyjylarynyň eserlerini, şol sanda XVIII asyryda ýaşap geçen görnükli fransuz magaryfçysy **Şarl de Monteskiýeniň (1689-1755) «Kanunlaryň ruhy barada»** diýen eserini pars diline terjime edýär. Sebäbi şol döwürde deňlik, azatlyk üçin göreşýän eýran halky kanunlaryň gelip çykyşy, olaryň düzülişi barada ýazylan bu esere uly gyzyklanma bildiripdir.

Aly Akbar Dehhoda kolleji gutaryp, ýurduň syýasy durmuşyna işeňňir gatnaşýar. Ol Tähran we Kerman şäherleriniň wekili hökmünde Mejlisde şol şäherlerden deputatlyga saýlanýar. Soňra Tähran uniwersitetinde hukuk mekdebine ýolbaşçylyk edýär.

1903-nji ýylda Dehhoda Balkan ýurtlarynda Eýran ilçihanasyň wekili bolup, işlemäge gidýär, emma iki ýyldan soň rewolýusiýa gatnaşmak üçin Eýrana dolanyp gelýär.

Şu döwürde öz egindeşleri M.J. Şirazi we M.K. Tebrizi bilen «Ysrafiylýň surnaýy» atly žurnalda feodalizme garşy gönükdirilen, rewolýusion ruhly makalalary, eserleri çap edýärler. Dehhoda ilkinji bolup, pars edebiýatyna kiçi göwrümlü tankydy häsiýetli satiriki hekaýa žanryny girizýär we şeýle hekaýalary gazetde yzygiderli çap edýär. Bu hekaýalar gazetde **«Çarand-parand» («Dürli-dümen»)** diýen at bilen çap edilýär.

Bu hekaýalarda Dehhoda daýhanlaryň rehimsizlik bilen zuluma sezewar edilişi, aýal-gyzlaryň hukuklarynyň kemsidilişi, jemgyýetde höküm sürýän eden-etdilik, zorluk, ruhanylaryň etmişleri ýazgarylýar. Öz hekaýalaryny täsirli etmek üçin olary halka düşnükli bolan dilde we adamlaryň durmuşda her günki gören-eşiden zatlary barada ýazýar.

Ideýa-çeperçilik taýdanam Dehhodanyň eserleri pars edebiýatynyň proza žanryny baýlaşdyrýar. Dehhoda diňe bir hekaýa ýaz-

man, ol syýasy-tankydy häsýetli şygrylaryny hem ýazýar. Dehhoda «**Gülküli goşgy**» («**Mosammati fokahi**»), «**Nakyllar we atalar sözi**» («**Amsal wa hakam**», 1-4 tomlar, 1931) atly uly iş we Abu Reýhan Biruni barada kitap ýazýar. Ýöne Aly Akbar Dehhoda 50 tomluk «**Logatname**» atly uly ensiklopediýany düzüji alym hökmünde dünýä derejesinde tanalýar.

1933-nji ýyldan başlap, Dehhoda Tähran uniwersitetiniň professory bolup işleýär. 1942-nji ýylda ol Eýran Dil we edebiyat akademiýasynyň agzalygyna saýlanýar.

1959-njy ýylyň 9-njy martynda Aly Akbar Dehhoda 80 ýaşynda aradan çykýar.

Irej Mirza (1874–1926)

Irej Mirzanyň döredijiligi eýran halkynyň milli azat edijilik hereketiniň ýaýbaňlanan wagtyna gabat gelýär.

Irej Mirza (hormatly derejesi - Jalal al-Mamalek) 1874-nji ýylyň oktyabr aýynda Töwrizde eneden dogulýar. Gelip çykyşy boýunça gajar şazadalaryna degişli bolan Irej Mirza Fethaly şanyň agtygy bolupdyr. Emma muňa garamazdan, onuň maşgalasy ýeter-ýetmez ýagdaýda, maddy kynçylyk çekip ýaşapdyr.

Irej Mirzanyň kakasy Gulam Hüseyin-Mirza 1892-nji ýylda inçekesel bilen näsaglap, aradan çykýar. Ol hem şahyr bolupdyr. Kakasynyň ölümü barada ýatlap, Irej Mirza şeýle setirleri ýazýar:

Üç ýyl ozal gitdi kakam, öldi şahyrlaryň şasy,
Inçekesel, hazan ýeli, gül ömrüni ýoldy onuň.
Soldy baky bossanlykda akyl-paýhas güldessesi,
Kesildi müdimi bu gülzarda saýrak bilbiliň sesi.¹

¹ *Ворожейкина З.Н.* Иредж Мирза. Москва, 1961, стр. 18. (Terjime eden R. Mustakow).

Irejň ata-babalary Melik Irej Gajar, onuň kakasy Fathaly şa hem öz döwrüniň ykrar edilen şahyrlary bolupdyrlar. Irej Mirza öz döwründe gowy bilim alypdyr. Ol Töwrizde Dar ol fonunda okapdyr. Irej Mirza türk, arap we başga-da birnäçe daşary ýurt dillerini bilipdir.

XIX asyryň 90-njy ýyllarynda Irej Mirza Töwrizde belli eýran magaryfçysy Amir Nizam Hasan Ali han Garrusiniň ýakyn adamlarynyň birine öwrülýär. Amir Nizam çeper eserleriniň stilini ýönekeýleşdirmegiň, sadalaşdyrmagyň tarapdary hökmünde çykyş edýär. Irej Mirza Amir Nizama bagyşlap, birnäçe kasyda¹ ýazypdyr. Şolaryň birinde ol Amir Nizamdan arap, fransuz dillerinden synagdan geçişini we öz halypasynyň oňa «Berekella» diýip, bilimine ýokary baha berendigini beýan edýär. Irej Mirza özüniň şol döwürde ýazan kasydalarynda nusgawy pars edebiýatynyň ajaýyp tärlerini ele alandygyny doly subut edýär.

1890-njy ýylda Irej Mirza öýlenýär, ýöne üç ýyldan soň aýaly aradan çykýar. Şol döwürde onuň kakasy-da aradan çykýar. 1892-nji ýylda tagt mirasdüşeri Muzaffar ad-Din ony köşge çagyryýar we oňa «Şahyrlaryň begi» («sadr oş-şoara») diýen dereje berýär. Bu derejä görä Irej öwgi häsiýetli goşgulary ýazmaga we olary dürli resmi kabul edilşiklerde we baýramçylyklarda okap bermäge borçly eken. Şahyryň oglunyň ýazmagyna görä, öwgüli goşgulary ýazmak Irej Mirzanyň dünýägaraýşyna ters gelýän eken². Şol sebäpli köşk şahyry bolmak islemeýän Irej Mirza 1896-njy ýylda döwlet gullugyna geçýär. Birnäçe wagtlap ol Eýran Azerbaýjanynyň häkimi Amin od-Döwleniň kätibi, soňra Kawam os-Soltane atly belli döwlet işgäriň Ýewropa saparynda kömekçisi bolup işleýär. Eýrana gaýdyp gelip, Irej Töwrizde işleýär. 1901-njy ýylda gulluk wezipesi boýunça Tähran, Hamsa şäherlerinde işleýär.

1906-njy ýylda Eýranda rewolýusion hereketiň başlanan döwründe «**Işgär we hojaýyn**» diýen goşgusyny ýazýar.

Bu goşguda baýyň ýerinde işleýän daýhanyň adalatsyzlyga garşy bolan gahar-gazaply duýgulary beýan edilýär. Işgär daýhan baýyň ýerini der döküp bejerýändigini, öz agyr zähmeti üçin az hak alýandygyny we özüniň hem şol ýer eýesi bolan baý adam ýaly ynsandygyny nygtaýar.

¹ Kasyda - öwgi häsiýetli, birinji iki setiri kapiýalaşyp gelýän şygyr.

² Bu barada seret: *Ворожейкина З.Н. Предж Мирза*. Москва, 1961, стр. 31.

1906-1911-nji ýyllarda Irej Magaryf ministriliginde işleýär. Şol döwürde ol Russiýada saparda bolýar we gaýdyp gelip, Ysphyhanyň häkiminiň kömekçisi bolup işleýär. Ýöne ol işde parahorlyk höküm sürýändigini görüp, bu wezipeden yüz öwürüp, Irej 1916-njy ýylda Tährana dolanyp gelyär. 1917-nji ýylda Tähranda edebiýat topary döredilýär we bu toparyň işine Irej işeňňir gatnaşýar. Bu jemgyýete Malek oş-Şoara Bahar ýolbaşçylyk edýär. Olar «Daneşkade» («Bilim öýi») diýen žurnal çykarýarlar hem-de ol žurnalyň sahypalarynda görnükli şahyrlaryň eserleri çap edilýär. Irejiň «**Ene**», «**İşgär we hojaýyn**» atly goşgulary ilkinji gezek şu žurnalda çap edilýär.

1917-nji ýylda, näbelli sebäplere görä, Irejiň uly ogly Japarguly han özüni öldürýär. Irej tä ömrüniň soňuna çenli bu gynançly, pajygaly wakany ýatlap gezýär we Tährandan Horasana gidýär. Özüniň Horasanda ýazan «**Edebiýat rewolýusiýasy**» atly goşgusynda bu pajygaly wakany ýatlap, «bu derdiň dermanynyň ýokdugyny» nygtaýar.

Horasanda Irej Mirza 1924-nji ýyla çenli bolup, Maşatda maliýe bölümünde işleýär. Bu onuň iň soňky işlän gulluk wezipesi bolýar. Horasanda bolan ýyllary Irejiň döredijiliginiň iň öndümlü döwri hasaplanýar. Horasanda watançy Muhammet Tagy hanyň ýurduň azatlygy üçin 1921-nji ýylda gozgalaň bolanda Irej Mirza gozgalaňçylar bilen ýakyn aragatnaşyk saklaýar we gozgalaň basylyp ýatyrylansoň, ol birnäçe aýlap gizlenip gezmeli bolýar.

Irej Mirza Muhammet Tagy hany ýatlap, ýaragly göreşiň dowam etdirilmegi baradaky pikiri öňe sürýän «**Betbagtçylyk ýüregimi küň etdi**» diýen setir bilen başlaýan goşgusyňy ýazýar. Şol gozgalaň döwrüne bagyşlap, Irej Mirza «Arefnama» atly meşhur poemasyňy ýazýar. Bu poemany ol öz döwürdeşi Abulkasym Aref Kazwini atly şahyra ýüzlenme görnüşinde ýazýar.

Abulkasem Aref Kazwini (1882-1934) – Irejiň döwürdeşi, şahyr we aýdymçy eýran halkynyň arasynda uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Ol täze görnüşli, rewolýusion häsiýetli liriki, satiriki aýdymlary bilen belli bolupdyr. Ol düzen aýdymlaryny saza goşup, aýdýar eken. Aref daşary ýutly imperialistlere we patyşanyň häkimlerine garşy gönükdirilen tankydy häsiýetli şygrylar ýazypdyr. Şol sebäpli ol birnäçe gezek yzarlanmalara duçar bolupdyr. Reza şanyň häkimiýet başyna gelen wagty ol Hemedana sürgün edilýär we şol ýerde gedaý halyna düşüp, mätäçlikde aradan çykýar.

Irejiň «Arefnama» poemasynyň ýazylmagynyň düýp sebäbi barada aýdylanda, ol Arefiň rewolýusiýa bolan garaýyşlary bilen baglydyr. Aref 1921-nji ýylda gozgalaň başlananda Maşada gelýär we Muhammet Tagy hany gyzgyn goldaýar.

Käbir gürrüňlere görä, şonda Aref Ireji görmäge barmandyr, başga çeşmelerde «Aref bir satiriki goşgusynda Ireje masgaralaýjy sözler aýdypdyr. Şol sebäpli Irej bu eseri ýazypdyr» diýen pikirler öňe sürülýär¹. Emma Irej bu poemany Arefden ar almak üçin däl-de, onuň käbir syýasy meselelere bolan garaýyşlaryny, şol döwürde Eýranda bolup geçýän ýaramaz hadysalary tankyt edýär. Ol Arefi syýasy şowakörlügi we syýasy galtamanlary, geldi-geçer adamlary goldaýandygy üçin tankyt edýär.

Irej Arefiň ahlaksyz işlere goşulýandygyny, şöhrata kowalaşýandygyny, ikiýüzli syýasatçylary goldaýandygyny poemada tankytlaýar. Ýöne poemanyň soňuny şahyr ýaraşyjy äheňde jemleýär:

«Gel, Aref, ýene-de dostlukda galaly,
Bir gabygyň astynda iki hoz bolaly,
Eziz Aref men seni gowy görýärim,
Şol sebäpli men saňa käte igensem,
Ol söýgüdendir, sen biler bolsaň.²

Bu iki dostuň tersleşigi metbugatda uly şowhuna eýe bolýar we dürli gapma-garşylykly garaýyşlary ýüze çykarýar.

Irej Mirzanyň diri wagty bu poema çap edilmeyär. Ýöne ol golýazma görnüşinde Eýrana çalt ýaýraýar. Okyjylaryň bu poema uly gyzyklanma bildirmegi bu iki ady belli şahyrlaryň arasyna tow düşendigi bilen baglanyşykly däl-de, poemada şahyryň eýran durmuşynyň kemçiliklerini, adalatsyz jemgyýet gurluşyny rehimsiz tankyt edýänligi bilen düşündirilýär.

Bu poemada ýurduň ösüşine päsgelçilik döredýän musulman kanunlary-da tankytlanýar.

Irej Mirza aýal-gyzlaryň azat edilmeginiň tarapdary hökmünde çykyş edýär. Bu mesele şol döwürde diňe Eýranda däl, eýsem tutuş

¹ Ворожейкина З.Н. Иредж-Мирза. Москва, 1961, стр. 30.

² Görkezilen eser, 33 sah.

Ýakyn Gündogarda wajyp tema öwrülýär. Aýal-gyzlaryň hukuksyzlygyna garşy göreş äheňleri poemanyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Poemanyň **«Hejap näme?»** diýen bölegi uly meşhurlyga eýe bolýar. Bu bölümde hejap (ýagny zenanlaryň ýüz ýapynjasy) geýip, zenanlaryň ýüzüni ýapyp gezmek dessury ýazgarylýar. Poemada dini kadalaryň tankyt edilmegi üçin ruhanylar Ireji «dinden çykan» diýip, ygılan edýärler. Ýöne muňa garamazdan, Irej Mirza Eýranyň in bir meşhur we söýguli şahyrlarynyň birine öwrülýär. Ol barada «Horsanda täze Firdöws döredi» diýip hem aýdypdyrlar. Irej Mirzanyň goşgulary onuň ýaşan döwründe, esasan, golýazma görnüşinde ýaýrapdyr, ýöne XX asyryň 20-nji ýyllarynda Eýranda žurnallaryň neşir edilmegi bilen onuň şygylary-da şol žurnallarda çap edilip başlaýar.

Irejiň goşgulary şol döwürde Tähranda çykýan «Armagan» («Sowgat») atly žurnalda ýygy-ýygýdan çap edilýär. Onuň redaktory görnükli edebiýatçy alym we şahyr Wahid Dastgardi Irejiň goşgulary bilen ilkinji gezek tanyş bolşuny ýatlap: «Onuň goşgularyny okadygymça, mende şonça olary barha okamak islegi döredi»¹ diýip ýazýar.

1921-1925-nji ýyllarda «Armaganda» Irejiň **«Ene», «Eşitdim men Bu Ala...», «Bir kerwensaraýyň gapysynda», «Öý perwanasy»** we beýleki şygylary çap edilýär.

1924-nji ýylda Horasana Amerikanyň maliýe işgärleriniň topary gelýär. Amerikan maliýe maslahatçylary bilen oňuşmanlygy we olaryň sapary bilen baglanyşykly satiriki goşgy ýazanlygy üçin Irej Horasanyň gümrükhanasyndaky gulluk wezipesinden boşadylýar. Ol soňra Tährana gidýär. Tähranda Ireji diňe edebiýatçylar däl, eýsem giň okyjylar köpçüligi, aýratynam, aýal-gyzlar gyzygyn garşy alýarlar.

Tähranda Irej **«Zöhre we Minuçehr»** atly uly poemasyyny ýazýar.

Irej bu eserini inlis şahyry **W. Şekspiriň «Wenera we Adonis»** atly poemasyyna eýerip ýazsa-da, «Zöhre we Minuçehr» öz ruhy we formasy boýunça pars edebiýatynyň milli naýbaşy eseri hasaplanýar.

«Wenera we Adonis» poemasynda söýgi hudaýy Weneranyň² owadan, görmegeý ýigit Adonise bolan hyjuwly söýgüsi, ilki Adonisiň

¹ *Ворожейкина З.Н. Иредж-Мирза. Москва, 1961, стр. 37.*

² Wenera – Rimliler grekleriň Afrodita atly söýgi hudaýyna şeýle at beripdirler.

onuň söýgüsine jogap bermeyşi, soňra ol Wenera bilen aşyk-magşuk bolansoň, awa gidip, ýabany doňuz awlajak bolanda ýaralanyp ölşi we ol barada gam çekip, Weneranyň asmana uçup gidişi Angliýada Täzeden Döreyiş döwründe ynsan söýgüsiniň ajaýyplygyny görkezýär.

Irej Mirza bu poemanyň sýužetini az-kem üýtgedýär. «Zöhre we Minuçehr» poemasynda görmegeý ýigit Minuçehr patyşanyň goşunynda gulluk edýär. Şeýle görmegeý ýigidi görmek üçin asmandan ýere düşen söýgi hudaýy Zöhre bolsa poemada ýönekeý eýran gyzyynyň häsiyetlerini özünde jemleýär. Irej Mirza bu poemada, bir tarapdan, ynsan söýgüsiniň ajaýyplygyny wasp etse, ikinji tarapdan, ol öz döwrüniň kemçiliklerini, patyşanyň zulumyny ýazgarýar.

Irej Mirza pars edebiýatynda lirik şahyr hökmünde tanalýar. Onuň sygyrlarynda öz Watanyňa, halkyna bolan söýgüsi belent ýaňlanýar. Onuň neşir edilen diwanlary şahyryň «Dabestan» («Mekdep») diýen sygry bilen açylýar. Ol goşgy şeýle setirler bilen başlanýar:

Biziň hemmämiz bir mekdebiň çagalary,
Mukaddes eýran topragynyň perzentleri.
Bir göwrede jan we ten deň aýrylmaz,
Bizi bu diýardan aýryp bolmaz.¹

Durmuş kynçylyklary we garyplyk Irejiň saglygyny gowşadýar. 1926-njy ýylyň mart aýynda ol tarpa-taýyn, beýnisine gan urup, aradan çykýar. Irej Mirzany onuň öz islegine laýyklykda Tähranyň eteginde Şamiran diýen gözəl ýerde jaýlaýarlar. Onuň mazar daşynyň ýüzünde Irejiň özüniň ýazan epitafiýasyndaky:²

Durmuşym dolup geçdi ynsana söýgim bilen,
Şu baýyrdaky ýatandyr meniň şol söýgim – bilin³ –

diýen setirleri şahyryň adamlara bolan söýgüsini görkezýär. Eýran halky öz söýgüli şahyryna uly sarpa goýýar. Onuň Şamirandaky mazarına eýran ýaşlary häzirki döwürde-de zyýarata gelýärler. Şahyr aradan çyksa-da, onuň ady Eýranda belent ýaňlanýar, çünki ol pars

¹ Ворожейкина З.Н. Иредж-Мирза. Москва, 1961, стр 54.

² Epitafiýa - mazar ýazgysy.

³ Görkezilen eser, 51 sah.

edebiýatyna diňe bir täze stili girizmän, öz eserleriniň üsti bilen demokratiýa, halk hukuklary üçin göreşmegini tä ömrüniň soňuna çenli dowam etdirýär.

Abulkasym Lahuti (1887-1957)

XX asyrdaky Gündogaryň görnükli şahyrlarynyň biri bolan Abulkasym Lahuti 1887-nji ýylda Günübataryň Kermanşah şäherinde demirçi ussanyň maşgalasynda eneden dogulýar. Abulkasymyň kakasy Ahmet Ilhami (Ilhami – onuň edebi lakamy) şahyr bolupdyr. Kermanşahyň metjidinde bolup geçýän sygryýet ýaryşlarynda ol Firdowsiniň, Hafyzyň, Saadynyň sygyrlaryny ýatdan aýdyp, adamlary haýran edýän eken. Şeýlede, ol ökde tebib bolup, dürli otlardan ýa-

salan dermanlar bilen näsag adamlary bejeripdir. Ol bar bilýän zatlaryny ogluna öwredipdir.

1904-nji ýylda Ahmet Ilhami uly kynçylyklar bilen ogluny Täherandaky mekdepleriň birine okuwa ýerleşdirýär, emma 17 ýaşly Abulkasyma uzak okamak miýesser etmeýär. Eýranda halk tolgunyşyklary başlanýar. Lahuti 1904-1911-nji ýyllarda bolup geçen Eýran rewolýusiýasynyň aýdymçy - şahyryna öwrülýär we gozgalaňçylaryň hataryna goşulýar. Şol sebäpli ol okuwy taşlap, zuluma garşy göreşe çagyryjy ideýalara ýugrulan «**Halkyň çagyryşy**», «**Ýerine ýetirilen wada**», «**Eý, zähmetkeş!**», «**Adam näme?**» we başga-da birnäçe sygyrlary ýazýar.

Eýranda azat edijilik hereketi basylyp ýatyrylansoň, gozgalaňçylara jeza bermek, olary yzarlamak dowam etdirilýär.

1914-nji ýylda bolan rewolýusiýadan soňam Lahuti öz göreşini dowam etdirýär we ol ölüm jzasyna höküm edilýär. Şol sebäpli Lahuti Türkiýä gitmeli bolýar. Ýöne tiz wagtdan dolanyp gelip, Birinji Jahan urşy döwründe Eýrany eýelän daşary ýurt goşunlaryna garşy

göreşýän partizanlara goşulýar. Şol döwürde-de ol döredijilik işini dowam etdirýär. 1918-nji ýylda Lahuti Kermanşahda «Bisutun» atly gazet çykaryp başlaýar. Gazetiň her sanynda şahyryň goşgulary, poemalary we makalalary çap edilýär. Häkimiýet tarapyndan täze yzarlamalara duçar bolan Lahuti ikinji gezek Türkiýä gitmeli bolýar. Türkiýede bolan ýyllary Lahuti «**Stambul aýdymlary**» ady bilen belli bolan goşgular toplumyny ýazýar. Bu eserlerde şahyryň öz Watany, maşgalasy barada gam-gussa çekişi, öz halkyndan aýra düşeni üçin çekýän ruhy ezyetleri, ýekelik duýgulary beýan edilýär.

Russiýada bolup geçen Oktýabr rewolýusiýasynyň täsiri bilen Eýranda XX asyryň 20-nji ýyllarynda täzedan milli azat edijilik hereketi başlanýar. Eýran halky öz hukuklary, durmuş şertlerini gowulandyrmak ugrunda imperialistik döwletleriň agalygyna garşy göreşe aýaga galýar.

Lahuti 1921-nji ýylyň soňunda Türkiyeden pyýada öz Watanyna gizlin dolanyp gelýär we Töwrizde ýaragly gozgalaň gatnaşyjylaryň bir toparyna ýolbaşçylyk edýär. Ol wakalar «Lahuti hanyň gozgalaňy» ady bilen bellidir. Emma bu gozgalaň merkezi hökümetiň agdyklyk edýän güýçleri tarapyndan gazaply basylyp ýatyrylýar. Lahuti ýagýan duşman oklarynyň astynda ýaralanyp, täsinlik, gudrat bilen diýen ýaly jeza berilmekden gaçyp gutulan bir rewolýusionerler topary bilen Sowet Soýuzyna gelýär. Ol bir ýyl töweregi Nahiçewanda, Tbilisi, Bakuda bolup, 1923-nji ýylda Moskwa gidýär. Ol ýerde Lahuti «Täze Gündogar» diýen žurnalda işleýär. Şol döwürde ol göreş ruhuna ýugrulan «**Onbäşýyllyk**» diýen şygryny ýazýar. Şeýlelik bilen Lahutiniň Eýranda ýaşan döwri gutarýar. Ýöne Eýran halkynyň azatlyk, deňlik üçin göreşi, onuň şöhratly taryhy we medeniýeti Lahutiniň döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Birnäçe ýyldan soň «**Meniň Eýranyma**» atly goşgusynda:

Ylhamymyň baş çeşmesi,
Ömrümiň soňky pellesi,
Danalaryň hazynasy,
Ýakymly aýdymlaň sesi,
Ýatlamadyr aýdymlarym,
Eziz diýar Eýrandadyr.¹ –

¹ *Абулкасим Лахути. Избранное. Пер. с перс. Москва, 1959, стр.7. (Tejime eden R. Mustakow).*

diýip, nirede gezse-de, özüni Eýrandan aýra duýmaýandygyny, öz Watany barada hemişe oýlanyp gezýändigini nygtaýar.

1924-nji ýylda Abulkasym Lahuti Täjigistana işlemäge gidýär. Sebäbi ol ýerde okyjylar onuň goşgularyny terjimesiz düşünýärler. Lahuti Täjigistan we täjik halky barada ençeme eserleri ýazýar hem-de täjik edebiýatynyň ösmegine uly goşant goşýar. Harplyk, hrestomatiya we beýleki okuw kitaplaryny ýazmaga, neşir etmäge işeňňir gatnaşýar we ýerli milli hünärmenleri taýýarlamaga ýardam berýär.

1935-nji ýylda Lahuti Parižde geçirilýän medeniýeti goramak baradaky kongresde çykyş edýär we Fransiýadan dolanyp gelensoň, **«Pereňistana syýahat»** atly liriki poema ýazýar.

Beýik Watançylyk urşunyň başlanan ilkinji güni Lahuti **«Garynja we Gün»** atly goşgusy bilen 1941-nji ýylyň 22-nji iýunynda münlerçe adamlaryň önünde Täjigistanyň paýtagtynyň merkezi medeni we dynç alyş seýilgähinde çykyş edýär. Bu goşguda Lahuti gitlerçi faşistleri paş edýär. Bu goşgy adamlara Watany basybalyjylardan goramak üçin çagyryş bolup ýaňlanýar.

1945-nji ýylda, Ýeňşiň önüsyrazy Lahutiniň ýazan goşgusy Täjigistanyň senasyna (gimnine) öwrülýär.

Uruşdan soňky ýyllarda Lahuti Eýranyň azat edilmegi, monarhiýa, patyşa düzgüniniň ýok edilmegi hakynda ençeme goşgular döredýär. Olara **«Eýran bendilerine»**, **«Eýran halkynyň ýaş aýdymçysyna»**, **«Mähriban halkyma»**, **«Listowkalar wagtynda eltildi»**, **«Mardiston barada rowaýat»** poemasy we **«Eýran halkyna ýüzlenme»**, **«Gündogar»**, **«Şem we perwana»** we başga-da ençeme eserleri girýär.

Lahuti öz döredijiliginde dünýä edebiýatynyň ajaýyp eserlerini terjime etmeklige uly ähmiýet berýär. Ol A.S.Puşkiniň «Mis atly», «Mosart we Salýeri» eserlerini, «Ýewgeniý Onegin» romanýndan bölekleri, A.S.Griboýedowyň, Lope de Weganyň, A.M.Gorkiniň, W.Maýakowskiniň, Taras Şewçenkonyň eserlerini terjime edýär. Onuň Wilýam Şekspiriň «Otello», «Romeo we Julýetta», «Korol Lir» ýaly meşhur tragediýalaryny terjime etmegi täjik teatr sungatynyň ösmegine täsir edýär.

Şahyryň «Watanyma» atly iň soňky goşgularynyň birinde Firdöwsiniň sözün güýji baradaky, A.S.Puşkiniň «Ýadygärlik» atly

goşgusyndaky şahyr ölse-de, onuň eserleriniň halka hyzmat etjekdigi baradaky pikirlerini öňe sürýär.

Abulkasym Lahuti 1957-nji ýylyň 16-njy martynda Moskwada aradan çykýar.

Mirza Abulkasym Aref Kazwini (1882 - 1934)

Asly kazwinli bolan Mirza Abulkasym Aref Kazwini 1880-nji ýylda eneden dogulýar. Ol ömrüniň aglaba bölegini Tähranda geçirýär. Şahyr öz liriki goşgularyny saza goşup, giň köpçüligiň önünde aýdym edip aýdyp, örän uly meşhurlyk gazanýar. Rewolýusiýa ýyllarynda **tesnif**, ýagny liriki halk aýdymlary täzedan meşhurlyga eýe bolýar. Öňki döwürlerde tesnif aýdymlary Eýranyň şäherleriniň köçelerinde, meýdançalarynda, meýlislerde, daýhanlaryň üýşmeleňlerinde gezip aýdym aýdýan aýdymçy-artistler tarapyndan ýerine ýetirilipdir. Olar, esasan, söýgi mazmunly aýdymlar bolupdyr. Emma täze döwürde demokratik ruhly şahyrlar bu aýdymlarda öz döwrüniň möhüm syýasy we durmuş meselelerini beýan edipdirler.

Aref Kazwini Eýrana agalyk etjek bolýan daşary ýurtlulara we patyşanyň ýerli häkimleriniň zulumyna garşy gönükdirilen çeper tesnifleri ýazýar. Şol sebäpli ol birnäçe gezek yzarlanmalara duçar bolýar. Aref öz tesniflerini Töwrizde gozgalaň turzan Setdar hana we Bagir hana («**Güýz şemaly**»), polkownik Muhammet Tagy hana («**Gözýaş dök**»), Gilýanda ýeniş gazanan rewolýusionerlere («**Azatlygyň habary**») we beýleki wakalara bagyşlap ýazýar. Arefiň bu goşgulary halk arasynda uly meşhurlyga eýe bolýar.

1921-nji ýylda Aref Maşada gelyär we ol ýerde öz dosty Muhammet Tagy hanyň gozgalaňyny gyzgyn goldap, ony Tährana ýöriş etmäge we patyşa häkimiýetini agdarmaga çagyýar.

Aref şol döwrüň meşhur şahyry Irej Mirza (hormatly lakamy Jalal al-Mamalek) bilen dostlukda bolýar. Irej Mirza «Arefnama» poemasynda:

Eşitdim gelipdir Aref – dostum meniň,
Gelipdir şol tähranlı köne hemdemim,
Ýüregim heýjana gelipdir,
Şatlygyň ýok çägi-çeni¹ –

diýip, öz dostuny ýatlaýar.

Eýran rewolýusiýasynyň bolup geçen döwri Arefiň döredijiliginiň gülläp ösen ýyllaryna gabat gelýär. Şu döwürde Aref satiriki goşgular ýazyp, olary saza goşup, uly şäherlerde konsertlerde öz aýdymalary bilen çykyş edýär. Şol aýdymalary üçin Reza şa häkimiýet başyna gelensoň² ony Hamadana sürgün edýär. Ol ýerde garyplykda aradan çykýar.

Aref Kazwini öz goşgularyny «**Ujypsyzja goşgular**» («**Dardariyat**») diýip at berýär, ýöne ol goşgular öz mazmuny boýunça ýiti tankydy häsiýete eýe bolup, örän wajyp jemgyýetçilik-syýasy meseleleri gozgaýar we Arefiň bu goşgulary XX asyr pars edebiýatynda möhüm orny eýeleýär.

Onuň «**Dellekhana**» («**Dellakiýe**») atly goşgusynda bir adamyň dellekhana baryp, saçyny aldyrjak bolanda bir serhoş dellek onuň saçyny syranda, kellesini çalarak kesip ganadypdyr. Bu wakany beýan edende, şahyr oňa syýasy mazmun berýär:

Häkimiýeti Ahmet patyşa berenden,
Päkini dellege bereniň gowy.
Dellek saçyň syryp, diňe ganadar,
Beýlekisi kelläň kesip, ýok eder.³

Aref öz goşgularynda dini perde edinip, gabahat, ýaman işlere goşulýan ruhanylary, Eýranyň tebigy baýlyklaryny talaýan daşary ýurtlulary goldaýan hökümet gullukçylaryny ýiti tankytlaýar we olara çäre görülmegini hudaýdan dileýär:

¹ *Ворожейкина З.Н.* Иредж-Мирза. Москва, 1961, стр. 30.

² Reza şa Pehlewi 1925-nji ýylyň 31-nji oktýabrynda häkimiýet başyna gelýär we 1941-nji ýylyň 16-njy sentýabrynda ogly Muhammet Rezanyň haýryna tagtdan el çekýär.

³ *Дж. Дорри.* Персидская сатирическая поэзия. (40 -50- е годы XX века). Москва, 1965, стр. 29.

Deputatlar uklap ýatyr,
Ministrler serhoş otyr.
Taladylar sim-u-zerin Eýranyň,
Külbelerde rahatlyk ýok, hudaýym
Bergil emirleriň öz jeza paýyn.¹

Arefiň goşgulary – tesnifleri, aýratynam, ýaşlaryň arasynda uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Aref wagtal-wagtal Eýranyň uly şäherlerinde birki konsert berip, öz dostlarynyň öýünde myhmançylykda bolup, ýene-de sergezdan bolup ýitip, birnäçe wagtdan gysga wagtlaýyn başga şäherde peýda bolýan eken. Ol baý wezipeli adamlaryň öýünde çykyş etmän, ýönekeý halkyň üýşen uly bolmadyk meýdançalarynda öz aýdymalaryny ýerine ýetiripdir. Şol döwürde onuň aýdymlary halka hakykaty ýetirmek üçin örän wajyp bolupdyr. Sebäbi halkyň köp bölegi gazet-žurnallary okap bilmändir, sowatsyz eken. Şonuň üçin rewolýusiýa döwründe Arefiň sygyrlary, aýdymlary halkyň öz hukuklary, azatlyk, demokratiýa ugrundaky göreşinde örän uly rol oýnapdyr.

Arefiň sygyrlary birnäçe gezek neşir edilýär. Olaryň in doly görnüşleri «**Diwan**» we «**Kolliýät**» diýlip atlandyrylýar.

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň başynda Eýranyň jemgyýetçilik durmuşynyň düýpgöter üýtgedilip gurulmagynyň gerekdigine düşüniپ, ýöne ony nähili amala aşyrmalydygyny bilmän, Aref göwnüçökgünçilige düşýär. Şol döwürde ol özüniň «**Harnama**» atly poemasyňy ýazýar. Bu eserde Arefiň dünýägaraýşynyň ähli gapma-garşylykly pikirleri ýüze çykyar. Eýranyň döwlet işgärlerini gödek, gelşiksiz jümleler bilen tankytlamak bilen çäklenmän, ol halkyň hem üstünden düşýär. Şeýle sebäplere görä, Irej Mirza «Arefnama» poemasynda Arefiň özüni tankytlaýar.

Muhammet Tagy Bahar (Malek oş-Şoara) (1886-1951)

Malek oş-Şoara Muhammet Tagy Bahar 1886-njy ýylda Maşat şäherinde eneden dogulýar. Ol ýaşlygyndan edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar we örän gysga wagtyň içinde öz döwrüniň görnükli şahyry bolup ýetişýär.

¹ Дж. Дорри. Персидская сатирическая поэзия. (40-50-е годы XX века). Москва, 1965. стр. 31.

Öz doredijiliginiň irki döwründe Bahar žurnalistika bilen meşgullanýar we öz şygrylaryny metbugatda çap etdirýär.

Bahar 1905-1911-nji ýyllarda bolup geçen Eýran buržuaz rewolýusiýasyna işeňňir gatnaşýar. Şol döwürde ol «Horasan» (1909), «Nowbahar», «Täzebahar» (1911) ýaly gazetleriň sahypalarynda daşary ýurtlaryň kolonial syýasatyny ýazgarýar («**Nälet**» poemasy, («**Nefrin-name**») 1909ý.) we öz makalalarynda, şygrylarynda halkyň agyr ýagdaýa düşmeginiň sebäplerini açyp görkezýär.

Bahar şol döwürde gajar häkimiýetiniň kemçiliklerini, bikanun hereketlerini paş edýän goşgular bilen hem metbugatda çykyş edýär.

1909-njy ýylda Tährana rewolýusion goşunlarynyň girmezinden sähelçe wagt ön «Horasan» gazetinde «**Eýranyň işleri Hudaýyň elinde**» («**Kare Iran ba hodast**») diýen goşgusynda Muhammet Aly şanyň¹ we onuň emeldarlarynyň ýurduň, halkyň ykbaly barada birjigem alada etmän, öz şahsy bähbitlerine çapyp, halka zulum edýändiklerini nygtaýar. Baharyň «**Saadynyň pentleri**» («**Pande Saadi**») atly goşgusy-da şeýle syýasy äheňlere ýugrulandyr. Şahyr Saadynyň ýörelgesini ulanyp, Muhammet Aly şanyň zalymlygyny ýazgarýar we patyşany sahawatlylyga, rehimdarlyga çagyryp, oňa Saadynyň goşgularynyň äheňlerinde öwüt-nesihat berýär.

Muhammet Tagy Bahar 1918-nji ýylyň aprel aýyndan başlap, «Daneşkade» («Bilim öýi») atly taryhy-edebi žurnal çykaryp başlaýar. Bu žurnal bary-ýogy bir ýyl çyksa-da (1918-nji ýylyň aprelinden tä 1919-njy ýylyň maýyna çenli çykýar), ol Eýranyň durmuşyna köp täzelikleri girizýär. Bu žurnalda Eýranyň görnükli ýazyjylary, şahyrlary özleriniň täze formaly, täze ruhly eserleri bilen çykyş edýärler. Žurnalda edebiýaty öwreniş ylmyna degişli makalalaryň çap edilmegi milli edebiýatyň we edebiýaty öwreniş ylmynyň ösmegine itergi berýär.

Demokratiýa we azatlyk üçin göreşi reaksion güýçleriň basyp ýatarmagy bilen Bahar wagtlaýynça göreşi bes etmäge mejbur bolýar. Ýöne Reza şanyň syýasaty bilen ylalaşmadyk Bahar oppozisiýanyň (şanyň

¹ Muhammet Aly şa - (1907-nji ýylda tagta çykýar, 1909-njy ýylyň iýulynda tagtdan düşürilýär).

garşydaşlarynyň) tarapyna geçýär. Şol ýyllar ol yzarlanýar. 1932-nji ýylda ol tussag edilýär we Ysphyhan şäherine sürgüne iberilýär.

Sürgünde Baharyň durmuşy agyr bolsa-da, şol ýyllarda ol köp goşgular ýazýar. Şol döwürde ýazan «**Şapagyň habarçysy**» («**Şabahang**») diýen goşgusynda «halkyň üstüne gara bulutlaryň abanyandygyny» beýan edip, halky «guzy derisine giren möjekleriň», toparyna garşy göreşe çagyryýar:

Goý, geljekde gerçekleriň ýüregi,
Gazaply söweşde mertlige dolsun.

Aç börüler bu toprakdan kowulsyn,
Mukaddes Watanyň, goý, azat bolsun.¹

1930-njy ýyllarda Bahar Tähran uniwersitetinde pars edebiýatyny okadýar we ylmy iş alyp barýar, pars edebiýatynyň taryhyna degişli birnäçe kitaplary ýazýar.

XX asyryň 40-njy ýyllarynda halk demokratik hereketiniň güýçlenmeginden ruhlanan Muhammet Tagy Bahar özüniň näsaglygyna garamazdan, täzeden döredijilik işini dowam edýär, şygryrlar we makalalar ýazýar hem-de jemgyýetçilik işlerine gatnaşýar.

1950-nji ýylda Bahar Eýranyň Parahatçylyk üçin göreş jemgyýetiniň başlyklygyna saýlanýar.

Muhammet Tagy Bahar 1951-nji ýylda aradan çykýar.

Muhammet Tagy Baharyň «**Uruş baýguşy**» («**Jogde jang**») atly meşhur goşgusynda urşy näletleýän, parahatçylygyň, adalatyň ýeňjekdigi baradaky pikirler öňe sürülýär.

Muhammet Tagy Baharyň ajaýyp goşgularynda watançylyk, imperializme garşy pikirler öňe sürülýär. Edebiýatda Muhammet Tagy Bahar X-XI asyryň «ajaýyp Horasan stilini» dikeltmäge çagyryýar, emma öz gazallarynda, kasydalarynda rewolýusiýanyň ideýalaryny öňe sürýär. Onuň «**Büre barada ballada**» («**Keýk-nama**»), «**Goý, Eýranyň tümlüğine Gün gelsin!**» («**Şame Iran ruz bad**») «**Meý paýlaýjy**» («**Saki-name**») ýaly eserleri halkyň durmuşynyň möhüm wakalary bilen baglanyşyklydyr.

¹ И. Брагинский, Д. Комиссаров. Персидская литература. Москва, 1963, стр. 126.

Muhammet Tagy Baharyň goşgulary 1959-njy ýylda rus diline terjime edilip, neşir edilyär (Бахар. Стихотворения. Москва, Ленинград, 1959).

Garaşsyzlyk ýyllarynda Muhammet Tagy Baharyň goşgulary pars dilinden türkmençä terjime edilip başlandy. 2010-njy ýylyň 22-nji dekabrynda «Mugallymlar gazetinde» Muhammet Tagy Baharyň «**Parahatlyk guşy**» atly goşgusy çap edildi:

Säher guşy nala kyl,
Derdimi sen täze kyl,
Ah-hijrandan kapasy,
Syndyryp owaza kyl.

Zalymyň zulmy, awçynyň jebri,
Höwürtgämi etdi berbat,
Eý, Hudaý, eý, Pelek, eý Tebigat,
Tümlük gijäni säher kyl.

Nowbahar bu, miwe-bar bu,
Didelerim doly gan bu,
Kapas ýüregime meňzeş,
Gysyp barýar, şeýle dar bu.

Ýüreksiz guş aýralygyň gepini,
Gysgarak kyl, gysgarak kyl.¹

Bu şygryda Muhammet Tagy Bahar öz döwrüniň syýasy-sosial durmuşynyň agyrdygyny we şol sebäpli liriki gahryman özüni azatlykdan mahrum edilen kapasadaky guşa meňzedýär. «Zalymyň zulumynyň, awçynyň jebriniň» guşuň höwürtgelerini, ýagny adamyň öýüni, durmuşyny berbat edendigini şahyr ýürekden syzdyryp aýdýar we öz döwrüniň durmuşyny tümlük gije bilen deňeşdirip, onuň azatlyga çykmagyny arzuw edýär. Umuman, Muhammet Tagy Bahar azatlygyň aýdymçysy hökmünde «Eýranyň tümlüğine Gün gelmegini» arzuw edýär.

¹ «Mugallymlar gazetini», 2010-njy ýylyň 22-nji dekabry (Pars dilinden terjime eden Gündogdy Nagmatow).

Hytaý edebiýatynyň taryhyndan

Hytaý halkynyň edebiýaty iň bir gadymy edebiýatlaryň biridir. Onuň arasy kesilmedik ýazuw döpleriniň 3000 ýyllyk taryhy bar.

Haýwanlaryň süňklerine, pyşbagalaryň çanagyna çyzylyp ýazylan ilkinji hytaý iýeroglif ýazgylary¹ b.e. öňki XVIII asyrlara degişlidir.

In döwrüniň² ýazgylarynda her bir şekil, (ýagny harp) belgi bir many beripdir we onuň sesli aýdylyş görnüşi bolupdyr. In döwründe hytaýlylar pyşbagalaryň tekiz, ýylmanak çanaklaryny, haýwanlaryň ýasy süňklerini hat ýazmak üçin ulanypdyrlar.

Ýazuwyň, hatyň döredilmegi ilkinji edebiýat ýadygärlikleriň döremegine, edebiýatyň ösüp başlamagyna getiripdir.

B.e. öňki XII asyrda gadymy hytaý In döwletiniň deregine Çzhou hökümdarlygy gelýär. Çzhou hökümdarlygy³ döwründe uzak wagtlap ýazuw döpleri we dilden aýdylýan halk aýdymlyary döräpdir. Soňra olar «Şi-szin» («Aýdymlar kitaby») diýen ýygynyda jemlenipdir. Şonuň üçin «Şi-szin» Çzhou patyşalygynyň edebi ýadygärligi hasaplanýar.

¹ Iýeroglif ýazgylary - keramatly ýazgylar, şekil bilen ýazylýan hatlar; predmetiň keşbini ulanyp ýazmak.

² In döwri - b.e. öňki 1579-1076-nji ýyllar.

³ Çzhou hökümdarlygy döwri - b.e. öňki 1122-nji ýyldan b.e. öňki 256-nji ýyllar aralygy.

Gadymy hytaý edebiýaty «Aýdymlar kitaby» («Şi-szin»)

«Aýdymlar kitaby» ýygynyndysy ilkinji sap çeper edebiýatynyň ýadygärligi hasaplanýar.

Rowaýata görä, bu kitaby Hytaýyň iň meşhur akyldary, filosof Konfusiý¹ (b.e. öňki 551-479) düzüpdir. Bu kitaba girizilen aýdymlar we odalar b.e. öňki XI-VI asyrlara degişlidir. «Aýdymlar kitaby» 305 şygry bilen düzülen eserler girýär. Olar «Patşalyklaryň gylk-häsiýetleri», «Kiçi odalar», «Beýik odalar» we «Senalar» diýen dört bölüme bölünýär. Bu aýdymlarda söýgi, maşgala, Watana we-palylyk, ýokary edep, ahlak sypatlary, daşky gurşawy, tebigaty suratlandyrmak, wasp etmek ýaly temalar beýan edilýär.

Her bir aýdymda bir erbet, ýaman zat, hadysa ýazgarylýar, gowy häsiýet wasp edilýär. Bu aýdymlar toplumy päk ýürekli we gowy, adamkärçilikli halkyň edep-ahlak kadalaryny beýan edýär.

Birinji bölüm «Go-Fyn» («Patşalyklaryň gylk-häsiýetleri») diýip atlandyrylýar.

Bu bölümde gadym döwürde Hytaýda bolup geçen In, Çzou, Şao, Beý, Ýun, Weý, Çzen, Tsi, Weý, Tan, Sin, Gen, Guý, Sao, Bin diýen patşalyklar döwründe dörän aýdymlar berilýär. Bu aýdymlar halk döredijiligine degişlidir.

»Şi-szin« kitaby gadym döwürde adamlary terbiýe bermek üçin okadylan baş kitabyň biri eken. Konfusiniň tarapdarlary bu kitap adama dünýä, durmuş, adam we jemgyýet, häkimiýet we ahlak barada başlangyç, esasy bilimi berýär diýip hasap edipdirler.

«Eger-de haýsydyr bir ýurduň adamlary hoşgylkly, päk ýürekli we rehimli bolsa, olara «Si-szini» beriň» diýip, Konfusiý aýdanmyş.

«Patşalyklaryň gylk-häsiýetleri» diýen bölümünde durmuşyň dürli wakalary, ýagdaýlary janlanýar. «**Han derýasy giňdir**» diýen Çzou patşalygy döwrüne degişli aýdymda Han derýasynyň boýunda gezelenç edýän elýetmez we namysjaň, tekepbir gyz barada, onuň şu

¹ Konfusiý - b.e. öňki 551-479-njy ýyllar aralygy ýaşap geçen iň meşhur gadymy akyldar, filosof bolupdyr. Ol adamlara ululary sylamagy we olara gulak asmagy, köne dāp-dessurlary berjaý etmegi nesihat edipdir. Ol gadymy hytaý medeniýetini saklamaklygy ündäpdir. Konfusiý adama terbiýe bermeklige uly üns beripdir. Onuň pikirine görä, patşa hudaýyň ýerdäki wekili, ol Asmanyň ogly.

gün durmuşa çykýandygy, bu Han derýasyny entek hiç kimiň geçip bilmändigi, bolgusyz, çagşan sal bilen hem gündogara tarap alysa gidip bolmajakdygy barada aýdylýar. Aýdymy aýdyjy her bentde şol durmuşa çykýan gyza duýgudaşlyk bildirýär.

Ikinji bentde aýdymçy ýola gitjek atlara iým berjekdigini aýtsa, üçünji bentde şol gyzyň «taýyna däne berjekdigini» aýdýar. Ýöne her bentde Han derýasynyň giňdigini, ondan geçip ýa-da gaçyp bolmajandygy barada aýdylýar, ýagny Han derýasy durmuşyň, ýaşaýşyň gözbaşy hökmünde suratlandyrylýar.

»**Otuň içinden gelyän çyrlagyň sesi**« atly Şao patyşalyk döwrüne degişli aýdymda tebigatyň görnüşleri, otuň içinden gelyän çyrlagyň sesi, ondan-oňa bökýän çekirtgeler ýaş zenana onuň adamsyny ýatladýar. Öz söýgülisini köpden bäri görmedik zenan:

Ýürek paralanýar gaýgy-gussadan,
Bilýärim men ony gören dessime,
Garşylasam ony ýolda, ýodada,
Ýürek agyrylarym aýrylýar ýene.¹

diýip, adamsyny görse, ýüregine rahatlyk, şatlyk aralaşjakdygyny her bentde gaýtalaýar. Bu aýdymda geçmişiň galagoply, uruşly döwründe, urşa ýa-da öri meýdanlaryna mal bakmaga giden ýaş ýigide garaşýan ýaş gelniň içki pynhan pikirleri beýan edilýär. Beý patyşalygy döwrüne degişli «**Ýatdan çykarylan aýalyň aýdymy**» diýen aýdymda serwi agajyndan ýasalan gaýygyň derýada akymyň ugruna uzaga ýüzüp gitjekdigi barada aýdylýar. Hytaý aýdymalarynda aýdyljak pikir, waka balladada, poemada, hekaýada ýa-da ertekide bolşy ýaly, yzygiderli gürrüň berilmeýär, olarda hemme zat göçme manyly keşpleriň, deňeşdirmeleriň, aňlatmalaryň üsti bilen aýdylyp, liriki gahrymanyň durmuşynyň içki ruhy dünýäsi açylyp görkezilýär. Zenan ykbaly, onuň oý-pikirleriniň beýany belli bir derejede türkmen läleleriniň aňladýş çeper serişdelerini ýada salýar.

Türkmen lälelerinde aýdylýan pikir birinji setirlerde tebigatyň keşpleri, hadysalary, daşky gurşaw bilen baglanyşdyrylýar. Meselem,

¹ Китайская литература. Хрестоматия. М.: Гос-вое изд-во просвещения РСФСР, 1959, стр. 52. (Terjime eden R. Mustakow).

türkmen lälesinde:

Agaç başy burular,
Düýbünde suw durular,
Kim ilinden aýrylsa,
Şonuň boýny burular.

ýa-da:

Çuňňur guýa daş atsaň,
Batar gider, eje jan!
Ýat illere gyz berseň,
Ýiter gider, ejejan! –

diýlip, her bentde aňladylýan pikir örän takyk, her kime düşnükli tebigat keşpleriniň üsti bilen deňeşdirilip, beýan edilýär. Şeýle tärläp «Şi-szin» halk aýdymlarynda-da mese-mälim görünýär. Ilki bilen derýanyň akymy bilen akyp gitjek gaýyk ýa-da Aýyň, Günüň önüni tutýan bulutlaryň üsti bilen liriki gahrymanyň şatlygy ýa-da gaýgy-gamy, agyr duýgulary beýan edilýär.

«**Ýatdan çykarylan aýal**» atly aýdymda ýaş zenan özüniň adamsy tarapyndan ýatdan çykarylanyny özi bilen bäsdeşlik edýän aýallaryndan görýär, çünki özüniň ärine päk ýürekli gulluk edendigini, hiç bir zat üçin äriň özüne gyjالات berip bilmejekdigini beýan edýär:

Ýürek daş däl, daş ýatyr çümüp ýere,
Ýürek daş däl, pese togarlap eltere,
Ýüregim gamyş däl, örülmez boýra düşege,
Ýüregim düýrläp bolmaz ýa-da ýazyp ýere,
Syratym-görküm gözel meň, kössüzdir edýän işlerim,
Meniň hatam nämede, men ony bilip bilmedim.¹

Şeýle agyr oý-pikirlere batan liriki gahryman derdini paýlaşara ýa-da haraý istäp barara hiç kimiň ýokdugyny, hatda doganlarynyň ýanyna barsa-da, olaryň özüne ruhy söýget bermejekdigini, diňe ada-

¹ Китайская литература. Хрестоматия. М.: Гос-е изд-во просвещения РСФСР, 1959, стр. 52. (Terjime eden R. Mustakow).

latsyz gahar bilen garşylajakdyklaryny aýdýar. Şonuň üçin aýdymyň soňy şeýle gamgyn äheňlerde gutarýar:

Asmanda Gün, Aý hem ýüzyär asmanda,
Tümlük neçün Güni ýapdyň, örtmediň Aýyň ýüzün,
Hesrete batan ýürek gamlarym kowup bilmez,
Hapa eşik deý gussany kalbymdan ýuwup bolmaz.
Lal bolup, oýa batýan, duýgulam saklap gizlin,
Guş deýin uçup gidere, arman, ganatym ýok meniň.¹

»Şi-sziniň« aýdymlarynda söýgi temasyňa uly orun berilýär. Çzou patyşalyk döwrüne degişli «**Ýuwaş gyz**» diýen aýdymda özüniň söýýän gyzynyň ýanyna barmaga ýaýdanýan çekinjeň oglanyň duýgulary örän ynandyryjylykly beýän edilýär:

Ýuwaş gyz ajaýyp, şeýle bir näzik,
Diwaryň ýanynda garaşýar maňa.
Barmaga çekinýän onuň ýanyna,
Ýeňsämi gaşayan, örän ýaýdanýan.²

Ol gyzyň sowgat beren gyzyl reňkli tüýdügi Güne ýaldyrap öwşün atýar, sebäbi gyzyň gозelligi oňa öz ýalkymyny saçýar. Şol gyzyň öri meýdanyndan sowgat getiren bir gysym täze çykan ýaprakly baldaklary-da, oty-da şol gyzyň eli degeni üçin iň gозel bir zat bolup görünüär:

Ol ýaýladan ter otlary getirdi,
Jadyly owadan otlaň baldagy,
Ol otlar owadan, şeýle ýakymly,
Sebäbi olary şol gозel berdi.³

»**Tutlaryň içinde**« diýen üç bentli aýdymda Meý diýen obanyň ýigitleri öz söýgülileri bilen tutlukda duşuşmagy wadalaşýarlar. Sebäbi hytaý poeziýasynda tut agaçlary söýgi duşuşygyny aňladýar. Meý obasynyň golaýynda işleýän üç ýigidiň üçüsi-de öz sözlerini:

¹ Китайская литература. Хрестоматия. М.: Гос-е изд-во министерства просвещения РСФСР, 1959, стр. 58.

² Görkezilen eser, 58 sah.

³ Görkezilen eser, 58 sah.

Tutlukda garaş maňa,
Garaş maňa Şangunda,
Ugrat Si¹ dagynda² –

diýip gutarýarlar:

Otag otaýar
Obaň ýanynda
Kimi küýseýän?
Syzýan janymy,
Tutlukda garaş maňa
Garaş maňa Şangunda,
Ugrat Si dagynda.
Galla ýygnaýan
Meýden aşakda,
Ýürek gam çekýär.
I ýarym hakda
Tutlukda garaş maňa,
Garaş maňa Şangunda,
Ugrat Si dagynda.

Şalgam goparýan,
Meýden ýokarda,
Ýürek gam çekýär,
Ýun ýarym hakda.
Tutlukda garaş maňa
Garaş maňa Şangunda
Ugrat Si dagynda.³

»Aýdymlar kitabynda» zähmetsöýerlik, wepalylyk, dostluk ýaly
ynsanyň oňat keşpleri wasp edilýär we adamlaryň açgözlük, husytlyk
ýaly ýaramaz gylyklary ýazgarylýar. «Husyt barada aýdym» diýen
eserde gowy egin-eşigini geýmän, atyny, arabasyny münüp, geze-

¹ Si – häzirki Şensi welaýatynyň golaýynda ýerleşen dagyň ady.

² Китайская литература. Хрестоматия. М.: Гос-е изд-во министерства
просвещения РСФСР, 1959, стр. 59.

³ Görkezilen eser, 59 sah.

lenje gitmeýän, hiç bir zadyny özüne sarp etmäge rowa görmeýän adamyň keşbi görkezilip, adam dirikä durmuşda gowy ýaşamalydygy, durmuşdan, ýaşawyşdan lezzet almalydygy baradaky pikirler öňe sürülýär:

Tikenli garagaç daglarda ösýär,
Pesde çynar otyr şaha ýaýradyp,
Dürli-dümen geýimleriniň bar sende
Abat egin-eşik ýok seň egniňde.
Arabadyr atyň hem sende bar,
Sährada bezm edip, atyň çapmaýan,
Sen bahym ölersiň başga bir adam,
Görer hözirini seň barça zadyň.¹

Bu aýdymlar ýygynyndysynda hytaý halkynyň diňe bir ruhy dünýäsi, içki duýgulary, şatlygy, gamy görkezilmän, bu eserlerde halkyň gadymy döw-dessurlary we halkyň şol döw-dessurlara bolan garaýyşlary-da görkezilýär.

Tsin patyşalyk döwrüne degişli «**Sargyldaklar² ol ýerde**» diýen aýdymda Mu-gun diýen begiň ölendigi we indi onuň bilen mazara diri jaýlanmaly batyrlaryň atlary sanalyp, şol beg bilen diri gömüljek adamlaryň içki duýgulary, olaryň edermenlikleri beýan edilýär. Bu goşguda biziň eýýamymyzdan öňki 621-nji ýylda bolup geçen taryhy waka beýan edilýär. Ölen adam bilen onuň hyzmatkärlerini, ýakyn batyrlaryny diri gömmek däbi soňky döwürlerde, tä b.e. öňki III asyrdada Tsin patyşalygynda berjaý edilipdir. Ýöne beýleki patyşalyklarda, welaýatlarda ölen adam ýanynda diri adama derek ilki saman, soň agaç gurjaklary gömüpdirlir. «Sargyldaklar ol ýerde» diýen aýdymyň her bendinde ölen Mu-gun beg bilen diri gömüljek bir batyryň edermenligi, onuň ölümiň öň ýanyndaky içki duýgulary örän çeper beýan edilýär:

Ynha, Ýan-si berjaý etjek dessury,
Onuň deý edermen hiç batyr ýokdy.

¹ Китайская литература. Хрестоматия. М.: Гос-е изд-во министерства просвещения РСФСР, 1959, стр. 68. (Terjime eden R. Mustakow).

² Sargyldak - sary we gara ýa-da gögümtil ýelekli saýraýan tokaý guşy.

Ýöne mazara tarap aýak basdygy,
Durky bilen titräp, ol örän gorkdy.¹

Aýdymda bu gazaply, rehimsiz gadymy, köne döp-dessura garşy pikirler öňe sürlüp, ol zyýanly döp ýazgarylýar we aýdym gönüden-göni Hudaýa, ýagny Asmana ýüzlenmek bilen aýdylýar:

Senem uzakdaky, eý, mawy Asman,
Batyr gerçekleriň galýaň ganyna,
Şol ýigitleň ömür tanapyn kesmän,
Bolýan bolsa, bererdik ýüz janymyz.²

«Aýdymlar kitabynyň «Kiçi odalar» («Sýao ýa») diýen ikinji kitaby

«Kiçi odalar» kitabynyda dürli dabaraly wakalar bilen baglanyşykly aýdymlar, myhmanlary kabul etmek, harby gullukda köp bolup arz edýän esgerleriň aýdymy, howply hadysalaryň boljakdygy baradaky öňdengörüjilik bilen aýdylan aýdymlar uly orun tutýar.

Harby-gahrymançylyk temasyňa bagyşlanan «Serkerde Nan Çžunyň gunnlara garşy ýörişi barada oda» diýen aýdymda serkerde «Asmanyň oglundan» (ýagny patyşadan) ýörişe gitmek barada buýruk gelendigini esgerlere aýdýar. Goşunyň sap-sap hatarlary nyzam, söweş arabalary bilen ymgyr sähra çykýarlar. Olaryň açyk reňkli ýüpek baýdaklarynda ýylan we pyşbaganyň suraty çitilipdir. Esgerler baýdaga seredip, onuň şemala yranmaýandygyna, pasyrdamaýandygyna tolgunýarlar. Ýylanlaryň we aždahanyň baýdaklardaky suratlary Güne öwşün atýarlar.

Gazaply serkerde Nan Çžun «Asmanyň oglunyň» ýurduň çetinde ýerleşen Şofan diýen ýerlerde berkitme diwar³ gurmalydygy barada buýruk berendigini aýdýar. Aýdymda söweş sahnalary, esgerleriň gahrymançylygy suratlandyrylmaýar, diňe şol ýörişiň ýeňiş bilen gutaranlygy beýan edilýär.

¹ Китайская литература. Хрестоматия. М.: Гос-е изд-во министерства просвещения РСФСР, 1959, стр 71.

² Görkezilen eser, 71 sah.

³ Bu setirde sährada ýaşayan gun taýpalaryndan goranmak üçin Beýik Hytaý diwarynyň gurluşygy barada aýdylýar.

Şeýle hem ýörişiň kynçylyklary, harby gullugyň agyr hupbatlary, ýörişe gidilende entek «darynyň meýdanlarda gülläp oturanlygy, öýe gaýdylanda şepbeşik palçygyň ýagýandygy, patyşa gulluk etmegiň kyndygy, esgerleriň öýlerine gaýdasynyň gelyändigigi, ýöne patyşanyň buýrugyny bozmaga gorkandyklary» barada aýdylýar.

Hytaý poeziýasynda çyrlak guşy päkligiň, parahat durmuşyň nyşany hökmünde wasp edilýär. Şol sebäpli bu aýdymlarda ýaz aýlary çyrlaklaryň saýraýan sesi, çekirtgeleriň ondan-oňa böküşü urşa giden esgeriň aýalynyň ýüregini gam-gussadan doldurýar, oňa uzakdaky söýgüli ýaryny ýada salýar. Ine, bahar pasly otlaryň pajarlap ösen wagty, baglar gür ýapraklara bürenip, sargyldaklar (sary we gara ýelekli guş) saýraýan wagty esgerler köp ýesir alyp, oň taşlap giden öýlerine dolanyp gelyärler. Aýdym Nan Çžunyň ýeňiş bilen gaýdyp gelendigini nygtamak bilen gutarsa-da, onda urşa garşy nägilelik, onuň öýlerini, maşgalalaryny terk edip, urşa gidýän esgerler üçin ýeňil dældigi barada aýdylýar. Bu äheňler beýleki aýdymlarda-da uruşdan närazylyk, nägilelik hökmünde has çuňrak beýan edilýär.

«Ýurtdaky bulagaýlyk baradaky pikirler» diýen aýdymda köpçülige betbagtlyk getiren ýurtdaky pitne, bulagaýçylyk barada oýlanyp, liriki gahryman ýalan sözlere, halkyň arasyna ýaýran töhmet atylýan sözlere ynanmaly dældigini aýdýar we her kimiň bu barada özüniň jogapkärçiligini duýup, özünden habardar bolmalydygyny maslahat berýär:

Laçyn uçup barýar ganatyn kakyp,
 Ýoluny saýlapdyr baýyra bakyp,
 Myjabat ýaýraýar il arasynda,
 Kim ony ýatyrar ugruny tapyp?
 Dostlar özüňizden siz ägä boluň,
 Ýalan sözün özi ýaýramaz, biliň.¹

¹ Китайская литература. Хрестоматия. М.; Гос-е изд-во министерства просвещения РСФСР, 1959, стр 75. (Terjime eden R. Mustakow).

«Patyşanyň gullugynda köp wagtlap bolan esgerleriň arzy-
-şikaýatlary» diýen aýdymda esgerleriň köp wagtlap öýsüz-öwzar-
syz, ene-atasynyň öýüni görmän gezendikleri we şol sebäpli gam
çekýändigleri barada patyşanyň goşunbaşysyna ýüzlenip aýdylýar.

Halk aýdymlarynda ýurduň abadançylygy, parahatçylygy, ada-
latly häkimiýet temalary aýratyn orun tutýar. Şeýle aýdymlaryň biri
«**Asylly Szýa Funyň patyşany we patyşanyň maslahatçysy Ini
tankyt edýän odasy**» diýlip atlandyrylýar. Bu aýdym patyşanyň mas-
lahatçysy Ine ýüzlenmek bilen başlanýar we ýurtda ölüm-ýitimiň, pit-
nedir bulagaýçylygyň köpeliýändigini barada aýdylýp, maslahatçynyň
we onuň töweregindäki adamlaryň özlerini halka nusga bolar ýaly
alyp barmaýandyklaryny şahyr nygtaýar. Aýdymda baý-feodallaryň
ýurdy dagynyklyga iterýändigini we patyşanyň bu zatlaryň önüni al-
malydygy baradaky pikir aýdymyň esasy leýtmotiwi¹ bolup durýar.

«Aýdymlar kitabyňyň» ikinji bölümünde ikiýüzli, ýalançy töh-
metçiler «**Töhmetçiler barada oda**», «**Gök siňek**» diýen aýdym-
larda tankyt edilýär. Gök siňekler hytaý edebiýatynda ilkinji gezek
«Aýdymlar kitabynda» töhmetçileriň simwoliki keşbi hökmünde su-
ratlandyrylýar:

Wyzzyl dap gök siňek yzyny üzmän,
Haýatyň ýanynda baglarda gezýär.
Utanjy-haýasy ýok töhmetçiniň,
Ol siziň we meniň aramyz bozýar.²

«Aýdymlar kitabyňyň» üçünji we dördünji bölümlerini ýurduň
syýasy ýagdaýy, özara uruşlar, pitneler, azgyn, adalatsyz hökümdar-
lar, gurakçylyk, halkyň hor-homsy ýaşaýşy barada gürrüň berýän
aýdymlar düzýär.

Bu aýdymlarda diňe bir ýurduň agyr ýagdaýy, onuň çözülmeli
meseleleri suratlandyrylman, beýle ýagdaýyň döremegine kimiň
günäkärligi baradaky pikirler hem aýdylýar. Şol bir hatarda özara
uruşlaryň halky, ýurdy betbagtçylyga alyp barýandygy nygtalýar:

¹ Leýtmotiw – eseriň tutuş mazmunynda gaýtalanýan esasy pikir.

² Китайская литература. Хрестоматия. М.; Гос-е изд-во министерства
просвещения РСФСР, 1959, стр 79.

Her patyşalyk özün urýar girdaba,
Il içinde gara saçly görmersiň¹ –

diýmek bilen, ilatyň işe ýaramly erkek adamlarynyň esgerlige alnanygy ýa-da olaryň wepat bolanlygy barada aýdylýar. Bu bölümlerde berilýän «Ybadathanada», «Myhmanlary garşy almak» ýaly aýdymlarda bilimli, paýhasly, adalatly patyşa, myhmansöýerlik temalary beýan edilýär.

Konfusiniň döredijiligi (b.e. öňki 551-479ý.)

Hytaý taryhynda Konfusiý iň täsirli we hormatlanýan filosof bolupdyr. Onuň ideýalary asyrlarboýy hytaý jemgyýetine iň güýçli täsir edip geldi. Konfusiniň ady bilen baglanyşykly bolan bu filosofiýa **konfusianizm** diýlip at berilýär. Konfusianizm adamyň edep-ahlak keşbini we jogapkärçiligini terbiýelemek wezipesini öňde goýýar.

Hytaý hökümdarlary Konfusiniň filosofiýasyny resmi döwlet filosofiýasy hökmünde öňe sürüpdirler. Konfusiniň filosofiýasy Hytaý bilen goňşy bolup ýaşayan Ýaponiýa, Koreýa we Wýetnam ýaly ýurtlара-da ýaýrapdyr. Ol ýurtlaryň adamlary-da Konfusiýa dini esaslandyran pygamber ýaly hormat goýupdyrlar.

Konfusiý b.e. öňki, takmynan, 551-nji ýylda Lu diýen welaýatda (beglikde) (Häzirki Hytaýyň Şandog welaýaty) eneden dogulýar. Onuň hakyky ady Kon Sýu bolupdyr.² «Konfusiý» diýmek «Beýik ussat Kon» diýmegi aňladýar. Köp adamlar konfusianizmi din diýip hasap edýärler, emma Konfusiniň filosofiýasy hudaý ýa-da hudaýlar,

¹ Китайская титература. Хрестоматия. М.: Гос-е изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959, 80 стр.

² Her hytaýlynyň birnäçe ady bolupdyr: doglandan bir aý geçensoň, döp boýunça «ata-babalara tanyşdyrmak üçin» çaga urug adyny alýar, mekdebe baranda mekdep adyny, edebiýatda edebi lakam, işde, gullukda gullukçylyk adyny alýar we ş.m. atlara eýe bolýar. Ondan daşary her adamyň lakamly-da bolupdyr.

dini ynançlar barada gürrüň etmän, ol adamlary edepli, ýokary ahlakly terbiýelemäge we oňat häkimiýet gurmaklyga gönükdirlendir.

Konfusiniň döwründe Hytaýyň düzümine girýän döwletleriň arasynda ýygy-ýygýdan özara uruşlar bolup durupdyr. Çalt bolup geçýän syýasy özgerişler hytaý jemgyýetiniň düzümini-de üýtgedipdir. Köp adamlar täze bolup geçen özgerişleri, reformalary we kada-düzgünleri goldamandyrlar. Konfusiý bu ýagdaýyň hytaý jemgyýetiniň tertipli durmuşyny bulaşdyryp, tutuş hytaý siwilizasiýasyny ýykyp-ýumurmagyndan heder edip, adamlary şahsy we jemgyýetçilik durmuşynda päk ýürekli, gowy edep-ahlakly alyp barmaga çagyrypdyr. Bu irki konfusianizmiň esasy ýörelgesi bolup durýar. Jemgyýetiň durmuşynyň tertipli bolmagynda terbiýeli, asylly adam esasy rol oýnapdyr. Konfusiý adamyň asylllygyny onuň gelip çykyşy, onuň ene-atasynyň üsti bilen däl-de, her kimiň asylllygy, onuň oňat edep-ekramy ahlak sypatlary bilen kesgitlenilmeli diýen pikiri öňe sürüpdir. Şeýle asylly, edepli adam, ilkinji nobatda, öz atasyny we öz hökümdaryny sylamaly eken. Konfusiý gadymy döp-dessurlary berk ýöretmegi we ata-babalara hormat goýmagy öwredipdir. Konfusiý merkezleşdirilen we «žen» (adamkärçilik) diýen düşüňjäniň esasynda

gurlan patyşa hökümetiniň tarapdary bolupdyr. Konfusiý «Çženmin» we «Li» diýen iki talaby öňe sürýär. «Çženmin», ýagny «atlary düzeltmek» diýmekligi aňladýar. Bu ýörelgede talap boýunça sözler öz manysyna laýyk gelmeli. Başgaça aýdylanda, «hökümdar hökümdar bolmaly, raýat hem raýatlyk borjuna ýerine ýetirmeli. Ata öz ýerinde atalyk borjuna, ogul hem ogullyk borjuna ýerine ýetirmeli we atasyny sylamaly, şonuň diýenine gulak asmaly». Döwleti dolandyrmak üçin her kim öz ýerinde öz borjuna ýerine ýetirmeli we bir-birine tabyn bol-

maly. Bu talap bolsa jemgyýetiň basgançaklaýyn bir toparyň beýleki topara tabynlygyny, gulak asýandygyny aňladýar.

«Li» diýen talap öňe sürülýän ideýa, ýörelge «däp-dessur» diýmekligi aňladýar. Bu ýörelge gadymy ata-babalardan gelýän däp-dessurlaryň (olar müdimi, hemişelik hasaplanypdyr) gysarnyksyz berjaý edilmegini talap edýär. Bu taglymata görä, «däp-dessur-ýaşayş, biagyrylyk, aladasyzlyk-ölüm»¹ diýen ideýa öňe sürülýär. Bu ýörelgede ýaşayşyň esasyňyň zähmetdedigi, bikärligiň bolsa ölümdegi ýörite nygtalýar.

Konfusiniň taglymaty «Lunýuý» («Pikir ýöretmeler we söhbetler», b.e. öňki 450-nji ýyl) diýen kitapda beýan edilýär. Bu kitap gadymy hytaý edebiýatynyň baş sany saýlanan kitaplarynyň biridir. «Lunýuý» gadymy hytaý edebiýatynyň iň wajyp eserleriniň biri bolup durýar. Konfusiý öz aýdan pikirlerini nakyl, parasatly söz, ýagny aforizm görnüşinde aýdypdyr:

«Asylly adam il aladasy, pes adam öz gaýgysy bilen ýaşayar»².

«Bary-ýogy iki adam bilen otyrkamam, men olardan öwrenere zat taparyn, ýaramaz häsiýetlerinden gaçarak duraryn»³.

«Ownuk zatlarda özüňi saklap bilmezlik uly işleriň ýoguna ýanýar»⁴.

«Özüňe islemeýän zadyňy özgä-de etme»⁵.

«Biri: «Edepli ogul nähili bolmaly?» – diýip soranda, Mugallym (Konfusiý-R. M.) oňa şeýle jogap beripdir:

- Häzir ene-atasyny aç-hor saklamaýan ogly edepli hasap edýärler. Ýöne itlerdir mal-garalara-da ýal, ot-ıým berilýär-ä, munuň daşyndan ene-ata hormat-sylagam bolmasa, bularyň tapawudy näme?»⁶

«Bilim hemişe adamyň özünde duran hazynadyr», «Giç turanyň güni köýýär, ýaşlykda okamadygyň ömri»⁷ we başgalar.

¹ Алексеев В. М. Китайская литература. М.: «Наука», 1978, стр. 407.

² Gadymy hytaý pähimleri. Terjime eden K. Gurbanmyradow. Aşgabat, «Ylym», 1999, 4 sah.

³ Görkezilen eser, 6 sah.

⁴ Görkezilen eser, 8 sah.

⁵ Görkezilen eser, 12 sah.

⁶ Görkezilen eser, 13 sah.

⁷ Görkezilen eser, 93-94 sah.

«Lunýuý» kitabynda Konfusiniň pikirleri gysga we çuň manyly parasatly söz hökmünde berlip, adama gowy edep, ahlak kadasyny öwredýär. Erbet gylyk-häsiýeti ýazgarýar, ýagny adama nämäniň gowy, nämäniň erbetdigini öwredýär.

«Lunýuý» kitabyňyň ikinji bölümüne söhbetdeşlik žanryna degişli kiçi göwrümlü eserler girýär. Bu eserlerde Konfusiniň öz okuwçylary, şagirtleri bilen edýän gürrüňleri we şol gürrüňlerde öňe sürýän pikirleri beýan edilýär.

«Lunýuý» kitabynda berilýän eserleriň köp bölegi Konfusiniň ýaşan döwrüne (b.e. öňki VI-V asyrlar) degişlidir hem-de olar Konfusiniň garaýyşlaryny, onuň taglymatyny açyp görkezýär. Ýöne bu eserleriň içinde başga adamlaryň, soňky döwürlerde ýazan eserleri-de berilýär. Ol eserler Konfusiniň okuwçylary tarapyndan döredilip, olar Mugallymynyň garaýyşlaryny beýan edipdirler.

«Taryhy rowaýatlar kitaby» («Şu-szin» (b. e. öňki XII – V asyrlar)

Çeper proza žanry hytaý edebiýatynda edebiýatyň özbaşdak görnüşi hökmünde diňe b.e. I münýyllygynda kemala gelýär. Emma ondan öň proza görnüşinde döredilen taryhy, filosofik we beýleki ugurlara degişli temalardan ýazylan ençeme eserler çeper edebiýatyň bir görnüşi bolup, belli bir derejede onuň ornuny tutupdyr.

«Şu-szin» («**Taryhy rowaýatlar kitaby**» ýa-da «**Resminamalar kitaby**») konfusianizmiň esasy, «on üç kitabyňyň» biri bolup durýar. Bu kitabyň öňki bölümleri b.e. ozal XII asyrda, giçki bölümleri bolsa b.e. öň VI-V asyrlarda düzülipdir. Rowaýata görä, «Şu-szin» kitabyňy Konfusiý (b.e. öňki 551-479ý.) düzüpdir we täzeden işläpdir. Emma bu rowaýatyň dogry ýa-da nädogrudygyny barlamak kyn, sebäbi şol taryhy ýazgylaryň asyl nusgalary hem-de Konfusiniň döwrüne degişli teksti saklanyp galmandyr, b.e. öň 213-nji ýylyň kitap ýakylyşynda «Şu-Szin» hem ýakylyp ýok edilipdir.

B.e. öň 178-nji ýylda bu eseriň bir bölegini (29 baby) ýatdan bilýän, ady belli alym Fu Şen tarapyndan täzeden dikeldilipdir. Soňra Han hökümdarlygy döwründe (b.e. öňki III asyryň soňy) ulanylyp başlanan täze stil iýeroglif haty bilen ýazylypdyr. Şol döwürde bu

kitap «Şu-szin» diýip at alypdyr. Şondan soň b.e. öň 154-nji ýylda «Şu-sziniň» ýakylmazdan öňki iýeroglifler bilen ýazylan bölekleri tapylýar. Konfusiniň neslinden bolan Kun An-go atly bir adam bu tapylan bölekleriň esasynda bu kitabyň 25 babyny düzýär (b.e. öň 97 ý.). Soňra «Şu-szin» kitabyň bu iki wersiýasy (görnüşi) bir kitaba birikdirilýär we iki-üç asyryň dowamynda ulanylýar.

Soň «Şu-szin» ýityär we Meý Szi atly alym tarapyndan täzedan neşir edilýär. Birnäçe asyrlardan soň, XII asyryda Sun döwriň beýik alymy we filosofy Çzu Si (1130-1200) Meý Sziniň düzen tekstiniň dogrudygyna şübhelenýär. Alymlaryň barlaglarynyň netijesinde «Şu-szin» kitabyň köne iýeroglifler bilen ýazylan baplaryny Meý Sziniň ýazanlygy anyklanýar, emma eseriň täze iýeroglifler bilen ýazylan baplary dogry diýlip hasap edilýär.

Häzirki döwürde «Şu-szin» 58 bapdan durýar. Emma şonuň diňe 33 baby hakyky asyl nusga dogry gelýär diýlip hasap edilýär. «Şu-szin» kitaby hytaý taryhynyň b. e. öňki XXIV asyrdan VIII asyra çenli döwürlerini suratlandyrýar. «Şu-szin» filosofik eser däl. Bu kitapda hytaý halkynyň durmuşynda ýaýran dini-filosofik ynançlar beýan edilýär. Olara ata-babalara hormat goýmak, olara uýmak adamlaryň we döwletleriň durmuşyna asmanyň täsiri baradaky ideýa jemgyýetiň we tebigatyň sazlaşygynyň arabaglanyşygy baradaky nazaryýet ýaly gadym döwürlerde halkyň durmuşyna mahsus bolan ynançlar girýär, ýagny bu eserler Lao-szy, Konfusiý we beýleki ilkinji meşhurlyk gazanan hytaý filosoflaryndan has irräk döräpdir. Emma Konfusiýden soň «Şu-szin» kitaby konfusianizm filosofiyasynyň tarapdary bolan alymlar tarapyndan täzedan işlenipdir we konfusianizmiň bir kanuny kitaby hökmünde kabul edilipdir. Şol sebäpli bu eserde konfusianizm ideýalary mese-mälim duýulýar. Onuň üstesine-de «Şu-szin» kitabyň eserlerine düşündirişleri-de konfusianizme degişli alymlaryň ýazandygyny ýada salsak, onda «Şu-szin» kitabyň konfusianizme ýakyn durýandygynyň sebäpleri öz-özünden düşnükli bolýar. Şol bir hatarda «Şu-szin» kitabynda konfusianizmden öňki we konfusianizme degişli däl filosofik ideýalaryň bardygyny ikuçsuzdyr. Bu kitapda hytaý halkynyň taryhyna degişli dürli mazmunly tekstler berilýär.

«**Pan-gen**» diýen bapda Şan-In hökümdarlygynyň (b.e. öňki 1401-1374ý.) hökümdary Pan-genin öz halkyny Gen (ýa-da Sin) diýen ýurtdan In diýen ýere göçmäge çagyryşy beýan edilýär. Huanhe

derýasynyň demirgazyk tarapynda ýerleşýän Gen ýurduny ýygy-ýygýdan derýa joşup suw alýan eken. Şol sebäpli patyşa Pan-gen Huanhe derýasynyň günorta tarapynda ýerleşýän In diýen howpsuz ýere göçmegi halkyna tekliپ edýär (Häzirki Henan welaýatynyň Ýanşı etraby). Şondan soň Şan hökümdarlygy In diýlip atlandyrylyp başlanýar.

Pan-gen diýen patyşa halkyny göçürjek bolanda öz halkyna bir-den, ur-tut göçmegi buýruk bermeýär, ol ilki halkyny ýygnap, olara näme üçin göçülyändigini düşündirýär. Bu buýruga garşy çykaýjak, göçmek islemeýän adamlara ýüzlenip, patyşanyň ata-babalarynyň hemişe öz halky barada alada edip gelendigini, halkyň bolsa öz hökümdarlaryny goldandygyny aýdýar. Betbagtçylyk gelende öňki patyşalaryň hem öňki oturymly ýerlerden öz halklaryny göçürendigini nygtaýar. Täze ýere göçmek baradaky gürrüňinde Pan-gen derýa we gaýyk baradaky deňeşdirmäni ulanyp: «Eger-de siz gaýykda derýadan bellenen wagtda ýüzüp geçmeseňiz, siz diňe öz ýüküňizi zaýa edersiňiz»¹ diýip aýdýar. Bu deňeşdirmäni patyşa halkyň-ýaýdanyp göçmek üçin amatly pursady elden berýändigini nygtamak üçin ulanýar. Pan-gen näme sebäpden täze ýere göçmelidigini halka düşündirip, iň soňunda öz buýrugynyň üýtgeşsizdigi, patyşanyň we halkyň biri-birine ýakyn bolmalydygy baradaky pikirler bilen sözüni jemleýär. Pan-gen öz buýrugyna garşy çykjaklara-da duýduryş berip, şeýle adamlar bar bolsa «olary tohum-tiji bilen ýok etjekdigini», ýamanlygyň tohumynyň täze ýerde gögermegine ýol bermejekdigini»² nygtaýar.

«Şu-szin» kitabynyň «Beýik kanun» baby

«Şu-szin «kitabynyň «Beýik kanun « atly babynda In patyşalygyny ýeňip, Çzou patyşalygyny berkakar eden U-Wan özüniň patyşalyk edýän on üçinji ýylynda (b.e. öňki 1122-nji ýyl) Szi-szydan maslahat sorap: «Szi-szy dymýan beýik asman ýönekeý adamlar üçin Kanun ýaradypdyr, gynansak-da, men şol kada-kanunlary bilmeýärin»³

¹ Древнекитайская философия в двух томах. Сост. Ян Хин – Шун. Москва: «Принт», 1994, том I, стр. 102.

² Görkezilen eser, 104 sah.

³ Görkezilen eser, 104 sah.

diýende, onuň maslahatçysy Szi - szy¹: «Gadym döwürlerde Gun² diýen patyşa suw joşgunynyň öňüni alyp, baş tebigy (hereket etdirmegi) başlangyjy bulaşdyrdy. Şonda Gökdäki (Asmandaky) hökümdaryň oňa gahary gelip, oňa dokuz bölümden durýan Beýik kanuny bermedi. Şol sebäpli (adamlaryň arasyndaky) edep, ahlak ýörelgeleri we kadalary pese düşdi. Netijede, Gun sürgünde öldi. Onuň ogly Ýuý kakasynyň işini dowam etdi we suw joşguny bilen göreşi üstünlikli gutardy. Ine, şonda asman Ýuýa Beýik kanuny iberdi, şol kanunyň esasynda her bir adamyň we jemgyýetde adamlaryň özara gatnaşyklary kesgitlenýär³ diýip, Szi – szy U-Wana Beýik kanuny beripdir diýlip rowaýatda aýdylýar.

«Taryhy rowaýatlar kitabynyň» «**Beýik kanun**» diýen babynda dünýäniň, tebigatyň gurluşy, ýagny baş esasy başlangyjy hasaplanýan *suw, ot, agaç, metal, ýer* barada düşünje berilýär.

Soňra adamyň esasy baş ukyby barada, sekiz sany döwlet işleri, wagtyň baş esaslary, hökümdaryň kämilligi, üç sany ahlak ýörelgeleri we ş.m. adamyň we jemgyýetiň durmuşynda möhüm rol oýnaýan kada-kanunlar, gatnaşyklar barada gürrüň berilýär. Hatda pal atýanlaryň nähili saýlanmalydygy, olaryň nädip pal atmalydygy barada maslahatlar berilýär. Emma her bölümde ýurt hökümdarynyň oňat häsiýetleri barada gürrüň berlip: «Hökümdaryň ýurdy adalatly dolandyrmagy öz wagtynda ýagan ýagyş ýa-da öz wagtynda düşen yssy, wagtynda şöhle saçýan güneş bilen deň gelýär, hökümdaryň ätiýaçlylygyny öz wagtynda düşen sowuk bilen, onuň paýhaslylygyny bolsa öz wagtynda öwsen ýel bilen deňäp bolar»⁴ diýlip, halkyň durmuşynda uly rol oýnaýan ýurt hökümdarynyň roluna aýratyn üns berilýär hem-de taryhda ýaşap geçen patyşalaryň durmuşyndan mysallar getirilýär.

Umuman alnanda, «Taryhy rowaýatlar kitaby» ençeme asyrlaryň dowamynda hytaý jemgyýetiniň ösüşinde ýol görkeziji, terbiýe beriji kitap bolup hyzmat edipdir.

¹ Szi-szy - In döwrüniň emeldary, iň soňky In patyşasy Çzhou-siniň daýysy (b.e. öňki 1154 -1122-nji ýyllar aralygy höküm sürýär).

² Gun - mifiki şahsyýet.

³ Древнекитайская философия в двух томах. Сост. Ян Хин – Шун. Москва: «Принт», 1994, том I, стр. 104.

⁴ Древнекитайская философия в двух томах. Сост. Ян Хин – Шун. М., «Принт», 1994, том II, стр. 110.

DÜNYÄ EDEBIÝATY TÜRKMENLER WE TÜRKMENISTAN BARADA

Türkmen halky uzak asyrlaryň dowamynda özboluşly milli medeniýeti, sungaty döredip, özüne ägirt uly ruhy güýç toplamagy başarypdyr. Türkmenler diňe bir özleriniň harby taýdan kämil guramaçylygy, ýyndam atlary, çalt ýygnalýan we yssyny, sowugy geçirmeýän keçe örtükli ak öýleri, nepis halylary we ýigitleriniň gaýduwsyzlygy bilen tapawutlanman, eýsem münherçe ýyllaryň dowamynda özboluşly, ýokary ahlakly, medeniýetli halk bolanlygy üçin olar hemişe diýen ýaly dünýä halklarynyň üns merkezinde bolupdyr.

Biziň eýýamymyzdan öňki, takmynan, 484-425-nji ýyllarda ýaşap geçen, grek taryhçysy Gerodot özüniň meşhur taryhy ýazgylarynda türkmen topragy, Nusaý, Parfiýa döwleti, Hazar deňziniň kenarynda ýaşayan halklar barada köp maglumatlar toplapdyr. Örän köp ýurtlary gören we öz syýahatlaryny «**Ahmet ibn Fadlanyň 921-922-nji ýyllarda Wolga syýahaty**» atly kitabynda beýan eden Ibn Fadlan oguzlaryň ýurduna barşyny we oguzlaryň içinde «baýlaryň ýüz müňe çenli goýunlarynyň ägirt uly mal sürüleriniň bardygyny»¹ ýazýar. Biziň eýýamymyzdan öňki, takmynan, 63-nji ýyl we biziň eýýamymyzyň 24-nji ýyllar aralygy ýaşap geçen dünýä belli grek geografiýaçysy we taryhçysy Strabon «Girkan (Kaspi) deňziniň gündogarynda Oksus (Amyderýa) derýasynyň boýunda ýer gazyjylar goýy ýag çykýan çeşmeleri tapdylar»² diýip ýazýar.

X asyrda ýaşap geçen arap geografiýaçysy **Makdisiniň** kitabynda ilkinji gezek «türkmen» sözi dolanyşyga girizilýär. Bu sözüň Hytaýyň VIII asyra degişli Tundýan ensiklopediýasynda hem bardygyny alymlar tassyklaýarlar.³ XI asyrda ýaşap geçen alym-ýazyjy **Mahmyt Kaşgarynyň «Diwan lugat at-türk»** atly kitabynda ilkinji gezek türkmen halkynyň baý edebi döredijiliginiň nusgalary bir uly kitapda jemlenip, arap halyfy Mugtadi Billaha (1075-1094) sowgat berilýär. Bu ensiklopediýa sözlüğünde 300-e golaý nakyllar we atalar sözi, 300 töweregi goşgular getirilýär. Hatda alym «türkmen» sözüniň gelip çykyşy barada bir rowaýaty-da öz kitabynda getirýär: «Bir gezek

¹ Türkmenistan SSR-niň taryhy. Aşgabat, 1959, 1-nji kitap, 199 sah.

² П. Скопьев. Туркменская земля. Ашхабад, 1949, 31 sah.

³ Türkmenistan SSR-niň taryhy. Aşgabat, 1959, 1-nji kitap, 196 sah.

Zulkarneýin, ýagny Aleksandr Makedonskiý (b.e. öň 356-323-nji ýyllarda ýaşap geçen dünýä belli grek patyşasy we serkerdesi – R.M.) bir topar dile düşýän we türkleri meňzeş adamlary görüp, olaryň özünden entek hiç zat soramanka, «Turkoman and», ýagny «Bular türkleri meňzeş» diýenmiş»¹.

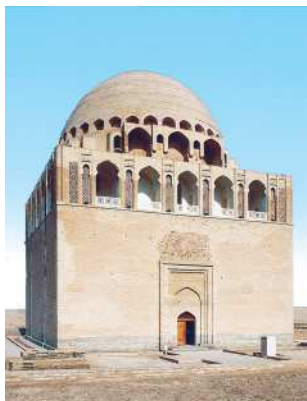

Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda, örän amatly geografik şertlerde ýaşan türkmenler dünýä taryhynyň wakalaryna örän güýçli öz täsirini ýetiripdirler. Şol sebäpli türkmenler baradaky maglumatlar köp kitaplarda, çeşmelerde duş gelyär. Oguzlaryň, ýagny türkmenleriň dünýä taryhynda nähili ornunyň bolandygyny olar barada ýörite kitaplaryň ýazylandygynyndan görmek mümkin. Sebäbi gadymy, orta asyr döwürlerinde köp ylmy, taryhy kitaplary uly hökümdarlaryň buýrugy bilen ýa-da köşk bilen gatnaşygy bolan okumyş, alym adamlar ýazypdyr. Ine, şeýle kitaplaryň biri-de musulman taryhçysy **Fazlallah Raşid ad-Diniň (1318 ý. aradan çykypdyr) «Jami at-tawarih» (ýagny «Umumy taryh»)** atly kitabydyr.

Bu eserde türkmen halkynyň taryhy dünýä taryhynyň içinde «Oguznama» ady bilen beýan edilýär. Raşid ad-Diniň bu işinden soň oguzlaryň gelip çykyşy we olaryň medeniýeti bilen dünýäniň köp alymlary gyzyklanypdyrlar.

Nemes alymy **Fridrih fon Dits 1811-nji ýylda «Oguzyň kitaby»** ady bilen «Gorkut ata» eposynyň «Besediň Depegözi öldürişi» atly 8-nji boýuny terjime edip, ony Gomeriň «Odiseýa» poemasyndaky ýekegöz äpet adama meňzeşdigini nygtaýar.

Beýik nemes şahyry, görnükli magaryfçy **Iogann Wolfgang Gýote (1749-1832)** özüniň meşhur «**Günbatar-gündogar diwanyny**» ýazanda Fridrih fon Ditsiň

¹ Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад, 1977, 87 sah.

(Ýöne parsça «turkoman and» sözünüň «olar türkmenler» diýip terjime edilýändigini-de alymlar belläp geçýärler. – R.M. Görkezilen eser, şol ýerde).

terjimesinden peýdalanýar. Şoňa görä-de, Gýotäniň «Günbatar-Gündogar diwanynda» Muhammet pygamber, Mekge, Medine, Ýusup we Züleýha, Leýli we Mejnun baradaky şygrylar bilen bir hatarda şahyryň alym fon Ditse bagyşlap ýazan şeýle setirleri bar:

Göýä meni Kawus özi okatdy,
Oguz maňa akyl öwredip gitdi,
Indi bolsa «hoja» diýýärler maňa,
Nätjek eýermeli bolsaň patyşaňa.¹

Elbetde, Ý.W. Gýote ýa-da alym Fridrih fon Dits Gündogar ýurtlary, türkmenler barada ýazan ilkinji ýewropalylar dälidir. Günbatar we Gündogaryň medeni gatnaşyklary gadym döwürlerden Beýik Ýüpek ýolunyň üsti bilen söwda aragatnaşyklaryndan başlanypdyr. Gadymy grekler Afina şäherinden, ýagny Gresiýadan Gündogarda ýerleşen ýurtlara «Gündogar» diýip at beripdirler. Gresiýanyň Günbatar tarapyndaky ýurtlary «Günbatar» diýip atlandyrypdyrlar.

Türkmenler baradaky dürli gürrüňler, ýazgylar, türkmenleri gözi bilen gören söwdagärleriň, esgerleriň, ruhanylaryň, ilçileriň gürrüňleri esasynda ýazylan kitaplary Günbatar Ýewropa türkmenler baradaky maglumatlaryň ýaýramagyna itergi beripdir. XIII asyrdaky ýaşap geçen ýewropaly syýahatçylar **Plano Karpiniň «Mongollaryň taryhy» (Sankt-Peterburg, 1911)**, we **Wilgem de Rubrugyň «Gündogar ýurtlaryna syýahat» (Sankt-Peterburg, 1911)** atly kitaplarynda türkmenler barada ýatlanyp geçilýär. Ýöne türkmenler baradaky has takyk maglumatlaryň Ýewropa ýaýramagyna wenesiýaly syýahatçy **Marko Polonyň syýahatlary** barada ýazylan kitap uly täsir edýär. Marko Polo Italiýanyň Wenesiýa şäherinde ýaşapdyr. Onuň kakasy Nikolo we daýysy Matteo söwda bilen meşgullanyp, köp syýahat edipdirler. Olar hatda Çingiz hanyň ogly Kublaý hanyň ýaşayan ýerine barypdyrlar we hanyň kabul edişliginde bolupdyrlar. Olar 1271-nji ýylda ýaş Marko Polony hem ýany bilen äkidýärler. Marko Polo köp syýahat edipdir. Öz syýahatlaryndan gaýdyp gelensoň, Marko Polo gören-eşidenlerini Rustiçiano atly hatly-sowatly, bilimli adama gürrüň berip ýazdyrypdyr. Marko Polo bu kitaby 1307-nji ýylda doly göz-

¹ Гете. Западно-Восточный диван. Москва, 1988, 348 sah.

den geçirip, çap etdirýär. Onuň syrly Gündogaryň ýurtlary baradaky gürrüňleri bahym Ýewropada dürli dillere terjime edilip ýaýraýar.

Türkmenler we Türkmenistan barada gyzykly gürrüňler berip, «türkmenleriň örän oňat atlary we dünýäde iň ajaýyp, nepis halylary bar, şeýle-de olarda gyzyly we beýleki reňklerde matalar dokalýar»¹ diýip, Marko Polo belläp geçipdir.

XV-XVI asyrlarda Türkmenistan Ýewropa ýurtlaryny has gyzyklandyryp başlaýar. Sebäbi Ýewropanyň söwda ýoly Eýrana Türkmenistanyň üsti bilen geçýär eken. Şol sebäpli inlis wekili **Antoni Jenkinson 1555-nji ýylda** Russiýanyň üsti bilen Türkmenistana, soňra Eýrana geçýär. Jenkinson Türkmenistan, onuň geografiýasy, adamlarynyň döp-dessurlary barada köp gymmatly maglumatlary öz kitabynda beýan edýär: «Bu ýerde köp bakja önümleri ýetişdirilýär. Şolaryň birine «gawun» diýýärler. Ol örän uly bolýar. Adamlar suwsan wagtlary onuň suwuny içýärler. Şeýle-de, bu ýerde uly hyýar ýaly, «garpyz» diýlen önüm bar, ol sary we gant ýaly süýji...»². Megerem, awtor – gawun bilen garpyzyň atlaryny çalşan bolsa gerek – R.M.)

Syýahat ýazgylary öz gezeginde çeper edebiýata hem öz täsirini ýetiripdir. **Jowanni Ambrojo Marini (XVII asyr)** atly italiýaly ýazyjynyň «Kaloandro» atly romanyna «Sapar atly türkmen patyşasynyň Trapezund imperatorynyň gyzyna sawçylyga barşy» barada gürrüň berilýär.

Tanymal inlis şahyry we tankytçysy **Metýu Arnoldyň (1822-1888)** Gündogar temasyndan ýazylan «**Sohrab we Rustam**» atly poemasynda hem türkmenler barada gyzykly maglumatlar berilýär. Söweş meýdanyny, sap-sap bolup, urşa girişmäge taýýar bolup, biri-birine garşy duran leşgerleri suratlandylanda şahyr şol goşunyň içinde «agras teke türkmenleriniň, olaryň ýanynda elleri naýzaly salyrlaryň, hem-de Etrekden, Kaspiden gelen çalasyn ýigitleriň, olaryň ýeňil gopýan bedewleriniň barlygy»³ nygtalýar. Metýu Arnold «olar diňe düýeleriniň turşy süýdünü we guýularynyň suwuny içýärler»⁴

¹ Книга Марко Поло. Москва, 1955, 56 sah.

² Английские путешественники в московском государстве в XVI веке. Ленинград, 1938, 177 sah.

³ Mathew Arnold. Poems. London, 1881, 100 sah.

⁴ Görkezilen eser, şol ýerde.

diýip, türkmenleriň durmuşynyň käbir aýratynlyklaryny belläp geçýär.

Meşhur fransuz ýazyjysy **Žýul Wern (1828-1905)** özünüň «**Klodius Bombarnak**» (1892) atly romanynda Türkmenistany, onuň içinden geçýän, şol döwürde iň uly tehniki desga bolan demir ýoly, onuň ugrunda ýerleşen menzilleri, Jebel, Nebitdag (Balkan), Gazanjyk (Bereketli), Gyzylarbat (Serdar), Gökdepe, Aşgabat, Merw, Çarjew (Türkmenabat) ýaly şäherleri suratlandyrýar. Iň gyzykly ýeri, romanyň baş gahrymany «XX asyr» atly gazetiň habarçysy Klodius Bombarnak: «Biz

sagatda 60 km tizlikde pars araçäginiň ýany bilen günorta-gündogar tarapa barýarys. Demir ýol diňe Duşakda araçäkden daşlaşýar. Demir ýoluň şu böleginde üç sagadyň içinde birki menzilde, ýagny Gäwersde, bu ýerden ýol Maşada gidýär hem-de Artykda ... durýarys»¹ diýip ýazýar.

Görşümüz ýaly, romantik, fantast ýazyjy bu demir ýoluň Eýran bilen birikjekdigini yüz ýyl öňünden görüp aýdýar. Tejen–Sarahs–Maşat demir ýoly bolsa Türkmenistan öz Garaşsyzlygyny alanyndan soň, 1996-njy ýylyň 12-nji maýynda doly gurlup gutarylýar.

Žýul Wern türkmen demir ýolunyň birikdiriji we halklaryň arasynda dostlugy berkidiji serişdedigini nygtap, «kem-kemden Aziýa halklarynyň arasyndaky köne duşmançylyk ýok bolup gider we olaryň öňünde täze eýýam açylar»² diýip ýazýar.

XVIII-XIX asyrlarda türkmen durmuşy Ýewropada örän uly gyzyklanma döredýär, sebäbi güýçli uly döwletleriň beýleki ýurtlary basyp almaga bolan meýilleri güýçlenýär. Türkmenistan bilen içgin gyzyklanýan Angliýa we Russiýa döwletleriniň wekilleri Türkmenistan barada jikme-jik maglumatlar ýygnaýarlar we köp kitaplar neşir edilýär.

¹ *Жюль Верн. Клодиус Бомбарнак. Ташкент, 1961, 69 sah.*

² Görkezilen eser, 99 sah.

Bu topar edebiýata, rus knýazy Aleksandr Bekowiç-Çerkasskiniň, general-leýtenant N.N. Murawýowyň, rus gullukçysy G.S.Kareliniň Türkmenistany öwrenmek boýunça geçiren ekspeditsiýalarynyň jemleri barada ýazan kitaplary Türkmenistanyň şol döwürdäki durmuşy barada örän gyzykly maglumatlary öz içine alýar.

Şeýle eserleriň hataryna iňlis ýazyjysy **Çarlz Marwiniň «Ahal-teke urşunyň şaýadynyň gürrüňi» (London, 1880), «Maru-şahujahan...» (London, 1881), «Merkezi Aziýanyň öwrenilişi» (London, 1886),** iňlis habarçysy **Edmun Donowanyň «Merw oazisi» (1882)** ýaly kitaplary girýär.

Ýöne şeýle edebiýat bilen bir hatarda türkmen halkynyň medeniýeti, edebiýaty bilen gyzyklanyp ýazylan kitaplary hem az däl. Olaryň biri hem **Aleksandr Hodzkonyň (1804-1891) «Persiýanyň meşhur aýdymalarynyň nusgalary» (London, 1842)** atly kitabydyr. Hodzko türkmenleriň arasynda bolup, olaryň dilinden «Görogly» şadessanyny, Magtymguly, Kemine, Garajaoglan ýaly türkmen şahyrlarynyň goşgularyny ýazyp alyp, neşir etdirýär. Soňra bu kitap fransuz, rus dillerine-de terjime edilipdir.

XIX asyrdaky türkmen edebiýatyny, halkynyň medeniýetini ylmy nukdaýnazardan öwrenmäge ýykgyt eden ýene-de bir alym **Arminiý Wamberidir. (1832-1913)**. Bütün ömrüni ylma bagyş eden wenger alymy Arminiý Wamberi derwüş sypatyna girip, tutuş Merkezi Aziýany, Türkmenistany söküp çykýar. Şol syýahatyň netijesinde Wamberi özüniň dünýä möçberinde tanalýan **«1863-nji ýylda Orta Aziýa syýahat» (Sankt-Peterburg, 1865), «Merkezi Aziýanyň öçerkleri» (Moskwa, 1868), «Çagataý dili» (Leipsig, 1867)** ýaly göwrümlü kitaplaryny ýazýar. Bu kitaplarda türkmen durmuşy, medeniýeti, olaryň döredijilikleri bilen bir hatarda «Görogly» eposy, «Şasenem-Garyp» dessany barada gymmatly maglumatlar berilýär. Aýratynam, Wamberi Magtymgulynyň döredijiligine aýratyn üns berip, ýörite iş ýazyp, ony **«Türkmenleriň dili we Magtymgulynyň döredijiligi»** diýen at bilen Leipsigde Magtymgulynyň goşgulary bilen çap etdirýär.

Şeýle işleriň hataryna rus alymlary **I.N. Bereziniň «Türk hrestomatiýasy» (Kazan, 1892), N.P. Ostroumowyň «Türkmenleriň aýdymlary we olaryň şahyry Magtymguly»** ýaly neşir edilen kitaplaryny we makalalaryny goşmak mümkin.

Türkmen edebiýatynyň täsiri goňşy kowumdaş halklaryň döredijiliginde, edebiýatynda-da görünýär. Garagalpak halkynyň görnükli şahyry **Berdymyrat Berdak (1827-1900)** öz döredijiligine Magtymgulynyň güýçli täsir edendigini nygtap, ony öz halypasy hasaplapdyr.

Berdagyn:

Magtymgulyny okanymda,
Aýdar edim her zamanda –
Nogsan barmy, begler, onda,
Sözün togap kylar edim¹ –

diýen setirleri onuň türkmen nusgawy şahyry Magtymgula uly hormat goýandygyna güwä geçýär.

Türkmen durmuşyna, onuň medeniýetine bolan gyzyklanma daşary ýurtly alymlarda hiç haçan egsilmändir. Nemes syýahatçysy, etnograf alym **Rihter Karuts** XX asyryň başynda «ähli türkmenler Mangyşlakdan gelip çykýar» diýen sözleri eşidip, «men şu gyzykly halkyň gelip çykan gözbaşyna ugradym»² diýip ýazýar. Türkmenleriň arasynda Magtymgulynyň gahrymançylykly aýdymlary bilen bir hatarda «Mün bir gijäniň» ertekileriniň, Nasreddiniň şorta sözleriniň meşhurlygyny nygtaýar. Onuň bu kitaby şol döwrüň türkmen durmuşyny öwrenmek üçin gymmatly çeşme bolup durýar.

XX asyryda Türkmenistan we türkmenler barada ýazylan kitaplaryň, makalalaryň hetdi-hasaby ýok, olar – uly bir kitaplar ummany.

Bir makalanyň ýa-da bir işiň çäginde olaryň hemmesi barada ýüzleý maglumat bermek hem mümkin däl, şoňa görä-de şu döwürde ýazylan we meşhurlyk gazanan käbir eserler barada ýatlap geçmek mümkin.

Şol döwürde, ýagny XX asyryň 30-40-njy ýyllarynda rus ýazyjylarynyň eserlerinde türkmen durmuşy baradaky eserler aýratyn orun tutýar. Türkmenistan barada ençeme makalalar, oçerkler metbugatda çap edilip, soňra 50-nji ýyllarda birnäçe kitaplaryň, ýagny powestleriň, hekaýalaryň döremegine getirýär.

¹ B. Garryýew, B. Şamyradow, O. Ýazymow, N. Çaryýew. Edebiýat. 9-njy klas üçin okuw kitaby. Aşgabat, 1979, 161 sah.

² Рихтер Каруц. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Санкт-Петербург, 1911, стр. 5.

Wladimir Lugowskiniň «**Türkmenistan**», Pýotr Pawlenkonyň «**Çöl we ýaz**», «**Türkmenistana syýahat**» atly oçerkleri, hekaýalary we şygrylary XX asyr türkmen durmuşy barada söhbet açýar.

Nikolaý Tihonowyň «**Çarwalar**» atly oçerkleri, «**Ýurga**» atly goşgular ýygyndysy, Konstantin Paustowskiň «**Garabogaz**» atly powesti hem şu topara girýär.

Rus ýazyjysy Pýotr Skosyrýew «**Türkmeniň ýeri**» we «**Ýapraklar we güller**» atly Türkmenistan we türkmen edebiýaty barada kitaplaryny ýazýar.

XX asyryň 40-njy ýyllarynda, ýagny Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda türkmeniň gahrymançylykly geçmişi ýazyjylaryň ünsüni özüne çekýär. Muňa mysal edip, W. Ýanyň (Wasiliý Grigorýewiç Ýançeweskiý) «**Çingiz han**» atly romanyny görkezmek bolar. Bu romanda türkmen gerçeği, batyr serkerde Jeleddiniň gaýduwsyz keşbi aýratyn orun tutýar.

Şu tema soňky ýyllarda gruzin ýazyjysy Grigol Abaşidzaniň «**Uzak gije**» atly romanyna-da öz beýanyny tapýar. Ýöne ýazyjy Jeleddiniň batyrlygyna, edermenligine uly sarpa goýsa-da, onuň Gruziýa eden ýörişine öz nukdaýnazaryndan baha berýär.

Türkmen temasy XX asyrdaky beýleki goňşy halklaryň, gazak, özbek, gyrgyz, täjik ýazyjy-şahyrlarynyň eserlerinde-de giň gerim aldy we olary ýörite dostlukly gatnaşyklar hökmünde öwrenmek mümkin, bu hem halklaryň arasynda dostlukly gatnaşyklaryň berkemegine getirer.

Aýratynam, Türkmenistan Garaşsyzlygyny alansoň, onuň ady dünýä möçberinde has hem meşhur boldy.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I, II, III, IV, VI, VII, VIII tomlar. Aşgabat, TDNG, 2008-2015.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. Aşgabat, 2011.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. Aşgabat, 2011.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. Aşgabat, 2013.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. Aşgabat, 2014.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. Aşgabat, 2014
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. Aşgabat, 2015.
8. Paýhas çeşmesi. Aşgabat, 2016.
9. *Алексеев В.М.* Китайская литература. Москва, 1978.
10. *Бертельс Е.Э.* История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
11. Edebiýat. X klas üçin okuw kitaby. Aşgabat, 1970.
12. Edebiýat. 9-njy klas üçin okuw kitaby. Aşgabat, 1979.
13. История русской литературы XIX века. Москва, 1974
14. Лирика. Из персидско-таджикской поэзии. Москва, 1987.
15. *Лисевич И.С.* Древняя китайская поэзия и народная песня. М.
16. Литература Востока в новейшее время. Москва, 1977
17. Литература стран зарубежного Востока. Москва, 1982
18. Литература народов СССР. Москва, 1966.
19. Китайская литература. Хрестоматия. Москва, 1959
20. *Комиссаров Д.С.* Очерки современной персидской прозы. Москва, 1960
21. *Комиссаров Д.С.* Пути развития новой и новейшей персидской литературы. Москва, 1982
22. *Маранцман В.Г.* Литература. Учебное пособие для 9 кл. средней школы. Москва, 1992.
23. *Прошина Т.П., Румянцева В.Н., Юмашева С.Д.* Книга для чтения в 8 классе. Ашгабат, 1994
24. *Сорокин В.Ф. и Эйдли Л.З.* Китайская литература. Москва, 1962.
25. *Федоренко Н.Т.* Китайская литература. Москва, 1956.
26. *Яукачева М.Я.* Женщина в персидской прозе. Ташкент, 1964.

MAZMUNY

Sözbaşı	7
---------------	---

V bölüm XIX asyr rus edebiýaty

Iwan Andreyewiç Krylow	10
Aleksandr Sergeyewiç Puşkin	15
Mihail Ýuryewiç Lermontow	28
Nikolaý Wasilyewiç Gogol	39
Lew Nikolaýewiç Tolstoý	51
Anton Pawlowiç Çehow	64

XX asyr rus edebiýaty

Aleksey Maksimowiç Gorkiy	78
Aleksey Nikolaýewiç Tolstoý	85
Sergeý Ýesenin	89
Mihail Aleksandrowiç Şolohow	96
Aleksandr Trifonowiç Twardowskiý	104
Wasiliý Ýan (Wasiliý Grigorýewiç Ýançeweskiý)	114

Gruzin edebiýaty

Grigol Grigorýewiç Abaşidze	122
-----------------------------------	-----

Özbek edebiýaty

Alyşir Nowaýy	129
Aýbek (Musa Taşmuhammedow)	138
«Kyrk gyz» (Garagalpak halk eposy)	147

Gyrgyz edebiýaty

«Manas» – gyrgyz halkynyň eposy	149
Çingiz Aýtmatow	151

Gazak edebiýaty

Muhtar Auezow	160
---------------------	-----

Awar edebiýaty

Resul Gamzatow	166
----------------------	-----

Ukrain edebiýaty

Taras Grigorýewiç Şewçenko	173
----------------------------------	-----

Tatar edebiýaty

Musa Jelil	182
------------------	-----

Arap edebiýaty

«Müň bir gije» arap ertekileri	187
--------------------------------------	-----

Hindi edebiýaty

Giriş	191
«Kalila we Dimna» kitaby	194
Mir Amman	199
Rabindranat Tagor	203

Pars edebiýaty

Abulkasym Firdöwsî	210
Nyzamy Genjewi	217
Omar Haýýam	227
Jelaleddin Rumi	245
Musliheddin Saady	248
Hafyz Şirazy	252
Abdyrahman Jami	259
Orta asyr pars edebiýatynyň kyssa eserleri	265
Pars edebiýatynyň taryhyndan (XIX-XX asyrlar)	277
1920–30-njy ýyllaryň pars edebiýaty	280
Aly Akbar Dehhoda	282
Irej Mirza	284
Abulkasym Lahuti	290
Mirza Abulkasym Aref Kazwini	293
Muhammet Tagy Bahar	295

Hytaý edebiýatynyň taryhyndan	299
Gadymy hytaý edebiýaty. «Aýdymlar kitaby» («Şi-szin»).....	300
Konfusiniň döredijiligi.....	309
«Taryhy rowaýatlar kitaby» («Şu-szin»).....	312
Dünýä edebiýaty türkmenler we Türkmenistan barada	316
Peýdalanylan edebiýatlar	324

DAŞARY ÝURT EDEBIÝATYNYŇ TARYHY

III kitap

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>N. Kakabaýew</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Korrektor	<i>A. Kiçiyewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>J. Gaýypberdiýewa</i>
Suratçy	<i>H. Welmämmadow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>A. Orazberdiýewa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 23.01.2018. Ölçeği 60x90^{1/16}. Edebi garniturasy.
Çap listi 20,5. Şertli çap listi 20,5. Hasap-neşir listi 16,41.
Şertli-reňkli ottiski 80,25. Sargyt 1693. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.